

ÚRSKURÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

Mál nr. 5/2023

Norðurmörk Auðkúluheiðar



17. október 2024

EFNISYFIRLIT

1	ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD	1
2	MÁLSMEDFERÐ	2
2.1	Hlutverk óbyggðanefndar.....	2
2.2	Svæði tekin til meðferðar skv. 1. másl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendlaga.....	2
2.3	Lýstar kröfur og kynning	3
2.4	Mál nr. 5/2023, Norðurmörk Auðkúluheiðar	4
3	KRÖFUGERÐ.....	7
3.1	Krafa íslenska ríkisins	7
3.2	Kröfur vegna Auðkúluheiðar	7
3.3	Kröfur Landsvirkjunar	7
4	GÖGN OG GAGNAÖFLUN.....	9
4.1	Inngangur	9
4.2	Rannsóknarskylda óbyggðanefndar	9
4.3	Vettvangsferð	10
4.4	Skýrslutaka.....	10
5	SAGA LANDSVÆÐA.....	11
5.1	Landnám.....	11
5.2	Auðkúluheiði.....	11
5.3	Nærliggjandi jarðir	83
5.3.1	Auðkúla í Svínadal.....	83
5.3.2	Hrafnabjörg í Svínadal.....	83
6	SJÓNARMÍÐ AÐILA.....	85
6.1	Íslenska ríkið	85
6.2	Gagnaðilar íslenska ríkisins	90
6.2.1	Auðkúluheiði	90
6.2.2	Landsvirkjun	92
7	NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR	93
7.1	Inngangur	93
7.2	Almenn atriði	93
7.2.1	Almennar niðurstöður óbyggðanefndar	93
7.2.2	Dómafordæmi í þjóðlendumálum	93
7.2.3	Almenn álitæfni um stjórnskipulegt gildi 1. másl. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998	94
7.2.4	Almenn álitæfni um lagagrundvöll málsmeðferðarinnar	97
7.2.5	Almenn álitæfni um réttmætar væntingar vegna fyrri athafna ríkisins	99
7.3	Landnám.....	105
7.4	Svæði við norðurmörk þjóðlendunnar Auðkúluheiðar.....	106

7.4.1	Afmörkun.....	107
7.4.2	Eignarréttarleg staða	108
7.4.3	Um kröfur Landsvirkjunar á ágreiningssvæðinu	110
7.5	Um málskostnað.....	113
8	ÚRSKURÐARORÐ	114
	VIÐAUKI I: ALMENNAR NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR	I
	VIÐAUKI II: MÁLSKOSTNAÐUR.....	CXIII
	FYLGISKJAL I: AÐILASKRÁ.....	CXIV
	FYLGISKJAL II: SKJALASKRÁ	CXV
	FYLGISKJAL III: KORT.....	CXVII

1 ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD

Fimmtudaginn 17. október 2024 er tekið fyrir mál nr. 5/2023, *Norðurmörk Auðkúluheiðar*, og í því kveðinn upp svohljóðandi

ÚRSKURÐUR

Úrskurð þennan kveða upp Kristín Benediktsdóttir, Þorgeir Örlygsson og Sigmar Aron Ómarsson.

Aðilar máls eru:¹

Fjármála- og efnahagsráðherra f.h. íslenska ríkisins vegna þjóðlendna.

(Edda Andradóttir og Andri Andrason lögmenn.)

Sjálfseignarstofnunin Auðkúluheiði vegna Auðkúluheiðar.

(Sigurður Jónsson lögmaður.)

Landsvirkjun vegna landréttinda.

(Steinunn Pálmadóttir og Geir Arnar Marelsson lögmenn.)

¹ Sjá einnig aðilaskrá (fylgiskjal I).

2 MÁLSMEÐFERÐ

2.1 Hlutverk óbyggðanefndar

Hinn 1. júlí 1998 tóku gildi þjóðlendulög, nr. 58/1998. Lögin kveða á um að starfa skuli óbyggðanefnd sem hafi með höndum eftirfarandi hlutverk skv. 7. gr:

- a) Að kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- b) Að skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- c) Að úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

Af ákvæði 7. gr. leiðir að gildistaka laganna og úrskurðir óbyggðanefndar fela ekki í sér afstöðu til réttinda einstakra aðila yfir eignarlandi eða hver séu mörk milli eignarlanda og leiða ekki til neinna breytinga þar á.

2.2 Svæði tekin til meðferðar skv. 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendulaga

Með bréfi dagsettu 11. ágúst 2022 var fjármála- og efnahagsráðherra tilkynnt ákvörðun óbyggðanefndar um að taka til umfjöllunar sautján landsvæði á grundvelli 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, og veittur frestur til 14. nóvember 2021 til að lýsa kröfum um þjóðlendur á svæðinu, væri um slíkar kröfur að ræða.²

Fyrrgreint lagaákvæði heimilar óbyggðanefnd að „taka til meðferðar svæði sem áður hafa sætt meðferð hennar ef hún hefur í úrskurði gert athugasemd við kröfugerð ráðherra“. Þau sautján svæði sem tekin voru til meðferðar á þeim grundvelli höfðu ekki áður verið undirorpin þjóðlendukröfu en voru aðliggjandi þjóðlendum í sveitarfélögum Fljótshreppi, Langesbyggð, Eyjafjarðarsveit, Hörgársveit, sveitarfélaginu Skagafirði, Skagabyggð, Húnabyggð, Borgarbyggð og Árneshreppi, nánar tiltekið:³

1. Svæði við vesturmörk Skriðuklausturs, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 1/2005.
2. Svæði við vesturmörk Valþjófsstaðar, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 1/2005.
3. Nyrsta hluta Grímólfsártungu, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 4/2005.
4. Kverkártungu, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 4/2005.
5. Svæði við norðurmörk þjóðlendunnar afréttar Torfufells, Hólsgerðis og Úlfár, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2008.

² Áður hafði óbyggðanefnd tekið svæðin til meðferðar í júní 2020 og í janúar 2021 bárust kröfur íslenska ríkisins vegna þeirra. Síðar það ár ákvað nefndin að reglulegir nefndarmenn skyldu víkja sæti við málsmeðferðina vegna vanhæfis og í framhaldinu var sett sérstök óbyggðanefnd til að annast málsmeðferðina. Sú nefnd ákvað að hverfa frá þeirri málsmeðferð sem óbyggðanefnd hafði áður stofnað til, skoða að nýju hvort taka beri bæri landsvæðin til meðferðar og kallaði eftir sjónarmiðum þar að lútandi. Í ágúst 2022 ákvað nefndin svo að taka svæðin til meðferðar og tilkynnti fjármála- og efnahagsráðherra um það, sbr. ofangreint. Gerð er nánari grein fyrir forsögunni í fundargerð 1. fyrirtöku, skjali nr. 8(1).

³ Til nánari skýringar um legu svæðana voru í minnisblaði sem fylgdi bréfi til ráðherra um töku svæðanna birtar viðkomandi tilvitnanir í eldri úrskurði.

6. Svæði við norðurmörk Þjóðlendunnar Vaskárdals, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 3/2008.
7. Svæði við norðurmörk Þjóðlendunnar Almennings, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 3/2008.
8. Svæði við norðurmörk Þjóðlendunnar Bakkasels, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 3/2008.
9. Svæði við norðurmörk Þjóðlendunnar Eyvindarstaðaheiðar, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 5/2008.
10. Svæði við norðurmörk Þjóðlendunnar Hraunanna, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 5/2008.
11. Svæði við vesturmörk Þjóðlendunnar Skrapatunguafréttar, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 1/2013.
12. Svæði við norðurmörk Þjóðlendunnar Skrapatunguafréttar, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 1/2013.
13. Svæði við norðurmörk Þjóðlendunnar Auðkúluheiðar, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013.
14. Svæði milli Kornsár og Kleppukvíslar, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013.
15. Svæði við austurmörk Hítardals, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 1/2014.
16. Svæði við norðausturmörk Svarfhóls, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 1/2014.
17. Svæði austan og sunnan Drangajökuls, sbr. athugasemd í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 1/2019.

2.3 Lýstar kröfur og kynning

Kröfulýsing fjármála- og efnahagsráðherra, fyrir hönd íslenska ríkisins, um Þjóðlendur á svæðum sem sæta málsmeðferð skv. 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998 barst óbyggðanefnd 14. nóvember 2022. Kröfulýsingin ásamt kortum var birt á vefsíðu nefndarinnar daginn eftir. Óbyggðanefnd birti síðan tilkynningu um málsmeðferð á svæðinu og útdrátt úr kröfum ríkisins, ásamt uppdrætti, í Lögbirtingablaðinu 21. nóvember 2022, sbr. 2. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Skorað var á þá sem teldu til eignarréttinda á landsvæðum sem féllu innan kröfusvæða ríkisins að lýsa kröfum sínum fyrir óbyggðanefnd í síðasta lagi 28. febrúar 2023. Útdráttur úr efni tilkynningarinnar í Lögbirtingablaðinu var birtur með auglýsingu í dagblaði, sbr. fyrirnefnt lagaákvæði. Þá var kröfugerðin með tölvupósti kynnt lögmonnum og öðrum sem verið höfðu í sambandi við óbyggðanefnd vegna málsmeðferðarinnar.

Kröfulýsingarfrestur annarra en íslenska ríkisins var framlengdur einu sinni, til 28. mars 2023. Innan frestsins bárust 29 kröfulýsingar sem sumar sköruðust. Þá barst síðar

ein kröfulýsing að auki sem veitt var viðtaka á grundvelli 3. mgr. 13. gr. þjóðlendlaga og kröfulýsingar gagnaðila urðu því samtals 30 talsins.

Gefið var út yfirlit yfir lýstar kröfur ásamt uppdráttum. Lögboðin kynning á heildar-kröfum fór fram með því að yfirlit og uppdrættir lágu frammi á skrifstofum sýslumanna í viðkomandi umdæmum frá 27. nóvember 2023 til og með 5. janúar 2024, sbr. 12. gr. laga nr. 58/1998. Athugasemdafrestur var til 12. janúar 2024. Viðkomandi sveitarfélögum voru einnig send erindi til kynningar 24. nóvember 2024, þ.e. Fljótsdalshreppi, Langanesbyggð, Eyjafjarðarsveit, Hörgársveit, Sveitarfélaginu Skagafirði, Skagabyggð, Húnabyggð, Árneshreppi og Borgarbyggð. Kynningargögn voru jafnframt aðgengileg á vefsíðu óbyggðanefndar og skrifstofu hennar. Fjögur erindi bárust nefndinni með athugasemdum.

Kröfugerð fjármála- og efnahagsráðherra, fyrir hönd íslenska ríkisins, tók til 14 skilgreindra svæða en við meðferð málsins gerði íslenska ríkið breytingar á afmörkun þriggja kröfusvæða. Á móti bárust 30 kröfulýsingar sem sumar sköruðust en eftir fyrrgreindar breytingar á kröfugerð ríkisins o.fl. voru samtals 25 kröfulýsingar gagnaðila ríkisins til úrlausnar.

2.4 Mál nr. 5/2023, Norðurmörk Auðkúluheiðar

Fyrsta fyrirtaka mála sem sæta málsmeðferð á grundvelli 1. másl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendlaga var haldin sameiginlega vegna allra málanna 14. júní 2023. Þar var tilkynnt um skiptingu svæðisins í fjögur mál, nr. 1–4/2023, og að mál nr. 2/2023 nefndist *Norðurland*.⁴ Gerð var grein fyrir því að óbyggðanefnd skipuðu í öllum málunum Kristín Benediktsdóttir, Þorgeir Örlygsson og Víðir Smári Petersen. Þá var gerð grein fyrir mati á sérstöku hæfi nefndarmanna og starfsmanna.

Farið var yfir forsögu málsmeðferðarinnar og stöðu hennar. Brýnt var fyrir lögmonnum að skila skriflegum umboðum frá öllum umbjóðendum sínum til skrifstofu óbyggðanefndar og vakin athygli á því að litið væri svo á að einungis þeir sem gefið hefðu slíkt umboð væru aðilar máls, að því frátöldu ef aðilar gættu hagsmuna sinna sjálfir. Einnig var brýnt fyrir lögmonnum að láta færa upplýsingar um kröfulínur málsaðila inn á sameiginleg kröfulínukort.

Gerð var grein fyrir gagnaöflun nefndarinnar og stöðu hennar. Einnig var greint frá verklagi við framlagningu skjala og lögð voru fram skjöl ásamt skjalaskrá. Sömu leiðis var gerð grein fyrir ýmsum atriðum sem varða málskostnað og greiðslur á útlögðum kostnaði en í því sambandi var vakin athygli á ákvæði 17. gr. þjóðlendlaga um samnýtingu á sérfræðiaðstoð o.fl. Því var beint til lögmanna og annarra fulltrúa aðila að kanna hvort ljúka mætti málinu með sátt, sbr. 15. gr. þjóðlendlaga. Enn fremur var farið yfir framhald málsmeðferðar og m.a. upplýst að vettvangsferðir í málum nr. 1–3/2023 væru fyrirhugaðar í október. Lögmönnum var bent á að koma óskum og

⁴ Svæði við norðurmörk Auðkúluheiðar var upphaflega til umfjöllunar í máli nr. 2/2023 en síðar var ákveðið að um það yrði fjallað í máli nr. 5/2023.

ábendingum aðila um hvað þeir teldu helst þurfa að skoða í vettvangsferð og hvernig því yrði best komið við á framfæri við skrifstofu nefndarinnar.

Þá lagði einn lögmaður gagnaðila ríkisins fram bókun þar sem málsmeðferðinni var mótmælt og ýmsir aðrir lögmenn gagnaðila tóku undir hana.

Vettvangsferð vegna máls nr. 2/2023 fór fram 4.–5. október 2023. Fjallað er um hana í kafla 4.3 hér á eftir.

Með tölvupósti 1. desember 2023 voru lögmenn upplýstir um að viðbótargagnaöflun óbyggðanefndar væri að ljúka og greinargerðarfrestir aðila í málum nr. 1–3/2023 hefðu verið ákveðnir. Í þeim málum hefði íslenska ríkið frest til 26. janúar 2024 til að skila greinargerð og aðrir málsaðilar fengju í framhaldinu frest til 23. febrúar 2024. Með tölvuskeytum 21. og 22. desember 2023 voru lögmenn síðan upplýstir um afrakstur viðbótargagnaöflunar og send greinargerð um sögu jarða og landsvæða. Þá var upplýst með tölvupósti 19. febrúar 2024 að frestur gagnaðila ríkisins til að skila greinargerðum í málum nr. 1–3/2023 hefði að fenginni beiðni verið framlengdur til 8. mars 2024.

Með tölvupósti 8. apríl 2024 var lögmönnum aðila að máli nr. 2/2023 tilkynnt að óbyggðanefnd hefði á fundi 2. apríl 2024 ákveðið að svæði við norðurmörk Auðkúluheiðar, sem hefði verið til umfjöllunar í því máli, skyldi koma til umfjöllunar í sérstöku máli, nr. 5/2023, sbr. 1. mgr. 13. gr. þjóðlendlaga. Mál nr. 2/2023 væri að öðru leyti óbreytt. Einnig var gerð grein fyrir því að Víðir Smári Petersen hefði ákveðið að víkja sæti við meðferð máls nr. 5/2023 og í stað hans tæki Sigmar Aron Ómarsson sæti við meðferð þess máls. Þar sem Sigmar hefði komið að málsmeðferð á fyrri stigum, m.a. vettvangsgöngu í október 2023, raskaði þessi breyting á nefndarskipun ekki framhaldi málsmeðferðarinnar.

Aðalmeðferð í málum nr. 2/2023, 3/2023 og 5/2023 var haldin sameiginlega 17. apríl 2024. Lögð voru fram skjöl ásamt skjalaskrá. Bent var á að þótt gagnaöflun teldist lokið væri ekki útilokað að fleiri skjöl ættu eftir að koma fram síðar en lögmenn og aðrir fulltrúar málsaðila fengju að sjálfsögðu afhent jafnóðum öll skjöl sem kynnu að koma fram, sem og færi á að tjá sig um þau og uppfæra málskostnaðaryfirlit sín ef þeim þætti tilefni til.

Gerð var grein fyrir því að eins og lögmönnum hefði verið tilkynnt með tölvupósti 8. apríl 2024 hefði nefndin ákveðið að eitt af svæðunum sem hefði verið til umfjöllunar í máli nr. 2/2023, skyldi koma til umfjöllunar í sérstöku máli nr. 5/2023 og að skipan nefndarinnar í því máli breyttist, sbr. framangreint. Aðspurðir gerðu lögmenn ekki athugasemdir við þessar breytingar.

Einnig fóru fram skýrslutökur en gerð er grein fyrir þeim hluta sem mál þetta varðar í kafla 4.4.

Þá voru málin flutt munnlega. Fyrst flutti lögmaður íslenska ríkisins mál nr. 2/2023, 3/2023 og 5/2023 sameiginlega. Lögmaðurinn tók fram að það væri ósk íslenska ríkisins að á svæðum þar sem gagnkröfur hefðu ekki verið gerðar kannaði óbyggðanefnd

samt eignarréttarlega stöðu svæðisins og skæri úr um hana á sama hátt og þegar um gagnkröfur væri að ræða.

Þá fluttu lögmenn gagnaðila íslenska ríkisins málin.

Við lok aðalmeðferðar tilkynnti formaður að málin væru tekin til úrskurðar en ef frekari gögn kæmu fram yrðu málin þó tekin fyrir aftur af því tilefni.

Lokafyrirtaka í málum nr. 1–5/2023 var haldin sameiginlega vegna allra málanna 17. október 2024. Lögð voru fram skjöl ásamt skjalaskrá, sem höfðu áður verið gerð aðgengileg lögmönnum og þeir fengið upplýsingar um. Að því búnu tilkynnti formaður að málin væru tekin til úrskurðar.

3 KRÖFUGERÐ⁵

3.1 Krafa íslenska ríkisins

Af hálfu fjármála- og efnahagsráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins er þess krafist að viðurkennt verði að allt land innan eftirfarandi kröfupunkta verði úrskurðað þjóðlenda og allt til viðmiðunarmarka kröfusvæðisins, sem af hálfu ríkisins er nefnt *svæði við norðurmörk þjóðlendunnar Auðkúluheiðar*.

Upphafspunktur er við mörk þjóðlendunnar Auðkúluheiðar við Helluvörðuás (1). Þaðan er farið beina línu norður í Hvannalækjarbungu (2). Frá Hvannalækjarbungu í Ásendatjörn (3) og úr henni er Ásendalæk fylgt þar til hann rennur í Fiskilæk (4). Fiskilæk er þá fylgt suður þar til komið er að þjóðlendumörkum Auðkúluheiðar (5) og er þeim mörkum fylgt í upphafspunkt.

3.2 Kröfur vegna Auðkúluheiðar

Af hálfu gagnaðila ríkisins vegna Auðkúluheiðar er þess aðallega krafist að fyrirbyggjandi kröfu ríkisins nyrst á Auðkúluheiði verði vísað frá óbyggðanefnd.

Til vara er þess krafist að viðurkenndur verði beinn eignarréttur að nyrsta hluta Auðkúluheiðar og að viðurkennt verði að úrskurður óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013 sé bindandi um mörk eignarlands og þjóðlendu á svæðinu. Þá er þjóðlendukröfu ríkisins, að því marki sem hún tekur til Auðkúluheiðar, hafnað og þess krafist að innan landamerkja hennar sé enga þjóðlendu að finna.

Til þrautavara er þess krafist að óbyggðanefnd viðurkenni fullan afnotarétt gagnaðila ríkisins vegna Auðkúluheiðar að því landi sem krafan tekur til og kann að verða úrskuðað þjóðlenda.

Þá er krafist málskostnaðar úr hendi ríkisins samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar samkvæmt framlögðum málskostnaðarreikningi, að skaðlausu.

3.3 Kröfur Landsvirkjunar

Af hálfu Landsvirkjunar er þess krafist að viðurkennd verði eftirtalin bein eða óbein eignarréttindi fyrirtækisins á kröfusvæði ríkisins við norðurmörk þjóðlendunnar Auðkúluheiðar:

1. Vatnsréttindi (orkunýtingar-/fallvatnsréttindi), áður í Blöndu sem nýtt eru vegna Blönduvirkjunar.
2. Réttindi vegna mannvirkja sem þegar eru fyrir hendi til þess að hagnýta vatnsafl Blöndu, þar á meðal vatnsvegi, vegi og vegslóða, girðingar og hugsanlega önnur mannvirki eða framkvæmdir vegna reksturs Blönduvirkjunar.
3. Réttur til jarðvinnslu, nýtingar jarðefna og annarrar hagnýtingar gróðurs á viðkomandi svæði vegna reksturs Blönduvirkjunar.

⁵ Sjá einnig fylgiskjöl nr. I (aðilaskrá) og III (kort).

4. Sem eigandi jarðarinnar Eiðsstaða gerir Landsvirkjun kröfu sem landeigandi um afnotarétt af afrétti fyrir búfénað, veiði, malarnám og nýtingu annarra réttinda sem fylgt hefur jörðinni og fylgja ber.

Þess er krafist að öllum kröfum ríkisins til réttinda Landsvirkjunar innan kröfusvæðis íslenska ríkisins verði alfarið hafnað og viðurkennt verði að Landsvirkjun eigi beinan eða óbeinan eignarrétt. Verði hins vegar talið að réttindin teljist hvorki til beinna né óbeinna eignarréttinda er þess krafist að viðurkenndur verði lögbundinn fullkominn afnota- og hagnýtingarréttur Landsvirkjunar að þeim réttindum svo sem verið hefur og kann að verða.

Til vara gerir Landsvirkjun kröfu um að halda öllum þeim rétti sem fyrirtækið á og hefur átt innan kröfusvæðis íslenska ríkisins skv. lögum, samningum, venju og hefð til náttúrlegra auðlinda og nýtingu þeirra, innan landsvæðisins með sama hætti og óbyggðanefnd hefur úrskurðað um eignar- og afnotarétt Landsvirkjunar á veitum og stíflum frá norðurmörkum Þjóðlendu að Blöndulóni.

Jafnframt er þess krafist að íslenska ríkið verði úrskurðað til að greiða Landsvirkjun að skaðlausu allan málskostnað af rekstri málsins samkvæmt mati óbyggðanefndar eða framlögðu málskostnaðaryfirliti, og/eða að málskostnaður verði greiddur úr ríkissjóði skv. 17. gr. laga nr. 58/1998, með síðari breytingum.

4 GÖGN OG GAGNAÖFLUN

4.1 Inngangur

Í málinu hafa verið lögð fram skjöl í skjalaflokkum nr. 1–8 ásamt undirskjöllum, samtals 19 skjöl, auk 8 hliðsjónargagna. Sjá nánar í fylgiskjali nr. II (skjalaskrá). Einnig er vísað til framlagðra skjala í máli nr. 2/2013 sem gerð voru lögmönnum aðila að máli þessu aðgengileg en í því máli var lagt fram samtals 731 skjal, auk 25 hliðsjónargagna.

Gagna var ýmist aflað af málsaðilum eða óbyggðanefnd, á grundvelli rannsóknarskyldu nefndarinnar. Gerð var leit að frumgögnum sem varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi á svæðinu, farið á vettvang og jafnframt teknar skýrslur af málsaðilum. Verður nú gerð nánari grein fyrir þessum atriðum.

4.2 Rannsóknarskylda óbyggðanefndar

Óbyggðanefnd ber að hafa frumkvæði að því að afla heimilda og gagna um eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem til meðferðar er og framkvæma rannsóknir og athuganir um staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu hafa fyrir niðurstöðu í einstökum málum, sbr. 5. mgr. 10. gr. þjóðlendlaga, nr. 58/1998. Markmiðið er að tryggja sem best að rétt niðurstaða fáið um einstök álitaefni.

Gagnaöflun um jarðir og svæði sem mál þetta varðar hafði áður farið fram við meðferð máls nr. 2/2013. Á vegum óbyggðanefndar fór þá fram kerfisbundin leit að frumgögnum, prentuðum sem óprentuðum, sem líkur voru taldar á að varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi yfir þeim landsvæðum sem þá voru til umfjöllunar en þar var m.a. leitað gagna um nærliggjandi jarðir. Könnun einstakra skjalaflokka skiptist á milli Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar og grundvallaðist á „Yfirliti yfir frumgögn sem könnuð eru vegna rannsóknarskyldu óbyggðanefndar“. Yfirlit þetta var kynnt lögmönnum málsaðila og engar athugasemdir komu fram. Við samningu þess naut óbyggðanefnd ráðgjafar Gunnars Friðriks Guðmundssonar sagnfræðings, auk Bjarkar Ingimundardóttur og Jóns Torfasonar, starfsmanna Þjóðskjalasafns Íslands.

Að mati óbyggðanefndar var vegna gagnaöflunar í eldri málum hjá nefndinni ekki þörf á sambærilegri kerfisbundinni gagnaöflun í málum sem sæta málsmeðferð skv. 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendlaga en að beiðni nefndarinnar lagði Þjóðskjalasafn Íslands mat á þörf fyrir viðbótargagnaöflun í málunum og annaðist hana að mestu en óbyggðanefnd aflaði einnig annarra viðbótargagna þegar tilefni þótti til.

Lögmönnum aðila málsins var gerð grein fyrir þessari tilhögun gagnaöflunar og engar athugasemdir komu fram. Einnig fengu þeir afrit allra gagna, bæði þeirra sem lögð höfðu verið fram í máli nr. 2/2013 og þeirra sem fram komu til viðbótar í máli þessu. Þeir gátu jafnframt bent starfsfólki Þjóðskjalasafns eða óbyggðanefndar á gögn sem ástæða væri til að kanna eða afla. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar dregur hins vegar ekki úr skyldu málsaðila til að afla og leggja fram þær heimildir og gögn sem þeir

byggja rétt sinn á, sbr. 4. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Lögmönnum/málsaðilum ber þannig að leggja sjálfstætt mat á gögn og gagnaöflun.

Þau frumgögn sem í leitirnar komu og talið var að þýðingu hefðu voru gerð lögmönnum aðgengileg rafrænt og síðan bókuð framlögð við fyrirtökur í málinu, auk þess sem gögn úr máli nr. 2/2013 voru gerð lögmönnum málsaðila aðgengileg. Um nánari framkvæmd gagnaöflunar vísast til hliðsjónargagna nr. 4–5, þ.e. upplýsingapósta til lögmanna um tilhögun gagnaöflunar og skilabréfs Þjóðskjalasafns Íslands vegna gagnaöflunar í málum nr. 1–5/2013. Um afraksturinn vísast til skjalaskrár í máli þessu, sjá fylgiskjal nr. II, og skjalaskrár í máli nr. 2/2013.

4.3 Vettvangsferð

Óbyggðanefnd skoðaði vettvang málsins miðvikudaginn 4. október 2023 í fylgd með lögmönnum málsaðila og fleiri fulltrúum þeirra. Jafnframt var starfsfólk óbyggðanefndar með í för.

Vettvangsferðin hófst við Blöndustíflu. Þaðan var ekið að Helluvörðuási og staðnæmst þar. Fulltrúi málsaðila greindi þar frá ýmsum kennileitum og benti m.a. á Hvannalækjarbungu og Kúputjörn.

Frá Helluvörðuási var ekið í átt að Ásendatjörn og numið staðar sunnan hennar. Þaðan var m.a. horft norður yfir Ásendatjörn og austur yfir Fiskilæk sem er á austurmörkum ágreiningssvæðisins og fulltrúi málsaðila greindi frá ýmsum kennileitum. Þá var gerð grein fyrir hagsmunum Landsvirkjunar og forsögu þeirra en fram kom að hagsmunir Landsvirkjunar vegna ágreiningssvæðisins tengdust einkum Fiskilæk sem væri hluti veituskurðar frá Austara Friðmundarvatni í Gilsvatn.

4.4 Skýrslutaka

Við aðalmeðferð málsins gaf Jóhann Guðmundsson, Holti í Svínadal, skýrslu vegna Auðkúluheiðar og svaraði spurningum óbyggðanefndar og lögmanna málsaðila.

Að einstökum efnisatriðum í skýrslu hans er vikið í úrskurði þessum eftir því sem tilefni er til, en uppskrift á henni er meðal hliðsjónargagna málsins.

5 SAGA LANDSVÆÐA

Í þessum kafla verður rakin saga svæðanna sem málið varðar. Í fyrstu er greint frá elstu ritheimildum um landnám þar. Því næst verða raktar heimildir um kröfussvæði málsins og nærliggjandi og tengdar jarðir, einkum afmörkun, eignarréttindi og nýtingu. Umfjöllun um þær jarðir sem liggja að ágreiningssvæðunum takmarkast oftast við heimildir um afmörkun. Að mestu er fylgt tímaröð í hverjum kafla.⁶

5.1 Landnám

Um landnám í Húnavatnshreppi hermir svo í *Landnámu*, talið frá austri til vesturs:

Eyvindr sorkvir nam Blondudal.⁷

[...]

Eyvindr auðkúla hét maðr; hann nam allan Svínadal ok bjó á Auðkúlustodum, en Þorgils gjallandi bjó at Svínavatni, er út kom með Auðuni skokli.⁸

[...]

Þorbjorn kólka hét maðr; hann nam Kólkumýrar ok bjó þar, meðan hann lifði.⁹

[...]

Hvati nam út frá Mógilslæk til Giljár ok bjó á Hvatastoðum.¹⁰

[...]

Jorundr «háls» nam út frá Urðarvatni til Mógilslækjar ok bjó á Grund undir Jorundarfelli; hans son var Már á Másstoðum.¹¹

[...]

Ingimundr [hinn gamli] nam Vatsdal allan upp frá Helgavatni ok Urðarvatni fyrir austan. Hann bjó at Hofi ok fann hlut sinn, þá er hann gróf fyrir ondvegissúlum sínum.¹²

[...]

Friðmundr nam Forsæludal.¹³

5.2 Auðkúluheiði

Á árunum 1511–1512 komust Auðkúla og Svínadalsjarðir í eigu Gottskálks Nikulás-sonar Hólabiskups. Þann 12. maí 1511 seldu þeir Ólafur Filippusson og Einar sonur hans Gottskálki Hólabiskupi jörðina Auðkúlu og var kaupgerningurinn bréfaður tveimur dögum síðar, þann 14. maí, eftirfarandi:

Kaupbref vm audkulu og borger tuajr j vesturhopi.

⁶ Þessi kafla er að mestu leyti byggður á sögulegri greinargerð Þjóðskjalasafns Íslands í máli nr. 2/2013 og eftir atvikum annarri gagnaöflun í því máli, sbr. umfjöllun um tilhögun gagnaöflunar í kafla 4.2.

⁷ *Íslensk fornrit* I (1968), bls. 219, 223–224.

⁸ *Íslensk fornrit* I (1968), bls. 223.

⁹ *Íslensk fornrit* I (1968), bls. 223.

¹⁰ *Íslensk fornrit* I (1968), bls. 219.

¹¹ *Íslensk fornrit* I (1968), bls. 219.

¹² *Íslensk fornrit* I (1968), bls. 219.

¹³ *Íslensk fornrit* I (1968), bls. 219.

Þath giorum uer jon prestur þorgilsson [...] godum monnum uitanligt með þessu uoru opnu brefi þa er lidit uar fraa gudz burd þusund. fimm hundruth og ellefu aar. aa holum j hialltadal manudaginn nesta fyrir halluarcznesso worum ueer j hiá saaum og heyrðum á ord og handaband þessara manna. wors uerduga herra og andaligx fodur gothskalks með guds nad biskup(s) ath holum af einne alfu Enn olafs filiphussonar og einars olafssonar. sonar hans. af annare. aller j einu handabande. ath suo fyrir skildu. ath nefndur olafur selde með samþycke uplagi og jayrde einars sonar sins fyrir greindum herra biskup Godskalk jordina alla audkulu er liggur j suinadal. með aullum þeim gognum og giædum sem þessare greindre jordu fylgir og fylgt hefer ath fornu og nyiu og fyrir nefndur Einar sonur hans uar fremst eigande ath ordinn. j erfd epter solueigu biornsdottur modr modur sina. epter þui sem godra manna domur og logmanz urskurdur þar um gjorr ut uisar til fvlrrar eignar og efinligrar. og frials forredis undan sier og sinum erfingium. enn under biskup Godskalk og heilaga kirkju. Hier aa motj selde [...].¹⁴

Ári síðar, eða 11. maí 1512, seldu þeir Ólafur Filippusson og Einar sonur hans Gottskálki biskupi á Hólum jarðirnar Hrafnabjörg, Ljótshóla, Snæringsstaði, Geithamra, Mosfell, Þremi tvenna og skóg í Blöndugili.¹⁵

Í Bréfabók Guðbrands biskups Þorlákssonar kemur eftirfarandi fram um leiguskil mála jarðarinnar Audkúlu. Bréfið er ársett 1579 og hljóðar svo:

[1579]. [...] ec [Guðbrandur Þorláksson] hefe vnt og veitt Sijra Eirijke Magnussyne Domkirkju(nnar) jord Audkulu j Suinadal [...] skal hann meiga bruka og bijhallda aullu þui sem þeirre jordu og heimalandi fylger. ad fratekinne jordunne litla Dal og þeim jordum sem kirkjunne a Audkulu tilheyra [...] og allre Kuluheide til ystu vmmerkia motz við adra menn með lambatollum, veidum og aullum gagnsmunum sem þeirre heidi fylgt hefur ad fornu og nyiu [...] skal hann og hafa meiga landznytjar allar af Slettardal halfum, nema so mikid sem þeim þarfar sem j Litladal byr, fyrer sitt bu vetur og sumar, þar j stadinn skal hann bijhallda þeirre selstöðu fyrer sitt bu sem nu er j Hrafnabiargarlandi og verit hefur ad fornu með fienadar rekstrum fyrer austan Suinadalsaa. [...].¹⁶

Dómur Jóns lögmanns Jónssonar, er gekk á Sveinsstöðum þann 26. október 1583 og bréfaður var á Þingeyrum þann 11. apríl 1584, um rekstra og Forsæludalsheiði og Kuluheiði, er svohljóðandi:

Domur Jons logmanns um rekstra á Dals og Kulu heidar.

Ollum monnum sem þetta bref sia edur heyra senda Jon Gudmundsson. Jon Gijslason. Jon Jonsson, Illugi Jonsson, Rafn Einarsson og Þorsteinn Tumason, kvediu gudz og sinna kunnigt giorandi arum epter gudz burd M. D. Lxxx og iij, Laugardæginn næstann fyrer allra heilagra messu, a Sveinstöðum í Vatnzdal, þriggia hreppa þingi, vorum vær til doms nefnder af Joni Jonssyni sem þa hafdi kongsins syslu i Hunavatnsþingi, ad skoda og rannsaka og með skynsemi epter logum dom á ad leggja, hvernenn nidur skyllði setjast sá agreiningur, sem var þar með sveitarmönnum um lambarekstur á vor til Dalsheidar af Vatnsdalshreppum hinum fremra og nedra, og Kuluheidar af Asamonnum og Svindælingum. Klögudu sig þar þá fyrer valldzmanninum Sijra Eyrekur Magnusson. sem hieilt Audkulu stad, og Olafur Liotzson sem var buandi á kongdomsins jörðu Forsæludal, sem lambatollinn attu ad taka vegna sagdra iarda, Dals og Audkulu, og badust þar doms á, þeir feingi ecki sina tolla, og rekstrarner væri nidurfellder, af allmörgum og rekið til annara afrietta sem þeim sialfum likadi, og þar

¹⁴ Skjal nr. 2(323) í máli nr. 2/2013.

¹⁵ Skjal nr. 2(324) í máli nr. 2/2013.

¹⁶ Skjal nr. 2(172) í máli nr. 2/2013.

tollurinn golddinn. Höfdu hier adur domar um geingid, og litt halldner vered, baru menn þar vitni um epter sier elldre monnum, ad þetta være gamler vanarekstrar, til greindrar Audkuluheidar og Forsæludalsheidar, utan til skammrar stundar hafi þessi agreiningur og tvidrægni imist við geingist, og fundu þeir það til varna. er ecki villdu þangað reka. að þessar heidar væri bædi eyddar ad landgiædum og seintækar á vorenn, en höfdu ecke epter lögum adgiætt edur a ridið og meta latið, hvað londinn formætti, helldur villdi hver sinn þotta og vilia fyrer fullnad hafa og nægia lata. Stendur svo í vorri landzlaga bok, þar skulu rietter vera sem ad fornu hafa verid, og svo langt til reka, J öðrum stad, J hvert sinn er logriett skal vera, og skal svo skipta göngum, sem hreppstiorar giöra rad fyrer, sekur er sa halfri mörk við kong, er eigi geingur svo, og abirgist saudi vid þa er eigu, alla þa er i hanns leit voru siedner, þar er hann atti göngu(u) um. Jtem j þridiu grein, aller þeir menn sem afriett eigu samann, skulu reka fie sitt i midia afriett, þa er viij vikur eru af sumri, i fiorda máta, um giellldfiar rekstur á vor til afriettar og fiallgöngur a haustinn, hvern tima ad vera skal, og hveriu bygdarlægi hæfer, því að eigi hæfer það einn veg i ollum bygdarlogum. Nu er eigi svo giort þa [sekist iij aurum, hver er þann afriett á, [hafi kongur halft, enn halft þeir ed næster bua, J fimmtu grein, xij bændur þeir ed næster bua, skuli telia fie i afrétt, eða haga, svo þeir ætli ad eigi muni feitarar, þo ad færri sie, því fyrer þessar greiner laganna og þær fleire sem i logmalinu standa, og oss og þennann vorn dom styrkia, ad so profudu og fyrer oss kommu og ad heilags anda nad med oss tilkalladri dæmdum vier med fullu doms adkvædi alla menn i þessum tveimur Vatnsdalshreppum, og so þa i Svijnadalshrepp og Asahrepp skylduga sinum rekstrum uppi ad hallda og til þeirra afrietta ad reka, sem ad fornu verid hefur af gamalli tid, og Bijvijsad verdur af Brefum, edur sannenda vitnisburdum, af gomlum og skilvisum dandismönnum, ad haft og halldid hefur verid epter logum. So þangað veniuliga tolla ad giallda, er med riettu afriett eiga edur svári slikum sektum sem vid liggia, og a ofann, iijj, morkum við kong i domrof, hver þriostkast vill og eigi sinum riettum lögskilum uppi hallda, án logligra forfalla.

Lögsamdi og samþykti þennan dom med oss adurnefndum kongs valldzmadur Jon Jonsson, og setti sitt innsigli med vorum fyrnefndra domsmanna insiglum fyrer þetta domsbref, er skrifad var á Þingeyrum i Vatnsdal, laugardaginn fyrstann i sumari, á ari sidr enn fyrr seigir.¹⁷

Í vitnisburði um Kúlusel og landeign Hrafnabjarga, dagsettum 12. júlí 1587, segir m.a. að jörðin Auðkúla hafi haft til forna selstöðu á Sléttárdal. Vitnisburðurinn hljóðar svo:

Witnisburdur wmm Kulusel og landeign Hraffnabiarga.

Suofelldan witnisburd, berum wid Besse Oddsson, og Biarne Jonsson, ad wid hoffum wppalest j Suijnadal, og hier leingst wered wmm ockar æffe, og vid vitum fyrer sannendi og effter gamallra manna sogn, ad jórdenn Audkula j Suijnadal, hafe haft thil forna selstodu, á Sléttárdal allt þar thil býskup Gottskalk keipte Kulu, og Suijnadals jarder, þá hafði býskup skipad ad giora sel j Raffnabiargalandi og so war seled flutt fram j giled sem alldrei hafði sel áður wered. Willdi þá eingenn madur vr þui bua a jordunni, edur gjallda effter hana landskulld, sliþka sem adur war, vegna beitar og atrodnings. Nockrum arum seirna hafði býskup Jón bu á Kulu, og logdust Hrafnabiorg þá j eyde j morg ar, enn þegar býskup siláffur kom thil stadarins bigdust Hrafnabiorg aptur med minni landskulld, enn thil forna war hun bigd. Þetta er land jardarennar j motz vid Rufsstadi, wt j Hróssagroff, og austur a Bungur, og so sudur effter, og sudur j Huannbungur, og suo sudur j Karitingatiorn, rædur þa vr tiornenni Suijnadals. Og ofann ad Hrossagröff. Og thil sannenda hier wmm setium vid ockar jnnsigle fyrer þetta bref. Huort ed skriffad war á Hraffnabiorgum. Þann 12. dag Julij. 1587.¹⁸

¹⁷ Skjal nr. 2(92) í máli nr. 2/2013.

¹⁸ Skjal nr. 2(91) í máli nr. 2/2013.

Varðveittur er vitnisburður Bjarna Jónssonar á Snælingsstöðum og Bjarna Jónssonar á Geithömrum um landeign Auðkúlustaðar, dagsettur þann 10. febrúar 1591. Hann hljóðar svo:

Svo felldann vitnisburd berum við Bjarne Jonsson buandi á Snælingsstöðum og annar Bjarne Jonsson buandi á Geithömrum, umm stadarins Audkulu Landeign, sem hier efter skrifad stendur, J fyrstu allur halfur Sliettaardalur á mots við Dal og so rett lynis framm í fiskilæk, so ur fiskilæk í vallgil, so þar fram frá alla heide millum Blondu og Burfialla í motz við Forsæludal, hefur þetta allt land verid kaullud Kuluheide í ochar minne med Lambarekstur ur Svinavatnshrepp og giliaarhrepp á aullum þeim Bæiumm sem liggia á Kolkumyrum og á aasum og í Svinadal, og umm ockar daga hefur þetta land verid halldinn Kuluheide, og tollur golldinn aarlíga Kulumonnum og þar alldrei tvímæle á leika, að audrum jordum hafe verid greint land Eygnad enn Kulustad, og hofum við uppallist og verid í Svinadal umm ochar æfe, og erum við nær sextugir menn, þar við hofum vitad þetta land líed audrumm monnum til veida og annara naudþurfta og hvorke eignad Eldjanstodum [svo] nie Eydstodum, nema nu í haust af Þorkiele Gvondssyne og Ecke hofum við vitad Eignad Eydstodum leingra enn leingst í Haugamyre og í Gilsaa: þar med hofum við vitad Lambarekstur hafa verid yfir Sandaa, þá gott er í aare, En á Blondu Gile, þá hart er í are, En tollur goldinn Kulumonnum.

Item haufumm við heyrð merke Kululandeygnar f(yrer) vestann framm ur Svinadalsaa og framm í Karittingatiorn kollud er, Enn þar haufumm við og heyrð greinelega sundurdeilt med Dalsmonnum og Kulumonnum, utann Kulumenn hafa Eygnad sier alla eidavík, enn Dalsmenn halfa, utann hvorier hafa veidt í þeirre víjk, sem að hafa komid, og eche til stors agreinings komid svo við vitum fyrr enn í haust, og eche haufumm við það heijrt nie vitad að nokkrum jordum hafe veidevotn verid eignud í greindu takmarke audrum enn Kulu fyr enn í haust af nefndrumm Þorkele Gudmundssyne, hvorke af ockar forelldrum, nie audrumm þeim elldre monnum, sem til hefur kunnugt verid og hier efter vilium við sveria ef þurfa þætte, og til sannenda hier umm, setium við ochar innsigle f(yrer) þetta ockar vitnisburðar bref, skrifad á Holttastodum í Langadal, þann tíunda dag February manadar, þá líed var frá gudzbud 1591.

(L.S.) (L.S.)

Framan skrifud Copie er samhlioda sinum original á kalfsskynne med hangande innsiglum.

Testerar

Jon Biorsson

Pr(estur) t(il) Audk(ulu) Benef(iciatio).¹⁹

Varðveittur er vitnisburður Björns Guðmundssonar um landeign Auðkúlustaðar frá mánudeginum í annarri viku páska árið 1598. Hann hljóðar svo:

So felldann vitnisburd ber eg Biorn Gudmundsson, umm stadarins Landeign Audkulu, sem hier efter skrifad stendur; J fyrstu allur halfur Sliettárdalur, á motz við Dal, og so rett synis framm í fiskelæk, svo ur fiskelæk í vallgil, svo þar fram frá alla Heide milli blondu og Burfialla, í motz við Forsæludal, hefur þetta allt Land verid kollud Kuluheide í minu mynni, sydann eg tilvisse, med lambarekstrum ur svinavatnshrepp, og giliaarhrep, á ollum þeim bæjum sem liggia á Kolkumyrum og á aasum og í svinadal og í þesse xxxi aar, sem eg hefe verid f(yrer) vestann vatnsskard, 4 á Kulu, tvo á spakunufelle, og xxv á Eyvindastodum, hefur þetta Land verid halldinn Kuluheide, og tollur golldinn Kulumonnum, og þar alldrei tvímæle á leika, að odrum jordum hafe verid greint land Eygnad, enn Kulustad, svo og hefe eg vitad þetta land líed odrum monnum

¹⁹ Skjal nr. 2(175) í máli nr. 2/2013.

til veida og annara naudþurfta, Enn hvorke eignad Eystodum, Elldjanstodum nie Promum, nema af Þorkiele Gudmundssyne nylega, svo og hefe eg heyrðt, að Eydstader ætte leingst i Haugamyre og i gilaa; hafa lambarekstrar verid yfer Sandaa þa gott er i aare, enn a blondugile þa hart er i aare, Enn tollur golldinn Kulumonnum.

Jtem hefe eg heyrðt merke Kululand Eygnar fyrir vestann framm ur svinadalsaa, og framm i Karittingatiorn Kollud er, Enn þar framm fra i austustu kvisl, a medann hun rennur riectt, og framm i Burfioll, Enn a millum Karittingatiarnar og austustu kvislar, hefe eg eche heyrðt greinelega sundur greint, med Dalsmonnum og Kulumonnum, utann Kulumenn hafa eignad sier alla eydevik, Enn dalsmenn halfa, utann hvoriu hafa veidit i þeirre vik sem að hafa komid, og eche til stors agreinings komid, so eg vite. Svo og hefe eg heyrðt Olafur heitinn Jonsson sem var Radzmadur a Kulu hafe tollad vestara Fremundarvatn fyrir Kroks j Halld.

Og til sanns merkis hier umm, sett eg mitt inn sigle fyrir þetta mitt vitnisburðar bref, er skrifad var a Eyvindastodum i Blondudal, manudaginn i annare viku paska, þa lided aar fra gudzburd 1598.

Biorn Gudmundsson med eiginn hend.

(L.S.)

Ofanskrifad samhlíoda sinum original, med hangande inn sigle Testerar

Jon Biorsson

Pr(estur) t(il) Audk(ulu) Benef(iciatio).²⁰

Varðveitt er eftirrit af ódagsettum vitnisburði séra Magnúsar Einarssonar sem hélt Auðkúlu 1596–1650, og mun vitnisburður þessi vera frá miðri 17. öld. Magnús vitnar þar um landamerki Auðkúlustaðar og heiðar hennar og nefnir einnig jarðirnar Eiðstaði og Eldjárnstaði varðandi Auðkúlustaðarheiði og getur ýmissa landamerkja. Skjalið hljóðar svo:

(1652/4)

Svo felldan Vitnisburd ber eg Magnus Eirekson sem var Beneficiator á Audkulustöðum í fimmtýge og 4 ar; enn nu fyrir tveimur árum hann aflagt og frá mér géfid um landeign nefnds stadar sem eg hefi heirt af gömlum dugande mönnum, og eftir því hallded og brúkad eptir skipun og befálnúngu míns yfer mans, þess fróma, Sáluga yfer Mans herra Gudbrands.

J fyrstu allur hálfur Sljettaardalur á móts vid Stóradal og so Réttisýnes framm í Fiskilæk svo úr Fiskelæk í Vallgil, svo þar framm frá alla heide milli Blöndu og Búrfjalla, framm á mitt Kjalarhraun móts vid Sunnlendinga að sunnan, en firer vestan framm móts vid Forsæludal, svo þetta land hefur vered kallad Kúlu heide, med Lamba Rekstri, úr Svýnadals Repp og Giljar Repp, á øllum þeim bæum sem liggja á Kolku mýrum og á Asum og í Svýnadal, og um alla mína æfi sem er LXXII Ár hefur þetta Land vered halldenn Audkúlu Stada heide, og fjallatollur golldinn Kúlu-Mønnum Arlega, og hefe eg alldrei heirt nein tvímæli á leika að ødrum Mønnum edur Jørdum hafe vered greint land eignad, enn Audkulustöðum, utan af Þorkjel Gudmundss. í missættum sem urdu millum hanns og míns fòdurs sem hjelt adur nefndan stad, svo og hefi eg ljed og vitad fir mig ødrum Mønnum ljed og leigt þetta Land, ádur nefnda Kulu heidi til veida og annara gagnsemda enn hvørki eignad þeim Jørdum sem á Bug liggja né neinum ødrum; svo og hefe eg heirt Eidstöðum eignad leingst upp í haugamýre og í Gilsá, og í minu minne saúst aungvar hus tóttar né Sel tóttar frá Elldjárnstöðum né Eidstöðum neinstadar á fjalli, á greindre Kuluheide.

²⁰ Skjal nr. 2(176) í máli nr. 2/2013.

Hefe eg og eirnen heirt af elldri mönnum; ad frá Audkúlustöðum hafe Fiskelækur leigdur vered áður firer xx álner, þar med var Lamba rekstur framm yfer Sandá, af þessum tveimur fyrnefndum Reppum árlega þá gott var í áre, enn á hörðum árum á Blöndugil, og tollur gollden samt til Audkúlustadar. Jtem hefe eg heirt merki þráttgreindrar jardar framm svo sem Svínadals á heldur framm í Karitínga tjörn sem áenn rennur úr og þar framm frá í austustu kvísl á medan hún rennur rétt og ekki krókótt, svo þaðan beint framm í Burfjör; En á millum Karitínga tjarnar og austustu kvíslar þar sem kvíslin bugar hefe eg ecki heirt greinelega í sundurdeilt millum Dals og Audkúlu vera, hvad þráttnefndum stad var eignud öll Ryðavík, enn Dalsmenn eignudu sér hana sjálfa, og hafa því hvoru tveggju veitt úr þeirri Ryðavík sem þá hafa adkomid og eingin Lagavegur þar á geingid medan eg hefe til vitad, og þetta allt fyrgreint land hefe eg hallded á medan eg hjellt.

Þessi framarskrifud afskript er rett skrifud epter mér sýndri gamalli og defekt afskript.

Vitnar Blondahl.²¹

Í kaflanum um Svínavatnshrepp í *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* árið 1706 kemur fram að Auðkúlastaður eigi afrétt á Kúluheiði. Þar segir svo:

Afrjett á staðurinn á Kúluheiði og toll fyrir þá rekstra, sem úr þessari sveit og af Asum mega þángað gánga. Lítt nýtur presturinn þessa, því mjög er afrjettin afrækt undir 20 ár.²²

Varðveitt er bréf séra Gísla Einarssonar, sem var prestur á Auðkúlu 1708–1747, um upprekstur á Kúluheiði. Bréfið er dagsett þann 3. maí 1709 og hljóðar svo:

Þad giöre eg underskrifadur vitanlegt bændum og búföstum mönnum j Sujna vatnss og torfalækjar þjngsóknnum ad mier er j mjnu bestallningar brefe uppa lagt öllu þuj under audkúlu presta kall ad hallda sem þuj ad fornu fylgt hefur og med Riettu filgia ber, sömuleidis [...] alla vissa og ovissa sama presta kalls Jnntekt og hluninde uppbera huorss vegna mjn vinsamleg begerjng er til ydar allra samtlyga j ofanskrifudu takmarke búfastra manna, ad þier Einjngarsamlega villdud uppe hallda Rekstrum á Kúluheide og so lángt og vjda tilreka sem sidvanalegtt hefur verid efter landsleigubalke 49 Capitula.

Sömuleidiss ad þier ad gaungum fared sosem lög votta þegar lögriett skal vera á haust efter Ráde hreppstiornarmanna. J þridia máta ad þier Rekid so lángtt á heidina sem lög skipa so ad aungvum viliandi j þessum Rekstre verdi skadi giör. Hier j mót tilbjd eg mig fornum Riettum uppi ad hallda soog heidina af melröckum efter Eiginn efle og góðra manna tilstirk Eyda láta. Sömuleidiss vidbjst eg veniulega forlykun audsjna vid bændur þá er næster búa heidinne efter gamallre sydveniu. Enn sieu þeir nokrer sem meina ad heidinn sie ecke fiárhelld einhuorra ordsaka vegna þá tilbjd eg ydur ad þier nefnid sex o partjska dánumenn af ydar hendi, Enn eg adra sex af minni hende til ad meta efter lögum þad sama efne.

Til merkiss underskrifad nafn ad Sujnavatns settu manntals þjnge d. 3. Maj anno 1709.

Gisle Einarsson

Junior mpp

Þetta var upplestad ad þynglausnum a Svyna vatne. Til merkes underskrifad nafn sama stad ar og dag sem firr seiger.

[...]

²¹ Skjal nr. 2(66) í máli nr. 2/2013.

²² *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* VIII, bls. 332–333.

Framann skrifad bréf upplest a Torfalækjar manntals þynge A° 1709 d. 4. Majj huar umm til merkis vor nofn under skrifud A°, ut supra.²³

Varðveitt er annað bréf séra Gísla Einarssonar, áhrærandi umkvörtun um vanrækslu við upprekstur á Kúluheiði. Bréfið er dagsett þann 24. júní 1721 og hljóðar svo:

Eg under skrifadur gief til vitundar, ad eg formerke ad búfast folk hier J sueit, sem eiga veniu afriett og skilldu afriett a kulu heyde, vilia nu j ár sem firre afrækia þessa afriett, og leita ad koma firer synumm lömbumm hier og huar j hieradinu j ödrumm stöðum, sem eche eru löglegar eda veniulegar afrietter, huoriu ieg ölldungiss mótmæle og er osamþickur þujlykumm olöglegum lamba rekstre sem eg seirna mun frama opinnberlega hafa tiltals, þar med veit eg eche huert leife búfast folk hier j sueit hefur af ödrum land eigendum til ad giöra þeirra lönd ad afriett, sem eche vera eiga med riettu. Enn jafnframt til byd eg mig ad frág[eng]num dyra tollum hreppsins efter sem tala rennur til ad láta afriettena hreinsa, sem forsuaranlegt er og vera má. Til vitniss underskrifad nafn ad Audkúlustodum þann 24. Juny A° 1721.

Gisle Einarsson.²⁴

Þann 16. apríl 1722 var rætt um fjárupprekstur á Auðkúlustaðarafrétt (um þinghaldsstað og tegund þings er ekki vitað), og það gert að samkomulagi að allir innbúendur þessarar sveitar skyldu koma sér saman um fjárupprekstur eftir fornri venju. Í dómabókinni segir:

Hier effter er ummtalad fiárupprekstur á Audkulustardar afriett og heide j vidurvist heidarlegs Soknar Prestsens S^{ra} Gísla Einarssonar sem þetta fyrer Riette i tal leider vegna sins Beneficij, og kirkiunnar, Og er fyrer tilhlutan Syslumansens uppá Embætte sins vegna, það samkomulag giört og skipad, ad allir þessarar Sveitar Jnnbuendur sameigennlega skule sier samannkoma fyrer hreppstiörnarmanna nidurradan og skipan ad landsens lögmálz, til fiár uppreksturs effter fornre veniu, og skiölum þeim sem openberud eru, til þess, ad þeir faer sem þessa afriett rækia, skule Ecke Lyda þar fyrer opolannlegann skada, eda Presturenn missa sins tilkalls kirkiunnar vegna, þar umm firrgreint afriettar eda fiárupprekstramál, verdur ecke i þetta sinn dæmt, vegna þess, ad ei fæst so filleleg underriettíng sem tilhlyder, og med kenna þarumm ei annad ad greina, enn hvad ymislega vidgeinged hefur, fyrer utann vitnesburde þá sem af Prestenum frammlagder eru i giær á Torfalækjar Manntalsþinge þann 15 Aprilis þessa árs, Enn þeir sem vilia vanrækia þenna fiárupprekstur, ad so undertöludu og skipudu, sem hier er tiad, eda sig þar frá med imislegu móte afsaka, skulu skyllder þeirra ummkvörtun i so máta gjörda ad gefa greinelega og skriflega til vitundar, i því skine, ad þá næsta árs ~~verde~~, eda sydar, verde med frekare laga skýrslu út giört umm. Einnig þá sem af þessum fiárupprekstre orsakast ef ecke annars fá med löglegum úrskurde þeirra, sem af yfervalldsens forlage, og effter skylldu Embættesens ber þar umm ad álikta, ad frammkomenne þeirre upplýsing i málenu sem framast verda kann. [...]

Kemur so ei framar af þing sóknarennar hálfu i þetta sinn fyrer Riett ad framm færa.²⁵

Á manntalsþingi, höldnu að Svínavatni þann 10. maí 1735, voru sveitarmenn áminntir að halda uppi fjallgöngum og fjárrekstri á Kúluheiði, hverju þeir lofuðu og var eftirfarandi fært til bókar:

Þuj næst proponerade Stadarhalldarenn til Audkulu stadar S^r Gisle Einarsson ad hreppsmenn forsomudu fiarupprekstur a afrett þá er Stadnumm tilheyre og kallast

²³ Skjal nr. 2(151) í máli nr. 2/2013.

²⁴ Skjal nr. 2(152) í máli nr. 2/2013.

²⁵ Skjal nr. 2(97) í máli nr. 2/2013.

Kuluheide, og beiddest hann nú fyrer Rettenum ad Sveitarennar innbúendur reglulega uppehalde hier efter fiallgaungum og fiar rekstre a greindre afrett, hvöriu Sveitarmenn lofudu.²⁶

Á manntalsþingi, höldnu að Svínavatni þann 10. maí 1735, var upplesin lögfesta séra Gísla Einarssonar fyrir Auðkúlustaðarlandi sem kallast Kúluheiði. Inntak hennar kemur ekki fram í dómabókinni og aðeins er gerð grein fyrir lögfestunni með svohljóðandi hætti:

2^a Var upplesenn lögfesta prestsins S^r Gísla Einarssonar fyrer Audkulustadar lande sem kallast Kuluheide til ummmerkia og baud presturenn hvörnum sem atelia villde lögfestuna, ad leggja fimtarstefnu i móte henne.²⁷

Á manntalsþingi, höldnu að Torfalæk þann 9. júní 1758, var ályktað að Auðkúlustaðarheiði hefði til forna þénað og skyldi hér eftir þéna sem lögafrétt Svínavatns- og Torfalækjarhreppa. Þar kom eftirfarandi fram:

3^a Kom fyrer Retteinn S^{ra} Jon Björnsson prestur til Audkúlu Stadar Beneficii og yfer klagade þeirre forsómun sem nú árlega skede i þvj ad marger bændur afræktu Audkulustada afrett sem ad fornu alment brúkud verid hafe af Svinavatns og Torfalækjarhreppa innbyggjurum hvað hann bevysar med efterskrifadra manna vitnesburdum.

1^a Biarna Jonssonar a Snæringsstöðum og Biarna Jonssonar a Geithömrum dat. 10 February 1591 med þeirra hángandi innsiglum 2^a Biörns Gudmundssonar med hans innsigle dat. 1598 3^a S^{ra} Magnúsar Eyrikssonar dat. 12 Júný 1652 voru aller þesser vitnesburder hier nú fyrer Rette upplesnir hvörir sameiginnlega það sanna ad Audkulustadaheide hafe greindum tveimur hreppum fyrer almennilega afrett þenad og fialltollar af þeim goldist til prestsins a Audkúlu óskar nú S^{ra} Jon Björnsson Rettarens adkvæda umm það ad same upprekstur alment brúkest þó þar i nockur forsómun sked hafe a fyrerfarande árum, þar hann hvörke vilie nie meige mót sinu veitingar brefe láta nockur herlegheit gánga undann sinu tiltrúudu Beneficio tveir hreppstiórar i Svínadal Sveirn Bergsson og Jon Biarnason klaga eirnenn yfer sins hrepps vegna ad þesse afrett sie þeim ómissande enn verde ej leitud til gagns og þeir lide Skada a fe sinu þar Torfalækjarhrepps innbuendur forsóme ad reka enn afrettenn sie nóg og þienannleg fyrer báda hreppana enn hvörge hier i nánd adra afrett hentuga ad fá sem ad lögum kunne þar til brúkast nema þessa alleina hier til svara bændur i Torfalækjar hrepp ad þeim þike langt ad brúka upprekstur i Audkúlu afrett enn lited fe i hreppnum efter nilega afstadinn hardinde og vilie þeim til kostnadar horfa enn aungrar nitseme upprekstur ad brúka a firsagda afrett. Hier uppá er Rettarens alyktan ad Audkulustadar heyde hefur efter frammlögdum vitnesburdum til forna þienad og skal hier effter þiena fyrer lögafrett Svínavatns og Torfalækjar hreppa Inbyggjurum, og kunna þessa hrepps manna ádur innfærdar afsakaner ej ad præjuduera Audkulustadar Beneficii rettugheitum nie heldur Svínavatns hrepps Inbuendur taka skada a sinu fe fyrer þeirra vanrægt a upprekstrenum heldur a hier nu ad haldast sem ad fornu efter kongl. Maj^{ts} lögum. ad þetta so frammfared hafe vitna underskrifader.²⁸

Á manntalsþingi, höldnu að Svínavatni þann 27. apríl 1759, var lesin dómsslútning framfarin á Torfalækjarþingi þann 9. júní 1758 að Auðkúlustaðarheiði þéni hér eftir

²⁶ Skjal nr. 2(98) í máli nr. 2/2013.

²⁷ Skjal nr. 2(200) í máli nr. 2/2013.

²⁸ Skjal nr. 2(99) í máli nr. 2/2013.

fyrir lögafrétt fyrir Torfalækjar- og Svínavatnshreppa. Eftirfarandi var fært til bókar í dóma- og þingbók sýslunnar:

4^o Domsslútning frammfarenn á Torfalækjar þinge þann 9^{da} Juny 1758 ad Audkúlu stadaheyde þiene hier effter fyrer lögafríett fyrer Torfalækjar og Svínavatns hreppa Jnnbyggendur.²⁹

Á sama þingi að Svínavatni þann 27. apríl 1759 var lögfesta séra Jóns Björnssonar fyrir Auðkúlustöðum einnig upplesin. Í dóma- og þingbók segir:

1^o Lögfesta S^r Jons Björnssonar fyrir Audkulustöðum til ummmerkia af þessa dags dato.³⁰

Umrædd lögfesta séra Jóns Björnssonar fyrir Auðkúlu hljóðar svo:

Jeg Jon Biorsson Beneficiator a Audkulustodum Logfeste Hier i dag Audkulu stadar Heimaland og Heide, med ollumm þeim gognum og giædum, hlutum og hlunnendum, votnum og veidestodum, sem því lande fylgt hefur ad fornu og nyu i mots vid adrar Jarðer, effter þeim Skiolum sem þar fyrer liggia; tiltek eg þesse Landa merke, J fyrstu halfann Sliettardal mots vid Dal, og svo Rettsynis framm i Fiskelæk, þaðann i Vallgil, sydann rædur Blanda til Jökla framm; Enn ad Vestann verdu ur Karittingatiorn og i austustu qvisl og rett synes sudur i Burfioll; fyrer byd Eg hvorium manne nefnt land ad yrkia, beyta edur bruka innann tiltekenna takmarka, Edur nochrar nitjar af ad hafa, fyrer utann mitt leyfe og samþycke, under þær Frekustu sekter, sem log þeim a hendur segia, er hier a mote giora; til skil eg ad þesse min Logfesta stande i fullum myndugleika næstkomandi tolf manude, og það leingur, sem log eche i mote mæla, hvoru til stadfestu Eg skrifa mitt nafn Hier under ad Svínavatne þann 27. Aprilis, Anno 1759.

Jon Biorsson.³¹

Á héraðsþingi að Torfalæk þann 26. maí 1759 var uppsagður dómur um fjallskil og fjalltolla á Auðkúlustaðarheiði, að allir búendur sem eigi tíu lömb eða fleiri séu skyldugir að reka á afréttina. Dómurinn hljóðar svo:

Eirnenn upplesenn umkvörtun og klögun prestsins S^r Jons Biorssonar umm forsómun a upprekstre a Audkulustadarheide a fyrer farande Sumre ad sumer hafe ei reked a heidena sumer ei helldur geinged nie golded fjalltoll, og so sem þessar klaganer hafa fyrerfalled i fleyrumm hreppumm Þa ad fyrer koma slykre misbrúkan og oveniu er þar umm so latande domur fyrer Rette afsagdur sem efterfylger. Aller buendur og búlauser sem hafa lögafrétt og eyga 10 lömb eða fleyre skulu skylduger ad reka lömb sin a afrett a sumrum arlega so langt sem venia hefur vered ad fornu og gialda fjalltoll eitt lamb hvör sem reka a, þeir skulu og ynna fjallskil af hende og senda mann i fjallgaungur a haustenn sem ei sie yngre enn 18 vetra og so fær ad fe gete geinged og rided sem þörf giörest, ma ei eirn madur fara fyrer fleyre enn eirn þo þar þykest fatt eyga, ei helldur ma það gylda þo bændur leita afrettina enn reke ei so sem fiar fædenn giörer skada og vanhöld þeim er reka, og hiner ei truanleger ad leita so dyggelega sem þörf er, þar eyga eckert fe, skulu fjallgaungur vera a þeim tima umm haust sem hreppstiorum og afrettarbonda þyker hentugast, Enn til efterleita sidar nefne hreppstiorar þa er forverks menn hafa og þa er flest reka. Hreppstiore eirn eða fleyre sem sveitarmenn til kiosa skal rida a fjall og skipa gaungunne samt hafa tilsion umm hvörsu trúlega menn leita, sekur er hvör halfre mörk til hreppstiora sem ryfur þeirra skickan i slikumm erindum afrettar bonde er skylduger ad lata byggia afrett fiarhellda uppa sinn kost til ad retta

²⁹ Sjá færslu A.6.b.7a–b í heildarskilabréfi, skjali nr. 2 í máli nr. 2/2013. Sbr. skjal nr. 2(99) í máli nr. 2/2013.

³⁰ Skjal nr. 2(177) í máli nr. 2/2013.

³¹ Skjal nr. 2(177) í máli nr. 2/2013.

fed i þar sem hreppstiorum vyrdest hentast og vidhallda henne sidann, enn bændur bygge sialfer dilka sem þeir þykast þurfa til ad draga i fe sitt, og hafe heimila til þess stungu og ristu nalægt rettenne an betalings þar sem ei skadar tun nie eingiar hvor sem ryfur þennann dom gialde tvær merkur i domrof til kongs og skal þesse domur gylða fyrir Audkulustadar afrett og allar lögafretter i Hunavatns Syslu, enn það eru lögafretter sem dæmdar hafa vered ad fornu og nyu, og a so langt og vida til ad reka sem þeir domar akveda. ad þetta so framfared hafe vitna underskrifader.³²

Á manntalsþingi, höldnu að Svínavatni þann 2. maí 1763, var upplesin klögun Guðmundar Bjarnasonar á Eiðsstöðum um að hreppsmenn reki of skammt á Auðkúluafrétt. Hún var bókuð á eftirfarandi hátt:

5º Upplesenn klögun Gudmundar Biarnasonar á Eydsstöðum ad hrepps menn Reke of skamt á Auðkúlu afriett, nefner hann helldst til þess hier i sveit bændur á Jtre Langamyre, Tungunese og Karastöðum, ad so hafe giört á fyrir farande are, og Lömb þeirra hafe skada giört á sinne Málnytu, hvörs vegna hier med til seigest hrepps mönnumm ad giöra bot á þessu og Reka Lömb þeirra i veniulegt takmark af Riettarinnar, sem kallast Rietter edur Leingra sosem ad fornu verid hefur, so bygdar menn Aungvann skada þar vid lyde. Ad þetta So fram farid hafe vitna under skryfader Actum ut Supra.³³

Varðveitt er lögfesta séra Jóns Björnssonar fyrir Auðkúlustaðarheiði sem og heimalandi Auðkúlustaðar dagsett þann 3. maí 1766, þinglýst á tveimur manntalsþingum sama ár. Lögfestan er svohljóðandi:

Logfesta

af 3. Maj 1766

Jeg Jón Björnsson Beneficiator Audkulustadar Logfeste Hier i dag Audkulu stadar Heide og Heimaland, med ollumm þeim gognum og giædum, hlutum og hlunnendum, votnum og veidestodum, sem því lande fylgt hefur ad fornu og niju i mots vid adrar jarder, efter þeim Skiolum sem þar fyrir liggia.

Tiltek eg þesse Landa merkje; J fyrstu halfann Sléttardal mots vid Dal, og so réttsjynis framm i Fiskjalæk, þaðann i Vallgil, sijdann rædur Blanda til Jökla framm; Enn ad Vestann verdu ur Karittíngatiörn og i austustu qvisl og réttsynis sudur i Burfioll.

Fjirerbyd Eg hvörjum manne nefndt land ad ijrkia, beita edur bruka innann tiltekinna Takmarka, Edur nochrar nijtjar af ad hafa, hvar med allra helst meint er veideskapur i votnum og lækjum, Eggia tekja og alfta veide, samt Hris Rif og kolagiord fyrir utann mitt lejffe edur Sampjickje under þær frekustu Sekter sem Log þeim a hendur seigia, sem hér á móte giora.

Tilskil eg ad þesse mín Logfesta stande i fullum myndugleika næstkomande 12 mánudi, og það leingur, sem log ej i móte mæla.

Hvorju til stadfestu jeg skrifa mitt nafn hér under ad Svínavatni þann 3. Maji Anno 1766.

Jón Björnsson

Upplesid fyrir Manntalsþyngs Rettinum á Svínavatni þann 3^{ia} Maji 1766.

Biarni Halldórsson

Upplesid fjirer Rettinum a Ass manntalsþijngie þann 3. Junii 1766.

³² Skjal nr. 2(100) í máli nr. 2/2013.

³³ Skjal nr. 2(201) í máli nr. 2/2013.

Biarne Halldorsson

Rétt afskrifad vitnar

Jón Jónsson.³⁴

Við prófastsvisitasíu að Auðkúlu þann 1. júní 1773 eru tíundaðar ýmsar heimildir og skjöl kirkjunnar sama staðar. Þar segir:

Kyrkiunnar Document Eru þesse Eitt á Kálfskinne med 2 hängande Innsiglum Tvó ónnur Vitnisburðarbrief á Papier [strikað yfir, med] vidvykiande Kyrkiunnar Mældaga, Veitingiabref Hr. Gudbrands, bref Vidvykiande Rekstre á Audkulu hejde Þvj filger og dómur Sysslumannsens Sal. Biarna Halldorssonar af Dato 1758 hid sama Ahrærande. Item filger 3 logfestur fyrer Heýdenne heimalande og Gabl Kote. Eigner Kyrkiunnar Effter Mældaga Peturs og Olafs biskupa, Hun á land á Sliettardal Reka allan á Häfamól, hálfa Saudahofn i Bölstadarhlyd.³⁵

Varðveitt er lögfesta séra Ásmundar Pálssonar fyrir Auðkúlustaðarheiði sem og heimalandi Auðkúlustaðar dagsett þann 30. maí 1774, þinglesin á manntalsþingi að Svínavatni sama dag. Hún hljóðar svo:

Logfesta Audkulu

1774

S^r Asmundar

Paulsonar

Jeg Asmundur Paulsson Beneficiatus á Audkulustodum, Logfeste hier i dag Audkulustadar Heide og Heimaland allt med ollum þeim gognum og gjædum, Hlutum og hlynnindum, votnum og veidestodum sem þvj Lande fylgt hefur ad fornu og Nyu; Mots vid adrar Jarder, effter þeim domum, Skiolum og Skilrikium, Sem þar fjrrer Liggia: Tiltek Eg þesse Landamerke: J fyrstu Hálfann Slettárdal móts vid Dal, og So Riettsynis frammi Fiskelæk, þaðann i Vallgil, Sidann rædur Blanda til Jökla framm. Enn ad Vestannverdu ur Karittingatjorn og i austustu Kvisl og Riettsynis Sudur i Burfioll.

Fyrerbijd Eg Hvorjum Manne Hier greint Land ad yrkia, beita edur bruka jnnann tiltekenna Takmarka, eda nockrar Nytiar af ad hafa, hvar med Einkannlegast meint er Veideskapur J votnum og Lækium, Eggiatekia og alfta veide, Samt Hris Ryf og Kolagiord fyrer Utann Mitt Leyfe og Samþycke, Under frekustu Sekter sem Log þeim a hendur Seigia, sem hier á móte giora.

Tilskil Eg ad þesse Min Logfesta Stande J fullum Myndugleika Umm næstkomande Tólf Mánude, og það Leingur, sem Log og Riettede eige J Mote Mæla; Hvorre til Stadfestu Jeg Skrifa mitt Nafn Hier Under ad Svínavatne d. 30^{ta} Maji 1774.

Asmundur Paulsson

Upplesed og Uppaskrifad fyrer Manntals Þings Rettenum ad Svínavatne þann 30. Maii 1774.

Test^r M. Gislason.³⁶

Á manntalsþingi, höldnu að Svínavatni þann 12. júní 1775, var lesinn upp dómur um upprekstur á Auðkúlustaðarheiði frá 9. júní 1758, sem tilheldur öllum Svínavatns- og Torfalækjarhreppa innbyggjurum að reka sín lömb þangað. Dómurinn hljóðar svo:

³⁴ Skjal nr. 2(178) í máli nr. 2/2013.

³⁵ Skjal nr. 2(145) í máli nr. 2/2013.

³⁶ Skjal nr. 2(179) í máli nr. 2/2013.

7^a Var upplesenn dómur Sál. Sysslumannsens Biarna umm upprekstur á Audkulustadar heide dateradur 9^{da} Júnii 1758 sem til heldur so vel Svinavatns sem Torfalækjar hreppa Jnnbyggjurum ad reka syn lömb þangad fyrir veniulegann Toll. Enn hier nálæger þingsoknar Menn ummbidia Æruverdugann Beneficiatum nu verande S^r Asmund Paulsson syna Ástædu effter greindum dóme ad milda, sökum fienadarens bágs ástands þetta ár, hvad Velnefndur presturenn og so giörer med þvj móte ad hver Bónde i þessum hrepp gialde hálfann ~~eyra~~ lamba Toll, hveriu aller sameigennlega fyrir Rettenum Játa. Med þvj eckert fleyra frammkemur, sluttast þesse þings Act med Sysslumannsens og tilkvaddra þingsvitna nöfnum Actum ut Supra.³⁷

Þann 15. júní 1782 skýrði séra Ásmundur Pálsson frá því að upprekstur á Kúluheiði hefði legið niðri síðan fjárpestin 1765 gekk yfir og kenndi fjárfæð og fátækt manna um. Þar segir:

Extract

Herhía er þess ad geta ad sidan árid 1765 ad fjárpestin fell yfer þessar Sveitir inntil þessa dags, hefur ei fjár eda lamba upprekstur á þessa Kuluheidi verid brukadur, bædi vegna fiárfædar og fólks fataektar, og þótt nú á þessari tíð og framvegis sie fiármegn hiá flestum buendum komin til loglegs uppreksturs á þessa heidi. So virdist það hreint aftækt vegna þess yfirgangs er skedur af grasektar fólke arlega her á Kulu heidi og þess hestabeit, er uppetur alla skástu haga á heidenne, frá því ad fyrst er grasekt og fram um midt Sumar, sem er úr 7 hreppum her i Hunavatns Syslu, og fjölde ur Hegranes Syslu; hefer slik grasektar Kostgiæfne og áfergia í mesta máta aukist, almennt Vor og haust, nú Skamt sidan sá nýi höndlunarmáti kom og folki er flestöll lifsbiorg á landenu ógnarlega dyrkeypt ordin, sem allir finna og þeckia er til Sveita búa. Hlytur því Audkulu stadarhalldari ad tapa soleides heidarinnar gagne, medan so stendur, og varla ad Sveitarmenn hafi þar óhullta hrossa gaungu. En ei hafa það menn til vita fyrir eda síðar adrer menn asælst ad eigna ser af heidarinnar Landi.

Audkulu d. 15. Julii 1782.

Asmundur Paulsson

p. t. minist: coll: Audkul: et Svinav:.³⁸

Í vísitásiu að Auðkúlukirkju þann 13. maí 1789 kemur fram að fjárupprekstur á Auðkúluheiði hafi aflagst um mörg undanfarin ár en sé nú að takast upp aftur. Þar segir:

Audkúlu kyrkia

Anno 1789 Þann 13 Maji Var Kyrkiann ad Audkúlu, af Herads Prófastenum Visiterud, [...]

6 Kyrkiunnar Kúg. (þad fulla antal) eru nu til á þessu Beneficio i Skickanlegu Stande. Ødrum sinum Eygnum og Rettugheitum beheldur Kyrkiann, Gafkot er i Eyde, lyka sem fiölde annara Jarda, saker undangeingens Hallæres og Folkfellers. Skyldu Fiárupprekstur umm mörg undann farinn ar af lagdur á Audkulu Heyde enn nu ecke saker alMennra bágendera og Penings fædar afftur upptekinn.³⁹

Þann 1. ágúst 1790 í vísitásiu á Auðkúlu óskaði Sigurður Stefánsson biskup þess að presturinn myndi gera sitt besta í því að koma eyðikotinu Gafli í byggingu á ný, og myndi auk þess tala fyrir því að fjárupprekstur bænda í Torfalækjar- og Svinavatns-hreppum kæmist aftur í samt brúk. Í vísitásiubókina sjálfa er ritað:

³⁷ Skjal nr. 2(101) í máli nr. 2/2013.

³⁸ Skjal nr. 2(185) í máli nr. 2/2013.

³⁹ Skjal nr. 2(122) í máli nr. 2/2013.

Þessu næst anmoedar Biskupinn Stadarhalldarann hann vildi gjöra sitt besta til að Bygging mætti aftur komast á kyrkiunnar núverandi Eyðikot Gabl, sem og einnig vigilere fyrir að Fiárupprekstur Bænda í Torfalækjar- og Svinadals-hreppum komi aftur í Brúk og tídkist, so þvílík Prestakalllsins Herlegheit gangi ekki undan því edur abalienereð fyrir þeirra eintómis óvilía edur orsakalítíl undanbrögd.⁴⁰

Varðveitt er bréf séra Ásmundar Pálssonar Auðkúluprests um upprekstur á Auðkúla- staðarheiði. Þar segir að Auðkúla- staðarheiði sé margfaldlega tilskilin og brúkuð lög- afrétt fyrir Torfalækjar- og Svínavatnshreppa. Bréfið er dagsett þann 23. maí 1793 og hljóðar svo:

Jeg underskrifadur gjöre hier med vitannlegt hreppstíorum og búande mönnum J Torfalækjar hrepp, að so sem Audkulustadar heide er margfaldlega tilskilinn og brúkuð lögafrétt fyrir Torfalækjar og Svinavatns hreppa til lamba og gjeldfiár uppreksturs ar- lega; og nu lifande mönnum er kunnug sú týðkan, sem og þar uppá vyrkelega geingenn Dómur af sál. sysslumanne Biarna Halldorssyne á Torfalæk þann 9^{da} Juny 1759, hvared dæmest efter frammlögðum skiölum: að Audkulustadar heide skal hier eftir sem til forna þiena fyrir logafrett Svinavatns og Torfalækjar hreppa Jnnbiggurum, og kunna þessa hreppsmanna afsakaner ej að prægjudicera Audkulustada Beneficia Rettugheitum, nie helldur Svinavatns hrepps Jnnbuendur taka skada á sinu fie fyrir þeirra vanrækt á upprekstrinum etc. Sömuheidis er af Hr. Biskupenum Sigurde mior gjörd aminnig i hans Visitations act hier, af 1^{ta} Aug. 1790 að Eg ummsiáe að fiár upprekstur bænda i Torfa- lækjar og Svinadals hreppum komi aftur i brúk og tídkest, so að þvílík prestakalllsins herlegheit gangi ei undann fyrir þeirra óvilía edur ordsakalítíl undannbrogd. Nu hefi Eg umm minn 20 ára hierverutima þessa prestakalllsins gagnsmuna mátt alldeilis Jmissa, utann hvad tvjgang medtok af þessa hrepps folke halfann fiallatoll, fyrir uppreksturs Efterlatsseme. So gjörest nu hier med min vinsamleg bön og fullkominn avisun til Jnnbiggenda Torfalækjar hrepps að þeir aller, sem að lögum ber lamba upp- rekstur á afrétt, reke nu á þessu Jfirstandande sumre Einingarsamlega sin lomb á Aud- kulustadar heide, med góðra og kunnugra manna tilsion uppá timann og takmörk Platsins, so hverke tálmost uppreksturinn sveitarmanna hier, nie Eg lide so allt jafn skadann af forsomunenne, og so neidast þurfe slikt til sekta að logsækia fyrir Jfervaldsens Retti. Óska Eg þienustusamlega hier upp áteknist vidkomenda greinelegt andsvar mior ~~mier~~ til Efterrettingar og fullvissu frammevegis. Hier ásamt med óska Eg og ákved að Torfalækjar hrepps folk sem að undannförmu hefur hvad frekast tídkad grasatekt hier á Kulu lande og heidenne, án alls mins leifis, edur þóknun þar fyrir, vilie nu aftra sier þar frá fyrst umm sinn þett ár, so að su litla tingun fiallgrasa, sem nu siest, mætte fá að ná betra vexte mönnum til nota, enn ej upprætast strax til almennings stóreblið skada. Þessu til stadfestu er mitt nafn hier underskrifad að Audkulustad d. 23^{ia} Maji 1793. Asmundur Paulsson

Upplesed fyrir mantalsþings Rettenum að Torfalæk þann 24 Maii 1793, og afsaka þingsoknar menn sig med allsslags ohægd, heldst mann- og hestleise, ~~frá~~ frá að reka lömb sin á Audkulu heide; berande einnig f(yrir) að þeir eige enn ecke fleira geldfe eda lamba von flest aller, enn að það gete öllum skadlaust vered i heimahögum hvöriu nálægur hreppstíore samsinner.

Ut supra. Jsl. Einarsson.⁴¹

Á manntalsþingi, höldnu að Svínavatni þann 25. apríl 1795, var lesin lögfesta fyrir Auðkúla- staðarlandi og heiði. Einnig dómur eða skikkun frá 9. júní 1758 að allir í Svína-

⁴⁰ Skjal nr. 2(158) í máli nr. 2/2013.

⁴¹ Skjal nr. 2(153) í máli nr. 2/2013.

vatns- og Torfalækjarhreppum reki geldfé sitt á Auðkúlustaðarheiði. Eftirfarandi var fært til bókar í dóma- og þingbók sýslumanns:

8. Lögfesta S.T. prestsins S^r Asm. Paulssonar fyrir hönum lents Beneficii Audkulustadar heimalande og heide ogso af þ. dags dato. Og áfriar engin þessar lögfestur, vidar enn hvad ~~þvíst~~ engin kannast við adur aviken Sand, nema so heite einhver melur á há halsenum mille Storadals og Langamýrar.

9^o Upplesen dómur eda skickun Syslumanns Sal. Biarna Haldorssonar af 9^{da} Junii 1758 ad aller i Svinavatz og Torfalækjar hreppum reke sitt geldfé á Audkulustadar heide.⁴²

Umrædd lögfesta séra Ásmundar Pálssonar fyrir Auðkúlu 25. apríl 1795 hefur varðveist. Hún eftirfarandi:

Logfesta Audkulu 1795 S^r Asmundar Paulss.

Jeg Asmundur Paulsson Beneficiatus á Audkulustodum, Logfeste hier i dag Audkulustadar Heide og Heimaland allt med ollum þeim gognum og gjædum, Hlutum og hlynnindum, votnum og veidestodum, Sem þvj Lande fylgt hefur ad Fornu og Nyu; Mots vid adrar Jarder, effter þeim dómum, Skiolum og Skilrikium, Sem þar fyrir Liggia: Tiltek Eg þesse Landamerke, J Fyrstu Hálfann Slettárdal móts vid Dal, og So Rettsynis frammi Fiskelæk, þaðann i Vallgil, Sydann rædur Blanda til Jökla framm. Enn ad Vestannverdu ur Kárittinga Tiorn i austustu Kvisl og Riettsynis Sudur i Burfioll.

Fyrerbyd eg Hvorum Manne Hiergreint Land ad yrkia, beita edur bruka Jnnann tiltekenna Takmarka, eda nockrar Nytiar af ad hafa, hvar med einkannlegast meint er: Veideskapur i Votnum og Lækium, Eggiatekia og Svanafiadra og Alfftaveidi, Samt Hrisrif og Kolagiord; fyrir utann mitt leife og Samþycke, undir frekustu Sekter sem Logenn þeim a hendur Segia, sem Hier á móte giora. Tilskil Eg ad þesse Min Logfesta Standi J fullum Myndugleika umm næstkomande tolf Mánude, og það Leingur, sem Log og Rettindi eigi J Móte Mæla.

Lika abfid Eg óparfa grundvallslaust tilkall og Logfestur uppa Audkulustadar Land; einkum Prestsins S^{ra} Biorns Jonssonar á Bólstadarhlid sem nu er ummbodshaldare vegna Stólsins Jfer Svinadals ummbodi, og nockud ókennelega fortelst hafa á næstlidna Sumri Logfest undir Þröm framm Jfer það sem Audkulustadar Skiol herma.

Til stadfestu mitt nafn hier underskrifad ad Svinavatne d. 25^{ta} Aprilis 1795.

Asmundur Paulsson.⁴³

Í prófastsvísitasíu að Auðkúlukirkju þann 8. nóvember 1799 kemur fram að „lítið lag“ sé komið á fjárupprekstur á Auðkúluheiði. Þar segir:

Lited lag er enn nu komed á Fiárupprekstur á Kuluheide jafnvel þó Beneficiarius hafe vid þvj leitast þar flester Búendur einkumm i Torvalækjar Hrepp tíá sig þar til miög oviluga, hvar í valla sinist nockrar Leydrettingar ad vænta án vidkomande veralldlegs Yfervalds serdeiles Tilhlutunar.⁴⁴

Þann 23. júlí 1802 var Auðkúlukirkja vísiteruð af prófasti og kom fram eftirfarandi um upprekstur á Auðkúluheiði:

Kyrkian beheldur enn sinumm Rettugheitum, so eckert er med lagadómi undangeingid. Upprekestur lamba og geldfiár a Audkúlu Heydi, sem tekin var ad komast i nockurt lag, hefur nu eckj stad sökumm yfergeysandi stórhárdinda, og Fiárfellirs.⁴⁵

⁴² Skjal nr. 2(208) í máli nr. 2/2013.

⁴³ Skjal nr. 2(180) í máli nr. 2/2013.

⁴⁴ Skjal nr. 2(123) í máli nr. 2/2013.

⁴⁵ Skjal nr. 2(124) í máli nr. 2/2013.

Varðveitt er lögfesta séra Jóns Jónssonar fyrir Auðkúlustaðarheiði, sem og heimalandi Auðkúlustaðar, dagsett þann 29. júlí 1803. Lögfestan var þinglesin samdægurs á manntalsþingi á Tindum, og aftur fimm árum síðar á sama stað. Hún hljóðar svo:

Logfesta, 1803.

S^r Jóns Jonss.

29 Juli

Eg Jon Jonsson Beneficiator á Audkulustodum, Logfeste her í dag Audkulstadar Heide og Heimaland allt med ollumm sínumm gognumm og giædumm, Votnum og Veidestodum, sem þvj Lande fylgt hefr ad fornu og Nyu eptir þeim Skiolumm Sem fyrir því liggia: Tiltek eg þesse Landamerke, Fyrst halfann Sliettardal sem áenn takmarkar og so rettlínis í Fiskelæk, þaðann í Vallgil, sydann rædr Blanda til Jökla fram; Enn ad Vestann ur Karittinga tiorn og í austustu Kvísl, frá henne rettsynis sudr í Burfioll.

Fyrerbyd eg Hveriumm Manne þetta Land ad yrkia, bruka edr beita, edr nockrar nitjar, af ad hafa, hvar med serdeilislega meinast Veide skapr i Votnumm edr Lækiumm, Eggia tekia og Alfftaveide samt Hrisrif og Kolagiord, an þess ad Mitt Leife þar tilkome; og þetta undir þær Sektir sem Log þeim akveda er í oheimilld brukar.

Her til aftek eg og fyrirbíd hverium Manne grasatekiu í mínum Buðiarhogum hvar undir eg skil þetta Plats Sokalladar Borgir og Borgartogl sem mínu Lande tilheirer án míns Leifes en ef nockr á móti giorer so vite hann ad svara og lída sem fyrir oheimildar yrkingu.

Þesse Mín Logfesta stande í fullumm Krafte epter sem Log leifa, Hverre til Stadfestu eg underskrifa mitt Nafn, Staddr á Tinda Þingstad d. 29^{da} Julii 1803.

Jón Jónsson

Upplesinn firir Mantalsþings Réttenum á Tindum þann 29^{da} Jul: 1803.

J. Oddsson sem Const.

Lesed fyrer Mantalsþingsrétti af Tindum þann 20^{ta} Junii 1808 vitnar

J. Jonsson.⁴⁶

Í jarðamatinu 1804 kemur fram að jörðin Auðkúla hafi um fimm ríkisdali tekjur árlega af afrétti sem tilheyri jörðinni. Þar segir:

Jorden har afret, hvorfor betales af fremmede aarlig omtrent 5rd.⁴⁷

Björn Bjarnason (1789–1859) á Brandsstöðum í Blöndudal tók saman annál yfir árin 1783–1858 sem kenndur er við bæ hans. Annállinn er til í eldri og yngri gerð og er talsverður orðamunur og þ.a.l. einhver efnismunur á gerðunum tveimur. Í annál sínum segir Björn við árið 1804:

Nú var byggð upp Kúlurétt niður við Litladalsá og aukinn upprekstur á Kúluheiði. Höfðu í mörg ár ei rekið á hana utan Blöndudalur að vestanverðu og frá Dölunum [Stóra- og Litladal], Kúlu, Rútsstöðum og Hrafnabjörgum, og réttuðu þessir við Blöndu hjá Eiðsstöðum. Útsveitin rak á Sauðadal, Svíndælir að Geirhildarkirkju. Gengu þeir og Ásamenn Sauðadalsfjöllin og fram fyrir Engjalæk og réttuðu í Giljarrétt fremri. Hafði Ólafur Tómasson stúdent á Giljá lambatolla marga, en nú kallaði séra Jón [Jónsson á Auðkúlu], nýbúinn að fá brauðið, eftir upprekstri á Kúluheiði, og litlu síðar

⁴⁶ Skjal nr. 2(181) í máli nr. 2/2013.

⁴⁷ Skjal nr. 2(74) í máli nr. 2/2013.

fóru allir Ásamenn að reka á heiðina. Ár þetta fór Oddur [Stefánsson] notarius frá Þingeyrum að Giljá og deyði þar, og féll þá niður upprekstur á dalinn, er góðkunnur vinur margra, Ólafur, fór að Þingeyrum.⁴⁸

Í eldri gerð Brandsstaðaannáls segir á sama stað:

Eftir brunafellinn [Skaftáreldar 1783–1784] aflagðist upprekstur á Kúluheiði. Fóru þá allir í Tindapingsókn að reka á Sauðadal, en þegar fé fjölgaði, fóru fáeinir að reka á heiðina, svo sem á Langamýrunum og þar fyrir framan, Stóra- og Litladal, Kúlu og Hrafnabjörgum. Þessir fáu menn gátu gengið heiðina. Ekki sendu þeir ónýtasta manninn frá sér til þess, heldur trúðu sér best og fóru því sjálfir. Hinir allir dembdú fé sínu á Sauðadal. Þar gekk það í örtröð, varð ullarljótt og rýrara en af heiðinni. Verri heimtur, því bítir var þar, og jafnvel að sumir væri hræddir við ómilda. Nú var séra Jón fyrri orðinn prestur á Kúlu í góðri vinsemd við alla, og að hans bón ráku nú allir Svinavatnshreppsmenn og nokkrir af Ásum á Kúluheiði og byggðu rétt nýja við Litladalsá að vestanverðu, því gamla réttin var aflögð og orðinn þar grænn flötur, skammt upp frá kvíslinni, en Kúluheiðarmenn drógu áður sundur við Blöndu. En Giljárrett, sem var við ána skammt fyrir ofan veginn, fór nú að niðurliggjast. Kvíslamenn réttuðu í rananum framan Forsæludal, en nú var farið að rétta í Tungu heima við túngarðinn og færíkviarnar áfast við heimaréttina. Þangað fóru 6 Svinadalismenn og höfðu Kvíslagöngur. Sauðadalismenn fóru og svo að reka fá fram að Tungurétt. Í Grímsungu var réttað út við garðinn dilklaust. Drógu Þingmenn út stund, þá Vatnsdælingar aðra stund, svo þeir austan yfir ána hina stund og Kvíslamenn í fjórða lagi. En í Tungu var líkt. Gerðust dylkar af færíkviðum, þá rýmdist í réttinni, og gekk þar hálfu fljótara og fé þar miklu meira, en þar var dregið út í tvö söfn undireins og Bjarni í Tungu [Bjarni Steindórsson í Þórormstungu] árvakur og ötull foringi og hans fylgjarar.⁴⁹

Í prófastsvisitasíu að Auðkúlukirkju þann 16. desember 1805 kemur fram að presturinn hafi komið fjárupprekstri í betra stand með ærnum tilkostnaði. Þar segir:

Fiár upprektur á AudKuluHeydi hefur hann og allareidu með ærnum umm kostnadi til nirrar Rettar upphledslu komid i betra Stand, enn var umm mörg umlidin ár.⁵⁰

Þann 12. apríl 1806 lögfesti Bjarni Steindórsson eignarjörð sína Þórormstungu. Landamerkja er getið, þar á meðal til móts við Marðarnúp. Lögfestan var lesin upp fyrir þingsrétti að Breiðabólstað þann 25. apríl sama ár og að Tindum þann 20. júní 1808 en þar var lögfestunni mótmælt vegna Auðkúluheiðar:

Logfesta fyrir Þórormstúngu 1806

Jeg undirskrifadr Logfeste hér með Eignar Jord mína, Þórormstúngu, liggjandi í Grímstúngu Kirkju Sókn og Vatnsdal innann Húnavatns Sýsslu. Logfeste eg tjedrar Jadar Tún og Eingjar, Holtt og Haga, Votn og Veidistadi og allar Landsnytjar, sem henne fylgt hafa og fylgja eiga með réttu, til þessara ummmerkja, er adrir menn eiga í móti mér, nefnelega: Millum Mardarnúps og Þórormstúngu skilr Land Túnguár forni farvegr, sem hverfr ad nordannverdum Sísklæk þeim, er Mislíngur heitir og kémr í vatnsdalsá fyri nordann Mislíngstánga, rædr sídann Tunguá allt til Úlfkels upptaka, þadann eptir midjum fridmundarhofda, sídann í Austr qvís hljá Kólkahól, þadann í Upptok á fellaqvís og so beinleides til Jokla. Ad Vestann verdu rædr Vatnsdalsá framm ad Merkedæli í Sunnuhlid, er ligger framannverdt vid Túnguklif og so uppá Hálsinn, eptir því sem hallar frá á bádar Hendr, eptir þeim gotum, sem liggja á há-Hálsinum, og sídann á þær gotr, er liggja framm á millum Hallarvatna, sídann Réttssýni í Eyjarvatns-

⁴⁸ Björn Bjarnason, *Brandsstaða annáll*. Reykjavík 1941, bls. 47–48.

⁴⁹ Björn Bjarnason, *Brandsstaða annáll*. Reykjavík 1941, bls. 48–49 neðanmáls.

⁵⁰ Skjal nr. 2(126) í máli nr. 2/2013.

búngu og þaðann beint eptir Heidumm framm til Jokla. Logfeste eg bæde ad Ordfullu og Logmáli réttu, fyrirbjóðandi hverjum Manne, ad yrkja, beita, edr brúka, ellegar sér ad nytja, utann mitt sje leyfi til, undir vidliggjandi Sektir. Skal þessi mín logfesta gylda um nærstu Tólf Mánude, sem laga Skjal fyrir Þórormstúngu Landi og, ef eingi átelr á þeim Tíma, þá æfennlega upp þaðann, hverri til fullkomins Kraptar og Stadfestu er mitt nafn og Signet ad Þórorms túngu þann 12^{ta} Aprilis 1806.

Biarne Steindorsson.

Upplesid fyrer Manntalsþingsrette ad Breidabolstad þann 25. April 1806, testerar J. Benediktsson, Syslum. Snorrasonar Fullmeztugur.

Upplesid fyrir Manntalsþingsrétti ad Tindum þann 20^{ta} Junii 1808, en ad því leiti mótmælt, sem logfestan gengur uppá Audkúlu Heidi, til Kólkuhóls, eptir því sem Audkúlu skjol tiltaka, ad Audkúla egi frá Kárítinga Tjörn og í austustu qvís, medan hún fellur rétt, það Prestinum Séra Jóni Jónssyni á Audkúlu, hvorju Bjarni aptur mótsegir, svo sem hann vill ega frá Kárítinga Tjörn eptir því sem votn ad haga til austustu qvísar.

Vitnar S. Snorrason.⁵¹

Varðveitt er hvatning Jóns Jónssonar, dagsett 12. júní 1807, þess efnis að menn reki á Auðkúluheiði samkvæmt dómi frá árinu 1758. Hvatning Jóns var þinglesin á manntalsþingi að Tindum degi síðar og er svohljóðandi:

Upphvatning af 1807 til ad Reka á Audkulu heidi eptir dóme.

Líka sem það er mér í Kongsins Háa Nafne tilsagt ad halda vid fullkomna Hefd og magt í einu sem odru mer tiltrúudu Beneficio, med ollu því réttelega tilheirande, og ad ecke líde ad nockud sem undir það liggr edr liggia á, sie það gots Eygnir edr Herlegheit, undann því gänge edr Óloglega frá hverfist, sem mitt Veitingar Bref af 9^{da} Martii 1803 klárlega fyrir samt hinna geistlegu yfirvalda Ordinarie visitatior endrnya vid Beneficiatos; þa hefe eg fundid, og finn enn nu skyldu mína, ad upp hvetia vinsamlega alla þá sem ad Logumm ega fie til afrettar ad reka innan Svínavatns og Torfalækjar hreppa, það þeir forsomme ecke geldfiár og Lamba upprekstr á Audkulustadar Heide, edr nockra þar ad lutande Skyldu sem algeing Log, venia og Almennings Gagnsmunir Kvedia til, ad hverke eg nie adrir sem upprekstre sæta á áminst Pláts, líde þar vid nockurn Skada edr Fiármissu. Get eg ej fundid ad Torfalækjar hrepps Jnnbyggendr, hiá hverium heldst hefr forsómun fundist í aminnstu Efne (Þo nockud sie nu umm 2^{ia} Ara Tíma lagfært) Kunne med gylдум Roksemdumm ad afsaka sig her frá, Þa þeir þo til annara afretta sækia og hafa ej siálfir fiáll land fyrir pening sinn, án eginn og annara Skada (utann ef í einstoku Stad mætte so ad orde komast ad naudsinn hlite ad brióta Log, sem menn segia; hverium eg meina ad Þó ætte fyrst vid mig ad accordera) med því ad eirn áákierdr dómr af 1758, síðann nockrumm sinnumm authorizeradr og Hlutadegendumm optsinnis sem nu auglístr fyrir þeirra Skyldu. Hér med er einasta litid til þeirra af mer sem óviliuga og forsomunarsama hafa auglíst sig í áminnstu Efne, edr trega til nockur Skil ad sína þessu vidvíkiande, hvad eg óska godlátlega lagfærast J tillite til Heidarennar siálfrar, ad þótt ad hennar ásigkomulag syndest þvílíkt, ad þá hún hefde mikinn fiár Þunga ad bera hlite hun ad adnióta annara samliggiande Heidar Landa, þá vyrdist mér það einasta mér til koma eptir rímelegu Samkomulage vid Hlutadeigendur ad gott giora og afbetala, sem eg vil og so tia mig reidubuen til godlatlega.

Eg tilmælist því vinsaml(ega) her med, ad ollum buendum á Ásum, og eptir Skiolum, sokolludumm Kolkumyrum innann Torfalækjar Hrepps ad þeir innfinne sig, so vel sem Svínavatns Hrepps menn her eptir tilbærelega til sameginnlegs upprekstrar á nefnda Audkulustadar Heide giætande í einu sem odru þess er þeim byriar

⁵¹ Skjal nr. 2(61) í máli nr. 2/2013.

og her að lítr, so að aungra umkvörtun framar edr adrar Ogedfeldare adgiorder, þurfe her til að leida. Á móte því vil eg af ítristu Kröptumm giæta Skyldu minnar, sem mér Loglega giorist og eptir Sanngiarnleika, í Tillite til Heidar Hreinsunar og annars þar að Lutande, og ej hardlega til Verks ganga í Fialla tolla tekiu við þa fataækustu.

Audkulustodum d. 12^{ta} Junii 1807.

J. Jonsson

Upplesid fyrir manntalsþings rettinum að Tindum þann 13^{da} Junii 1807. Vitnar S. Snorrason.⁵²

Á manntalsþingi, höldnu að Breiðabólstað þann 17. júní 1807, var upplesin kvörtun frá Bjarna Steindórssyni á Þórormstungu vegna átroðnings á Dalskvislum af fé sem rekið sé til Auðkúluheiðar. Kvörtunin hljóðar svo:

15. Var upplesid eitt Promemoria frá Biarna Steindórssyne á Þórormstungu, hvar inne hann kvartar um þann þunga, sem hann lide á sinnar ábylis- og eignar Jardar afrettar lande Dalskvislum kölludu, af því fie, sem rekið sie til Audkuluheiðar á þá einu – og Grímstungu heidar á þá adra Sjdu, oskande því Réttarins urskurdar um hvört hann ej mætte leifa svo mörgum mönnum upprekstur á ofannnefndt platz, sem óumfljanl(ega) þurfa til að ganga téð plátz á haustum, og er því réttarins meining þar um þessi: að jafnvel þó rétturinn kannist við, að dómar seu fyrir Lamba upprekstre á ofannnefndar 2^r heidar, edur Grímstungna- og Audkulu-heidar frá 4^m nærliggjande hreppum Aass, Sveinstada, Torvalækjar og Svinavatns, hvör dómur þá, vegna timanna margbreitilega asigkomulags kann, sem hvör önnur politie Lög lika að vera underorpinn umbreitingu, þess heldur, sem þeir tiltaka eckert um roskins edur gélðfiár upprekstur á ofannefndar heidar, hvar til þær þó að undannfönu hafa brukadar verid, og þess vegna að líkum mátt fleyta stærre og annars fjár þunga, Enn nefndir dómar hafa nockurntjma rad fyrir giörðt; hvar við bætiz, að þessi réttur gétur ecke sjed, að það sie edur skule nockrum vera fyrirmunad, að nota sér eign sína til brukunar, uppá löglegann máta, allraheldst ef það, sem i nærverande tilfelle, ecke er mögulegt að gyrda fyrir þackkarlausa enn þó gagnlausa brukun ennar sömu af öðrum, so kunna fyrrgreindir dómar Réttskildir og i Sameiningu við tíðarinnar ásigkomulag, ecke að hrinda Biarna frá, að telia i þetta sér til heyrande landzplátz á móti Audkulu- og Grímstungna- afréttar plátzsum, að því ádur skodudu, hvad margt fie umgétnar Qvisler bera kinnu móti hinum heidunum, ellegar þá eftir jnnbyrdis Samkomulage við hvertvegge hlutadeigendur, þá hann i þessu tilfelle þó ber að annast hreinsun og gaungur umgétins plátz.⁵³

Þann 23. júní 1810 var haldinn lögregluréttur að Stóru-Giljá vegna umkvörtunar séra Jóns Jónssonar á Auðkúlu yfir óheimilli brúkun manna á landi Auðkúlu „So nefndri Kúluheidi“. Lögreglurétturinn var haldinn í kjölfar bréflegra mótmæla séra Jóns yfir þessu háttalagi frá 15. maí sama ár á manntalsþingi að Tindum. Við lögregluréttinn kom fram:

Anno 1810 þann 23. Jun. 1810 setti sýslumadur Sigurdur Snorrason einn Politii Rétt að heimili sínu Stórugilá með 2^r undirskrifudum eidsvörnum þingvitnum út af fylgjandi Tilefni: Presturinn S^r Jón Jónsson á Auðkúlu hefir í einu bréfi af 15^{da} næstl. mánadar lesid fyrir manntalsþingsretti að Tindum sama dag giörðt umkvörtun yfir óheimilri brúkun fólks á Auðkúlu Beneficii landi svonefndri Kúluheidi við grasatekju. Studiosus Mr. Thomas Thomasson á Stóru Ásgeirsá hreppstjóri í Þorkellshólshrepp hefur sömuleidis í einu P(ro) m(emoria) af 2^m þ. m. lesid fyrir manntalsþingrétti að Stóruborg þann 6^{ta} næsteptir framfærðt sömu umkvörtun í tilliti til likrar og fleiri slags óreglu

⁵² Skjal nr. 2(186) í máli nr. 2/2013.

⁵³ Skjal nr. 2(102) í máli nr. 2/2013.

brúkunar af einu landstycki heyrandi undir hans ábýlis og Eignar Jördu nefnda Stóru Ásgeirsá en liggjandi á Arnarvatnsheidi milli tilgreindra ummerkja, sem og einnig bóndinn Mr. Bjarni Steindórsson á Þórormstungu, það snertir landeign hans, svonefndar Dalsqvíslir. Í bréfi einu af 28. Maí þ. a., sem lesid er fyrir manntalsþingsrétti að Breidabólstað þann 30^{ta} næstl. mán. – Uppá framanskriðra manna umkvartanir var þá fyrir Réttinum afsögd svofeld ályktan, Politii-ályktan: Það er ómótmælt að Audkúlustadar prestakalli tilheyrir það land á svonefndri Kúluheidi, sem lögfesta prestsins S^{ra} Jóns Jónssonar sama staðar af 15^{da} nærstl. mánaðar og sama dag lesinn fyrri manntalsþings Rétti að Tindum, tiltekur og greinir ummerki að, og undir eins öll þau hlunnindi innann sömu ummerkja liggja, hverra not og brúkun lögin hafa tileinkað Eigandanum. Nú þar vor gylldandi landslög, Jónsb. landl. bálks 58. kapit. samanborinn við 19. kapit. helga Eigandanum einum öll þau not og útilokandi brúkun þeirra gæða og landsnytja á lód hans falla, hverju nafni sem heita, svo gétur öll heimildar og leyfislaus brúkun þeirra sömu af öðrum úti frá ecki annað en álitist lögum gagnstæð, fyrir utan hvað hún hin sama líka mögulega opnar dyr fyrir frekari óráðvendni og spillir jafnvel þenkíngarhætti þeirra midur upplýstu. Þessi Rettur álitur því brúkun allra þeirra landsnytja og gæða, sem fyrrnefndur landsl. bálks 58. kapit. uppreiknar og helgar Eigendum einum, óheimila og lögum gagnstæða og á hverki að æfaz án leyfis hlutadeigandi Eignarmanna, né heldur betalíngur edur þóknunarlaust, þegar Eigendurnir ecki vilja fráfalla hinum sama. Þó er það þessa Réttar, hvað grasatekju, sem almenníngi í mestalagi gagnsamann útveg áhrærir, vafalaus meining, að eins og hún kann ecki að æfast án hlutadeigandi Eignarmans leyfis á honum tilheyrandi landi edur lód, svo hlýtur og þó betalíngurinn fyrri slíka notkun, að vera í mestalagi sanngjarn og ecki hár í þeim plátsum sem fjarlæggt liggja Eigandanum og sem hann ecki sjálfur vel gæti notad sér að öllu leiti, hvað hid sama líka mætti gyllda um hrís- og vidar Rif, hvar fyrir þó eins og fyrir grasatekjuna betalíngur yrði og ætti að áqvardast eptir Tiltölu þess, sem aflad er. Þessvegna verður þessa Réttar úrskurdur, hvað grasatekjun í annara landi og lód snertir hér innann sýslu svofelldur. Fyrir hvern grasahest edur 4 tunnur grasa, skal landeiganda greidast 1½ al. í óframfærdu edur landaurum, edur svo mikid í Peníngum, sem einnar alinar, þeirra virði eptir medalverdi reiknast til, og þar hiá hann gjöre þockabót fyrir Hagatoll þeirra Hesta sem fólk með sér hefir medan það er að grasaleitinni, hverr betalíngur verður að vera kominn undir Tímalengdinni og samkomulagi milli Eganda og þeirra sem slíks útvegar leita vilja. En séu grös tekin í óleyfi, tvígylldist Eganda og þar hiá landnám, edur Halfmörk. Og séu Egg tekinn edur fuglar veiddir, þeim fráskildum sem lögin í nefndum kap. hafa undantekid, bætist Egg og fugl fullu verði Eganda fyrir utann landnám. Hvað adra brúkun snertir á annars lód, svo sem Hrísi- og vídir Rif, Hvannaróta og alptarfjadrategju, sem og einnig veidi fyrir og í annara landi hverja vor landslög líka bannad hafa, meðhöndlist slíkar athafnir, sem óheimilar eptir lögunum og þeirra áqvördunum til bóta og sekta af þeim sem slíkt í óleyfi og án Heimildar brúka ydka. Hverr sá sem brýtur á móti þessari ályktan eptir að hún er af hlutadeigandi Egnarmönnum afréttar- og Heidarlanda hér innann sýslu og lýst sem gjört hafa umkvörtun fyrri mer um yfir lögbanadri brúkun og ágangi á landeign þeirra, regluliga auglýst, bæti 48 s. til sveitar fátækra, sem við Execution úttakist úr Búi ens brotlega af Hlutadeigandi Hreppstjóra eptir Rádstöfun sýslumans þegar brotid er fyrir hönum uppvíst gjörðt.

[...]

Actum ut supra.

Hannes Hannesson

S.Snorra-son

Gudmundur Þorkelsson.⁵⁴

⁵⁴ Skjöl nr. 2(103) og 2(60) í máli nr. 2/2013.

Á manntalsþingi, höldnu að Tindum þann 24. maí 1811, var lesin aðvörun hreppstjórans Arnljótar Illugasonar að menn reki gjeldfé sitt forsvaranlega til Auðkúlustaðarheiðar. Eftirfarandi var fært til bókar:

7. Var lesed advörun hreppstjórnans Arnljótar Illugasonar af 22. þ. m. til þeirra manna, er upprekstur brúka að Audkuluheiði, að þeir reki gjeldfje sitt forsvaranl. til heidarinnar, en láti það ecki sleppa frá sér á vorinn, hvar af þeim sem nærstir búa heidinni orsakiz átroðningur og skadi.⁵⁵

Á manntalsþingi að Stóruborg þann 20. júní 1812 var upplesin útskrift af lögregluþingsréttinum sem fram fór að Stóru-Giljá þann 23. júní 1810 vegna umkvörtunar séra Jóns Jónssonar á Auðkúlu yfir óheimilli brúkun manna á landi Auðkúlu „So nefndri Kúluheiði“.⁵⁶

Þann 13. júní 1818 var haldinn lögregluréttur um upprekstur og fjallgöngur Torfalækjar-, Svínavatns-, Ás- og Sveinsstaðahreppa. Bæjum var úthlutaður afréttur til upprekstrar svo að rekstur yrði sem skemmstur. Ákvörðunin var lesin upp á manntalsþingi að Tindum þann 30. maí 1836:

Politie Rettar Atest

Um 3 heidarlondinn

Af 1818 – Lit A

Árid 1818 þann 13. Junii hieilt Sysslumadur Jón Jónsson einn Politie Rétt á Beinakelldu, med underskrifudum Logteknum Vitnum, til að giora eptir begiering ályktun um Upprekestur og Fjallgaungur fyri Torfalækjar-Svínavatns-Ass- og Sveinsstada Hreppa. Voru hier til stadar Hlutadeigendur til þeirra Heida og Fjall Landa, sem upp frá Hreppunum liggja, ásamt med Hreppstíorunum í nefndum Hreppum. Frammlagdi svo presturinn Sira Jón Jónsson Hierads Þingsdóm af 9. Junii 1758, að Audkulustadar Heidi skuli þiena fyrir Log Afriett Svínavatns- og Torfalækjar-Hreppa Jnnbyggjurum, hver Alyktan á, sem óhnekk, vid Makt að standa, það er að sonnu uppastadid af nokkrum Torfalækjar Hrepps Jnnbúum, að þeir megi reka fie sitt á Saudadal, enn af Egendum þessa dals lagt í Réttarins valld, að álykta þarum, eptir því sem hann finnur Almenníngi hentugast. Nú vyrdist það að ef einn eða fleiri fengiu eða tækiu sier Leyfi þar til, þá mundu Lángtum fleiri, helst af Nábúum í nærliggjandi Hreppum, breyta eptir þeim, og orsaka þannig stóra Óreglu; Þessvegna ályktar Rétturinn: Að nefndur Saudadalur egi einganvegin að brúkast fyrir gelldfiár Log-Afriett.

Það er Hlutadegenda Vilie, að hver Lietti undir med öðrum, med Upprekestur og Fjallskil, enn nú ályktad eptir sameginlegu Undirlagi, að frá eptirskrifudum bæum skuli rekast á þessi Pláts: [...]

Á Kuluheiði ega að reka: Allir bæir í Svínavatns Hrepp, og af Ásunum: Kolldukinn, Smirlaberg, Hurdarbak, Kagarhóll og Reykir.

Þetta Hlutadegendum til hægðar, svo að sem skemst verdi leiddin. Þeir af Hlutadegendum sem ega 1^c [hundrað] Fiar að Lömbum medtoldum í afriett, skyldast til að lata til 2 Menn í gaungur. Annars ega Hreppstíorar að rádstafa Fjallgaungum eins sem odru að fjallskilum Lútandi og hinir að Hlýdnast þeirra skipunum, undir vidliggjandi Sektir. Það er siálfsgod Skylda þeirra, sem ega eða Umrád hafa yfie Afréttunum, að Hreinsa edur Láta Hreinsa þær vel og trúlega. Vitanlegt er, að Sekt mót Hreppstíoranna Logmætum Skipunum er hálf Mork, eða 1rd Sp: að af ádurtdoldum bæum verdi árlega

⁵⁵ Skjal nr. 2(209) í máli nr. 2/2013.

⁵⁶ Skjal nr. 2(60) í máli nr. 2/2013.

tekin nægilegur fólks fioldi til að Leita Saudadalinn, skal vera undir Hlutadegandi Hreppstjóra Ráðstöfun, eftir ásigkomulagi, nú og sidar.

Actum ut supra

J. Jónsson

Jón Ólafsson, Sigurdur Þórarinnsson

Rétt eftir Húnavatns Sýsslu Justitz Protocol, test' J. Jónsson

Til

Hreppstjórans Sgr. O. Björnssonar á Beinakelldu, Sgr. Þorleifs Þorkelss. á Stóradal, Prests Síra Jóns Jónssonar á Audkúlu, Prests Síra Sigvallda Snæb:s: á Grímsstúngu, Hreppst: Sgr. Jóns Jónss: á Hvammi, og H^{ra} Administr. B. Olsen.

Lesed fyrir manntalsþings Rette á Tindum þann 30^{ta} Maí 1836, og þinglýsingin borgud med 36^s, skrifa Þrjátíu og sex Ríkisbánka skildingum Sijlfurs.

Blondahl.⁵⁷

Þann 25. janúar 1819 sendi séra Jón Jónsson á Audkúlu fyrirspurn til sýslumannsins í Húnavatnssýsslu um upprekstur á Audkúluheiði og fjallatolla þess vegna. Fyrirspurnin var lesin fyrir manntalsþingum á Tindum árin 1819 og 1836 og hljóðar svo:

Fyrir spurn til Sysslumans

Um upprekstur á Audkúluheiði

Af 1819 – Lit A

Med Jtrekun bréfs míns til Herra Sýsslumannsins af 20. Augusti, f. á.⁵⁸ Tek eg mier enn þau Friheit, Þénustuskyldugast að beidast skýlausrar og afgjörandi Urlausnar um, hvert sú er Meiníng Politie Alyktunarinnar af 13. Júnii, nærstlidna, að Audkúlustadar Beneficiatus missi sinn Riett til Fjallatolla af bæum þeim, á Ásum eða Kólkumýrum í fyrndinni nefndum, sem eftir Háttnefndri Ályktun nú skulu reka í Dalsqvísir? Eða: Hvert Þessir eru ej, eftir dóminum af 9. Júnii, 1758, enn nú skyldugir að gjalda Heidartoll Audkúlustadar Presti, eins og þeir rækiu á hanns Heiði, hvert helldur þeir, sier til sannrar eða meintrar hægðar, reka, eftir Leyfi Alyktunarinnar af 13. Júnii, í Dalsqvísir, eða móti hennar Atqvæði, á Saudadal?

Audkúlu, þann 25. Janúar: 1819.

Jón Jónsson

Það var aldeiles ecke Meiníng Politie Ályktarinnar af 13. Júnii nærstlidins Árs að Audkúlustadar Beneficiatus misse sinn Rétt til Fjallatolla á Bæum þeim á Ásum eða Kólkumýrum sem nú skule reka á Dalsqvíslar, heldur eru þeir epter Dóminum af 9. Júnii 1758, enn nú skylduger að gjalda Heidartoll Audkúlustadar Presti.

Tindum þann 26. Janúar 1819.

J. Jónsson

Lesed fyrir Manntals Þings Retti á Tindum þann 3. Maí 1819.

J. Jónsson

Lesed fyrir Manntalsþingsrétti á Tindum þann 30^{ta} Maí 1836 og borgað med 36^{sk}: skrifa þrjátíu og sex skildingum sijlfurs.

⁵⁷ Skjal nr. 2(187) í máli nr. 2/2013.

⁵⁸ Bréf þetta fannst ekki við kerfisbundna gagnaöflun óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013.

Blondahl

Til Herra Sýsslumanns J. Jónssonar.⁵⁹

Á manntalsþingi, höldnu að Tindum þann 3. maí 1819, var lesinn upp dómur um afrétt á Auðkúlustaðarheiði frá 9. júní 1758. Í dómabók sýslumanns var eftirfarandi fært til bókar:

9. Dómur um afrétt á Audkulustadarheiði, þann 9. Júní 1758.⁶⁰

Varðveitt er lögfesta séra Jóns Jónssonar, prófasts í Húnavatnssýslu, fyrir Auðkúlustaðarheiði sem og heimalandi Auðkúlustaðar, dagsett 24. apríl 1819, þinglesin á þremur manntalsþingum á sama ári. Hún hljóðar svo:

Eg Jon Jonsson Prófastur i Húnavatnssýsslu og prestur á Audkulustad, Logfesti hier med Audkulustadarheiði og Heimaland allt, med öllum gögnum og giædum, sem því Landi fylgt hafa ad fornu og nýu, eptir Skiolum þeim sem fyrir því til eru, med þessum takmörkum tilgreindum: Fyrst Halfan Sliettárdal, sem áin takmarkar, svo rettsynis í Fiskilæk, þadan i Vallgil, sídan rædur Blanda til Jökla framm; Enn ad Vestanverdu úr Karittingatiorn, og í austustu qvís, frá henne riettsynis Sudur í Burfioll.

Fyrerbýd eg Hverium Manni hier tiltekid Land ad yrkia, beita edur brúka, edur nokkrar Nytiar, af ad hafa, til Veidiskapar, Álftaveidar, Eggiatekiu, Fiadralesturs, grasatekiu, Hrisrifs eda Kolagiörðar, fyrir utan mitt edur umbodsmanna mina Leyfe, undir frekustu Sektir, sem Landslogin þeim a hendur segia, er annara Manna Land Heimilldarlaust yrkia.

Standi þessi mín Lögfesta i fullum Krapti um nærstu tólf Mánudi, og það Lengur sem log og Riettindi Leyfa. Eru mín skyllidug tilmæli vid Herra Sysslumannin Jón Jónsson, ad hann upplesi þessa mína Lögfestu á nærst halldandi Manntalsþingum. Ad Vindhæli, Engihlíd, Bólstadarhlíd og Tindum. Hier hiá kinni það þeim til eptirriettingar, sem vita vilia, ad i Vindhælis og Engihlídar Hreppum má grasatekiuleyfis á Kúluheidi leita til prestsins á Höskuldsstöðum síra Jóns Péturssonar, og Hreppstíórans Sgr. Vorms Bech á Geitaskardi, og þeim sömu afgreida þann i Politie alyktun af 23. Junii, 1810, áqvardada grasa- og Haga- Toll.

Audkulustad, þann 24. April, 1819.

Jón Jónsson

Lesed fyrer Manntals þingsrette á Vindhæle þann 26. april 1819

Á Bolstadarhlíd þann 1^{ta} og á Tindum þann 3 Maii sama árs. Vitnar J. Jónsson

Upplesid Hoskuldsstadar-Sóknar-fólke á heyrandi, Eptir afstadna h: þiónustu giord þann 22^{an} augusti 1819.

Vitna

Jón Gudmundsson, Jón Jónsson medhialpari.

Lögfesta Audkulu

1819

S^a Jons Jonssonar

Prófasts.⁶¹

⁵⁹ Skjal nr. 2(188) í máli nr. 2/2013.

⁶⁰ Skjal nr. 2(227) í máli nr. 2/2013.

⁶¹ Skjal nr. 2(182) í máli nr. 2/2013.

Varðveitt er sameiginleg lögfesta fyrir Auðkúluheiði, Þórormstungu- og Forsæludalsland, Grímstungu- og Haukagilsheiði. Lögfestan er dagsett þann 16. júní 1820 og er hún svohljóðandi:

Hiermed lögfestum við undirskrifadir eptirskrifud, i okkar sumpart umsiön, sumpart Eigu verandi fiäll-lönd, nefnil: Audkúluheiði, Þórormstungu og Forsæludalsland, Grímstungu og Haukagilsheidarlönd, einkum i tilliti til grasatekiu, og þaraf rísandi ýmislegs órádvands umgáns – Og fyrirbiöldum hiermed einum og sierhverium grasatekt i tiedum löndum, nema leitað sie þarum leyfis til okkar, hvers fyrir sitt land, og finni sig í að giallda, þann med Dómi af 23. Júnii 1810, áqvedna grasa og beitartoll. Hid sama er okkar forbod á um hrísrif. – Mega allir þeir, sem i leyfisleysi ydka grasatekt eða hrísrif móti forbodi þessu i greindum löndum, vidbúast að mæta tiltali til Lagasekta eptir málavöxtum; enn herra sýslumadur J. Jónsson umbidst þénustuskylldugast að upplesa þetta forbod, fyrir nú nærst halldandi Breidabólsstadar, Tinda, Vindhælis, Engihlíðar og Bólstadahlíðar manntalsþings Réttum.

Þórormstungu, þann 16. Júnii 1820.

Jón Jónsson Sigvalldi Snæbiörnsson

L.S. L.S.

Uppá eiginn og Eckjunnar Guðrunar Þorarinsdóttir vegna

Biarni Steindorsson

L.S.

Lesed fyrir manntalsþings Rétt á Breidabólstað þann 22. Jún. 1820.

J.Jónsson

Dito á Tindum þ. 26. Júní 1820.

J.Jónsson

Dito á Bólstadarhlid þ. 28. Jún. 1820.

Dito á Eingihlid þ. 30. Júní 1820. J.Jónsson

V. Bech Eiríkur Helgason

Jon Arnason

Upplesid á mantals þings Rietti á Vindhæli þann 3^{ia} Julj 1820 vitna i forfollum hra sislumanns Jonssonar David Gudmundsson

Arne Olafsson Hannes Jonsson.⁶²

Þann 21. júní 1820 mætti séra Jón Jónsson á Auðkúlu fyrir sáttanefnd á Reykjum og kærði þau óskil sem hann hafði liðið á lambatollum frá nokkrum bæjum í Torfalækjarhrepp undanfarin þrjú ár. Bæirnir sem um ræðir voru Akur, Skinnastaðir, Torfalækur, Húnstaðir, Holt, Hjaltabakki, Hnjúkar, Sauðanes, Hamrakot, Orrastaðir, Hurðarbak, Meðalheimur og Kringla. Til að styðja mál sitt benti hann á gamlan dóm frá 9. júní 1758, polite ályktun frá 13. júní 1818 sem birt var líkt og úrskurður sýslumanns frá 26. janúar 1819 á manntalsþingi 3. maí 1819. Eigendur ofanefndra jarða eða umboðsmenn þeirra mættu fyrir sáttanefndina og loks komst á svohljóðandi samkomulag:

ad allir þessir gjalldi Prófastinum árlega Lambatolla, hvörr fyrir sig eitt lamb, en þótt þeir reki í Qvíslar Fje sitt; en þeir fjár-ríkustu, sem reka 50 Lómb i Qvíslar og þar yfir,

⁶² Skjal nr. 2(150) í máli nr. 2/2013.

þócknist Bjarna í Þórormstungu hvórr med Lambi árlega, en þá fyrir þrjú undanfarin ár ógollndu Lambatolla eptergefur Prófasturinn öllum fyrir tvö þaug fyrir, enn uppástendur að þeir betur megandi betali til sín 10 fiska hvórr fyrir það sídasta, en eptirgefur þeim Fátækari það einsog hitt nefnilega: Rannveigu á Skinnastódum, Sigurði á Akri, Jónasi á Krínglu, Páli í Hamrakoti, Kristjáni á Hurdarbaki, Sveini á Hnúkum og Jóni á Húnstódum. Lambatollarnir fyrir eptirkomandi Tíð gjalldist í Réttum á hvórju Hausti, en umgjettir 10 Fiskar lúkist innan útgaungu yfirstandandi mánaðar.⁶³

Hlutaðeigendur skrifuðu nöfn sín undir ofangreint samkomulag.

Staðfestur útdráttur af sættagerð þessari hefur einnig varðveist og er eftirfarandi:

Arid 1820 þann 21. Juni voru eptir kjærskjali frá Profasti Joni sal. Jonssyni á Audkulu innkalladir fyrir sattanefndina í Tinda Sáttu Umdæmi, bændurnir í Torfalækahrepp [svo] frá Akri, Skinnastodum, Torfalæk, Húnstodum, Holti, Hjaltabakka, Hnjukum, Saudanesi, Hamrakoti, Orrastodum, Hurdarbaki, Medalheimi og Kringlum sokum þess að þeir ei höfðu gjort Profastinum skil fyrir fjallatollum þá í 3 ár þar ed þeir hefðu rekið fé sitt í Kvíslar

verdur þá sú sætt, að þessir allir lofudu að borga Profastinum eptir leidis fjallatoll hvör med einu Lambi í Réttum enn Profastur eptergaf öllum þeim innstefndu fjallatolla þá sem vöntudu fyrir 2 ár og þeim fatækare og fyrir hid 3^{ia} arid, enn þeir efnadre lofudu að borga honum 10 fiska fyrir hid 3^{ia} arid.

Rett utdregid af Tinda Sáttu umdæmis Sattabok

vottar O.Gudmundsson

Þessara bænda í Torfalæk[j]kar Hrepp er ei getid nl. Frá Stórugilja, Beinakeldu, Reikjum, Koldukinn og Kagarholi, enn hvers vegna er mér óljóst.

O.G.⁶⁴

Í biskupsvísitasíu að Auðkúlu í Svínadal þann 19. ágúst 1833 segir:

[H]ún [þ.e. kirkjan að Auðkúlu] á eptir Máldögum Land í Slettárdal ...⁶⁵

Í prófastsvísitasíu að Auðkúlukirkju þann 20. ágúst 1835 kemur eftirfarandi fram:

Eptir máldögum á Kyrkjann Heimaland allt, Land í Slettárdal ásamt þar vídfostu audkulustadar Heidarlandi.⁶⁶

Á manntalsþingi, höldnu að Tindum þann 30. maí 1836, var upplesinn dómur um upprekstur á Auðkúluheiði frá 9. júní 1758. Í dómabók sýslumanns var eftirfarandi fært til bókar:

7. Ditto [upplesinn] Dómur fyrir upprekstri á Audkúlu heidi, dat. 9^{da} Junii 1758.⁶⁷

Í sóknarlýsingu Hjaltabakkasóknar frá árinu 1839 skrifar séra Einar Guðbrandsson eftirfarandi í kafla um afréttarland í sókninni:

32. Afréttarland. Auðkúluheiði, og réttin Kúlurétt kölluð. Á sömu heiði og fleiri fjöllum eru grös að umbeðnu leyfi sótt. Mótak er hér hvergi brúkað.⁶⁸

Í úttekt að Auðkúlu þann 6. júní 1841 vegna prestaskipta kemur eftirfarandi fram:

⁶³ Skjal nr. 2(300) í máli nr. 2/2013.

⁶⁴ Skjal nr. 2(189) í máli nr. 2/2013.

⁶⁵ Skjal nr. 2(316) í máli nr. 2/2013.

⁶⁶ Skjal nr. 2(128) í máli nr. 2/2013.

⁶⁷ Sjá færslu A.6.b.17a–c. 30. maí 1836 í heildarskilabréfi, skjali nr. 2 í máli nr. 2/2013.

⁶⁸ *Sýslu- og sóknalýsingar Húnavatnssýslu 1839–1873 I* (1950), bls. 80.

Hún á eptir maldogum, Heimaland allt, Land á Sliettardal, ásamt þar við föstu Audkúlustadar Heidar landi.⁶⁹

Þann 8. september 1843 var gerður svofelldur samningur um silungsveiði á Auðkúluheiði:

Samningur

Bóndenn Mr. Biörn Gudmundsson á Þorólfstungu í Vatnsdal hefur með vinsamlegre bón farid þess á leit við mig, að eg leifde honum silungs veiðe á votnum þeim á Heidinni sem tilhejra Audkulu stad. Þá, þar sem velnefndur Bóndi brúkade þessa Ráðvandne manna aðferd, að taka leife fyrir þessari veiðe, enn vilde ecke nýta hana ófriðslega að forspurdu, þá leife eg underskrifadur prestur á Audkulu ofann nefndum manne að veiða silung í tédum votnum á Kúluheide og að taka með sér í samfélagskap tvo eður þria af ráðvöndum mönnum þar í sveit, enn ecke fleire, þegar hann siálfur leifer þeim og stiórnar veiðe mátanum.

Her á móte áskil eg þann skilmála

1. Að ofannefndur Bónde betale mér árlega einhvörn sannsynelegann Toll, sem mér og honum kémur samann um vinsamlega.
2. Að bæde eg siálfur og sóknar menn úr Audkulu og Svínavatnssóknum, enn adrer ecke, hafi – þar sem vötnin eru nógu Rumstór – frelsse til að reina í þeim silungs veiðe, ef þeir giætu komed því við.
3. Að hann sem nefndur er og vötnin eru leigd, hafi athugasamlegt Tillyt, með tilstyrk hans samfélags manna í þessare nefndu veiðe, til þess að Audkuluheidenn að vestanverdu, verde hér epter ej skémd af hans sveitar mönnum með hris Rife í óleife, og að hann sem trúverdugur og frómur madur studle til þess sem hann gétur að óleifilegt hrisrif hyndrist á þessu plasse og mér verde strags j stad tilkyndt ef það Tilfelle kynne að koma fyrir sem er ill sök.

Um fiadratekju á hér nefndri heide skal, sidar verda talad, líka um þá sök, sem áhrærer álta og áltar unga drap, hvöria fugla lögin fridhelga þar, hvar þesser fuglar verpa.

Af þessu samnings brefe éga að vera tveir génpartar og liggur sinn genpartur hiá hvörjum hlutadeigenda underskrifadur af þeim báðum þegar tækjefære géfst. Og séu hér greindir skilmálar haldner, so sem sked gétur, þá stendur þesse samningur óraskanlegur meðan honum er ecke uppsagt af báðum hlutadeigendum með þeirra samþykke.

Audkulu þann 8. September 1843.

S.Sigurdsson

sem samþyckur

Björn Gudmundarson.⁷⁰

Þann 29. maí 1844, bannaði séra Sigurður Sigurðsson á Auðkúlu grasatekt á Auðkúluheiði. Banninu var þinglýst á þremur manntalsþingum sama ár, og hljóðar svo:

Forbod á óleyfdri

grasatekiu og hrisrifi

af 29. Maji 1844

Þared Fiallagrasa tekia á dolum og Heidum, bæde hefur verid og enn þá er allstadar á landinu álitinn ecke medal þeirra sídstu Land Nytia, sem lögin banna að brúka

⁶⁹ Skjal nr. 2(129) í máli nr. 2/2013.

⁷⁰ Skjal nr. 2(155) í máli nr. 2/2013.

Heimildar Laust, þá vilde eg vænta þess, að einginn allra síst utann Sóknar Fólk, án míns leyfis, fare til grasa tekju og eige heldur til Hris rífs á so nefnda Kuluheidi, edur í þad Land sem Audkúlu Kyrkju til heirir, þad er bæde, að Cancell: Bref af 18. Maji þ.a., og Stifts yfer valdanna af 26. Augusti banna alvarlega öllum kyrkju forverjurum að líða Heimildar Lausa brúkun á kyrkna Eignum, og líka síá þad allir hvílikur Skadi þad er fyrir þá, sem grasa landsins eiga að nióta, ef adrer enn þeir, mættu yria þad og uppræta, hvör epter sinne vild, so annad hvört verdur ardlítet edur ardlaust. Þetta vona eg að gott Fólk varist að giora og þessa mína Advorun bid eg audmiúklega Herra Syslumannin Blondahl að upplesa, á Tinda-, Bólstadahlidar- og Einghlidar- manntals þyngum.

Audkúlu þann 29. Maji 1844.

S. Sigurdsson

Lesed á Tindamanntalsþyngie þann 30^{ta} Maji 1844.

Blondahl

Lesed á Bólstadahlidar manntalsþyngie þann 31^{ta} Maji 1844.

Blondahl

Lesed á Einghlidar manntals þyngie þann 3^{ia} Junii 1844.

Blondahl

Þynglysing á 3 þyngstodum kostar 1rd 12 s, Ein Ríxdal og Tolf Rbd skyldin[g]a, hvar af borgader eru 81 s.

Blondahl

Rétt afskrifad vitnar

Jón Jónsson.⁷¹

Á árinu 1844 voru Biskupstungnamenn í Árnessýslu farnir að huga að því að reka fé á afrétt norður yfir Jökulkvísl og Hvítárvatn. Því var presturinn á Auðkúlu séra S. Sigurðsson mjög mótfallinn. Hann segir m.a. svo frá í bréfi til sýslumanns Húnavatns-sýslu þann 30. nóvember 1844:

Efter því sem menn géta nærst komest hafa Sunnlendingar átölulaust i manna minne notað sér sydsta part fiallanna einasta til fiallagrasa og Rótatekju og þad jafnvel nordar enn hvar landamerki kynnu að vera edur fiórdungamót Enn nordlendingar hafa eins leinge brúkad átölulaust áminstann sydsta landspart til saudfiárbeitar og þad yfer 100 ár, frá aldaödle. Þad er því ockar meining og áliktan, að so sem þad hefur brúkad verið, so verde þad að vera frammveigis sem hingad til, nefnel. þar so lángsamt þeigiande samþyckje hefur árlega varad á bádar sídur – og so leinge að ecke eru betur enn giördt er, sannadar ástædur sunnlendinga og á bádar sídur, þá verdur eckert samþyckkt af ockur um saudfiárupprekstur að sunnann nordur fyrir Hvítárvatn, þar líka þad samþyckje yrde að koma ej alleina under samþyckje og álit þeirra yfer 40 búenda hvörjum að er optar enn eitt sinn dæmdur upprekstur á Audkuluheide heldur og under urskurd háyfervaldanna.

Biskupstunga menn annadhvört gátu ecke eda vildu ecke syna sendemönnum ockar saudfiár Réttina á fiöllum er sanna átte fornann fiárupprekstur varð því eckert af samningi enn mælt að þeir að sunnan hafi sagst ecke bregda fyrerætlan sína að reka nordur á fiöllin hvad sem nordlendingar töludu þar um.⁷²

⁷¹ Skjal nr. 2(190) í máli nr. 2/2013.

⁷² Skjal nr. 2(319) í máli nr. 2/2013.

Þann 8. janúar 1845 fjallaði sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu um þennan ágreining Húnavetninga og Biskupstungnamanna um afréttinn norðan Jökulkvísar og Hvítárvatns. Bréfið er eftirfarandi:

Eptir að eg meðtekið hafði Herra Kammerráðsins heiðraða Bréf af 24^{da} Júnii þ. A. með þessum fylgiskjölum sendi eg þetta Hreppstjóranum í Svínavatnshrepp, og mæltist undireins til að hann annaðhvort vildi sjálf fara, eður senda til fundar við Biskupstúngnamenn 2 greinda og skynsama Menn af Hreppsins Bændum til að tala við þá, á þeim af hinum ákveðna Tíma. hvarmeð eg bæði vildi fullnægja yðar Velbyrðugheita Tilmælum í fyrnefndu Bréfi, og líka ímyndaði eg mér, að ské kynni, að Biskupstúngnamenn mundu máské fyrir samtal við þessa Menn á sjálfum staðnum, sannfærast um þá Meinbugi er þar á lægi, og lata af fyrirtæki sínu með fjárupprekstr norðr yfir Jökulkvís og Hvítárvatn, hvorn eg en verð að álíta skaðlegan, bæði fyrir þá sjálfa, og hina, sem Afrétt eiga hér að norðan móts við þetta Landspláts. Þessum mínum Tilmælum fullnægði Hreppstjórinn, og sendi 2 Bændr tilað mæta Biskupstúngnamönnum á téðu Landsplátsi í nærstl. Septembermánuði, án þess að nokkrt samkomulag um upprekstrinn, fjallgaungur eður Réttir gæti á milli þeirra á komist, og síðan hefi eg nú meðtekið hérviðlögð Bréf frá velnefndum Hreppstjóra og Prestinum Sira S. Sigurðarsyni á Auðkúlu af 2^{um} og 30^{ta} Novembr. síðstl. af hverjum ráða má að þeir öldungis ekki vilja samþykkja þessa upprekstrar fyrirætlun Biskupstúngnamanna, bæði vegna þess, að þessir haa alls enga Heimild sýnt fyrir því Landi er þeir ætli sér að taka til Afréttar, og að auk allrar þeirrar óhægðar og skaða sem af því leiði, nuni fjársýkin úr Árnesssýslu, eptir öllum Líkindum, þar með flytjast hingað norðr.

Eg neita því ekki, að eptir þeim Skilríkjum, sem enn eru framkomin, virðist mér Eignarréttir Biskupstúngna kirkna á þessum Landsparti standa á ofrveikum fótum, því þó það yrdi sannað, sem þessara kirkna fyrirræðendr segja að Vilchins Máldagi eignir kirkjum þessum Afrétt fyrir norðan Vötn, þá gét eg ómögulega séð að þar af fljóti, að hér sé talað um allt Landsplátsið frá Hvítárvatni og Jökulfallinu norðr á Fjórðungsmót, máské af því að eg ekki sé með heilu Viti, því Biskupstúngna Kirkna fyrirræðendr vilja í Bréfi þeirra af 22^{um} Apr. f. A. ekki láta neinn heilvita Mann efast um að það sé þetta Land, sem Máldaginn umtali, og ekkert annað, en meðan eg ei hefi annað séð, en það sem þeir tilfært hafa úr þessum Máldaga, verð eg þá annaðhvort að efast um, að þar sé verið að tala um allt það hégreinda Landspláts eður gefa minn skilning fangin undir Hlýðni við þessara Manna Orð, og vel eg þá heldr það fyrra, en þótt það, eptir því sem ráða er, kunni að baka mér það, að eg fái hér eptir ekki að heita nema Hálfviti hjá þessum vissu Mönnum.

Það veit eg ekkert hvonær Jökullinn hefir fallið framí Hvítárvatn, sem Kirkna Umboðsmenn umtala, og vel gét eg trúað því að fyrir þá Tíð, kunni að hafa verið sendir Menn norðr fyrir Hvítárvatn tilað skygnast eptir, hvort Sauðfénaðr sunnan úr Afréttum hefði eig þángað runnið, en hitt ætla eg víst að þeir aldrei sannað fái, sem þeir hafa eptir þeim 85 Ára gamla Eyvindi á Höfða, sem dáíð skal hafa 1839, að Réttir hafi staðið á Fjórðungamótum í hans Tíð, og fé Norðlendinga og Biskupstúngnamanna hafi verið þar í sundr dregið, því í Svínavatnshrepp lifir en Maðr, semhefir nokkur Ár yfir nírædt, og var lengi sá fjárríkasti Bóndi í Svínavatnshrepp og viet hann ekkert til né heldr nokkr annar af eldstu Mönnum þar í Sveit, að þessar Réttir hafi þar nokkrntíma til verið, og ei heldr hafa þeir heyrð þess gætið af feðrum þeirra, og hefðu þessar Réttir til verið á seinni Hluta 18^{du} Aldarinnar, eður allt framundir seinustu Aldamótin, hlytu margir ennú lifandi Menn hér norðanlands til þess að muna, og einhverjar Leifar þessara Réttar ennú að sjást.

Kirkjunnar Umboðsmenn sýnast líka sjálfir síðar í Bréfinu, að mótsegja því að þessar Réttir hafi svo seint til verið, þegar þeir segja: „að Sauðfé Norðlendinga sé nýlega farið að ganga takmarkalítið suðryfir Fjórðungamót, sem eg held satt vera.

Heldr ískyggilegt sýnist það líka vera, að ennú er ekki að sjá að fengið sé Leifi Skálholts Kirkjueiganda til þessa Upprekstrs, enþótt hinna Kirknanna Umboðsmenn hafi Hreppstjórana þar til hvatt. Máské Skálholts Kirkjueigandanum hafi ekki þókt Kirknanna Réttir til þessa Landspláts vera eins vafalaus og hinum, og þessvegna ei viljað géfa þetta Leifi. En hvornig sem öllu þessu er varið, þá verð eg þó að álíta Dóm Prófessors Viborgs í Bréfi hans til þess konúnglega Rentukammers af 27^{da} Marti f. A. um Pestnæmi þeirrar fjársýki sem gengið hefir, og ennnú viðvarir í Árnæssýslu og víðar í Sunnlendingafjórðungi, miklu áreiðanlegri, en allt það, sem Biskupstúngnamenn hafa þarum sagt, þar Dómr hans er grundvallaðr á nákvæmum Lýsingum Sjúkdómsins, er honum hafa sendur verið, og eg gét ei efast um, að hann hafi betra Skynbragð á þesskonar sjúkdómum, en allir Biskupstúngnamenn til samansteknir, og þessvegna finn eg skyldu mína að gjöra allt, hvað í mínu valdi stendr, til að fyrirbyggja, að Drepsótt þessi flytjist ei hingað norður til Húnavatnssýslu og í þeim Tilgáangi hefi eg í Dag skrifað Amtmanninum yfir Norðr- og Austramtinu um þetta Málefni, og sett það til hans Velþóknunar hvort hann ei findi nauðsynlegt með Bréfi til Amtmannsins yfir Suðramtinu, að gjöra Tilraun til að fá þessum áformaða upprekstri Biskupstúngnamanna afstýrt, ámeðan að fjársýkin er þar ekki með öllu upprætt, þar eg einkanlegast frá þessari Síðu verð að álíta hann mjög svo voðalegan fyrir alla Húnavatnssýslu, hvör sem svo ætti það Landspláts, sem til Afréttar á að brúka, og um er verið að þrasa.

Hvammi þann 8^{da} Januar 1845. Blondahl.⁷³

Þann 10. febrúar 1845 skrifaði amtmaðurinn í Norður- og austuramti stiftamtmanni um ágreining Húnavetninga og Árnesinga um fjárupprekstur Biskupstúngnamanna norður yfir Jökulkvísl og Hvítárvatn. Hann segir m.a. í bréfinu:

Et i forgaars hertil indkommet Andragende fra Sysselmand Blondahl, hvori han begjærer Amtets Assestand til, at det af nogle Boygdelaav i Arnæsssyssel tilkjendegivne forehavende, at afbenytte en nogle Kirker i bemeldte Syssel formentlig tilhørende „Afret“ beliggende nordenfor „Jökulfall“ nord ud efter „Kjalhraun“ i Nærheden af Skjellet mellem „Sönder“ og Norderfjerdinger, maatte ved Stiftamtets foranstaltning vorde standset, i det mindste for det første, dat, 8^{de} f. m. med tilhørende 7 Stp. Bilage har jeg den Fire vedlagt tjenstskyldigst at tilsende Deres Højvelbaarenhed, med Önske om derover at modtage Deres behagelige Erklæring saasnart muligt, i det man tillige lader følge en Gjenpart af den af Amtet under Dags Dato afgivne Erklæring paa en allerunderdanigst Anhægning fra Pastor Sivert Sivertsen til Audkule paa egne og hans Sognemænds vegne, i samme Anledning, hvilken Anhægning igaar hertil indløb.⁷⁴

Umsögn amtmanns um málið dagsett sama dag, þ.e. þann 10. febrúar 1845, er eftirfylgjandi:

Gjenpart.

Upaatvivilig er denne allerunderdanigste Ansögning, som af Sysselmand Blondahl i forestaaende Erklæring er bemærket fremkaldt ved den af nogle Districter i Arnæss-Syssel, under Sönder Amt, tagne Beslutning, at drive deres faar til Sommergræsning paa en „Afret“ (formentlig tilhørende nogle Kirker i Arnæss-Syssel) der skal være beliggende paa den i Midten af Landet udstrakte høje fjældryg, i Nærheden af Skjellet mellem Sönderlands- og Nordlands- fjerdinger, og som skal stöde til en Audkulekirke tilhørende „Afret“ der om Sommeren afbenyttes af Beboerne af Audkule og Svinevands-Sogne inden Hunevands-Syssel til deres faars Græsning, samt ved de, i denne Anledning, i de tvende nærmest foregaende Aar stedfundne Underhandlinger

⁷³ Skjal nr. 2(318) í máli nr. 2/2013.

⁷⁴ Skjal nr. 2(320) í máli nr. 2/2013.

saavel imellem vedkommende Sysselövrigheder, som imellem Delegerede fra de respective Boygdelaav, der have holdt et Aasteds Möde paa Afretterne.

Da nemlig Arnæss-Syssel, i de senere Aar, har i en meget betydelig Grad, og saandt vides, i et stort Omfang, været angrebet af den Sygdom blandt faarene, der kaldes „Bradsot“ eller „Miltebrand“ og hvorom handles i en Skrivelse fra Professorn Viborg til Deres Majestæts Rentekammer af 27^{de} Martii f. A. der i islandsk Oversættelse er uddelt her i Landet, og hvori denne Sygdom er erklæret for „smitsom“ i større eller mindre Grad, saa befrygte supplicanterne at smitten, ved hint foretagende og den Beröring faarene der ved komme i med hinanden paa fjældene, skal forplante sig til Hunevands-Syssel, som hidtil skal have været fri for den omhandlede faresygdom. Om denne iövrigt allene er contagiens, eller den tillige kan antages for endemisk ligger udenfor min Indsigt og Amtets Bedömmelse; men betænkeligt turde det dog vel være at tilstede Samgang af faar fra smittede Egne, med dem der komme fra Districter der ej endnu ere angrebne.

Imidlertid, i den almindelighed supplicanterne have taget Sagen, er der formentlig intet ved denne at giöre. Ef saadant almindeligt forbud, som det ansögte, maatte medføre den vistnok höjst skadelige og uretfærdige virkning, at de Districter, hvor Miltebranden, om og kun paa enkelte Steder, havde yttret sig, derved blive udelukkede fra at afbenytte de Afretter, de hidtil med god föje have brugt, og nödvendig maa bruge til deres Faars Græsning om Sommeren.

Men, noget anderledes synes sagen at stille sig, naar Talen er om en ny Optagelse af Afretter der, efter hvad der maa antages oplyst, ikke have været afbenyttede i alles 100 aar, og hvortil Adkomsterne vel og kunne være noget tvivlsomme, og især naar saadanne „Afretter“ optages af Boygdelaav, hvor faaresygen, i lang Tid, har grasseret, og naar de grændse til Afretter, der besøges af faar fra ubefængte Districter.

Om eller hvorvidt nu den Frygt [...]

Isl. Norder- og Öster Amt paa Frederiksgave i 10^{de} febr. 1845.

Allerunderdanigst. Johnsson.⁷⁵

Þann 2. maí 1845 bannaði séra Sigurður Sigurðsson á Auðkúlu grasatekt á Auðkúluheiði. Banninu var þinglýst á fjórum manntalsþingum í Skagafirði sama ár. Bannskjalið er eftirfarandi:

Bonnud grasatekt ollum oleifd á Audkuluheide 1845.

Sosem það er ollum Heilvita monnum audsært að so nefnd Fialla gros á dölum og Heidar londum, meiga ej einasta teljast með bestu lands nytjum heldur eru þaug talin medal logskipaðra Landaura i hvörs árs Capitals Taxta, so gétur það ecke heitid nein smá Sok edur litil yfersión, være það satt að giordt være, að gánga á annars mans Land til að hripa i burtu heimilldrlaust þessu biargrædis medalí, sem Forsióninn hefur ætlað Landeiganda edur landsumradanda til nota, og i fridhelgi byriar að standa, so sem sér hvör jardar avöxtur óhultur fyrer gripe. Og eins og sú líóta aðferd er ómannleg, sem valla nockur Heidvyrður Heidingi vildi leggja inni Samvitsku sína edur láta um sig með sonnu talad, að giora sig sekann í þeirre vanvyrdu, að hnupla þeim jardar gróða, sem saklaus Eignar madur þarf siálfur að nota sér, eins banna loginn alvarlega þetta Rángleäte, þar það siá allir að litil grasa tekia mune verða á því lande, það ár eda leingur, hvar margt fólk hefur upptínt það sem nást má, auk þess sem hrossa fiolde grasa Folks skemme miög beytar land a heidum og þess umgáangur stygger afréttar fêd sem þar a að vera með makt, so það tvístrast víds vedar [svo] til óhagnadar.

Enn þar sem eg underskrifadur prestur á Audkulu sem umráð hefe yfer allre so nefndri Kuluheidi framm til Jökla, hefe fyrer satt, að Fólk, jafnvel úr öðrum Sveitum hafe á

⁷⁵ Skjal nr. 2(321) í máli nr. 2/2013.

undan förnum árum í íllri Heimild farid til Fialla grasa tekju á nefndt Heidar land, og lika so skémt það, að þar fást nú lítil fiallagros handa Eignar og nærstu innsveitar monnum, þá í Tillyti til þess, að Cancelliets brefid af 18. Maíi 1843 sem og Stifts yfer valda bref af 26. Aug^{ti} s.a. banna alvarlega öllum kyrkna Forsvarsmönnum að lida frammeigis alla heimildar og leyfis lausa brukun á kyrkna Eignum. Þá er min audmiuk og inneleg bón til ydar velbyrdigheita, sem Sysslu yfervalds í Skagafiardar Sysslu, að ydur mættu þócknast fyrir manntalsþyngs Rette, á þyngstodum er ~~honum~~ synest henta best, að upplesa þetta mitt velmeinta advörunar bref, í hvörju eg fyrerbýd öllum mönnum óleyfda grasa tekju og hris Rif á Audkúluheidi, under þær ytrustu Sekter, sem lögin áqvarda, auk útláta allra sem leida kynne af þeirri Sok. Þá þeir nærstu bændur heidenna vilja so ijtarelega og optlega láta Rannsaka hana, so það verde uppvist, ef nockurt fólk í óheimild fer yfer hana til grasa tekju eda að rífa þar hris.

Audkúlu þann 2. Maji 1845

S. Sigurdsson

Lesed fyrir Mantalsþingsrétti (á Stóruökrum þann 31. Maíi, á Lítingsstodum þann 2^{an} Junii, á Stóruseilu þann 4^{da} Junii, á Ríp þann 9^{da} Junii) 1845.

Thorarensen.⁷⁶

Þann 26. maí 1845, lögfesti séra Sigurður Sigurðsson prestur á Auðkúlu, Auðkúluheiði og heimaland allt. Lögfestan er svohljóðandi:

Lögfesta

Eg Sigurdur Sigurdarson prestur a Audkúlustad lögfesti hér i dag Audkuluheidi og heimaland alt, med öllum gögnumm og giædum, sem því landi fylgt hafa að fornu og nyu, epter skiölum þeim, sem fyrer því til eru, med þessum takmörkum Tilgreindum: Fyrst hálfan Sléttárdal, sem áinn takmarkar, svo réttsynis í Fiskilæk, þaðan í Vallgil, sidann rædur Blanda til Jökla fram. Enn að vestann verdu úr Karittínga Tiörn og í austustu Qvisl, frá henne réttsynis sudur í Búrfiöll.

Fyrerbýd eg hvörjum manne hér tilteked land að yrkia, beita edur brúka edur nockrar nytiar af að hafa, til veideskapar, altaveidar, fiadra lesturs, grasekju, hrisrifs og kola gerdar, fyrer utann mitt leife under þær sekter, sem landslögin þeim á hendur seigia, er annara manna land heimildarlaust yrkia. Standi so þessi mín lögfesta í fullum krafti um nærstu Tólf mánude, og því leingur, sem lög og Rettindi leyfa.

Staddur á

Tinda þyngstad þann 26. Maji 1845

S.Sigurdsson

Lesin fyrir mantalsþingsretti á Tindum þann 26^{ta} og Vindhæli þann 31^{ta} Maíi 1845 vitnar

Blondahl.⁷⁷

Þann 25. ágúst 1845 svaraði stiftamtmaður erindi amtmannsins í Norður- og austur-amti vegna ágreinings Húnvetninga og Árnesinga um fjárupprekstur á landspartinn norðan Jökulkvísla og Hvítárvatns. Bréf hans er eftirleiðis:

Efter Modtagelsen af deres højvelbaarenheds behagelige Skriv. af 10. Febr. d. A. med bilage, angaaende det af Vedkommende i Hunevand Syssel yttrede Önske om, at det i det mindste i nogen Tid maatte stilles i bero med Udförelsen af det af nogle Bygdelaav i Arnæs Syssel paatenkte forehavende, at afbenytte Sommergræsningen paa en norden-

⁷⁶ Skjal nr. 2(191) í máli nr. 2/2013.

⁷⁷ Skjöl nr. 2(149) og 2(183) í máli nr. 2/2013.

for Jökulfall beliggende, adskillige Kirker i Biskopstunga Rep tilhørende Afret, har jeg over samme indhentet en Erklæring fra Sysselmanden i Arnæs Syssel, kammerraad Melsted af hvilken hoslagt følger en Afskrift.

Jdet jeg maa tiltræde hvad der af kammerraaden heri er yttret, kan jeg ikke antage, at der med föie kan gjøres Jndvendinger fra Hunevand Syssels Side imod den omhandlede Afbenyttelse af hin Afret, men det vil af samme Erklæring derhos dog behageligen sees, at Udförelsen af det indenderede forehavende er stillet i bero et Aars Tid. Med hensyn til den til det kongel. Rentekammer angaaende bemeldte Sag indsendte allerunderdanigste Ansögnning, har jeg anset det for rigtigst ogsaa at tilstille bemeldte Collegium en Afskrift af nysnævnte Erklæring hvilket herved tjenstligst og ærbødigt meddeles til b(e)h(a)g(elig) Efterretning, idet jeg lader følge tilbage Sysselmand Blondahls Skrivelse til Nord- og Österamtet af 8^{da} Januar, d. A. med 7 Bilage.⁷⁸

Þann 21. janúar 1846 sendi Björn Blöndal, sýslumaður Húnavetninga, séra Sigurði Sigurðarsyni á Auðkúlustöðum bréf um notkun nokkurra byggðarlaga í Árnæssýslu á landinu norðan Jökulfalls. Það hljóðar svo:

Amtmanden over Nord- og Österamtet har den 20^{de} Dec. sidstl. communiceret mig Stiftamtets Skrivelse til ham af 25^{de} Aug. f. A. saaledes lydende:

„Efter Modtagelsen af Deres Højvelbaarenheds behagelige Skrivelse af 10^{de} Febr. d. A. med Bilage, angaaende det af Vedkommende i Hunevandssyssel yttrede Önske om, at det idetmindste i nogen Tid maatte stilles i Bero med Udförelsen af det af nogle Bygdelaag i Arnæs-Syssel paataenkte Forehavende, at afbenytte Sommergræsningen paa en norden for Jökulfall beliggende, adskillige Kirker i Biskopstunga-Rep tilhørende Afret, har jeg over samme indhentet en Erklæring fra Sysselmanden i Arnæs-Syssel, Kammerraad Melsted af hvilken hoslagt følger en Afskrift.

Jdet jeg maa tiltræde hvad der af Kammerraaden heri er yttret, kan jeg ikke antage at der med Föje kan gjøres Jndvendinger fra Hunevands-Syssels Side i mod den omhandlede Afbenyttelse af hin Afret, men det vil af samme Erklæring derhos dog behageligen sees, at Udförelsen af det indtenderede Forehavende er stillet i Bero et Aars Tid. Med Hensyn til den til det kongelige Rentekammer angaaende bemeldte Sag indsendte allerunderdanigste Ansögnning, har jeg anset det for rigtigst ogsaa at tilstille bemeldte Collegium en Afskrift af nysnævnte Erklæring hvilket herved tjenstligst og ærbødigt meddeles til behagelig Efterretning, idet jeg lader følge tilbage Sysselmand Blondahls Skrivelse til Nord- og Österamtet af 8^{da} Januar, d. A. med 7 Bilage.“

Jdet jeg i følge Amtets Befaling herved communicerer Deres Velærværdighed det foranstaaende til behagelig Efterretning, tilstilles Deres Velærværdighed ligeledes en Afskrift af der medfølgende Gjenpart af Kammerraad og Sysselmand Melstedes Skrivelse til Stiftamtet af 20^{de} Maii f. A. hvorhos jeg tjenstligst maa bide Dem om behageligen at gjøre Repstyrer Gudmund Arnljotsen bekjendt med disse Skrivelser Jndhold.

Hvamme den 21^{de} Januar 1846.

Blondahl.⁷⁹

Þann 25. maí 1846 kvörtuðu ábúendur þeirra jarða er næst liggja Auðkúluheiði yfir ágangi stóðs og geldfénaðar. Ábúendurnir báðu afréttarbóndann og prestinn, séra Sigurð Sigurðsson á Auðkúlu, um að styrkja sig í málinu. Kvörtunin var upplesin fyrir manntalsþingi að Tindum samdægurs og hljóðar svo:

⁷⁸ Skjal nr. 2(322) í máli nr. 2/2013.

⁷⁹ Skjal nr. 2(156) í máli nr. 2/2013.

Umkvortun Yfer Stóds ágange og geldfiár 1846

Vid undirskrifaðir sem búum á þeim jörðum sem nærst liggja Audkúluheiði, so sem Stóradal, Litladal, Auðkúlu, Holti, Rútstöðum, Hrafnabjorgum og Gabli, og Svínavatni, hofum að undanfornu og þó helst nú i nokkur undan farin ár, liðið mikin skaða, af yfirgange og átroðninge Trippastóds og líka Géldfjár utan af Torfulækjar hreppsmönnum og sumum Ása bæum, bæði ótamin Hross og Geldfé hefur verið látið greinarlaust gánga sjálft hér framm í Dalin í beitarlond, Eingi og Tún til skaða og líka ekki verið forsvaranlega so langt á afréttina rekið sem átte að vera, heldur eptir skilið annaðkvört í eður of nærri Bufjánhögum, so það er valla möguligt, að meta þan[n] skaða og tíon, er þettað Geldfé og Stóð hefur ollað, Eingi og beitarlandi, og hvílíka mæðu okkur að reka það langt fram á Heiði svo yðuglega.

Þessa okkar umkvörtun gétum við bevísað sanna, og áskiljum nú hér með alvarlega og vinsamlega, að allir þeir Bændur, sem reka Géldfé og Stóðhross á Auðkúluheiði, að þeir sjái til að fari ekki órekið, líka að það sé ey rekið firri, en hægin se so komin þar, að það uni, og i þriðjamáta, rekið nógulannt, sem fyrir sagt verid hefir.

Annars geti ey komist lagfæring á þettað malefni fyrir góð orðvör, þá neiðunst vér til, að brúka þá aðferð sem lögin leifa í nauðsfalli:

Biðjum við því vinsamlega afréttar Bóndan Prestin síra Sigurð Sigurðsson á Auðkúlu að stirkja þettað efni og audmjúklega Herra Sísulumannin B. Blondahl að upplesa þessa viðvorun á Tinda manntals Þingi.

Jngibjörg GuðmundsDóttir, Gudmundur Helgason

S. Sigurdsson, A. Jllugason, J. Skaptason

Johannes Ogmundsson, Jón Jónsson

Lesid fyrir Manntalsþingsretti að Tindum þann 25^{ta} Maí 1846,

Blondahl.⁸⁰

Í Jarðatali Johnsens frá árinu 1847 segir svo um Auðkúlu:

Auðkúla [...] Eptir selstöðu og afréttarland kirkjunnar gjaldast árlega 24 fjallatollar, á 10 f. hver. Í fjalllandinu er og nokkur grasekja, álpaveiði og fjaðratekja, sem leigist við 40 f. eptirgjaldi.⁸¹

Þann 9. júní 1848 var undirritaður samningur milli Biskupstungnahrepps og fjögurra kirkna í Árnesþingi, þ.e. Skálholts-, Bræðratungu-, Haukdals- og Torfustaðakirkna, um nýtingu landspartsins fyrir norðan Hvítárvatn. Takmörk landsins eru tilgreind í 1. grein samningsins eftirfarandi:

Biskupstungna hreppsmenn Skulu meiga fyrstumm Sinn, unds nákvæmara verður útkljád hvört Ytrahreppsmenn eyga nockurt tilkall til landssins, fyrir Nordann eda innann Jökulkvíls [svo í hdr.] eda ecki, meiga nota alt landid fyrir innann Hvítárvatn milli Jökla nordur að Fjórðungamótum og Sudrad Jökulkvíls til Trippagaungu Grasa og róta teku og allra annara nitja móti 4^{ra} rbd. árlegu eptirgjaldi af Sveitinni er deilist til Jafnadar milli kyrknanna.⁸²

Hrunamenn virðast einnig hafa gert tilkall til afréttarins norðan vatna en við þá var gerður samningur 19. október 1848, „um brúkun lands þess sem liggur fyrir norðan Jökulkvísl og Hvítárvatn.“ Í samningnum segir svo:

⁸⁰ Skjal nr. 2(193) í máli nr. 2/2013.

⁸¹ Skjal nr. 4(60) í máli nr. 2/2013.

⁸² Skjal nr. 2(325) í máli nr. 2/2013.

Eptir að allir hlutadeigendur höfðu rætt um þetta mál, gjörist umm það svolátandi samningur fyrir alda og óborna, – að Ytrahrepps menn sleppa tilkalli til ofanefnds Lands, að svo miklu leiti sem beit og uppregstur snertir, enn þar á móti komu hluteigendur – Forsvarsmenn kyrknanna uppá Stiptyfirvaldanna væntanlegt samþicki sér samann umm að bæði Ytrahrepps og Biskupstúngna menn sameiginlega hér eptir noti Land þetta til róta, Grasa, kola, Fugla og Fjadrategju.⁸³

Í jarðamatinu 1849 segir eftirfarandi um Auðkúlu og Kúluheiði:

Jörðinni fylgir heiðarland, kallað Kúluheiði, sem nær til jökla suður, en er mjótt á hinn veginn, er þetta afrijet fyrir nokkurn geldfjænað, og gefur sanngjarnlega nokkra afrijetartolla af sjer árlega; hefur Kúlu-maður tilgreint, að ágóði þessa heiðarlands megi árlega reiknast 20 rbd., og væri þetta hið minnsta, en samt vildu matmenn eigi reikna hinn rjetta ágóða af þessari afrijet meira en 16 rbd., sökum þess að afrijetarfrje, sem þangað er rekið, gengur með fram í annari afrijet, og að Kúluheiði sjálf ekki ber mikinn fjölda afrijetarfrjár, og hvergi nærri allrar sveitarinnar hjer, þegar Torfalækjar hrepps frje er þar með, og svo mikill kafli, í miðri heiði, er sandflá, bjarglaus.⁸⁴

Þann 18. september 1850 var gefinn út konungsúrskurður um að kirkjunum fjórum í Árnesþingi væri heimilt að selja afriettinn norðan vatna. Þar segir:

Derfor indstilles:

„at det allernaadigst maa tillades, at indbemeldte Torfastaða, Skálholt, Bræðratunga og Haukadals Kirker i Arnæs Syssel tilhørende, nordenfor de saakaldte Vötn (Hvítárvatn) beliggende Stykke Fjeldfællend afhændes for en Kjøbsum af 80 Rbd., til Fordeel for Kirkerne, saaledes, at den hver Kirke især tilfaldende Andeel af Kjøbesummen foranstaltes indsat i Jordebogskassen til Forrentelse, som en de respektive Kirker tilhørende Capital.“⁸⁵

Árið 1851 seldu kirkjurnar fjórar í Árnesþingi, þ.e. Skálholts-, Bræðratungu-, Haukadals- og Torfastaðakirkjur, Biskupstungnahreppi afriettinn „fyrir norðan Vötn.“ Afsalið var gefið út þann 26. apríl 1851 og uppleið að manntalsþingi að Vatnsleysu 30. maí sama ár. Þar segir:

Vér undirskrifaðir eignar- og umráðamenn Skálholts, Bræðratungu, Haukadals, og Torfastaða kirkju, konnumst við og gjörum hermed heyrum kunnugt, að vér höfum selt og afhendt med afsöludum odals- og innlausnarrétti, eins og vér með þessum afsalsbréfi voru, seljum og afhendum afriett þann, sem téðum kirkjum, eptir Vilchins og Gisla biskups máldögum tilheyrir fyrir nordan Vötn – um hvers eignarrétt, brúkun og takmörk að samningar hafa gjörðir verid að Torfastöðum þann 9^{da} Júní 1848 og að Hjálmholti þann 19^{da} October s. a., sem hér med fylgja – samkvæmt oss þartil gefnu leyfi kirkjustjórnar herrans – dagsettu 23ja Sept. 1850.⁸⁶ – Byskupstungnahreppi fyrir umsamid kaupverd 80rd, segjum áttatíu ríkisbankadali reidi silfurs, hvörjir áttatíu ríkisbankadalir reidi silfurs að oss eru greiddir úr Biskupstungnahrepps sveitarsjóði, samkvæmt Innanríkisráðherrans þartil gefnu leyfi dagsettu 23ja Sept. 1850.⁸⁷

Um 1850 tók Björn Bjarnason á Brandsstöðum saman skýrslu um Kúluheiði, takmörk hennar, örnefni þar og ásigkomulag. Í skýrslunni fjallar Björn einnig um upprekstur á heiðina, réttir og göngur, vegi og hrossagöngur. Skýrslan hljóðar svo:

⁸³ Skjöl nr. 2(326) og 2(331) í máli nr. 2/2013.

⁸⁴ Skjal nr. 2(75) í máli nr. 2/2013.

⁸⁵ *Lovsamling for Island XIV*, bls. 581–582 (Kongelig Resolution ang. Salget af nogle Kirkers Fjeldfællend i Arnæs Syssel til Biskopstungna Rep. Frederiksborg den 18. September 1850.)

⁸⁶ Rétt er 18. september 1850.

⁸⁷ Skjöl nr. 2(330) og 2(327) í máli nr. 2/2013.

Skýrsla Björns Bjarnasonar á Brandsstöðum um Kúluheiði skr. um 1850.

Um Kúluheiði skrifað af Byrni Bjarnasyni á Brandstöðum

Milli 1720 og 1760 bió Biarni Jónsson (efna maður og leingi fremsti hreppst(jóri) í Svínav(atns) hr(eppi)) á Hrafnabiörgum, síðan Jón sonr hans á sama bæ, Pietr á Geithömrum skinsamr maður, og Biarni í Holti, leingi hreppst(jóri) (faðir minn) allr þessir bræðr biuggu milli 30 og 40 ár. Pietur fór síðast til föður míns eptir aldamótin, og þá heirði eg þá seigia bæði mier og öðrum eptir reinslu og vissu sinni þetta eptirfilgjandi

1. Um Takmörk,

að austan: ræður Blanda og Blöndukvísl fram og austr undir Hofs Jökul, en Eivindarstaða heiði liggur alla leið hins vegar með henni, þaðan með Hofs Jökli suður að Jökulfalli, en það ræður vestur að Hvitá og í Hvitárvatn sem er fast við Lángjökul, er nokkrir kalla þar Regnbúðarjökul, það er fláki sá er liggur suðaustur úr Lángjökli, þá að vestan norður með Lángjökli, og norður á Öldur. Þar tekur við Dalskvísla land, sem á allar öldur að norðan verðu, og er líkast til að griótdrag það er liggur vestanfrá Sandi norðaustur að Hanskafelli og so í Sandá ráði þar merkium. Síðan til norðurs ráði Fella-kvísar drag og Fellakvísl þar beint liggur vestan fellin riett norður að Karitlínga Tiörn þar vestur og fremsta kvísl Svínadalsár kemur úr. Þá tekur Hrafnabiargaland við úr tieðri tiörn austr í Þorarins vötn so í Hrafnabiarga Tiörn, og up á Hvannlækjar bingu, so eptr hábungunum norður á há borgir. Þar er Kúlu Selland rimi að Sliettá og frá henni í Ashildar Tiörn með merkium Stóradals og Guðlaugstaða lands. Nefnd Tiörn er gegnt Hrafnab(iargar)tiörn og birjar heiðin þar firir framan, að Ashildar læk er rennur austur í Fiskilæk og þá í Vallgil, eptr lögfestu frá Kulu, en Þramar land var þó kallað í allan Fiskilæk fram í Premundr vatn, og er Þórdísar sel á því svæði austan lækin, það er kient við Þórdísi er þar bió firir Sandfallið 1766.

2. Örnefni og ásigkomulag eptr sögn sömu manna.

Heiðini má skipta í 3 parta, 1. Svæði milli Joklanna. 2. Fram heiðin. 3. Útheiðin.

1. Framan blöndukvísl með Hofsjökli eru sandar og hagleisi, á miðiu því svæði er Kialhraun, allstórt, það hefr ei náð burtrás af sliéttlendi því er það nær ifir, í því má síá stritur margar, en milli haugana má hestum koma, því griótið er sliett skorpa með smá bárum, í því eru fiárhagar góðir. Sunnan það er Svartá er rennr suðr í hvítárvatn og hagar með henni einkum í so kölluðum bugum, vestar kiemr fúlakvísl úr Jöklinum hia þíofadal, hún er straung efra og fellur sömu leið, norðan vatnið er afar mikið graslendi er líkist besta Eingi. Þar er nú nauta afriett Biskupstúngnamanna. Einka vel til fallin, ásamt hrossaganga, þar kallast gránunes, og hvítárnes suður við ána er hún fellr suðaustur úr vatninu, norðan Jökulfallið er kiemur austan frá Hofsjökli nálægt Verunum, sunan það eru Kiellingarfiöll og Hreppamanna afriett, það er allmikið vatnsfall og ílt ifirferðar, vestan vatnið er heingijökull og ófæra ifirferðar, því hann er þar miög brattur og hár. Vestan hraunið er Kialfell, milli þess og Jökuls eru þíofadalir, einn dalur er í forntíð nefndist Hvinveriadalur, af norskum vetursetu mönnum, án þess menn víti að þíofar hafi þar haldist við, þó gömul trú væri að þeir hieldist við meðal Jöklanna, en það sögðu áórnefndir bræður ónátturlegt og ómögulegt að hafa þar bigð. enfremr er þar Dúfpaksfell (grufufell), vestn kialveg, og Rauðkollr sunan kialfell, og nú kolluð fagrahlíð, vestan hraunið er hrútafell, og miðdalur utan þíofadal sem er litill blettr, utan þíofadal mindast mikill fiallgarður austan Langjökul, setur fellum skörðum og gilium, er liggur alt norður nær því að Kráki á Sandi, milli Jökuls og fiallana eru hundadalir sem eru að öllu haglausir, fiöllin heita Búrfiöll, þó aldrei hafi þar málmit verið, en mikil voru þar hagagiæði norðan hraunið austan miðfiöllin eru Tiarnardalir. Það eru sliettir vellir, og flatir melar að austan, þar liggia 3 gil í fiöllin, Oddniargil og hvannavallagilin, kvíslar ur þeim koma saman, og giöra þeianda, sú kvísl rennur so norður í Beljanda. austar og norðan til við hraunið eru hverirnir, á Kili á bergi flötu, samsettu af smáskielia eðr flögu grióti, þar spitir upp um nokkur op síóðandi vatni, enn aðal hverin er stór opin brunnur, með grænuvatni síóðandi, og buldri miklu niður í berginu. Litlu sunnar er

soðhver með tæru vatni. Síður hann sem mest í potti, en Brennisteinsbragð verður að því þar er soðið, frá honum rennur Laugarlækur, með honum er góður grasblettur sem lítt festir sníó á, á berginu má fá rauðan og grænan farva, og því ekki Brennistein? Þeir eru þess verðir að skoðast af náttúrufróðum, þarna hafðist Arnes við með Eivindi og Höllu, er lögðust út, og þar var hann tekin af Birni í Hagakoti, og Guðmundi á ásum, hier um 1762, bigðu þeir skálatopt sunan hverina, en þar er gott griót til hleðslu; Reikir af hverunum síást miög langt til, líka ríkur sumstaðr suður í hrauninu up hiá hraungrítinu.

Austan þeianda eru Biskupstúngur alt að blöndu, itst í þeim biskups áfangi og biskupsþúfa, þar kialvegr liggur ifir blöndu. Þar var fagurt sliettlendi, hagar eru ei all litlir í tungunum, en sandfok eikur þar á hagleisi í nánd. Beliandi fellur í austur frá Búrfiöllum og neðar eikr hann uppspretta, norðar kiemur í hann Seiðisá, hun kiemr úr smá lækjum er spretta up í Seiðsárdrögum, austan Búrfiallahala, en vestan Kúlu Sandfell, rennr hun suðr firir það í suðaustur, tekur nafn af smásilu[n]g sem er í henni. Gömul munnmæli voru að Kúla ætti aðeins landið framan Kúlufell og 12 hiónafæði í Beljanda, en hvað leingi, og hvernin notað? og hvað þar unnið? alt óviss sögn. og hvergi siest þar til skálatoptar.

2. Framheiði kallast milli Seiðsár og Sandár, það svæði er nú að mestu orðið haglaust vegna sandfoks, vatnsleisi er þar ifir mikla auðn, og áfangastaður hvergi, utan við Kúlu-kvísl, er rennr í austr, austan Kúlufell, hiá henni er allgott haglendi, alt það svæði með blöndu er flatt og sifeldr sandar og melar eða hrióstur, nokkrir fiárhagr hiá Diabrekum og blöndu tíörnum, áin rennr þá leið á breiðum söndum í morgum kvíslum, líkt og í miðjum Lángadal, er flæðir ifir þá hún er mikil. Þá hverirnir eru 10 milur frá bigð er þetta svæði á 5^{tu} mílu, á því eru nokkur allstór fell; fremst áðurnefnt Kulusandfell það er stórt og breidt að mestu haglaust, út og austr frá því er arnarbæli, lítið fell, á miðri heiðinni er Helgufell, tekur nafn af grasastúlku er viltist og dó þar. Það er langt og breidt en ei hátt þar voru mikið góðir hagar sem nú þríóta óðum, vestast og við áðurnefnda þverlínu á öldunum er Hanskafell, það er ei stort, norðan það er Sauðafell langt og hátt á því eru klittur nokrar, en ei hinum, þar þókti góð sauðaganga, norðast á hala þess liggur Skagfirðingavegur vestr frá blonduvöðum, og vestur á öldur, um þær er su alkénda margbreitta бага: 18 öldur undir Sand eru frá Sauðafelli, öldur þessar liggja allar fram af Dalskvísla landi, en Sandur undan Grimstúngu og Haukagils landi, itst er áfangafell allstórt, tekr nafn af áfangaflá, suðaustan það, og öðrum við fellakvísl vestan það, austan það fellur Sandá út og austur í blöndu liggja þar drög að henni framan með Sauðafelli, sem umveltast miög í leisingum, eitt drag að henni liggur vestan frá sandi, og úr sama stað liggur drag í strau[n]gu kvísl sem er vestust af Dalskvíslum; er allar falla í Vatnsdalsá.

3. Á úttheiðinni eru hagar hver vetna, hún er flatlend með víðsíni landslag þar eru móa-flesjur, bungur, og flár, ásamt stórvötnum, norðan Sandá er Kólkuflói, er nær fram og vestr að áður nefndri áfangaflá, hann er viðlendur og siest ei ifir hann, nema af áfangafelli sem er vestan hann, í honum hefr verið best grasapláts, og vetrarganga firer hross, eirarblettir við Sandá og framan hana er ullarflói litill um sig, og ullarbúnga. Norðan Sandá austast á heiðinni er sandfoks blettr mikill er árlega fer vagsandi, eins og á framheiðinni, firir 50 árum var þar Lambasteinsdrag fögur graslág, sem nú er öll filt með foksand, líkt og Hanskafellsflá á fram heiðinni, austr við Blöndu og framan til við gilið kallast Riettir, þar er krókur á ánni til austrs er kallast Lángitángi áður en hún fellir í gilið, sem er fiaska diupt og þraungt með háum biörgum og ógaungum, en haga-blettum í giám og hillum á milli. Grettirshlaup kallast nær miðiu þess, þar eru standbiörg beggia meigin neðan miðhlíðis, en gott að gánga ofan að þeim, þar skildi Grettir hafa hlaupið ifir með 4 hrúta krækta saman á hornunum og borið í bak og firir, en ei munu menn þó kasta þar steini ifir úr hendi sier, fleiri örnefni eru í því omerkilegri,

svo sem hvannabásar, en þeir geima þær, fálkagiár, grámóruhillur, tindabiörg og [...] ⁸⁸ Leingd á því mun alt að þriðjung frá hverunum. Austr heiðin nærst vestur frá Gilinu er hrióstrug og haglítil. Þá er að biria aptr að framan, norður af áfángafelli er hali mikill, austan fellakvísl, og eirar nes með henni utan tialdhól, kallast krókar, forn áfángastaðr lestamanna, og gágnamanna, norðan halan er Kólkuhóll, og Kólkukvísl sunan undir honum, og er þar gulmórauðt liótt síki, hún kiemr úr útvestur horni flóans, og rennr hún vestur í fellakvísl, sem eptr það beigist vestur að miðkvíslar og straungukvíslamótum sem allar giöra vatnsdalsá; Skamt frá Kólkuhól er nibigður skáli handa hrossaleitar mönnum við tieða kvísl, norðan hana og neðan hólin er olbogaflá á landamerkið, austan hana liggur mióavatnsás, en norður af honum þremundar vatnsás, og eru merkin eptir honum, storvötn eru á miðheiðinni, 1. mióavatn, það liggur út og suður alllángt norður frá kólkuflóa, og eru þar flesjur miklar á milli, að austan liggur fram í það Lángitangi, þar var og svo riettað fie. 2. Þristikla, tekr nafn af 2 vikum, fram af því, og austur, og liggr lángs út og suður austan mióavatn, hvergi sier út ifir alt vatnið, það er stort og diupt, ekki rennr úr því nie í það, utan leisingarvatn, í því er ei veiði stunduð, þar skildi vera öfuguggi, loðsilúngur, og ókindur banvænar, ásamt flóð og fiara, en ei vitum vier af þessum abla að seigia. Skamt út frá þristiklu er smalatiörn hún er lítil, þar skildi þamar konan hafa drepð smalan sinn því hann slepti af ánum. Draughóll er líka vestan mióavatn, og var forðum haldið reimt á þessu svæði. Austr er 3^{ia} Galtarból, lítið vatn veiðilaust og ekki rennr úr því, þaðan er skamt að blöndu. Lángt utan mióavatn er 4^{ða} þremundarvatn vestara, það tekr nafn af friðmundi er bigði Forsæludal, það er miög stort og veiðivatn mikið, norðrendi þess kallast Riðavík, – þar hefur og verið stunduð mikil haustveiði (eptr vetrnætr). Vestur úr vatninu rennr friðmundará og í vatnsdalsá skamt firir sunnan forsæludal. Þar upp að vatninu þikir líklegt sú Jörð eigi land, að sunnann en túnga að norðan, sem er þó vik í áðrnefnda línu. Þremundarhöfði er þar norður undan árósum, og hefur Þórormstúnga átt greni vestan í hofðanum, hægt er að veita vatni þessu í blöndu en það mundi þó kallast kraptaverk. 5^{ta} austan það er austara þrem. vatn, það er miklu minna en þó gott veiðivatn, eiði sem er á milli þeirra hallar í austur í einum stað, úr því rennr fiskilækur úti gilsvatn. Það eiga mest Eldjarnst. og Guðlaugstaðr.

Skálar hafa verið við votn þessi, svo sem Grunnaskáli, vestan austara vatn, það er grunt og hefr opt frosið þar silúngr á grunni. Norðan riðavík og við þrem.árós er Dalsskali, og austan mióavatn eru og hafa leingi verið veiðiskálar, þó misjafnt sie viðhald þeirra. Tiarnir eru, norðan vestara vatnið, Leirtiörn, og Deildartiörn, og leingra út og austr, kúputiörn, þá í röð austr, kárittingatiörn og tvö Þórarinsvötn og Hrafnabiargatiörn á Landamerkið þeirrar Jarðar, og ashildartiörn við gudlaugst.land, en á forsæludalslandi er Eiavatn, fram og vestr fra þrem.vatni, og tvo melbrigði vestan mióavatn, þá eru búngurnar kiendar við votnin, mióavatnsbúnga milli þess og þristiklu, í henni að vestan eru bestu hagar með vatninu, þá galtarbólsbúnga austan það, og norðar fannlækjarbúnga, hann er þur griótfarvegur framan frá þristiklu, og út giegnt austara vatni og að blondugili, þá er austaravatsbúngan framan það, og tialdaveillr suðaustan hana, það var fallegr flötr nú sandorpin, þá suðvestar þrem: vestari bungan, og milli þeirra norðast vatnabúngan, þá eru flár þessar, mióavatnsflá norðan það, og rauðumerarflá, þar rennr mióav. lækur úti þrem.vatn, með honum er grasmikið, þá Leirtiarnarflá norðan þr.m.vatn, Fiskilækjarflá utan austara vatnið, þar hann rennr úr því í Gilsvatn, og stuttalækjarflá framan þrem v. austara, Lomatiarnir og arnarhöfði er út og austr frá austara vatni. Og eru svo talin flest örnefni á þessari viðlendu heiði, en vel væri að kunugir menn fiölgðu þeim því allmikið er en ónefnt.

3. Um uppreksturinn

að fornu og níu og athugasemdr þar við það heirði ieg þá bræður seigia að allr í Svínatvats hrepp og austur ása menn hefði firri part 18^{du} aldar rekið fie sitt á Kuluheiði, en

⁸⁸ Hér er eyða í handriti fyrir svo sem eitt orð.

vestr ása menn jmist á heiðina eða í Botina eða á Sauðadal, og flestr hefði goldið lamb, þó hefði siera Gísli⁸⁹ alltið verið mildr í tekium, og eptirgiefandi. A þeirri tíð voru gaungr giorðar Jökla á milli að Hvítárvatni og Jökulfalli, þá voru Riettir uppi við Blöndu og á Riettarhól í Dalskvíslum til að draga sundr Kúluheiðar og Vatnsdalsfie, síðan var dreigið sundur í rananum, við Þrem(undar)á framan dal, en Kúlu Riett var á ræktar bletti þeim er Ingibiörg hæverska bigði síðast og kallað var Kúlusel, og er þar góður gamall ræktarblettur, velbiggilegur.

Árið 1754 var mikill fellirs vetur og þá aflagðist upprekstur að öllu, þó kolfeldu hier ei allir, en stórum var þó skorið, og vorið 55 átti afi minn 80 – 100 ær eða rosíð fie og fór með það útað Kúlu og hielt því þar á Jörð manuðartíma, en skar þó mikið haustið áður, og öll lömb. Fiarfæð þessi varði nokkur ár, en heiðar eigendur töpuðu ágóða af landinu. Þó bar þeim að hreinsa það af Refum, en óviðráðanlegur bitir óx þá á því fáa fie í Sveitini, sem eignað var uppkomu Dírana á heiðunum og skeitingar lausri hreinsan. Nálægt 1758 feingu afriettir Eigendur vestan Blöndu upprekstrardóma hiá sislumanni Biarna Haldórssini, er allir skipuðu bændum, eptr því sem áður var viðtekið að reka lömb á afriettina og gjalda lamb af – Rekstri (Vidid(als)túngu) lamb af 20, toll af 10, sögðu Vatnsdælir. Og varð það síðan að Reglu að gjalda lamb hverium búanda hvert hann átti margt fie eða fátt. Á þeim tíma er nefndr Dómar voru útgefnir voru ei sauðir til, enda voru þeir ei nefndir, eða búist við þeir kiæmust upp aptur. Og þókti þetta ei framsíni, eða ætli þeir hafi hugsað að geima sier Riett að tala um geldfíeð síðar? Alla tíð þottist Forsæludalsmaður afskiptur milli prestana og hafa geingið um það ímsir samningar, en aldrei honum ánægjanlegir. Firir Sandfallið 1766 var aptr fiáreign orðin mikil, og eptr það til 1770. Stundum var fiártaka firir gaungr (því frémr fóru kaupmenn að sínum hagnaði enn landsmanna) þá var fie af efnamönnum í flítir rekið að áórnefndum Riettum og tekið frá kaupstaðarfíeð, en gaungr voru avalt giörðar í 21. viku sumars. Síðan kom faraldrið sem loks feldi alt fie 1777 og 8. Lagðist þá en af allur upprekstur, og þó aptur fiöldgaði nokkuð til 1783 fiell alt fie að kalla 1784, so að flest fie lifði þá hiá Pietri á Geithömrum 40, og siera Asmundi⁹⁰ á Kúlu 27, en þegar nú loks komst fie upp aptur varð mestur upprekstur á Sauðadal, svo að ei ráku á Kúlu heiði utan Blönddælingr frá Dölunum, Kúlu og Hrafnabiörgum, og giörðu þessir 10 menn gaungr eptr fie sínu eins góðar og síðar þó 30 væri. Hinir allir ráku á Sauðadal, og giekk þar fie miög í örtröð um alda mótin þá þangað ráku 44 bændur, en tvíbíli voru þá valla til.

1802 varð enn víða lambalaust, enda kom þá ei gróðr á framheiðar, og ei fært frá fie en í 12. viku sumars, og því slept fie í heima löndum. 1803 var þó fiarfæðin mest því sauðr voru flestir skornir og eingin lömb sett á. 1804 var siera Olafr⁹¹ er þá var student, komin frá Giliá, vinsæll maður, so fólkiekk vel að hans viðskiptum, en siera Jón⁹² komin að Kúlu, vel meðtekin og honum til vilia hófst nú aptr almennur upprekstr á Kúluheiði. En nú var breitt þeirri gömlu Reglu að reka fie í miðia afriett, þá flestr ráku framfirir Sandá, þeir áðr nefndu 10 ráku í Kólkuflóa, en þó allmargr eptir þetta sem þó óðum fækkuðu ræki þangað, varð mestur upprekstur á vestr jaðar heiðarinar í Olbogaflá, Mióavatnsflá og utan Þrem(undar)vötn. Þetta olli því að helft fiárins fór strags í land Vatnsdæla, og allmikið af hinu í heimalönd Svínavatns hrepps manna. Þó aptr á móti helftin af því fáa Vatnsdæla fie er og svo var óreglulega rekið nær landamerkið austan Miðkvísl, legði á Kúluheiði, en eingum var nú ætlandi að reka fram firir Sandá því Sandfokið fór sifelt vagsandi milli hennar og Beljanda, en þess hafði lítið sem ekkert

⁸⁹ Gísli Einarsson var prestur á Auðkúlu 1708–1747, sbr.: Sveinn Nielsson, *Prestatal og prófasta á Íslandi*. 2. útgáfa. Reykjavík 1950, bls. 231.

⁹⁰ Ásmundur Pálsson var prestur á Auðkúlu 1772–1803, sbr.: Sveinn Nielsson, *Prestatal og prófasta á Íslandi*, bls. 231.

⁹¹ Hér er átt við séra Ólaf Tómasson (1777–1834) sem bjó á Stóru-Giljá 1799–1803, sbr. *Íslenzkar æviskrár frá landnáms tímum til ársloka 1940*, IV. bindi, bls. 88.

⁹² Jón Jónsson var prestur á Auðkúlu 1803–1817, sbr.: Sveinn Nielsson, *Prestatal og prófasta á Íslandi*, bls. 231.

giætt fyrir 1754, en mesta orsök til þess var gaddurin sem lá á heiðini 1802. Á móti austri þá um haustið var meira hvítt en svart að síá vestur á fram heiðina að sögn gangna manna á Eivindrst(aða)heiði. Þá fínuðu sendnir og hríóstrugir hagablettir og lingmóar, skurðir miklir voru komnir á þesskins jörð, so veðrið nam meir og mier af börmum þeirra þá grasvegurinn var fúinn og sundur losnaður. Hier til hiálpaði mikið leisingar vatns gangurinn sem gróf skurði og færði sandinn langt til. Síðan færðist sandrokið frá hverri birun áfram og fílti graslægðir og móa langt ifir þar til með tíma leingdinni alt það svæði varð samtaka, sem uptökin voru á, og ei er að vita hvað sandrokið orkar að nálægast bigðina.

Nú eru hagar á út heiðini ekki að giæðum og vart að víðáttu við þá haga sem eru á fremsta stikkinu, sem er í Seiðsár drögum, við Kúlukvísl, í Biskupstungum, Tiarnardölum, Búrfiöllum, Þiófadölum og hrauninu. Hier með er þar ei hrossa nagíð sem miög geingur nærri besta graslendinu á út heiðini. Það er síáanlega langt að reka lömb fram á tieð heiðarland, en það er þó ei leingra en firir Langdælinga að reka í Guðlaugstungur, og fá þaðan betri heimtr en af út heiðini, því þar er minni bítir en í fremstu heimalöndum og sama mundi reinast á Kúluheiði. Menn ganga þessi öræfi vandlega og þar er altíð fie þó ei sie þángað rekið, þó hraunið sie af lent mundi gangandi mönnum hægt að giora það sauðlaust. Almæli er að sauðir verði bestir í Þiófadölum og Búrfiöllum og það fie er þángað kiemst ungt, ratar þángað jafn vel heiman að apr, og þannig hafa eldri sauðir vanið þá ingri með sier fram í haga giæði þessi. Af þessu er auðsieð að heiði þessi er vanbrúkuð, bæði þeim er uppreksturin eiga, og hinum sem land eiga að afriettinni að vestan og norðan til ómetanlegs skaða.

Hvað viðvíkur Kirkna Eign Biskupstungna, þá höfðu áðrnefndir bræður ekkert af því að seigia, og mundu nú hafa álitíð kröfu þeirra tilslátt og án efa hefðu Biskupar nefnt Hvítárvatn, en eigi einungis vötn hefði þeir verið að helga sier land norðan það. En um brúkun austan manna til grasatekiu þókti eðlilegt því allar heiðar álitast sem almeníngur til þess, en hiermeð fóru þeir á Rótafiáll, því alt graslendi framan Kúlufell var blomgvað af hvanngrasi, ei var um það feingist þá þeir tæki Rætturnar heldur um hitt að þeir stungu upp Jörðina og umveltu henni (ekki til að laga hana og slietta) heldur til að ónita og svívirða fögrustu rióður, lágar og lækiarbakka, fór sumt í flag en það mesta varð ósliett og líótt ásíndar.

Þetta þókti óþolandi Landnám. Þó aldrei væri það áfríað, vegna þess landið liggr so langt frá bigð og lítið eða ekkert notað.

Samníngur austan og norðan manna sínist mikið sanngiarnlegur þegar þeir eru í afriettar skorti, en hinr gieta ei notað víðáttu land sitt sem vera biriar; að þeir haldi stórgripum sínum hrossa og nautafiölda í þar til hagkvæmum högum norðan Hvítárvatn, sem ekkert hindrar að nota upprekstr fremst á Kúluheiði, eptr vild og þörfum norðan manna, en að Biskupstungna menn fiellu frá fiár upprekstri norður firir fór í mörgu betur eins og tíðin síðan hefr í liós leiðt.

4. Um Riettir og Gaungur.

Við faraldurs skurðin aflögðust og eiðilögðust Riettir, og þegar fie fór að fiöldga eptr 1790, var eingin Kúlu Riett og dróu þeir áðurnefndu 10 menn fie sitt sundur við Blöndu hiá Eiðstöðum eða Guðlaugst(öðum) og var það þó allmargt um aldamótin, en þá uppreksturin hófst 1804 var Riett bigð með allmörgum dilkum við Litladalsá, en þó miög lítil því þá var fiárfátt. Sóktu þá Svíndælingr kvíslafie í Tungu Riett sem var giörð með færíkvíum við túngarðin, og í flokki Kvíslamanna er voru hier um átta af austur Vatnsdælum, í Grímstungu riett sem þá var diklalaus hestariett utan til við túnið, og dró út flokkur manna í senn.

1808 var Tunguriett bigð vestur á Eirunum og 1809 Grímstungu riett framan til við Eingiarnar. Kúluriett skiemdi áin og forardammur varð að henni, því var hún færð í Dalsnes og bigð stór og skipulega. Hier um 1840 var Tunguriett óþarflega aflögð, og Kvíslafie rekið að Grímstungu riett, áttu þar Svínvetningar skildudilk, en ása menn á

sinn kostnað. 1853 var Grímstungurið án allra viðeigandi orsaka og flestum mót vilja utan þingmönnum, færð útá Undirfells eingi, og bigð þar sierlega vel og skipulega svo óvíst er að eins góð Riettt hafi til verið hier á Landi. Það var líka tekin til þess sliettur og góður Eingiartur, sem mörgum síndist of góður til þess. Gaungum var svo hagað eptir aldamótin, að á sunnudag í 21. viku sumars fóru menn hier á allar heiðar í Huna- (atns)sislu, Kúluheið og Kvíslamenn að Áfangafelli, á mánudag geingu Kvíslamenn allr öldur og kvíslar, þriðjud(ag) Bótina og hálsana, á miðv(iku)d(ag) var Riettað í allri vestr sislu. Ráku þá Svínvetningar fie sitt austr ifir fiall að kvöldi, en Kúluheiðarmenn geingu á mánudag fram Seiðsárdrög og Búrfiöllin, og vöktuðu fie það við Seiðá, og hvar best þókti henta, en náttstaðir flestra var í Þiófadölum, en 6 menn fóru áður og voru þá búnir að kanna alt stíkið þar firir framan. Þókti þetta ervidt hier um 20 mönnum, en altíð þurfti að leggja til helmíng af Kúluheiðar mönnum í Kvíslar og á Sauðadalinn. Á þriðjud(ag) geingu þeir alla framheiðina að Sandá, og er það lángur áfángi, á miðv(iku)d(ag) til Riettar, og á fimtudag Riettað. Sauðadalur varð þá geingin fram eptir og fieð rekið að Kúluriettt en Giliárriettt aflögð. Dalin geingu ásamenn þeir fiár færri. Bændur sóktu helst siálfir fie sitt í Vatnsdalinn, en meðan þeir 10 voru um Kúluheiði fóru þeir siálfir í gaungur og trúðu sier best, utan presturinn sem og svo var ei mikill ferðamaður. Þegar fram úr skarandi velmeigun breiddist ifir Svínvetninga góðu ári eptir 1817, fiölgaði miög fie, og jókst tala Kúluheiðr gangnamanna alt að 30, afbili sættu þá meðfram Sauðdælinga göngum, og Kvíslamönnum var fækkað frá 20 til 16. Vonda sumarið 1835 var viðtekin gangnafærsla sem síðan hefr haldist, að gaungur birji firir sunudagin í 22. viku, og nokkru síðar svo til breitt að Kvíslamenn gáangi fiöllin frá Þiófadölum, en alt fie út á Öldur og þar með helft af Kvíslafie gangi að Kúlu Riettt, en helftin ofan í Vatnsdal, sem þó er miög til óhægðar en fáum í hag. Flestalt Kvíslafie er af Kúluheiði, og þeir fáu Vantsdælir sem reka í Kvíslar, verða að sækia sitt meiripart í Kúluriettt, en siáanlegt er að haganlegast væri að draga sundr Kvíslafie og Sauðadals, við Premundará, á þriðjudagin, svo sem fæst þirfti að reka ofan í aðra sveit til hrakníngr og firirhafnar. Og því heldur þá breitt var Rietttadögum, svo að á miðv(iku)d(ag) hefr verið riettað í Kuluriettt eins og í Vatnsdal. Eitt er enn að minnst á að hægðar vegna eru bestu heiðar löndin sist notuð til upreksturs, so er um Lambatúngur og Tunguna vestan Miðkvísl, og milli Jöklanna, og annað það, nú sínist sem sie úr lögum tekið að Bændur fari siálfir í gaungur, eða sækia fie sitt í Vatnsdalinn, en opt hefur, so tilborið að Húsbóndans auga sier best.

[...]

6. Um Hrossagaungu

Það sögðu þeir bræður að hrossa upprekstur, og leit eptir þeim hefði verið í mestu óreglu. Stóðmerar sumar geingu á heiðum einhverstaðar ár eptir ár, sumar komu siálfar til bigðar með hiski sitt, þá haga þraut, og vandist margt við að leita sier biargar þar best þókti að vera. Annars fóru 2 eða 3 í senn að sækia sitt, einkum fola til að vana, en vel var sieð um að reka stóð úr heimalöndum, og mestur fiöldi þeirra giekk í Kvíslum. Helst voru samtök giörð firir fardaga, eða um krossm(essu) að reka saman stóðin, til að marka trippin með sem minstu marki, og nokkuð var aldrei markað, raka af því og taka frá til tamningar, en tamin hross voru um töðusláttin rekin itst á heiðina og heimalöndin. Annars var fiöldi hrossa firir fellirs veturinn 1754, og aptur firir 1784, en eptir það var ei stóð til muna þar til eptir 1818, og ei mátti það margt kalla fir en eptir 1845, en mikið vantar en til að góð Regla sie brúkuð við upp og aðrekstr, mörkun og vetrgaungu þess.⁹³

Þann 10. júní 1852 kvartaði séra Sigurður Sigurðsson á Auðkúlu yfir óleyfilegum rekstri á Auðkúluheiði sem og óleyfilegri grasatekju þar. Kvörtunin var þinglesin á manntalsþingi að Tindum degi síðar og hljóðar svo:

⁹³ Skjal nr. 2(157) í máli nr. 2/2013.

Jafnvel þó það verðe sannad, af gomlum skiolum og tveimur óhnectumm dómum, að so kollud Audkúlu heidi til heijre að Eignar rétte einunges Audkulustad, enn aungvum odrum jordum að nokkru jtake eða parte, samt hafa þó nokkrer búendur í sér siálf giordu heimildar Skyne en óleife brúkad til fialla grasatektar og Stod hrossa beitar helst um Sumartíma áður nefnt Heidarland móte logfestu banne á jmsum stöðum upplesnum á Þjngum, so þesse óleifda brúkun hefur oftlega bonnud verid, enn aldrei leifd, utan fyrir Saudfé móte þjlllegum fiártolle, og þó eg underskrifadur hafe, ecke án um qvortunar vitad þessa óreglulegu breitni, hefur samt aldurdómur minn og lasburdir, framar enn hijrduleise að giæta Kyrkiunnar og Stadar Réttugheita efter Skijldu, hijndrad mig frá því, að takast á hendur að hefia málssókn móte Sveitar monnum, og þó nú hafe so fram farid fá ár í afskifta leise af minne hende, þar lika nokkrer Sóknar bændur eru af mér aldeilis óakiærdir í þessu Efne, Enn í tillite til annara enn þessara stragsnefndu, þá giore eg hérmed heijrendum kunnugt, að Sveitar menn og sist utann Sveitar, meiga ecke taka það fijrer Þeigiande Samþickie af mér, þó eg hafe ecke openberlega ákiært þá fyrir óleifda brúkun á tedre heijde, þar hun vinnur aldrei sanna Heimild, þar og hefe lika á nokkrum þjngstodum fijrer nordann Blöndu,⁹⁴ látéd banna í óleijfe nokkra brúkun á Audkuluheide.

Her að aukje hlít eg að minnast þess að vegna þess að geldfé er of stutta leid reked á Heide og eins Stód Hross flest í óleife, á orsakast þar af ólídande Skade bæde á Einge og beitarlande á ollum þeim bæjum, sem liggia nærst Heidinne, og hlitur sú Sok, að takast fyrir enn framar, eins Réttar Stæde í Audkulu land, þar hun hefur ecke vered af mér samþykkt að vera í Stóradals nese, hvar ecke fæst Efne til Fiár Rettar giordar, utann arlega að tefiast við hennar adgiord monnum til vinnu Skada. Þetta mitt vinsamlega bref, bid eg audmiúklega, að Velbyrdugum Herra Sysslu manne A. Arnesen mætte þócknast að upplesa fijrer manntals Þjngs Rétte að Tindum á nærst komande Þjngje.

Audkulu þann 10. Junii 1852. S. Sigurdsson

Þinglýst að Tindum 11. Júní 1852.

A. Arnesen

Þingl. 36^s

Þrjátíu og sex sk. borg.

A. Arnesen.⁹⁵

Á manntalsþingi, höldnu að Tindum þann 2. maí 1853, var þinglýst lögfestu séra S. Sigurðssonar fyrir Auðkúluheiði, dags. 26. maí 1845. Í dóma- og þingbók sýslumanns var eftirfarandi bókað því til vitnis:

15. Þinglýst lögfestu sjera S. Sigurðarsonar fyrir Audkúluheiði og heimalandi dags. 26. Maí 1845, þingl. 36^s.⁹⁶

Húnvetningar smöluðu Auðkúluheiði einir fram yfir miðja 19. öld en Biskupstungnamenn höfðu um hríð rekið hross og nautgripi norður yfir Hvítá með samþykki Kúluheiðarmanna. Þegar Biskupstungnamenn vildu reka geldfé þangað líka var settur fundur á Kili og mættu sex menn úr hver úr sinni sýslunni til að ríða á mörkin. Við það tækifæri var samið eftirfarandi áreiðarskjal:

Ár 1853 þann 18. og 19. Juli vorum við undirskrifadir til stadar í Tíamárdölum á Audkúluheidi, samkvæmt radfirir gjördu í undanngeingnum briefum, til að rádgast um hvurninn hagannlegast mundi að haga fjarleitum á haustin, eptir að Biskupstungna

⁹⁴ *fijrer nordann Blöndu*, ritað á spássíu.

⁹⁵ Skjal nr. 2(192) í máli nr. 2/2013.

⁹⁶ Sjá færslu A.6.b.18a–c í heildarskilabréfi, skjali nr. 2 í máli nr. 2/2013.

menn birja að reka geldfé sitt norður yfir Hvítá. Vorum við allir utbúnir með leidarbríf frá Syslumönnum okkar til þessarar ferðar. Einnig höfðum ver með ferdis Markatöflur um badum Syslunum til samanburðar.

Vér Arnesingar lögðum framm heimildar skjal okkar fyrir afrétti þeim er sveit okkar (Biskupstungnahreppi) tilheirir fyrir nordann vötn n.l. Kaupbréf fyrir þessum afrétti dagsett 26^{ta} Apríl 1851. Enn af því ekkert er tiltekið í Kaupbréfi þessu um takmörk landsins, heldur einungis tilnemdur afriettur fyrir nordann vötn, þókti okkur Hunvetningum tvisint eður einginn vissa fyrir, hvað langt afriettur þessi nær norðeyti, því þótt Arnesingum þyki sjálfsagt að hann hljóti að ná norður á fjordungamot, og það í sjálfu sér ei virdist ósanngjarnt, höfum ver samt einga vissu fyrir hvar fjordungamotin eru.

Aðra hlíð þókti okkur Hunvetningum sjálfsagt að þar sem Biskupstungna menn nú ætla sér að taka upp nja brukun á landi þessu n.l. að reka í það geldfé sem ei hefur verið giört fyrir so vér til vitum, enn land þettað ávalt verið leitað af Kuluheidar mönnum, se það vafalaus skilda þeirra austannmanna að sanna hvað langt þessi þeirra nýkeipti afréttur ná norður eyti eður í það minsta hvar fjordungamotinn séu, enn vér álitum okkur aungann mindugleika eður heimild hafa til að afgera þetta.

Hitt kom okkur öllum samann um að sanngjarnast mund og badum haganlegast að leitar takmörkin séu um há Kialhraun, so að sunnanmenn leiti alt plassid þar fyrir sunnan, og reki alt fé sem af því kemur að rétt þérri er þér ætla að bigga í Svartárbugum vestrundann nyrðri Skuta. Nordari partr af þessum afrietti skal leitað á laugardæinn í 22^{ri} viku sumars og alt fje af hönum sudur að Hvítá riettað sama dag í Svartárbugum, til stirktað við austann menn senda Hunvetningar 4 greinda og markglögga menn til að leita afriettinn og taka fé Hunvetninga í réttinni.

Sunnan af hakialhrauni og frá Blöndu upptökum alt norður að Seidisá leiti Hunvetningar á Sunnudæginn og rietta alt það fé sem af þessu plássi kemur á Sunnudagskvöldid í rett þérri sem þeir bigga í áfangastað við nemda á. Til þessarar leitar leggja Biskupstungumenn 4 greinda og markglögga menn sem taka fé sitt í réttinni.

Það greindi menn á um, hvört þeir af nordann mönnum so nemdu þjófadalar sudur að fulukvisl af (austannmönnum Middalar) skildu gangast af nordann eður sunnann mönnum. Vildu sunannmenn álita að plass þettað liggja fyrir sunnann fjordungamot og því fá að ganga það til syðri riettarinar. Nordann menn aptur á moti efudust um að so væri þar þeir aldrei höfðu heirt nokurt tvímæli á því leika að plass þettað til heirdi Audkuluheidi. Sunnann menn kvadust ei betur vita enn afgert hefði verið um takmörk afriettanna í brífum þeim sem fyrir nokurum árum sidan hefðu geingid millum Sudur og Nordur amtsins áhrærandi þettað malefni, enn mindu nú ei giörla hvar takmörkin hefðu verið til tekin.

Eptir langar umræður her um og midlunar tilraunir á badar hlíðar varð það af öllum samþikt að nordann menn gangi alla þjófadala sudur að fulukvisl og reki allt það fé sem fyrir kemur á þessu plássi, til Réttarinnar við Seydisá í þaug fyrstu 2, tvö haust eptir að sunnan menn birja að reka norðeyti. Á þessu tíma bili, ætlum vér til að hlutadeigendur uppá hagkvæmasta máta, komi sér saman um landamerkin og sié uppfrá því geingid eptir þeim takmörkum er sett verða og nákvæmlega þurfa þá að til takast. Enn skildi svo ólíklega fara, að ekki yrði útkljáð um þaug áður umræddu takmörk á þessu til greinda tímabili, þá ganga austannmenn þettað plass aptur í tvö ár til Réttar sinnar í Svartárbugum.

Sunnan menn afhenda nú nordan mönnum Markatöflu yfir Biskupstungnahrepp. Þessa töflu ætla Hunvetningar að bera saman við töflu sínar, og fá alla búlausa, í sveit sinni er sammert eyga við sunnan menn, til að breyta útaf mörkunum, að því búnu lofa Hunvetningar svo snema í vetur sem kostur er á að senda Túngnamönnum markatöflu yfir alt það plass að nordan sem samgánga von er frá svo þeyr gæti lagad eptir því

mörk sín, einnig lofa sunnanmenn að senda Húnavetningum markatöblu að austan yfir allt það pláss er nauðsínlegt er til samanburðar við nordan mörkin.

Þessi samningur er skrifadur í tvennu lagi og hafa Biskupstúngnamenn annann partinn með sér, en Húnavetningar annann og til stadfestingar undirskrifum vér allir báða partana með eigin höndum.

J Tjarnardölum á Audkúluheidi að kvöldi þess 19^{da} Júlí 1853.

Húnavetningar	Biskupstúngnamenn
Olafur Jónsson Hreppstjóri	Egill Pálsson
Jón Sveinsson Hreppstjóri	Sigurdur Pálsson
J. Palmason bóndi	Eyulfur Gudmundsson ⁹⁷

Eftir á voru íbúar Svínvatnshrepps og Bólstaðarhlíðarhrepps í Húnavatnssýslu óánægðir með samninginn sem gerður var í Tjarnardölum sumarið 1853 og mótmæltu honum við amtmanninn í Norður- og austuramti. Málinu var skotið til stiftamtmanns. Svar hans dags. 12. október 1854 var svohljóðandi:

Hvad málefnið siálft snertir virðist mér það vera í augum uppi, að þar sem Biskupstúngnamenn eru orðnir loglegir eigendur að afréttinum, þá verði ekki brúkarar rétti þeirra hníkt nema með lögum og dómi. Að sönnu hefir herra amtmadur í fyrsta álitu rétt að mæla að því leyti þér meinið takmörk afréttarins að nordan vera öldungis óviss, þar fjórdungamóti einnig séu það, en það er aptur á hinn bóginn aðgættandi að hinn keypti afréttur er hinn sami, sem Biskupstungna og jafnvel Hrunamanna hrepps innbúar hafa um lángan aldur brúkað til sumar gaungu handa hrossum, einnig til róta-, grasa-, kola-, fugla- og fjádratekju, og að þessi brúkun hefir að undanfögnu verið álitin sem *servitus* er hvíldi á afrétti 4 kirkna í Biskupstúngum, móti lítillfjörlegu endurgjaldi; en móti þessari brúkun afréttarins vita menn ekki til að Húnavetningar hafi haft neitt að mæla, og í annanstad hafa Biskupstúngnamenn sýslumanns og 8 meddóms manna dóm af 9. Júní 1798 fyrir sig að bera um það, að Audkúluheidi nái á midt Kjalhraun á móts við Sunnlendinga.⁹⁸ Að húnavetningar í fjárleitum sínum á haustum hafa leitað þenna afrétt gétur útaf fyrir sig ekki haft neina verkun til að helga þeim brúkun afréttarins, þar sem þeir engin eignarskjöl hafa fyrir sig að bera, en því síður virðist það geta gefið þeim nokkra heimild til að fyrirmana Biskupstungna mönnum, sem eptir hinu upplýsta bæði hafa heimild fyrir eignarrétti og takmörkum afréttarins, að brúka hann eins og þeir hafa fyrirhugað.

Eg verð því með tilliti til hins framantalda að vera samdoma sýslumanninum í Árnessýslu um það, að vilji húnavetningar fyrirmana Biskupstungnamönnum hina fyrir ætluðu brúkun afréttarins, þá hljóti þeir þarum að leita dómstolanna.

Með tilliti til fundarins í Tjarnardölum er það af sýslumanninum í Árnessýslu upplýst, að hann er ekki, eins og yðar hávelborinheitum hefir verið frá skýrt, stofnadur eptir tilstudlann sýslunefndarinnar í Húnavatns Sýslu, heldur eptir ráðstöfun og ráðagjörð sýslumannanna í Húnavatns og Árnessýslum, og virðist hann því að uppruna sínum til að vera lögmætur; en hvað efni og innihald hans snertir, þá sýnist samkomulag það, er þar varð að lyktum, meiga mida til að tryggja eignarrétt hvertveggja sýslubúa, ef hinu ályktada er með dugnadi forsjá og gætni framfylgt.⁹⁹

Björn Bjarnason (1789–1859) á Brandsstöðum segir frá samningum Húnavetninga og Biskupstungnamanna um upprekstur á Audkúluheidi í Brandsstaðaánnál við árið 1853 um merkilegar sveitarfréttir:

⁹⁷ Skjal nr. 2(328) í máli nr. 2/2013.

⁹⁸ og í annanstad ... Sunnlendinga, ritað neðanmáls.

⁹⁹ Skjal nr. 2(329) í máli nr. 2/2013.

Biskupstungnamenn hafa að undanfögnu rekið hross og naut norður fyrir Hvítá með samkomulagi við Kúluheiðarmenn, en nú vildu þeir semja um fjárrekstur á land þetta, er þeir sögðu eign fjöggra kirkna sinna, og nú keypt til almennings. Varð nú samningsfundur 20. júlí. Mættu þar 3 kosnir menn að norðan: Jón Pálmason á Sólheimum, Jón Sveinsson á Sauðanesi og Ólafur Jónsson á Sveinsstöðum, og 3 að sunnan. Samdist þetta vel með þar að lútandi reglum. Eftir á reisti séra Sigurður [Sigurðsson] á Kúlu og flokkur manna beggja megin Blöndu afsögn á fjárrekstrinum og fengu amtmann til að framfæra það við stiptamtman. Datt þá þetta mál niður, hvorutveggjum líklega til betra.¹⁰⁰

Þann 4. janúar 1855 fór fram sættargerð um fjárupprekstur og fjalltolla á Auðkúluheiði og Kvíslar, og er hún svohljóðandi:

Árið 1855 þann 4^{da} Janúar áttu fund með sér að Sveinsstöðum í Húnaþingi Jón prófastur Jónsson á Steinnesi, og Jón hreppstjóri Sveinsson á Sauðanesi, til að semja góðmótlega sín á milli um eptirskrifað málefni, sem so er undirkomíð, að vorið 1853 ljet presturinn á Auðkúlu S^{ra} Sigurður Sigurðarson hér upp á Tinda manntalsþingi áður tvívegis þar upplesna lögfestu fyrir Auðkúlu kirkju afrijettarlandi, sem kallað er Auðkúluheiði, og sem jafnan hefir verið brúkuð til fjárupprekstrar á sumrum af búendum í Svinavatns og Torfalækjar hreppum, samkvæmt fornri venju, og dómum, móti afrijetartolli til presta á Auðkúlu. Nefnda lögfestu skildi hreppstjórinn í Torfalækjar hreppi og hreppsbandur hans so, að hlutaðegandi prestur vildi meina þeim sinn venjulega fjárupprekstur á Auðkúlu heiði, og gekkst því hreppstjórinn fyrir því, að útvega sér og hrepps búum sínum upprekstrarland nefnt sumar í Kvíslum, og ráku allir búendur í tjeðum hreppi þangað lömb sín og gjeldfjænað vorið 1853, að ráði og fyrirmælum hreppstjóra síns, og færðust því undan að gjalda prestinum á Auðkúlu sinn venjulega afrijetartoll í Auðkúlu rjettum haustið 1853. Yfir þessu kvartaði presturinn S^{ra} S. Sigurðarson á Auðkúlu í bréfi til Stiftisfyrvaldanna 14. Febrúar 1854,¹⁰¹ og beiddist þess að þau réttu sér beneficium processus gratuiti til að áfria þau kreinktu réttindi Auðkúlu prestakalls í áminnstu upprekstrar- og heiðarkalls-málefni, og til að halda því framm tilhlýðilegann réttargangsveg fyrir hlutaðegandi dómstólum.

Þann 10^{da} Marts 1854 sendi herra biskupinn yfir Íslandi hið nefnda bréf prestsins á Auðkúlu hlutaðegandi prófasti, og beiddist álits hans og athugasemda því viðvikjandi. Fannst prófastinum æskilegt, að mál þetta gjæti jafnast með góðu milli hlutaðegenda, so komist yrði hjá bæði óhugnaði milli þeirra, óreglu í brúkun afrijettarlandanna, og óþörfum málskostnaði á almennungi. Fór því prófasturinn þess á leit bæði við velnefndann Beneficiarium Auðkúlukirkju, og hreppstjóran í Torfalækjarhreppi, að þeir vildu taka sanngjarnri sátt í máli þessu, so það þyrfti ekki leingra að reka. Tóku þeir því báðir góðfúslega, og gaf S^{ra} S. Sigurðarson á Auðkúlu prófastinum munnlega umboð til, að semja sín vegna sætt við velnefndann hreppstjóra.

Samkvæmt þessu undirlagi gjöra þeir þá, Jón hreppstjóri Sveinsson vegna sín og hrepps búenda sinna, og Jón prófastur Jónsson vegna Beneficiarii Auðkúlu kirkju S^{ra} S. Sigurðarsonar, solátandi *Sætt*:

1. Að þó síra S. Sigurðarson áliti sig ega rétt til fjallatolla af öllum þeim úr Torfalækjarhreppi er ráku fje sitt í Kvíslar vorið 1853, þá eptirgefur hann samt einn þriðjung af nefndum tollum, og áskilur að þeir fátækustu fái að njóta þessarar eptirgjafar eptir samkomulagi prófasts og hlutaðegandi hreppstjóra; álíta þeir til þess maklegasta Þorlák á Akri, Ólaf á Kringlu, Benedict á Hamrakoti, Jón á Hnjúkum, Jacob á Smirlabergi og Þórunni á Hæli.

2. Þar móti lofar hreppstjóri Jón Sveinsson að annast um að hinir tveir þriðjupartar af tollunum, haustið 1853 verði greiddir skilvíslega, hvör tollur með 1rd til prófastsins,

¹⁰⁰ Björn Bjarnason, *Brandsstaða annáll*, bls. 184.

¹⁰¹ Þetta bréf fannst ekki við kerfisbunda gagnaöflun óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013.

fyrir næstkomandi 1^{ta} Febrúar; enn prófasturinn stendur síðan skil á þessum tollum til síra S. Sigurðarsonar.

3. Þareð presturinn á Hjalldabakka síra O. Guðmundsson, og bændurnir S. Sigurðarson á Reykjum, Gísli Jónsson á Köldukinn og Björn Hjálmarsson á Akri eru búnir að gjöra síra Sigurði þau skil, er hann hefir gjört sig ánægðann með í bréfi til prófastsins 4. Nov. síðstl., þá nær það sem talað er um í 1^{tu} og 2ⁱ grein aðeins til tollanna frá hinum öðrum búendum í Torfalækjarhreppi, að undanskildum bændunum á Stórugiljá, sem hafa verið tollfrír.

4. Hvað áhrærir eptirkomandi tíma, þá lofar prófasturinn, í nafni síra S. Sigurðarsonar á Auðkúlu, að hann skuli um sína tíð þar í eingann máta amast við fjárupprekstri á heiðina úr Torfalækjarhreppi (eins og hann hefir sagt prófastinum, að það hafi aldrei verið ásetningur sinn). Þarámóti lofar hreppstjóri Jón Sveinsson, að Torfalækjarhrepps búendur skuli frammvegis, meðan hann hafi þar hreppstjórn á hendi, brúka Auðkúlu heiði fyrir fjárafrétt, gjöra öll þaraf fljótandi lögleg skil, og gjalda prestinum tregðulaust tilhlýðilega afréttartolla á hausti hvörju.

5. Ennfremur lofar Jón hreppstjóri Sveinsson, fyrir bón prófastsins, að ámálga við þá búendur í Torfalækjarhreppi, sem enn ega ógoldinn fjalltoll til síra Sigurðar fyrir haustið 1854, að þeir sem allra fyrst greiði þetta skyldugjald til velnefnds prests; enn yfir þá, sem búnir eru að borga, afhendir nú prófasturinn velnefndum hreppstjóra lista.

Tollarnir haustið 1853 úr Torfalækjarhreppi voru 22; þar frá ganga, samkvæmt 3 grein, 4 tollar; eru eptir 18; þaraf niðurfalla 6 þeirra fátækustu; verða eptir 12, sem opt velnefndur hreppstjóri hefir samstundis greidt prófastinum með 12^{rbd}, og kvitterar prófasturinn hérmeð fyrir þá vegna síra S. Sigurðarsonar.

Að öðru leiti skal þessi privat forlíkun hafa eitt og hið sama gyldi sem löggjöfin hefir tillagt þeim forlíkunum, er gjörðar eru fyrir reglulegum sættanefndum; fær síra Sigurður frumrit hennar, enn hreppstjóri J. Sveinsson staðfest eptirrit, til að kunngjöra hlutaðegendum í hreppi sínum. Actum ut supra.

Jón Jónsson

Jón Sveinsson.¹⁰²

Í sóknalýsingum Auðkúlu- og Svínavatnssókna frá árinu 1857 skrifar séra Jón Þórðarson eftirfarandi um sel og afrétt sóknanna:

31. Sel. Auðkúla og Stóridalur eiga selstöður. Frá Stóradal hefur selstaða verið brúkuð í 19 ár, en selstaðan frá Auðkúlu er niðurlögð fyrir ca. 40 árum, og óvíst hvort hún hefur verið brúkuð áður að staðaldri. Svínavatn þykist og eiga selstöðu á Sléttárdal, og hefur hún verið notuð 1 eða 2 ár í manna minnum, en bæði hún og selstaðan frá Auðkúlu eru að líkindum aflagðar sökum örðugleika.

32. Afréttir. Auðkúluheiði er afrétt, og á hana Auðkúlukirkja. Á hana reka Svínadals- og Torfalækjarhreppar, og hafa þeir eina fjárrétt sameiginlega í Stóradalsnesi, sem haldin er 22 vikur af sumri.¹⁰³

Í *Sýslu- og sóknalýsingum Húnavatnssýslu* er varðveitt lýsing Björns Bjarnasonar á Brandsstöðum á Auðkúluheiði. Er lýsing Björns með hendi séra Jóns Þórðarsonar á Auðkúlu og dagsett í febrúarmánuði 1873.¹⁰⁴ Þar segir meðal annars eftirfarandi um Auðkúluheiði:

¹⁰² Skjal nr. 2(154) í máli nr. 2/2013.

¹⁰³ *Sýslu- og sóknalýsingar Húnavatnssýslu 1839–1873 I* (1950), bls. 93.

¹⁰⁴ *Sýslu- og sóknalýsingar Húnavatnssýslu 1839–1873 I* (1950), bls. 101–104.

Lýsing á Auðkúluheiði.

Samin af Birni Bjarnasyni á Brandsstöðum, sem var kunnugastur allra manna á Auðkúluheiði.

Auðkúluheiði liggur fram af Svínadal til jökla fram, og eru takmörk hennar þessi eftir lögfestunum: Að austan af Sléttárdal réttsýnis fram í Fiskilæk, þaðan í Vallgil, og svo ræður Blanda til jökla fram; en að vestanverðu úr *Karitlínjörð*, sem er fram undan Svínadalsfjalli, og í austustu kvísl af Vatnsdalsá og réttsýnis suður í Búrfjöll. Nú er almennt álitð, að Kúlumaður eigi ekki nema mitt á Kjalhraun, en áður vildi þó Kúlumaður eiga suður að Hvítá, og mun það réttara, nl. suður með Hofsjökli suður að Jökulfalli, sem ræður vestur að Hvítá, og í Hvítárvatn, sem er fast við Langjökul, er nokkrir kalla þar *Regnbúðarjökul* (Það er fláki, sem liggur suðaustur úr Langjökli.); þá að vestan norður með Langjökli og norður á Öldur.

Heiðinni má skipta í þrjá hluti: 1. Svæðið millum jöklanna (Hofs- og Langjökuls), 2. Framheiðin, 3. Útheiðin.¹⁰⁵

Í viðbót við sóknarlýsingu Hjaltabakkasóknar frá árinu 1873 skrifar séra Pál Sigurðsson eftirfarandi um afréttarland sóknarinnar:

32. **Afréttarland** sóknarinnar er á Auðkúluheiði, sem liggur undir Auðkúlu í Svínadal. Eiga þar upprekstur bæði Svínadals- og Torfalækjarhreppar. Réttir eru haldnar að Svínavatni, hinar fyrri á miðvikudaginn í 23. sumarviku. Þangað sækja Svínadælingar og Ásamenn. Þess utan er sent þangað árlega bæði úr Vatnsdal, Þingi og Blöndudal.¹⁰⁶

Í sóknarlýsingu Auðkúluprestakalls frá árinu 1873 skrifar séra Jón Þórðarson eftirfarandi um afrétt sóknarinnar:

32. ... Afréttarpeningi er réttað í Kúlurétt, sem stendur í Stóradalsnesi, og er réttarstæðið leigt af Kúlumanni fyrir landspart á Sléttardal. Réttardagur er miðvikudaginn í 22. viku sumars.¹⁰⁷

Aftan við sóknalýsingar séra Jóns Þórðarsonar á Auðkúlu- og Svínavatnssóknum frá árinu 1857 er fært inn staðfest afrit af dómi um afrétt á Auðkúluheiði frá 9. júní 1758.¹⁰⁸ Afritið er samhljóða frumtextanum sem sjá má í þeirri dómabók sem vísað er til.¹⁰⁹ Dómurinn sjálfur hljóðar svo:

Dómur

um afrétt á Auðkúluheiði, fram farinn á Torfalækjarþingi þann 9. júní anno 1758.

No. 3.

Kom fyrir réttinn sr. Jón Björnsson, prestur til Auðkúlustaðar beneficii, og yfirklaði þeirri forsómun, sem nú árlega skeði í því, að margir bændur afræktu Auðkúlustaðar-afrétt, sem að fornu almennt brúkuð verið hafi af Svínavatns- og Torfalækjar-hreppa innbyggjurum. Hvað hann bevisar með eftirskrifaðra manna vintinsburðum: 1° Bjarna Jónssonar á Geithömrum, dat. 10. febr. 1591, með þeirra hangandi innsiglium; 2° Björn Guðmundssonar, með hans innsigli, dat. 1598; 3° Sr. Magnúsar Eiríkssonar, dat. 12. júní 1652. Voru allir þessir vitnisburðir hér nú fyrir rétti upp lesnir, hverjir sameiginlega það sanna, að Auðkúlustaðarheiði hafi greindum tveimur hreppum fyrir almennilega afrétt þenað, og fjalltollar afgoldizt til prestsins á Auðkúlu. Óskar nú sr. Jón Björnsson

¹⁰⁵ *Sýslu- og sóknalýsingar Húnavatnssýslu 1839–1873 I* (1950), bls. 101.

¹⁰⁶ *Sýslu- og sóknalýsingar Húnavatnssýslu 1839–1873 I* (1950), bls. 85.

¹⁰⁷ *Sýslu- og sóknalýsingar Húnavatnssýslu 1839–1873 I* (1950), bls. 98.

¹⁰⁸ *Sýslu- og sóknalýsingar Húnavatnssýslu 1839–1873 I* (1950), bls. 95–96.

¹⁰⁹ Skjal nr. 2(99) í máli nr. 2/2013. Í skjalinu sjálfu er talað um „réttarins ályktan.“

réttarins atkvæða um það, að sami upprekstur almennt brúkst, þó þar í nokkur forsómun skeð hafi á fyrirfarandi árum, þar hann hvorki vilji né megi mót sínu veitingabréfi láta nokkur herlegheit ganga undan sér tiltrúðu beneficio. Tveir hreppstjórar í Svínadal, Sveinn Bergsson og Jón Bjarnason, klaga einnig yfir, síns hrepps vegna, að þessi afrétt sé þeim ómissandi, en verði ei leituð til gagns og þeir líði skaða af fé sínu, þar Torfalækjarhrepps innbúendur forsómi að reka, en afréttin sé nóg og þéanleg fyrir báða hreppana. En hvergi hér í nánd aðra afrétt hentuga að fá, sem að lögum kunni þar til að brúkast nema þessa alleina. Hér til svara bændur í Torfalækjarhrepp, að þeim þyki langt að brúka upprekstur í Auðkúluafrétt, en lítið fé í hreppnum eftir nýlega afstaðin harðindi, og vilji þeim til kostnaðar horfa, en engrar nytsemi, upprekstur að brúka í fyrr sagða afrétt.

Hér upp á réttarins ályktun: að Auðkúlustaðarheiði hefur eftir framlögðum vitnisburðum til forna þénað og skal hér eftir þéna fyrir lögafrétt Svínavatns- og Tærfalækjarhreppa innbyggjurum, og kunna þessa hrepps manna afsakanir ei að prejudicera Auðkúlustaða beneficii réttugheitum né heldur Svínavatnshrepps innbúendur taka skaða á sínu fé fyrir þeirra vanrækt á upprekstrinum, heldur á hér um að haldast sem að fornu eftir Kongl. Majst. lögum.

Actum ut supra.

Bjarni Halldórsson.

Jón Hafliðason. Kristján Björnsson. Einar Gíslason.

Hákon Erlingsson. Guðmundur Jónsson. Bergur Einarsson.

Jón Sigurðsson. Árni Pálsson.

Rétt útskrifað af Húnavatnssýslu héraðs protocol testr.

Bjarni Halldórsson (L.S.)¹¹⁰

Í prófastsvísitasíu að Auðkúlukirkju þann 12. maí 1878 kemur eftirfarandi fram:

Kirkjan heldur eignum þeim og ítökum óátöldum, sem upp eru talin í Biskupsvísitazíu 1833 og sem eru: land í Sljettárdal, reka allan á Háfumöl, hálfa saudahöfn í Bólstadahlíd; jardið hennar eru Gafl og Litlidalur; hún á 6 málnytukúgildi, 4 heima og sitt á hverri kirkjujörð.¹¹¹

Í bréfi dags. 12. maí 1879 fóru oddvitar Svínavatns- og Torfalækjarhreppa þess á leit við stiftsfirvöldin á Íslandi að fá Auðkúluheiði keypta vegna ýmiss ágreinings og óánægju sem upp var komin með upprekstur og nýtingu heiðarinnar. Jafnframt segjast þeir hafa komist að samkomulagi við Auðkúluprest. Bréfið er svohljóðandi:

Eftir gömlum dómum og venju eiga búendur í Svínavatns og Torfalækjarhreppum upprekstur á Auðkúluheiði fyrir sauðfé á sumrum, móti því að hver búandi greiði lamb í fjallatoll, ef hann á 10 lömb að minnsta kosti á fjalli, en aftur hefur heiðarráðandi annast um heiðarhreinun og lagt til réttarstæði. En af þessu fyrirkomulagi hefur leitt ýmsan ágreining og óánægju. Bændur hafa skilið rétt sinn til heiðarinnar á þá leið, að hún væri þeim heimil gegn fjallatollinum til hvernar notkunar sem vera skyldi, svo sem til hrossauppreksturs, grasatekju o.s.frv. en umráðandi heiðarlandsins hefur aftur álitnið, að réttur bænda til heiðarinnar næði eingöngu til lambauppreksturs og í ýrasta lagi til geldfjárreksturs; svo hefur hann og látið í ljósi, að það mundi raunar engin lagaskylda sín að kosta vinnslu á melrakkagrenjum þeim, er finnast árlega í heiðarlandinu.

¹¹⁰ Skjal nr. 2(121) í máli nr. 2/2013.

¹¹¹ Skjal nr. 2(317) í máli nr. 2/2013.

Þótt þessi ágreiningur hafi enn eigi valdið misklíð eða lagadeilu milli hlutaðeigenda, er það við búið, að slíkt kunni að verða efni til sundurþykkju síðar eður málaferla, sem þó að líkindum færa hvorugum málsparti sanna hagsmuni.

Til þess að fyrirbyggja slíkt og svo til þess að koma málinu í sem eðlilegast horf og samkvæmast þörf og vilja allra hlutaðeigenda, hefur mönnum virzt eina ráðið það, að sveitir þær er hlut eiga að máli, sem eru Svínavatns og Torfalækjarhreppar, fái heiðina keypta og þar með full umráð hennar til almenningsþarfa; væri þá um leið afnuminn ójöfnuður sá, sem nú er á gjaldi fjallatollsins með tilliti til efna og ástæðna hvers eins, þareð hverjum eftirleiðis mundi gjörast að borga tiltölulegt heiðargjald samkvæmt efnahag sínum og notkun hins umrædda heiðarlands.

Eftir það er leitað hafði verið álits almennings í hlutaðeigandi hreppum sem og álits viðkomandi sóknarprests, áttu kosnir menn úr báðum sveitum fund með sér að Auðkúlu hinn 28. apríl síðastl., til þess að ræða og koma sér saman um kaup á Auðkúluheiði við núveranda umráðanda Jón prófast Þórðarson á Auðkúlu. Hlutaðeigendur komust fyrir sitt leyti að svofelldum samningi, að Auðkúluheiði skal föl fyrir 3.000 krónur og skal Auðkúluprestur þó leggja til hæfilegt réttarstæði framvegis, og er gengið að þessu fyrir hönd sveitanna. Til grundvallar fyrir greiðslunni lögðu fundarmenn tölu jarðarhundraða í báðum hreppum og skal, að fengnu leyfi viðkomanda amtsráðs, borgunin fara fram þannig. Svínavatnshreppur, sem telur 636,8 hndr., borgar fyrir heiðina að sínum hluta 1.847 kr. 58 aura, en Torfalækjarhreppur, sem á 397,2 hndr., borgar 1.152 kr. 42 a. Svínavatnshreppur borgar með jörðunum Meyjarlandi að dýrl. 14,2 hndr. liggjandi í Sauðárhreppi innan Skagafjarðarsýslu, og Efrilækjardal, að dýrl. 6,8 hndr. í Engihlíðarhreppi hér í sýslu, þannig, að af andvirði þeirra 2.000 kr. gangi 1.847 kr. 58 a. í hluta Svínavatnshrepps af heiðarverðinu. Afgangurinn 152 kr. 42 a. skal lánaður Torfalækjarhreppi uppí hans hluta; en að öðru leyti gefur Torfalækjarhreppur Auðkúlu prestakalli skuldabréf fyrir 1.000 kr. með lagarentu fjórum af hundraði og veðsetur jafnframt allan sinn part úr Auðkúluheiði.

Það eru nú auðmjúk tilmæli vor til hinna háu stiftsyfirvalda, að þeim mætti þóknast að gjöra sitt til þess að koma málefni þessu áleiðis, með því að bera það undir alþingi það er haldið verður í sumar, og leggja því meðmæli sín við þing og stjórn, að kaupin á Auðkúluheiði geti framfarið á þann hátt, sem tiltekið er hér að framan.

Svínavatns og Torfalækjar hreppum 12. maí 1879.

J. Pálmason oddviti.

Hallgrímur Erlendsson oddviti.¹¹²

Þann 16. maí 1879 skrifaði presturinn á Auðkúlu, séra Jón Þórðarson, stiftsyfirvöldum vegna beiðni hreppsnefnda Svínavatns- og Torfalækjarhreppa um kaup á Auðkúluheiði. Séra Jón mælir með að hrepparnir fái að kaupa heiðina og tilgreinir eftirfarandi ástæður:

J hérmeðfylgjandi bréfi til hinna háu Stiptsyfirvalda frá 12. þ. m. hafa hreppsnefndar-oddvitar í Svínavatns- og Torfalækjar hreppum, eptir undangengið fundarhald, borið þá bæn fram, að hreppar þessir fengju Auðkúluheiði keypta fyrir 3.000 kr. og leyfi eg mér, sem núverandi umráðamaður téðrar heiðar, að leiðbeina þessu bréfi með fylgjandi athugasemdum.

Það sem fyrst liggur fyrir er þá, að athuga, hvort hin framboðnu kaup eru prestakallinu í hag, samanborin við það afgjald, eða heiðartollana, er að undanfögnu hefur fengist af heiðarlandinu.

J báðum hreppunum eru 47 lögbýli og nú sem stendur aðeins tvíbýli á einu, svo lambatollar ættu að vera að tölu 48, en frá þessari tölu dragast 6, sem eptir venju eru orðin fjallatollsfri, af því þau ega lönd, sum víðlend, sem liggja til heiðarinnar og þykjast því

¹¹² Skjal nr. 2(332) í máli nr. 2/2013.

ábúendur leggja land til heiðarpeningi, og þó þetta kynni að lögum að vera ástæðulaust, þá er sú venja orðin gömul og þó eg hafi kafið ábúendur þessara jarða um fjallatolla hafa þeir skorst undan og borið fyrir sig venjuna, svo leiðrétting þessa máls mundi ei fást, nema ef það yrði með lögsókn og dómi.

Þá er þarnæst, að sumir búendur, sér í lagi í Torfalækjarhrepp, eru svo fátækir, að eg ekki hefi getað kafið þá um lambatoll, þegar þeir aðeins hafa átt örfáar kindur á fjalli, og hafa þannig sumir sloppið með öllu, sumir goldið fáeina skildinga eða lamb fyrir fleiri ár og má með þessum hætti telja, að sjálfsagt 3–4 fjallatollar gangi frá og verða þá fjallatollarnir, er telja má til inngjalda hérumbil 38–40. Þessir fjallatollar eru goldnir með haustlambi, sem gera má hvert 4 kr. eptir gangverði og verður þá verð fjallatollanna hérumbil 160 kr. á ári. En frá þessari upphæð dregst kostnaður fyrir hreinsun heiðarinnar og grenjavinslu, sem hvílir á umboðsmanni heiðarlandsins, sem að meðaltali hefur verið á ári 30–40 kr. og leyga fyrir landspart sem léður er Stóradalsábúanda fyrir réttarstæði, og sem hæfilega sýnist metin til 16 kr. eptirgjalds, samt fríun ábúandans frá fjallatolli 4 kr. Verða þá útgjöldin um 60 kr. og verður því ágóðinn af heiðarlandinu árlega ekki reiknaður meir en hérumbil 100 kr., svo í því tilliti virðist skaðlaust fyrir prestakallið að heiðin yrði seld fyrir það verð er nú býðst, af hverju vextirnir svara til 120 kr.

Hvað nú heiðarhreinsuninni viðvíkur, eru aðvísu tvímæli á hvert heiðarbóndi er skyldur að borga á gren þau er finnast í heiðarlandinu, heldur aðeins leita þeirra einsog í heimalandi, en að dýravinslan sjálf sé borguð af dýratollssjóði hreppsins. En sú venja er ákomin og hefur haldist víst síðan fyrir seinastl. aldamót, að heiðarumráðamaður hér kostaði hvorutveggja, og þessari venju, þó röng kunni að vera, verður ekki héðanaf afkomið nema með lögsókn og dómi. Væri nú heiðin seld félli þetta af sjálfu sér, þar bændur taka þá að sér alla umsjón og hreinsun heiðarlandsins, en meðan heiðarhreinsun og grenjavinsla hvílir á umráðamanni heiðarinnar verður að draga hana sem útgjöld frá arði heiðarinnar.

Það er og eptir venju, að heiðarbóndi er skyldur til að leggja til réttarstæði með tilþurfandi stúngu og rist, og stóð þannig Kúlurétt áður í Kúlulandi, en þegar hún hrundi af árbroti, fékk Kúlumaður, um árið 1820, réttarstæði í Stóradalslandi og leygði ábúandanum ámóti landspart til beitar og slægna úr sellandi Auðkúlu, og hefur það síðan haldist, en nú er umsamið, að heiðin, verði hún seld, seljist með þeim skilmála, að réttin verði flutt, er hún næst þarf endurbyggingar, á ákveðinn stað í Kúlulandi, sem eg álít Kúlumanni skaðlaust, og hverfur þá landsparturinn aptur til Kúlumanns; en vilji hreppsúar þá ekki nota sér hið nú ávísaða réttarstæði, ega þeir sjálfir að sjá sér fyrir því.

Það sem ennfremur hefur verið ágreiningur um, er trippatollur. Heiðarumráðamaður hefur jafnan álit, að lambatollurinn væri aðeins borgun fyrir geldfjárupprekstur, en bændur ættu að borga sérstaklega fyrir stóðhross; en bændur þar í móti álit, að þeir með borgun lambatollsins ættu frítt fyrir allar sínar skepnur og þess vegna ekki viljað borga fyrir stóðhross sín eða grasatekju. En þó nú trippatollurinn eptir hugmyndinni hefði kunnað að vinnast, verður það þó héreptir mjög tvísýnt og að líkindum ómögulegt, að það geti orðið til ávinnings fyrir umráðamann Kúluheiðar þar þessir tveir hreppar ásamt Áss- og Sveinsstaða hreppum, eru í undirbúningi með að kaupa afréttarland, svokallaðar Kvíslar, er liggur millum Kúlu og Grímstúngu heiða, og ætla það stóðhrossum sínum. Fyrir grasatekju og silungsveiði hefur ekkert goldist og heiðin hefur í því tilliti verið álitin sem almenningur.

Hvað heiðinni í sjálfu sér viðvíkur, þá er hún að sögn farin að blása upp, sér í lagi um miðbikið, en þó ímynda eg mér ekki, að þau brögð séu að því, að það hafi áhrif á fjallatollagreiðsluna fyrst um sinn, þó sveitarmenn telji það sem ástæðu fyrir því, að þeir verði að bæta hálfum Kvíslum við Kúluheiði; en óvíst væri nema bændur með tímanum vildu draga það af tollgjaldinu til Kúlumanns, er þeir þurfa að borga fyrir Kvíslar, og beita þeirri ástæðu, að Kúluheiði bæri eigi pening sinn, en um það, hvort Kúlumaður

sé fyrir lambatollinn einan skyldur til að láta í té nægilegt land fyrir pening bænda, hvað margur sem hann kynni að verða, má margt segja, en hér sýnist ei ástæða til að ransaka.

Það sem óviðfeldnast er við þessar og þvílíkar kirkjueignir er innheimtan, er presturinn verður að hafa á hendi, því allir slíkir tollar eru óvinsælir og ekki síst þegar tollurinn er eins ósanngjarn og þessi, er hinn fátækasti á að gjalda jafnt og hinn ríkasti og sú hefur reynd á orðið, að eg sumpart hefi orðið að gefa eptir fjallatolla og sumpart orðið þau vanskil á þeim, að eg ekki hefi getað reiknað mér í ávinning af heiðinni meir enn 80 kr. og álit eg það því stórum hag fyrir prestakallið, að fá hana selda fyrir það verð, að vextirnir árlega svari 120 kr. og æskilegt fyrir prestinn að losast við umsónina og innheimtuna, því þar með er girt fyrir þá óánægju, er hið núveranda fyrirkomulag mun jafnan hafa í för með sér, er bændur vilja hafa öll þau not af heiðarlandinu, sem þeir geta, fyrir einan lambatollinn, en þesskonar óánægja og ágreiningur raskar tíðum því sambandi sem á að vera millum prests og sóknarmanna og stafar vinsældum prestsins í hættu, og því virðist það hagkvæmast og eðlilegast, að sveitirnar kaupi heiðina og hún þannig verði almenningur, sem hver bóndi hreppanna getur notað eptir þörfum átölulaust og verður þá jafnframt afnuminn sá ójöfnuður, sem nú er á tollgjaldinu, einsog skýrt er tekið fram í bréfi oddvitanna.

Einsog tekið er fram í bréfi oddvitanna er þegar talað um borgunarmátann, en sem ekki virðist þörf á að útlista hér, þar hér með er einungis sókt um leyfi til þess, að heiðin megi seljast hreppnum fyrir ákveðna verðupphæð, sem heyra mun undir löggjafarvaldið, en borgunarmátinn mun falinn Stiptsyfirvöldum eptir.

Af framanskriðuðum ástæðum leyfi eg mér undirgefnast, að láta í ljósi það álit mitt, að það sé hagfeldast fyrir alla hlutaðegendur og prestakallinu í hag að Svínavatns- og Torfalækjarhreppar fái leyfi til að kaupa Auðkúluheiði fyrir ákveðið verð 3.000 kr. og borga hana með jarðagóssi og peningum, sem verði prestakallsins eign, og samþykkt verður af stjórnendum kirkjumálefna.

Auðkúlu dag. 16. maí 1879.

J. Þórðarson.¹¹³

Þann 31. maí 1879 skrifaði prófasturinn í Húnavatnssýslu, séra Eiríkur Briem, umsögn sína til stiftsyfirvalda vegna beiðni hreppsnefnda Svínavatns- og Torfalækjarhreppa um kaup á Auðkúluheiði. Hann mælti einnig með sölunni. Umsögn hans er eftirfarandi:

Hjer með nýt eg þess heiðurs að senda hinum háu Stiptsyfirvöldum brjef, dags. 12. þ. m., frá hreppsnefndaroddvitunum í Svínavatns og Torfalækjarhreppum, hvarí þeir skýra frá, að kosnir menn úr tjeðum sveitum hafi, eptir að álits almennings í þeim hafði verið leitað, komist að svofelldum samningi við umráðamann Auðkúluheiðar, præpos. hon. J. Þórðarson, að tjeð heiði skuli vera fól fyrir 3.000 kr. og skuli Auðkúlu prestur þó leggja til hæfilegt rjettarstæði framvegis; auk þess þvínæst að skýra frá skiptingu borgunarinnar milli hreppanna og hinum fyrirhugaða borgunarmáta, hafa þeir óskað að hin háu stiptsyfirvöld vildu bera málefni þetta undir alþingi það, er haldið verður í sumar og leggja því meðmæli sín við þing og stjórn. Fyrgreint brjef hefur nefndur síra J. Þórðarson sent mjer með álitsskjali, dags. 16. þ. m., er einnig fylgir hjer með.

Um leið og eg sendi skjöl þessi, vil eg virðingarfyllst leyfa mjer að taka þetta fram:

Hvað málefnið sjálft snertir, þá er í greindu álitsskjali skýrt bæði greinilega og að því leyti mjer er kunnugt, rjett frá hagsmunum þeim, er Auðkúlu prestar nú um langan aldur hafa að öllu samtöldu haft af Kúluheiði, og verð eg eptir því yfirhöfuð að vera á sama máli sem beneficiarius, að umrædd kaup mundu eigi vera prestakallinu í óhag, jafnvel

¹¹³ Skjal nr. 2(333) í máli nr. 2/2013.

þótt eg geti ímyndað mjer að verð á lömbum kunni að fara vaxandi og mjer þyki mjög vafasamt, að af beneficiarius verði að lögum krafist, að kosta grenjavinnslu á heiðinni; en að arður heiðarinnar gæti vaxið við að heimta toll fyrir tryppagöngu, grasatekju og silungsveiði þykir mjer næsta tvísýnt, því þótt rjetturinn til þessa væri engum vafa undirorpinn, þá mundi sönnunin fyrir tollskyldunni í hinum einstöku tilfellum verða mjög erfið og einatt ómöguleg, þar sem önnur heiðalönd liggja jafnhliða, og innheimtan kosta mikla fyrirhöfn. Að því er rjettarstæðið snertir, þá byggir beneficiarius á því, að það sje „nú ávísað“ á tilteknum stað í Kúlulandi, þar sem hann álitur Kúlumanni það skaðlaust, en gjörir þó einsog ráð fyrir, að hreppsúar á sínum tíma muni ef til vill eigi vilja nota það; en í brjefi oddvitanna er tiltekið, að Kúluprestur leggi til „hæfilegt rjettarstæði“; eg er eigi svo kunnugur, að eg viti, hvort þessi munur er annað en ónákvæm orðabreyting hjá þeim, en hún getur haft töluverða þýðing, því verið gæti, að á sínum tíma yrði, líkt og virðist hafa verið, þegar rjettin var færð að Stóradal, hvergi í Kúlulandi álitíð hæfilegt rjettarstæði, nema ef til vill í Kúlunesi, sem er engi og þar sem rjettin væri til mikils meins.

Viðvíkjandi borgunarmátanum, sem hlutaðeigandi beneficiarius leiðir hjá sjer að lýsa álitinu á, vil eg geta þess, að þar sem mjer þykir ekkert ísjárvert við að borgunin úr Torfalækjarhreppi standi um alllangan tíma að mestu inni hjá honum móti 4% rentu, þótt æskileg væri nokkur lítil afborgun smámsaman, þá er eg svo alveg ókunnugur jörðum þeim, er Svínavatns hreppur vill láta af hendi fyrir 2.000 kr. að eg eigi get neitt sagt um, hvort það muni vera sanngjarnt verð eður eigi.

Eg vil eigi láta þess ógetið, að eg hefi munnlega látið hlutaðeigendum í ljósi, að eg álitu, að stiptsyfirvöldin eigi gætu sem stjórnarvöld borið málið fram á næsta alþingi, en, að annarhvor þeirra sem alþingismaður findi sjer skylt, að gjöra málið að uppástungu sinni, þætti mjer vafasamt, einsog mjer einnig virtist eðlilegra, að einhver embættis alþingismaður, sem málið að öðru leyti væri óviðkomandi, tæki það að sjer.

Eiríkur Briem.¹¹⁴

Þann 28. júní 1879 sendu stiftsyfirvöldin ofangreind bréf hreppsnefndanna í Svínavatns- og Torfalækjarhreppum, prestsins á Auðkúlu og prófastsins í Húnavatnsprófastsdæmi varðandi sölu Auðkúluheiðar til Landshöfðingja og báru undir hann hvort ekki væri ástæða til að bera málið undir Alþingi:

Um leið og vjer hjer með virðingarfyllst sendum herra Landshöfðingja þessi skjöl skulum vjer geta þess, að bæði hefur hjeradsprófasturinn og viðkomandi sóknarprestur í brjefi 16. f. m., sem einnig fylgir, fremur lagt það til, að þessi beiðni hreppanna mætti verða tekin til greina, og vjer getum heldur eigi sjeð prestakallinu búinn óhag að því. Fyrir því leyfum vjer oss virðingarfyllst að skjóta því til herra Landshöfðingjans, hvort ekki sje ástæða til að bera málið undir alþing, verði það eigi útkljáð á umboðslegan hátt.¹¹⁵

Frumvarp um sölu á Auðkúluheiði (ásamt Grímstunguheiði) var lagt fyrir Alþingi sumarið 1879 af fyrsta þingmanni Húnavatnssýslu. Það náði hins vegar ekki í gegn og var fellt af þinginu.¹¹⁶

Lýsing á takmörkum Auðkúluheiðar var útbúin 4. september 1886 og þinglýst 17. maí 1890. Lýsingin hljóðar svo:

¹¹⁴ Skjal nr. 2(334) í máli nr. 2/2013.

¹¹⁵ Skjal nr. 2(335) í máli nr. 2/2013.

¹¹⁶ *Alþingistiðindi* 1879. Fyrri partur, bls. v og 156; *Alþingistiðindi* 1879. Síðari partur, bls. 923–928.

Takmörk Auðkúluheiðar

Að austan ræður Blanda og Blöndukvísl fram og austur undir Hofsjökul, þaðan með Hofsjökli suður að Jökulfalli, en það ræður merkjum vestur að Hvítá, og í Hvítárvatn, sem er fast við Langjökul, þá að vestan norður með Langjökli, og norður á Öldur, þar tekur við Dalskvíslaland.

Auðkúlu, 4. sept. 1886

Stefán M. Jónsson (L.S.)

Lesið upp á manntalsþingi að Svínavatni, hinn 17. maí 1890, og innfært í landamerkjabók Húnavatnssýslu, N^o 130, fol. 68.

Vottar: Lárus Blöndal.¹¹⁷

Þann 26. ágúst 1889 var gerð áreið á heiðar og upprekstrarlandið Dalskvíslar vegna upptöku nýbýlis að Réttarhóli. Tekið var fram að presturinn séra Stefán Jónsson, sem umráðamaður Auðkúluheiðar væri samþykkur ummerkjum nýbýlislandsins að austan. Í dómabókina er ritað:

Ár 1889 mánudaginn hinn 26. ágúst var sýslumaður í Húnavatnssýslu Lárus Blöndal staddur að býlinu Rjettarhóli í Dalskvíslum ~~sem~~ samkvæmt skipunarbrjefi amtmannsins í Norður og Austuramtinu dags. 17. október f. á. ásamt fjórum tilkvöddum áreiðar og matsmönnum, þeim bændunum Birni Sigfússyni í Grímstungu, Birni Guðmundssyni á Marðarnúpi, Gísla Guðlaugssyni í Forsæludal og Guðmundi Þorsteinssyni í Holti, til þess eptir fyrirmælum í tilskipun 15. apríl 1776 að gjöra áreið á heiðar og upprekstrarlandið Dalskvíslar, sem áður tilheyrði jörðunum Þórormstungu og Forsæludal, en sem bóndinn Björn Eysteinnsson á Rjettarhóli hefur keypt af eigendum tjeðra jarða og að undangengnum lögformlegum undirbúningi ~~hefur~~ óskað að upptaka sem nýbýli.

Þess er að geta, að sýslumaður hefur með nægum fyrirvara boðað til áreiðargjörðar þessarar, eigendur og umráðamenn jarða þeirra, sem liggja að Dalskvísla landi, þá bændurna Bjarna Snæbjarnarson í Þórormstungu, Hannes Þorvarðarson á Haukagili, og prestinn sjera Stefán Jónsson á Auðkúlu, sem allir eru persónulega mættir. Bóndinn Björn Eysteinnsson var og persónulega viðstaddur, og sýndi heimildarskjal sitt eða afsalsbrjef fyrir Dalskvíslum, dags. 14. janúar 1882.¹¹⁸

Þá var merkjum væntanlegs nýbýlis lýst eftirfarandi í dómabókinni:

Samkvæmt fyrrgreindu afsalsbrjefi fyrir Dalskvíslalandi eru merki þess: að utan yfir Bótarfjall vestur að Vatnsdalsá, til austurs yfir Eyjavatn utan til austur á reiðgötur, þaðan til suðurs sem vötn að draga til Vatnsdalsár, að vestan ræður Vatnsdalsá og Strangakvísl.

Sýslumaður og hinir tilkvöddu áreiðarmenn gjörðu þá ályktun að af hinu afsalaða Dalskvíslalandi skyldi bóndanum Birni Eysteinnssyni útvísað nýbýlisland með þessum ummerkjum: að austan ræður sjónhendíng frá svokallaðri Karittingatjörn (Karyrlingatjörn) í krókinn á Fellakvísl vestanvert þar sem Kolkukvísl fellur í hana; úr því ræður Fellakvísl til upptaka, en þaðan sjónhendíng í norðari Búrfjallahala, að sunnan sjónhendíng frá Fellakvísl um Áfangafell til Stóra-steins við Miðkvísl; að vestan ræður Miðkvísl til Vatnsdalsár, og þaðan Vatnsdalsá út á mótis við Bótarfjall, að utan (norðan) eru merkin: úr Vatnsdalsá yfir Bótarfjall til austurs yfir Eyjavatn utan til, austur á reiðgötur. Það skal sjerstaklega tekið fram, að presturinn sjera Stefán Jónsson

¹¹⁷ Skjal nr. 2(45) í máli nr. 2/2013.

¹¹⁸ Skjal nr. 2(10) í máli nr. 2/2013.

er, sem umráðamaður Auðkúluheiðar samþykkur ummerkjum nýbýlislandsins að austan.¹¹⁹

Landamerkjabréf Auðkúlu var útbúið 17. maí 1890 og því var þinglýst sama dag:

Að norðan ræður Svínavatn, sunnan frá svonefndum Dældarenda í Auðkúluskógi út í Svínadalsárós, ræður síðan áin að vestan merkjum millum Grundar og Auðkúlu, þar til kemur á móts við graslaut vestantil í svonefndu langholti, er liggur millum Auðkúlu og Holts. Graslaut þessi, sem nefnd er Merkjalaus, er andspænis vörðu á vesturbakka Svínadalsár, og ræður hún merkjum milli Holts og Auðkúlu austur í Fornmanna kol, er sjást í Langholti, þaðan í vörðu á Hríðbrún. Þaðan í vörðu á vestanverðri há Kúlunni, sem nefnd er Miðsmorgunsvarða frá Holti. Frá þessari vörðu liggur Auðkúlu land fram allan hálsinn, milli Svínadals og Sljettárdals, greinir þar Auðkúluland og Holtsland bein sjónhending frá áðurnefndri Miðsmorgunsvörðu fram á há Hornás, af Hornás sjónhending í vestanverða svo nefnda Tjarnarborg, þaðan beinleiðis í miðja Klaufarhæðir, fram í upptök lækjar í Rútsstaðaklauf, þaðan beinleiðis í há Hvannlækjarbungu, þar fyrir framan tekur við Auðkúluheiði. Þessi beina lína utanfrá Rútsstaðaklauf, fram á Hvannlækjarbungu greinir og Auðkúluland vestanvert frá Rútsstaða- og Hrafnabjargalöndum austanverðum. Að austan ræður merkjum Auðkúlulands áðurnefnd Dæld í Auðkúluskógi, liggur hún frá Svínavatni framanverðu, milli Litlalands og Auðkúlu, upp í hálsbrúnina, þaðan frá svonefndum Dældarhaus, fram austurbrún hálsins, þar til kemur að vörðu á brúninni uppundan læk þeim, er rennur ofan af hálsi næst fyrir utan svo nefnt Ingibjargarsel á Sljettárdal, lækur þessi, sem er takmörk Litladals að sunnan, rennur ofan í Sljettá, og fylgir Auðkúluland honum til árinna ofan frá vörðunni á hálsbrúninni upp undan læknum. Úr því að Sljettá er komið ræður hún merkjum um Auðkúlulands að austan og Stóradals að vestan til upptaka hennar, suður á vörðu á Bungnaás, þaðan suður í Áshildartjörn og Áshildarlæk, austur í Fiskilæk, þaðan í Vallgil, og að Blöndu, er síðar ræður merkjum heiðarlandsins að austan.¹²⁰

Stefán M. Jónsson staðarhaldari (beneficiarius) skrifar undir bréfið. Það var samþykkt af I. Salome Þorleifsdóttur vegna Stóradals, Guðm. Þorsteinssyni vegna Holts, eigendum Guðlaugsstaða þeim Jóni Guðmundssyni og Elínu Arnljótsdóttur, Sigurði Árnasyni eiganda Rútsstaða, Benedikt Helgasyni eiganda Hrafnabjarga, Þorsteini Þorsteinssyni eiganda Grundar og Jóni Davíðssyni eiganda Þramar.

Í frumvarpi til reglugjörðar um notkun afrétta í Húnavatnssýslu frá árinu 1894 kemur eftirfarandi fram um afréttarnot íbúa Svínavatnshrepps annars vegar og Torfalækjarhrepps hins vegar á Auðkúluheiði:

FRUMVARP FRÁ 1894
til reglugjörðar um notkun afrétta
í Húnavatnssýslu.

[...]

IV. Svínavatnshreppur.

Allir íbúar Svínavatnshrepps skulu eiga upprekstur á Auðkúluheiði.

¹¹⁹ Skjal nr. 2(104) í máli nr. 2/2013.

¹²⁰ Skjal nr. 2(48) í máli nr. 2/2013.

V. Torfalækjarhreppur.

Búendur Torfalækjarhrepps skulu eiga upprekstur á Auðkúluheiði, nema þessir bæir: Stóra-Giljá, Beinakelda, Kringla, Skinnastaðir, Húnstaðir, Hjaltabakki, Akur, Holt og Torfalækur, sem skulu eiga upprekstur í Forsæludalskvíslar.

[...]

Á aukaneðndarfundum á Blönduósi 24. febr. 1894.

B.G. Blöndal. Pjetur Pjetursson.

P. S. Þorláksson. Þorvaldur Bjarnason.

Af þeim ástæðum sem enn skulu undir umræðum málsins á sýslufundi framteknar, er

Ósamþykktur

*Á. Á. Þorkelsson*¹²¹

Í fasteignamatinu 1916 kemur eftirfarandi fram í kafla um Auðkúlu:

Upprekestur á Auðkúluheiði, sem er eign jarðarinnar. Heiði þessi, sem allir búendur í Svínavatnshreppi og Torfalækjahreppi eiga rétt til uppreksturs á virðist mega skoða, sem sérstaka eign og verður hún því metin sér.¹²²

Í fasteignamatinu 1916 kemur eftirfarandi fram í kafla um Auðkúluheiði:

Eigandi: Kirkjujarðasjóður. Notendur fjáreigendur í Svínavatnshreppi og Torfalækjarhreppi.

Heiðarland þetta er mjög víðáttumikið, en meiri hluti þess hrjóstrugt: sandar og hraun, þó eru nokkrir partar vel grösugir, sérstaklega það, sem fjarst liggur byggð, svo sem Sandkúlufellsfláki, Seyðisárdrög og Biskupstungur. Enn fremur svonefndir Tjarnardalir eða Miðdalir. Allir fjáreigendur í Svínavatnshreppi og Torfaækjarhreppi eiga samkvæmt dómi rétt til uppreksturs fyrir geldfé sitt á heiðarland þetta og eiga samkvæmt gamalli venju að gjalda fjallatoll fyrir það, lamb af hverjum búanda.

Samkvæmt upplýsingum frá hlutaðeigandi umráðamanni, prestinum Stefáni M. Jónssyni á Auðkúlu, eiga árl. að gjaldast 40 lömb í fjallatolla, en aftur kostar umráðamaður dýravinnslu á heiðina, sem er töluvert kostnaðarsöm, svo nettó tekjur hafa orðið, eftir sögn umráðamanns, 50–60 kr árl.

Silungsveiðivötn eru nokkur á heiðinni, en þau eru flest langt frá byggð, svo örðugt er að nota þau veiði.

Heiðarland þetta er all gott afréttarland, fyrir hæfilega margan pening og einungis not hæft til þess, en örðugt til dýravinnslu og smölunar, vegna víðáttu og landslags. Í heiðarlandi þessu eru 2 leitarmanaskálar. Annar við Sandkúlufellsskvísl en hinn á Kólkuhól, nýbyggðir og eign upprekstarfélagsins. Veggir eru hlaðnir úr grjóti og torfi, trégrind og járn undir torfþaki.

Þó nettótekjur af heiðarlandi þessu, hafi eigi verið meiri en að ofan getur, þá er það kunnugt, að umráðamaður hefir sum ár leigt það fyrir rúmar 100 kr, sem ætla má, að hafi verið miðað við það, sem má hafa í tekjur árl. og virðist því hæfilegt að meta heiðarland þetta á kr. 2600.¹²³

Í fasteignamatinu 1916 segir eftirfarandi í kafla um Þröm:

¹²¹ Skjal nr. 2(287) í máli nr. 2/2013.

¹²² Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹²³ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

Beitiland víðlent, liggur að afrétt. [...] Upprekstur á Auðkúluheiði, sem er kirkjueign.¹²⁴

Í fasteignamatinu 1916 segir eftirfarandi í kafla um Eldjárnsstaði:

Upprekstur á Auðkúluheiði sem er kirkjueign.¹²⁵

Í fasteignamatinu 1916 segir eftirfarandi í kafla um Eiðsstaði:

Upprekstur á Auðkúluheiði.¹²⁶

Í fasteignamatinu 1916 segir eftirfarandi í kafla um Guðlaugsstaði:

Sá hluti landsins, sem er sunnan félagsgirðingar, notast aðeins sem upprekstrarland, enda hefir jörðin undanfarin ár, verið laus við fjallatoll greiðslu, eftir Auðkúluheiði, en á þó rétt til uppreksturs þar.¹²⁷

Í fasteignamatinu 1916 kemur eftirfarandi fram í kafla um Stóradal:

Upprekstur á Auðkúluheiði, sem er kirkjueign.¹²⁸

Í fasteignamatinu 1916 kemur eftirfarandi fram í kafla um Ytri-Löngumýri:

Upprekstur á Auðkúluheiði, sem er kirkjueign.¹²⁹

Í fasteignamatinu 1916 kemur eftirfarandi fram í kafla um Hrafnabjörg:

Afréttargirðing, sem er félagseign liggur yfir land jarðarinnar og á jörðin mikið land framan þeirrar girðingar, sem lítið notast, nema til uppreksturs fyrir pening jarðarinnar, enda hefir hún lengi verið laus við fjallatollagreiðslu. [...] Upprekstur á eigin landi.¹³⁰

Í fasteignamatinu 1916 kemur eftirfarandi fram í kafla um Gafl:

Ágangur mikill af afréttarfé, enda liggur jörðin fast við afréttinn. [...]

Upprekstur á jörðin á Auðkúluheiði og greiðir fjallatoll [...].¹³¹

Í fasteignamatinu 1916 kemur fram að Mosfell eigi upprekstur á Auðkúluheiði. Þar segir:

Upprekstur á Auðkúluheiði, sem er kirkjueign og þangað greiddur fjallatollur. [...]. Landamerki þinglýst.¹³²

Í fasteignamatinu 1916 kemur eftirfarandi fram um Geithamra:

Jörðin á rétt til upprekstur á Auðkúluheiði, sem er kirkjueign og þangað greiddur fjallatollur.¹³³

Í fasteignamatinu 1916 kemur fram að Grund eigi upprekstur á Auðkúluheiði.¹³⁴

¹²⁴ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹²⁵ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹²⁶ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹²⁷ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹²⁸ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹²⁹ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹³⁰ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹³¹ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹³² Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹³³ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹³⁴ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

Í fasteignamatinu 1916 kemur fram að Snælingsstaðir eigi upprekstur á Auðkúluheiði.¹³⁵

Í fasteignamatinu 1916 kemur fram að Ljótshólar eigi upprekstur á Auðkúluheiði.¹³⁶

Í fasteignamatinu 1916 kemur fram að Gafl eigi upprekstur á Auðkúluheiði.¹³⁷

Í almennum athugasemdum fasteignamatsins 1916 fyrir Torfalækjarhrepp kemur eftirfarandi athugasemd fram:

Allar jarðir í þessum hreppi, eiga rétt til uppreksturs á Auðkúluheiði, sem er kirkjueign. Undanþegnar fjallatollagreiðslum munu vera nú sem stendur Stóra-giljá og Beinakelda.¹³⁸

Í símskeyti Fossanefndar dags. 3. apríl 1918 til allra sýslumanna um vatnsréttindi í afréttum kemur fram að nefndin telji vatnsréttindin ótvíræða almenningseign. Símskeytið er svohljóðandi:

Fossanefndin hefir skýrt Stjrinu frá því, að hún hafi komist að þeirri niðurstöðu, að vatnsrjettindi sjeu ótvírætt almenningseign, þó að einstakir menn einn eða fleiri eigi beitirjett þar, og telur nefndin alla þá sölusamninga ólögmeta, sem hreppafjelög, er eiga afrjett í óbyggðum, kynnu að hafa gjört um rjettindi, er þau telja sig eiga til vatns og vatnsafla í afrjettum sínum. Samkvæmt þessu skal yður hjermeð tjáð til leiðbeiningar og birtingar fyrir sýslunefndinni (unum) í umdæmi yðar, að landsstjórnin vegna landssjóðsins gjörir tilkall til allra vatnsrjettinda á afrjettum, þar sem tveir eða fleiri eiga eða hafa átt saman sumarheit og geldfjárheit.¹³⁹

Með bréfi dagsettu 19. mars 1918 fóru þeir Jón Jónsson, oddviti Svínavatnshrepps, Þórarinn Jónsson, oddviti Torfalækjarhrepps, og F.J. Jónsson, oddviti Blönduóshrepps, fram á það við Stjórnarráð Íslands að fá keypt upprekstrarlandið Auðkúluheiði. Þeir sögðust vera tilbúnir að greiða það ákvæðisverð sem umráðamaður heiðarinnar ákveði og mæli með eða það verð sem virðingarmenn ákveði telji sýslunefndin ástæðu til þess að láta virðingu fara fram. Oddvitarnir létu fylgja með bréfi sínu umsögn og meðmæli umráðamanns Auðkúluheiðar, séra Stefáns M. Jónssonar á Auðkúlu.¹⁴⁰

Umrædd umsögn séra Stefáns er dagsett 22. mars 1918. Þar segir hann að stjórn upprekstrarfélags Svínavatns- og Torfalækjarhrepps hafi beðið sig um að láta umsögn sína varðandi kaup á afréttarlandinu Auðkúluheiði fylgja kaupbeiðni félagsins og hvaða verð honum þætti hæfilegt. Í umsögn sinni segir Stefán:

Get ég þess þá fyrst, að mér hefir alltaf fundist og finnist enn öll sjálfseign í landinu eðlilegust og blessunarrikust en leiguliðnotkun neyðarkjör og óeðlilegt ástand fyrir báða aðlja, og sömu neyðarkjör tel ég það, er eignarrétturinn er þeim takmörkunum bundinn að eigandinn hefir eigi full not eignar sinnar, öðrum meinalaust. Má skoða upprekstrarfélagið sem leiguliða jarðarábúandans á Auðkúlu, þar sem afrétturinn er hluti af jörðinni Auðkúlu og talinn í hundraðstali hennar, en er þó að hinu leytnu svo takmörkuð eign, að öll afnot hans eru öðrum léð. Gamlir samningar, sem ég að vísu hefi aldrei séð, og veit eigi hvar eru, munu mæla svo fyrir, að upprekstrarfélagið reki

¹³⁵ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹³⁶ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹³⁷ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹³⁸ Skjal nr. 2(76) í máli nr. 2/2013.

¹³⁹ Skjal nr. 4(1) í máli nr. 2/2013.

¹⁴⁰ Skjal nr. 2(229) í máli nr. 2/2013.

geldfé sitt á nefndan afrétt að vorum og fái þar haga handa því að sumrum, fyrir þenna rétt ber hverjum búanda uppr.félagsins að gjalda jarðarabúanda lamb á hausti hverju. Búendatala í uppr.félaginu, hefir verið kringum 50 að jafnaði, en sá vani hefir komist á að 7 býli hafa orðið lambatollsfri af því þau eiga lönd víðlend, er liggja að heiðinni og hafa ábúendr þessara jarða þókst leggja heiðarpeningi [strikað yfir, til] land til beitar. Nú er fyrir nokkru þessi ástæða burtfallin með öllu, þar sem nú er, á kostnað nokkurra ábúenda í Svínaveg, lögð girðing fyrir framan bygðina til varnar ágangi á heimalöndin af heiðarpeningi; en gömlum venjum, þó ólöglegar séu, mun erfitt að snúa í rétt horf, og því lítt kleyft að ná heiðartolli af þessum býlum hér eftir. Ennfremur hefir sú venja eða óvenja komist á, um margt áraskeið, að ábúandinn á Auðkúlu láti, á sinn kostnað hreinsa heiðina að refum gegn lambatollinum; hefir sá kostnað numið á stundum all háu gjaldi til frádráttar tekjunum, sem hann hefir haft af heiðinni. Óefað er þetta lögleysa ein, að afrétturinn hafi átt að vera dýrfriðaður leigðr til beitar, en þetta hefir hver presturinn af öðrum látið hafa sig til friðsemdar vegna, og mun illt að koma því í annað horf án ósamlyndis við marga heiðarnotendr, sem flestir eru sóknarbörn prestsins á Auðkúlu. Enn má geta þess, að síðan 1820, að fjárréttin var í Auðkúlulandi, hefir presturinn orðið að taka á leigu land fyrir réttina handa uppr.félaginu.

Vafalaust hefir heiðarlandið aldrei verið leigt til beitarafnota handa öðrum peningi en geldfé bænda; allar ær voru þá heima yfir sumarið og um stóðhross var ekki að tala, er á fjall væri rekin. Nú er öldin önnur, ærnar með lömbunum allar reknar á heiðina, svo þó nú sé fátt um sauði, er nú miklu fleira fé á heiði en áður, ærnar fleiri en sauðirnir voru, og lömbin því einnig fleiri, en þó þessum fjárfjölda mismun sé slegt, og lambatollurinn nái til alls sauðfjársins, gat hann aldrei verið gjald fyrir stóðhrossin, sem tiltölulega nýlega eru orðin afréttarpeningir, enda er viðurkenning fyrir þessu sú, að þar til um 1890 var presturinn að miklu leyti laus við gangnaskil á haustin, í notum þess að stóðhross bænda fengi að ganga á afréttinum að sumrum; en nú fyrir 20–30 árum, keypti uppr.félagið, ásamt uppr.fél. Áss og Sveinst.hrepps, svokallað Kvíslaland, heimaland frá Forsæludal í Áshr., sem liggur að Auðkúluheiði að vestan, með það fyrir augum, að stóðhrossin gengi þar yfir sumarið; var þá um leið dembt á ábúandan í Auðkúlu fullum gangnaskilum, en á heiðinni ganga stóðhrossin einsog áður og fjölgar árlega.¹⁴¹

Næst ræðir Auðkúluprestur um þau hlunnindi sem hafa má af heiðinni en þar er fjöldi fiskivatna með silungi í og allt krökkt af fjallagrösom:

Á Auðkúluheiði er fjöldi fiskivatna (silungs), og krökt er þar af fjallagrösom, þessi hlunnindi hafa orðið prestinum hér að litlum, og má segja engum notum; heiðin, hvað þetta snertir, skoðuð sem almenningr, en grös hafa nú lítið verið tekin um nokkr ár. Til endurgjalds fyrir öll þessi not af dýrfriðaðri heiðinni, hefir lambatollurinn einn átt að nægja, sem auðvitað upphaflega hefir verið fyrir geldfjárhagan einan; enda hefi ég rekið mig á í blöðum eftir einn prest hér fyrir og um miðja n.l. öld, að hann hefir gjört sérstaka kröfu til endurgjalds fyrir hvern grasahest úr heiðarlandinu og hvert stóðhross á heiðinni; já jafnvel ómerkinga, er af afréttinni koma álitur hann sína eign; en þreyttir mun hann hafa orðið á þeirri innheimtu, og næsti prestur á eftir honum, treystist eigi til að ná nokkru gjaldi fyrir grös og veiði (sbr. bréf hans til stiftsfirvalda 16. maí 1879 með umsókn þáverandi uppr.fél. um kaup á heiðinni); fyrir stóðhross fékk hann, einsog áður er sagt, lítill fjörl. þóknun. Um flest af þessu má segja með nokkrum sanni, að eftirgangsleysi eða meinleysi prestanna sé um að kenna, að þeir hafi ekki haft meira gegn af heiðarlandinu, en hægra er um að tala en í að komast, að lagfæra ákomið ólag; og sérstaklega er þetta erfitt fyrir það, að samningsskjölin eru ekki í höndum ábúandans, og lög um þetta efni óljós og úrelt.¹⁴²

¹⁴¹ Skjal nr. 2(229) í máli nr. 2/2013.

¹⁴² Skjal nr. 2(229) í máli nr. 2/2013.

Auðkúluprestur segir að af ofansögðu virðist sem heiðarland þetta ætti að geta fært jarðarabúanda Auðkúlu álitlegar tekjur ef hagatollur væri skilvíslega greiddur og sanngjarnt gjald væri sett á önnur not á heiðinni. Hins vegar muni fáir prestar vilja sinna því umstangi og óánægju sem slíkri innheimtu fylgi, ekki síst þegar haft er í huga að aðaltekjulindin, þ.e. lambatollurinn er afar óvinsælt gjald. Hann segir það einnig ranglátt að allir búendur gjaldi jafnt, þ.e. eitt lamb, óháð fjölda fjár á heiði enda hafi það jafnan gengið svo að eitt lamb eða lambsverð hefur verið hámark gjaldsins. Hinir fátækari hafi borgað eftir samkomulagi hluta af lambsverði og sumir ekki neitt. Öll lömb sem nú ganga á fjalli eru dilkar en lambatollurinn varð til á þeim tíma er aðeins var um fráfærð lömb að ræða, þá vanalega 4–5 kr. en nú er hver dilkur 15–20 kr. virði og mun mönnum ekki lítast á að þurfa að greiða svo mikið fyrir. Auðkúluprestur segir að þeim sé nokkur vorkunn í því enda sé fyrir mun fleira fé að gjalda nú en áður. Hins vegar verði því ekki neitað að heiðarlandið sem er talið stór og góður afréttur sé upprekstrarfélaginu svo nauðsynlegt að segja mætti að öll sauðfjárrækt hlutaðeigandi sveita standi og falli með því.

Auðkúluprestur telur að það liggi ljóst fyrir hversu mikil vandkvæði séu á að umrætt heiðarland veiti staðarhaldaranum á Auðkúlu tilætlaðan arð eins og sakir standa. Þá telur hann eðlilegast og hentugast að hvert upprekstrarfélag hafi sjálft veg og vanda af afrétti sínum. Við sölu heiðarinnar munu öll vandræði, misrétti og óánægja sem leiðir af núverandi fyrirkomulagi hverfa. Einnig hverfi sú hætta, sem margt bendir til að allt stefni í, sem er að litið verði á heiðina sem almenning. Þá muni með sölunni komast á eini rétti mælikvarðinn á heiðartollana, þ.e. að visst auratal komi á hverja skepnu er á heiðinni gengur og að ekki aðeins bændurnir þurfi að standa straum af gjaldinu heldur einnig vinnumenn, húsmenn og lausamenn sem hingað til hafi haft notin en engin útgjöld þrátt fyrir að eiga fjölda af fé og hrossum á heiðinni. Fari svo að Stjórnarráðið heimili ekki sölu heiðarinnar segist Auðkúluprestur ekki sjá að hjá því verði komist að gera nýja samninga um notin, eða setja ný skýr lög um gjöld fyrir notin. En flestir afréttir munu nú vera komnir í eigu upprekstrarfélaga.

Hvað verðið varðar finnst Auðkúlupresti ekki rétt að líta á hvað hafa mætti upp úr landinu á spekulanta eða braskara vísu. Þá ætti ekki heldur að miða við hið óeðlilega verð hins óeðlilega ástands nútímans heldur fara sem næst sannvirði á eðlilegum tíma. Lægsta verð sem hann telur að eigi að selja heiðina á er 3,500 kr. en með 5% vöxtum sé það mjög nærri því gjaldi sem presturinn hefði átt að hafa upp úr skilvísri greiðslu hinna gömlu fjalltolla sér að kostnaðarlausu. Verð þetta sé aðeins 500 kr. herra en boðið var í heiðina árið 1879 og vísar í bréf til stiftsyfirvalda frá 16. maí 1879¹⁴³ því til staðfestingar. Hann hvetur því stjórnvöld að selja heiðina fyrir minnst 3,500 kr. og að Auðkúlupresti verði greidd, í stað heiðartolls og endurgjalds fyrir notkun heiðarinnar, árleg upphæð sem samsvarar 5% af vöxtum söluverðsins. Þá skuli Auðkúluprestur einnig

¹⁴³ Skjal nr. 2(333) í máli nr. 2/2013.

njóta ókeypis uppreksturs fyrir fénað sinn á afréttinn og allar þær kvaðir sem hingað til hafa hvílt á honum, sem ábúanda og umráðamanni Auðkúlu, heiðarinnar vegna skuli færast yfir á upprekstrarfélagið.¹⁴⁴

Í framhaldi af þessu voru matsmenn fengnir til að virða afréttarlandið Auðkúluheiði og er virðingargerð þeirra dagsett 6. maí 1918. Þar segir:

Heiðarland þetta er mjó landspílda, er liggur frá heimalöndum Svínavatnshrepps, suður á há-Kjalhraun; eða eptir því sem vötn að draga. Á alllöngu svæði um miðbik þess, mun það vera nálægt hálfri mílu á breidd, en fer svo smábreytt til fremstu grasa. Norðasti hluti heiðarinnar er allgott beutiland fyrir fé, en lítið um hrossahaga. Miðbik hennar er gróðurlítið hálendi, og sandauðnir sem altaf eru að færast út. En mikið af syðsta hlutanum, er allgott haglendi fyrir hross og fé. – Viðvíkjandi notagildi heiðarinnar skal þess getið, að hún er mjög ervið til afnota þar besta land hennar liggur um dagleið frá byggð.

Til samanburðar um verðmæti Auðkúluheiðar skal það tekið fram, að hliðstæð afréttarlönd sem nylega hafa verið seld t.d. Forsæludalskvíslar seldar á kr 1200,00 – að okkar áleti sem 2/3 af Auðkúluheiði. Grímstunguheiði með hálfum Lambatungum seld: kr. 1700,00 – að okkar áleti jafngild Auðkúluheiði. Haukagilsheiði með hálfum Lambatungum seld: kr. 500,00 að okkar áleti sem [strikað yfir, einn þ] 1/3 af Auðkúluheiði.

Með tilliti til þess, að þessi afréttarlönd voru seld áður en fasteignir stigu verulega í verði, ályktum við sannvirði nú á Auðkúluheiði: kr. 2600,00 (tvö þúsund og sex hundruð kr.).¹⁴⁵

Stjórnarráðið seldi Svínavatns-, Torfalækjar- og Blönduóshreppi afréttarlandið Auðkúluheiði fyrir 3,500 kr. og er afsalið dagsett 5. júlí 1918. Tvö afrit að uppkasti afsalsins er að finna í skjalasafni Stjórnarráðsins og eru samhljóða fyrir utan handskrifaða klausu. Þar er kveðið á um að umráðamaður Auðkúlustaðar skuli við sölua leystur undan öllum skyldum og kvöðum sem hingað til hafi á honum hvílt vegna afréttarlandsins og að þær skuli færast yfir á kaupandann. Þá skuli sóknarpresturinn að Auðkúlu hafa gjaldfrjálsan upprekstur í nefnda afrétt fyrir allt sitt sauðfé.¹⁴⁶

Á manntalsþingi, höldnu að Svínavatni þann 28. maí 1919, var þinglýst afsali fyrir afréttarlandinu Auðkúluheiði dags. 5. júlí 1918 þar sem Ráðherra Íslands selur Svínavatns-, Torfalækjar- og Blönduóshreppum heiðina. Eftirfarandi var innfært í dómabók sýslunnar:

II. Þinglesin þessi skjöl

1. Afsal, dags. 5/7 1918. Ráðherra Íslands selur Svínavatns-, Torfalækjar- og Blönduóshreppum afréttarlandið Auðkúluheiði. Verð 3500 kr.¹⁴⁷

Með bréfi dagsettu þann 29. desember 1919 óskaði Stjórnarráð Íslands eftir skýrslu frá sýslumönnum um þau svæði sem talin væru til almenninga eða afrétta innan sýslna hvers og eins sýslumanns.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Skjal nr. 2(229) í máli nr. 2/2013.

¹⁴⁵ Skjal nr. 2(229) í máli nr. 2/2013.

¹⁴⁶ Skjal nr. 2(228) í máli nr. 2/2013.

¹⁴⁷ Skjal nr. 2(223) í máli nr. 2/2013.

¹⁴⁸ Skjal nr. 4(3) í máli nr. 2/2013.

Í svarbréfi sýslumannsins í Húnavatnssýslu dags. 28. apríl 1920 til Stjórnarráðsins vegna fyrirspurnarinnar frá 29. desember 1919 um almenninga og afrétti, kemur fram að sýslumaður hafi aflað umsagna hjá hlutaðeigandi hreppstjórum og telji hann engin landsvæði í umdæmi sínu falla undir þá skilgreiningu nema hina svonefndu Almenninga í Skagaheiði.¹⁴⁹

Svar hreppstjóra Svínavatnshrepps, dagsett 22. febrúar 1920, vegna fyrirspurnar sýslumanns um almenninga og afréttarlönd í Húnavatnssýslu hljóðar svo:

Hreppsstjóri Svínavatnshrepps.

Litladal, 22. febr. 1920

Með brjefi dags. 30. f. m., hafið þjer, háttvirti sýslumaður spurst fyrir um hvort innan Svínavatnshrepps sjeu nokkur svæði, „sem eru almenningar, svo og um afréttarlönd, sem ekki sannanlega hafi tilheyrt, eða nú tilheyra nokkru lögbýli.

Fyrirspurn þessari svarast ákveðið neitandi.

Afréttarland það – Auðkúluheiði – sem liggur hjer að bygð, nær alla leið að fjórðungsmótum á há Kili og hefir Auðkúluheiði tilheyrt prestsetrinu Auðkúlu hjer í hreppi frá ómuna tíð þangað til 1918, að hún var seld Upprekstrarfjelagi Auðkúluheiðar.

Bjarni Jónasson.¹⁵⁰

Í ritinu *Göngur og réttir* II frá árinu 1949 kemur eftirfarandi fram í kafla um göngur á Auðkúluheiði:

Allt þetta tímabil, frá 1750 og fram yfir aldamót 1800 höfðu ekki nema örfáir bændur fê sitt á Auðkúluheiði, og smöluðu þeir því sjálfir og drögu það í sundur hjá Eiðsstöðum í Blöndudal. Nokkrir sveitarbúar höfðu kindur sínar að sumrinu í heimahögum, en flestir ráku á Sauðadal og smöluðu hann og réttuðu í Giljarrétt við Giljá, skammt fyrir ofan Stóru-Giljá.

Á þessum árum munu engir fjallatollar hafa goldizt til Auðkúlu, þar sem þeir fáu menn, sem notuðu heiðina, voru þeir, sem áttu víðlend heimalönd, sem lágu að heiðinni, og voru því fjallatollsfrír.

Aftur munu nokkrir hafa goldið fjallatolla til Ólafs Tómassonar, er þá bjó á Stóru-Giljá og átti Sauðadal.¹⁵¹

Í ritinu *Göngur og réttir* II frá árinu 1949 segir eftirfarandi um landamerki Auðkúluheiðar:

Landamerki Auðkúluheiðar eru samkvæmt fornum skjölum Auðkúlustaðar:

Að austan frá Vallgili sunnan við Þramarland ræður Blanda og Blöndukvísl merkjum til upptaka sinna vestan í Hofsjökli, svo suður með Hofsjökli til upptaka Jökulfalls, sem er allstórt vatnsfall, er kemur úr Hofsjökli norðan Kerlingarfjalla. Ræður svo Jökulfjall merkjum þar til það fellur í Hvítá. Að sunnan ræður svo Hvítá og Hvítárvatn merkjum til Langjökuls.

Að vestan eru merkin frá norðri til suðurs: Úr Karyrðlingatjörn í há-Friðmundarhöfða, þaðan bein lína í Fellakvísl, þar sem Kolkukvísl fellur í hana, svo eftir því sem

¹⁴⁹ Skjal nr. 4(4) í máli nr. 2/2013.

¹⁵⁰ Skjal nr. 4(8) í máli nr. 2/2013.

¹⁵¹ Bragi Sigurjónsson, *Göngur og réttir* II (1949), bls. 112–113.

Fellakvísl ræður til upptaka hennar. Þaðan bein lína í Búrfjallahala norðari og þaðan í Langjökul.

Eins og að ofan getur, eru þessi merki samkvæmt fornum Auðkúluskjöllum, en síðan um 1870 hafa Biskupstungnamenn notað fyrir sinn afréttarpening landið frá Hvítarvatni og Jökulfalli norður á há-Kjalhraun og vilja eigna sér land svo langt norður sem vötn falla til suðurs.

Samkvæmt Auðkúluskjöllum voru merki að norðan ekki fastákveðin á milli heiðar og heimalands Auðkúlu. En þegar heiðin var seld frá heimajörðinni, munu merkin hafa verið talin frá Vallgili til vesturs um há-Helluvörðuháls í Karyrðlingatjörn.¹⁵²

Árið 1950 skrifar Páll Kolka m.a. eftirfarandi um Auðkúluheiði:

Fram yfir síðustu aldamót [1900] lá Auðkúluheiði undir Auðkúlupresta, sem fengu lambatolla af öllu upprekstrarsvæðinu.¹⁵³

Árið 1950 skrifar Páll Kolka ítarlegan kafla um Auðkúluheiði. Hann hljóðar svo:

AUÐKÚLUHEIÐI.

Norðurmörk Auðkúluheiðar eru talin frá Vallgili, sem gengur þvert í Blöndugil nyrzt, og beint í Eystra-Friðmundarvatn, sem er í hásuður frá Sléttárdal. Úr því rennur, sem fyrr er sagt, Fiskilækur í Gilsvatn, en Gilsá úr því milli Heygarðsáss og Eldjárnsstaðabungu norður og austur í Blöndu. Örstutt leið er frá Eystra-Friðmundarvatni að Vestara-Friðmundarvatni, en þar eru þó vatnaskil, því að úr vestara vatninu rennur Friðmundará niður í Forsæludal. Vestara vatnið er miklu stærra. Vestan við það og norðan við Friðmundará er Friðmundarhöfði, sem er snarbrattur að sunnan og blasir við af Hveravallavegi. Fyrir utan þessi vötn eru Hálsarnir. Þar er allt gróið land, hríslendi og flóar, og heldur svo fram niður í Svinadal og Sauðadal.

Hveravallavegur liggur fast með austurbakka Eystra-Friðmundarvatns. Sunnan við það er Vatnabunga, sem farið er yfir, og taka þá við þrjú vötn frá vestri til austurs, Mjóavatn, Þristikla og Galtaból, sem er austur undir Blöndugili. Tvö þau síðastnefndu eru án afrennslis, og er farið milli þeirra. Mikil silungsveiði er í öllum þessum vötnum, sem nú hafa verið nefnd.

Suður af Mjóavatni eru Fellin, sem liggja frá norðri til suðurs. Nyrzt er Áfangafell, en svo Sauðafell, og er Sauðafellsflá á milli þeirra. Þá tekur við Hanzkafell, sem er minnst um sig, og allmiklu sunnar Sandkúlufell, sem er þeirra hæst, 836 m. Sandá kemur úr Sauðafellsflá og rennur austur í Blöndu lítið eitt norðar en gegnt Galtará. Farið er yfir hana og lítið eitt sunnar yfir Ullarkvísl, sem í hana rennur að austan og hefur því öfuga stefnu við allar aðrar ár á þessari leið. Austur við Blöndu eru hæðir, og er þar nyrzt Sandárhöfði, sunnan við Sandá, nokkuru sunnar Helgufell, sem er á móts við Sauðafell og Hanzkafell og stærst um sig allra Fellanna. Suður af því er Arnarbæli, háls með smáfellum á, og liggur Hveravallavegur eftir því. Þaðan er gott útsýni austur yfir Blöndu, og sést þaðan vel yfir Álfgeirstungur og Guðlaugstungur, Sata og Bláfell norður af Hofsjökli, fjallaröðin austur af framanverðum Skagafirði, en Mælifells-hnjúkur í norðri. Í góðu skyggni sést Kerling upp af Eyjafirði lengst til austurs. Arnarbæli er austur af Sandkúlufelli.

Kúlukvísl kemur undan Sandkúlufelli og rennur austur í Blöndu fyrir sunnan Arnarbæli.

Vestur af Sauðafelli eru Öldur, sandorpið land og grúðurlítið, enda tekur Stórisandur við vestur og suður af þeim. Öldurnar eru taldar 18, eins og segir í þessum vísu-

¹⁵² Bragi Sigurjónsson, *Göngur og réttir* II (1949), bls. 98.

¹⁵³ Páll V. G. Kolka, *Föðurtún* (1950), bls. 158.

helmingi, sem botnaður hefur verið af gangnamönnum á marga vegu, og eru sumir þeir botnar ekki prenthæfir:

Átján öldur undir Sand
eru frá Sauðafelli.

Skagfirðingavegur lá yfir Öldur og norðan við Sauðafell til Blönduvaða, sem eru nokkuð fyrir norðan Helgufell.

Búrfjöll eru allhár og mjög tindóttur fjallaklasi, sem gengur frá suðri til norðurs og er á milli Sandkúlufells og norðausturhala Langjökuls. Austur af þeim, en sunnan við Sandkúlufell, eru Seyðisárdög, stór og grasi vaxin flatlendisbreiða. Úr þeim og Búrfjöllum kemur Seyðisá, sem rennur austur í Blöndu, og er mest af þveránum þeim megin, enda renna í hana Beljandi frá vestri og Þegjandi frá suðri. Hveravallavegurinn nýi, sem Húnvetningar ruddu haustið 1948, liggur yfir ár þessar rétt ofan við staðinn, þar sem þær renna saman í eitt. Beljandi dregur nafn sitt af fossum og flúðum, en Þegjandi rennur lengi í stokk og er lygn. Hann kemur alla leið sunnan úr Rjúpnafelli, og rennur í hann lækur af Hveravöllum. Alkunn er þessi vísa:

Þrettán lækir í Þegjanda,
Þegjandi í Beljanda,
Beljandi í Blöndu þó,
en Blanda rennur út í sjó.

Ekki getur þetta þó talizt rétt lýsing, nema því aðeins að neðri hluti Seyðisár hafi áður verið talinn til Beljanda. Í öllum þessum ám er bergvatn nema í Hvannavallakvísl, sem kemur vestan úr Langjökli milli Búrfjalla og Þjófadalafljalla og rennur í Þegjanda nokkuð fyrir norðan Hveravelli.

Auðkúluheiði er hrjóstrug milli Sandár og Kúlukvíslar, en frá Kúlukvísl og allt suður undir Kjalhraun er graslendi mikið, einkum í Biskupstungum, sem liggja milli Blöndu og Þegjanda. Þar heitir Biskupsáfangi, er Þegjandi rennur í Seyðisá, og er þar haglendi ágætt. Suður af Biskupstungum eða syðst í þeim er Dúfunesfell, en suður af því eru rennisléttir sandar að Rjúpnafelli, sem er miklu stærra og liggur í norðausturjaðri Kjalhrauns. Sandbreiða þessi heitir Dúfunefsskeið, síðan Þórir dúfunef reyndi þar Flugu sína í kappreið við Örn, sem um getur í Landnámu. Þetta er því eitthvert elzta örnefnið á Auðkúluheiði.

Svæðið milli Langjökuls og Hofsjökuls heitir – sem alkunnugt er – Kjölur, því að þaðan hallar bæði til Norðurlands og Suðurlands. Kjalhraun tekur yfir mikinn hluta þessa svæðis, en þó eru milli þess og Hofsjökuls allbreiðir sandar, sem vegurinn milli landsfjórðunganna liggur nú um. Sunnan til í miðju hrauninu er Kjalfell, 1000 m. hátt yfir sjó, en norður af því eru Strýtur, og eru þar gosstöðvar hraunsins. Samkvæmt þinglesnum skjölum eiga Húnvetningar afrétt alla á Kili, allt suður að Jökulfalli, eins og það ræður, til Hvítár og Hvítárvatns, þar með talið allt Hvítárnes og Fróðárheiði norðan vatnsins. Leituðu þeir og land þetta allt áður fyrr, eða fram yfir miðja síðustu öld, og var fé þeirra og Sunnanmanna dregið sundur í Hvítárnesi. Síðan mun það hafa orðið að samkomulagi, að Árnesingar fengju afnotarétt af því svæði, sem liggur sunnan við Hákjöl, og var þá farið að draga sundur við Seyðisá og í Gránunesi, sem er við Svartá suður af Kjalfelli. Þetta tókst af, er mæðiveikisgirðingin var lögð yfir heiðarnar langt fyrir norðan Kjöl og Húnvetningum var þann veg varnað að nota afréttarlönd sín fyrir sunnan girðinguna.

Norðaustan við Kjalfell er Beinhóll, þar sem Reynistaðabræður urðu úti 1780, en þar lá Kjalvegur áður yfir hraunið. Síðan var vegurinn færður vestur fyrir það meðfram Þjófafelli, en nú er komin bílfær leið yfir Kjöl eftir söndunum fyrir austan hraunið. Náði hún til Hveravalla, sem eru fyrir norðan hraunið, syðst á Auðkúluheiði. Sumarið 1948 var ruddur bílfær vegur upp frá Auðkúlurétt til Hveravalla um 70 km. leið, að mestu fyrir frjálst samskot Húnvetninga, sem vígðu veginn með því að fara hann á 14

bifreiðum í einum hóp og draga sýslumerki Austur-Húnavetninga, birnuna með húnana, á stöng á Hveravöllum.

Hveravellir eru eitt af mestu jarðhitasvæðum landsins og það langmesta í Húnavatns-sýslu. Einkennilegustu hverirnir eru Bláhver, sem er víður og heiðblár að lit, og Öskuhver, sem gýs eintómri gufu með miklum hvin. Vestan við hverasvæðið er Eyvindartóft, þar sem kofi Fjalla-Eyvindar var, en það er lítil hraungjóta, sem hlaðið hefur verið að og reft yfir eða byrgt með hellum. Framan við hana er Eyvindarhver, þar sem útlaginn sauð mat sinn, en Eyvindur hafðist um skeið við á Hveravöllum, sem kunnugt er. Fleiri örnefni á þessum slóðum eru kennd við útlaga, því að skammt fyrir norðan Beinahól er Grettishellir, þar sem talið er, að Grettir hafi hafzt við.

Vestur af Hveravöllum og Kjalhrauni eru Þjófadalafjöll í beinu áframhaldi suður af Búrfjöllum. Hæstu hnjúkarnir þar, Oddnýjarhnjúkur og Rauðkollur, eru um 1050 m. háir. Austan við Þjófadalafjöll er Þjófafell eða Hrútfell, tengt við þau að norðan af Þröskuldi. Milli Þjófadalafjalla og hraunjaðarins eru Tjarnardalir, og rennur lækur úr þeim norður í Hvannavallakvísl, en þegar farið er upp úr þeim yfir Þröskuld, sér ofan í Þjófadal eða Hvinverjadal, sem er opinn til suðurs og mjög grösugur. Þar er sæluhús Ferðafélagsins og annað stærra á Hveravöllum. Sunnan við Þjófadalafjöll gengur fjallarani austur úr Langjökli, og heitir suðurhlíð hans Fagrahlíð, enda er hún mjög grösug, en sunnan við kvísl þá, sem rennur við rætur hennar, rís jökulbreiðan. Kvíslar þær, sem koma úr austurenda Langjökuls, sameinast í Fúlukvísl, sem rennur suður í Hvítárvatn. Í hana rennur og lækur úr Hvinverjadal, svo að Þröskuldur ræður vatnaskilum milli Blöndu og Hvítár.¹⁵⁴

Páll Kolka lýsir heiðum í Húnavatnssýslu í þar til gerðum kafla í riti sínu *Föðurtún*um árið 1950. Þar segir svo:

Vestan Blöndu er fyrst Auðkúluheiði, sem er mjó, en nær alla leið suður á miðjan Kjöl. Þá taka við Forsæludalskvíslar hið næsta byggðinni, og ná þær vestur að Vatnsdalsá, en síðan Grímstunguheiði vestur að Álftaskálará og Haukagilsheiði þaðan að Heiðamótaás suður af Víðidalshalli. Suður af þeim eru Öldur og Stórisandur. Upp af vestursýslunni er fyrst Víðidalstunguheiði, sem nær vestur að Fitjaá, en suður af henni er Arnarvatnsheiði, fyrir vestan Stórasand. Þá er Aðalbólsheiði eða Lambatungur. Núpsheiði, Húksheiði og Staðarafrétt, sem liggur næst Hrútafjarðará. Þessi síðastnefndu afréttarlönd mynda norðurhluta Tvídægru.¹⁵⁵

Páll Kolka skrifar svo um Auðkúluheiði í kafla um Forsæludalskvíslar árið 1950:

FORSÆLUDALSKVÍSLAR.

Fellin eru talin vesturjaðar Auðkúluheiðar, en fyrir vestan þau taka við Forsæludalskvíslar frá Friðmundará suður að Öldum. [...]

Upprekstur á Auðkúluheiði eiga Svínavatns-, Torfalækjar- og Blönduóshreppar. Göngur á heiðina tóku heila viku, meðan gengið var suður í Gránunes, enda voru ýmis sæluhús og gangnamannakofar á heiðinni og í Kvíslum, svo sem á Hveravöllum, við Kúlukvísl, á Kolkuhóli norðan við Kolkukvísl, Réttarhóli í tungunni milli Fellakvíslar og Miðkvíslar, og við Riðavík norður úr Vestara-Friðmundarvatni.¹⁵⁶

Eftirfarandi sala til Upprekstrarfélags Auðkúluheiðar átti sér stað þann 31. desember 1963:

Jósef Sigurvaldason og Georg Sigurvaldason eigendur Eiðsstaða í Svínavatnshreppi, Ingimar Sigurvaldason og Þorsteinn Sigurvaldason eigendur Eldjárnsstaða í sama

¹⁵⁴ Páll V. G. Kolka, *Föðurtún* (1950), bls. 425–429.

¹⁵⁵ Páll V. G. Kolka, *Föðurtún* (1950), bls. 421–422.

¹⁵⁶ Páll V. G. Kolka, *Föðurtún* (1950), bls. 429–430.

hreppi selja hér með og afsala Upprekstrarfélagi Auðkúluheiðar þann hluta af landi jarðanna, er liggur framan heiðargirðingar, vestan línu er dregin sé af næstu brún austan Eiðsstaðahliðs í beina sjónhending á há Þramarhaug.

Kaupverðið er ákveðið kr. 25.000.- -tuttugu og fimm þúsund krónur -. Auk þess fá ábúendur Eldjárnsstaða til eignar og umráða hjá Upprekstrarfélagi Auðkúluheiðar, þann hluta af Þramarlandi, er liggur norðan línu nyrst úr Þramarhaug í svokallaðan Landsenda við Blöndu.

Seljendur skulu hafa sama rétt til beitar á landinu ásamt veiðirétti í Gilsá og Gilsvatni eins og verið hefur, meðan þeir búa á jörðunum.

Upprekstrarfélag Auðkúluheiðar lofar að halda við girðingu þeirri, er liggur úr austara Friðmundarvatni í Blöndugil, meðan seljendur búa á áður nefndum jörðum.

Kaupin á landinu miðast við fardaga vorið 1962, og er kaupverðið þegar að fullu greitt.

Til staðfestu nöfn seljenda og oddvita viðkomandi hreppa í viðurvist tveggja vitundarvotta.¹⁵⁷

Undir samninginn skrifuðu Jósef, Ingimar, Georg og Þorsteinn Sigurvaldasynir auk Guðmundar B. Þorsteinssonar oddvita Svínavatnshrepps og Torfa Jónssonar oddvita Torfalækjarhrepps.

Svínavatnshreppur seldi fjallskilasjóði Torfalækjar- og Blönduóshrepps jörðina Þröm og er afsalið dagsett 31. desember 1963. Afsalið var ónákvæmlega orðað og leiddi það til leiðréttingar síðar en það er svohljóðandi:

Svínavatnshreppur selur hér með fjallskilasjóði Torfalækjar og Blönduóshrepps jörðina Þröm í Svínavatnshreppi eins og hún kemur fyrir. Kaupverðið er ákveðið kr. 10550.00 – tíu þúsund fimmhundrað og fimmtíu krónur og er það allt greitt.

Kaupin á jörðinni miðast við 31. des. 1962, og leggst jörðin þar með undir Auðkúluheiði.¹⁵⁸

Guðmundur B. Þorsteinsson oddviti Svínavatnshrepps og Torfi Jónsson oddviti Torfalækjarhrepps skrifuðu undir afsalið. Því var svo þinglýst á manntalsþingi að Dalsmynni 29. október 1964.

Þann 31. desember 1963 seldu þeir Jósef Sigvaldason og Georg Sigvaldason, eigendur Eiðsstaða í Svínavatnshreppi og Ingimar Sigurvaldason og Þorsteinn Sigurvaldson, eigendur Eldjárnsstaða í Svínavatnshreppi:

Upprekstrarfélagi Auðkúluheiðar þann hluta af landi jarðanna, er liggur framan heiðargirðingar, vestan línu er dregin sé af næstu brún austan Eiðsstaðahliðs í beina sjónhending á há Þramarhaug.

Kaupverð er ákveðið kr. 25000,00 – tuttugu og fimm þúsund krónur -. Auk þess fá ábúendur Eldjárnsstaða til eignar og umráða hjá Upprekstarfélagi Auðkúluheiðar, þann hluta af Þramarlandi, er liggur norðan línu nyrst úr Þramarhaug í svokallaðan Landsenda við Blöndu.

Seljendur skulu hafa sama rétt til beitar á landi ásamt veiðirétti í Gilsá og Gilsvatni eins og verið hefur, meðan þeir búa á jörðunum.

¹⁵⁷ Skjal nr. 2(46) í máli nr. 2/2013.

¹⁵⁸ Skjal nr. 4(177) í máli nr. 2/2013.

Upprekstarfélag Auðkúluheiðar lofar [lofar, ofan línu] að halda við girðingu þeirri, er liggur úr austara Friðmundarvatni í Blöndugil, meðan seljendur búa á áðurnefndum jörðum.¹⁵⁹

Undir afsalið skrifa Guðmundur B. Þorsteinsson oddviti Svínavatnshrepps, Torfi Jónsson oddviti Torfalækjarhrepps, Jósef Sigurvaldason, Ingimar Sigurvaldason, Georg Sigurvaldason og Þorsteinn Sigurvaldason. Afsalið var lesið upp á manntalsþingi að Dalsmynni 29. október 1964.

Í *Árbók Ferðafélags Íslands* frá árinu 1964 segir svo frá Auðkúluheiði:

2. Auðkúluheiði

[...] Að norðan ræður sjónhending úr Káritlingatjörn austur í Vallgil við Blöndu. Er sú vegalengd aðeins 8.5 kílómetrar. Frá Vallgili ræður Blanda suður í Hofsjökul.

Suðurtakmörk Auðkúluheiðar voru frá fornu fari talin suður í Hvítárnesi. Á manntalsþingi að Svínavatni 17. Maí 1890 var lesin af L. Blöndal sýslumanni og skráð í landamerkjabók Húnavatnssýslu eftirfarandi landamerkjaskrá Auðkúluheiðar: „Að austan ræður Blanda og Blöndukvísl fram og austur undir Hofsjökul, þaðan með Hofsjökli suður að Jökulfalli, en það ræður merkjum vestur að Hvítá og í Hvítárvatn, sem er fast við Langjökul, þá að vestan norður í Öldur. Þar tekur við Dalkvíslaland.

Auðkúlu 4. Sept. 1886.

Stefán M. Jónsson.“¹⁶⁰

Þann 21. júní 1984 lýsti Guðmundur Guðjónsson afréttarmörkum milli Auðkúlu- og Grímstunguheiðar eftirfarandi:

Mörkin eru dregin úr Fellakvísl um Búrfjallahala upp í Langjökul á milli Hundavatna.

Með hliðsjón af mörkum Borgfirðinga sem eru í Lyklafell er réttara að draga ofanefnda línu ofar í Búrfjallahala, þannig að suðurhluti hennar færist austar. Mörkin verða þá um nesið sem gengur suður í austara Hundavatn og í Lyklafell. Þaðan er svo bein lína upp í jökul og á Auðkúluheiði þar land á móti Borgfirðingum.

Austurmörk Kvíslalands eru Strangakvísl að upptökum og þaðan í Búrfjallahala.¹⁶¹

Eftirfarandi auglýsing um bann við upprekstri hrossa á Auðkúluheiði í Austur-Húnavatnssýslu var birt í B-deild Stjórnartíðinda 1984:

Nr. 329. 14.júlí 1984.

Auglýsing um bann við upprekstri hrossa á Auðkúluheiði í A.-Húnavatnssýslu.

Landbúnaðarráðuneytið hefur skv. heimild í 5. mgr. 23. gr. laga nr. 17/1965 um landgræðslu, sbr. 2. gr. laga nr. 42/1982, ákveðið að banna upprekstur hrossa á Auðkúluheiði í Austur-Húnavatnssýslu, þ.e. sameiginlegan afrétt Torfalækjarhrepps, Blönduóshrepps og Svínavatnshrepps. Bann þetta tekur til svæðis, sem afmarkast af Blöndu að austan, að norðan af afréttargirðingu, sem liggur frá Blöndu sunnan Eiðsstaða í Vatnsdalsá, að vestan af afréttarmörkum Auðkúluheiðar og Grímstunguheiðar og sauðfjárveikivarnagirðingu á Kili að sunnan.

Bannið gildir frá og með 15. júlí n.k. og til ársloka 1984.

¹⁵⁹ Skjal nr. 4(178) í máli nr. 2/2013.

¹⁶⁰ *Árbók Ferðafélags Íslands* (1964), bls. 188.

¹⁶¹ Skjal nr. 4(10) í máli nr. 2/2013.

Um brot gegn banni þessu fer eftir ákvæðum 42. gr. laga nr. 17/1965 um landgræðslu sbr. 40. gr. laga nr. 10/1983.

Landbúnaðarráðuneytið, 14. júlí 1984.¹⁶²

Í ódagsettri skrá yfir afrétti frá 1985 frá sýslumanninum í Húnavatnssýslu er afréttarmörkum Auðkúluheiðar lýst svo:

Norðurmörkin eru sjónhending úr Káratungutjörn austur í Vallgil í Blöndugljúfrum (8,5km). Þaðan ræður Blanda suður í Hofsjökul.¹⁶³

Austurmörkum Grímstunguheiðar er lýst eftirfarandi í sömu skrá:

Austurmörkin liggja úr Káratungutjörn suður af Svínadalshálsi í beina stefnu s-a að mótum fellakvíslar og kólkukvíslar norðan undan Áfangafelli. Síðan fylgja mörkin Fellakvísl suður á Öldur vestan undir Sauðafelli og þaðan sjónhending í Búrfjallahala norð-vestan undan Langjökli.¹⁶⁴

Þann 7. september 1985 var aukadómþing Árnassýslu sett í húsi Ferðafélags Íslands á Hveravöllum og gerð eftirfarandi sátt um afréttarmörk á Kili milli Biskupstungnaafréttar í Árnassýslu og Auðkúluheiðar í Húnavatnssýslu:

Afréttarmörk á Kili milli Auðkúluheiðar í Austur Húnavatnssýslu og Biskupstungnaafréttar í Árnassýslu liggja í grundvallaratriðum um vatnaskil, og eru sem hér segir:

Frá Strýtum (Hnit: X 488653.9, Y-560060.2 hæð 834 m.) eru merkin bein lína til austurs að Grettishelli (Hnit: X 485389.0, Y-562037.4 hæð 670 m). Þaðan bein lína að Hringisjá á Fjórðungsöldu (Hnit: X-478609.0, Y-562901.6 hæð 681 m). Frá hringisjá eru merkin bein lína til austurs í Hofsjökul, sem er framhald hugsaðrar línu frá Strýtum um hringisjána. Til vesturs frá Strýtum eru merkin bein lína í grjóthól á fjallseggjum, ofan við vatnaskil í Sóleyjardal (Hnit: X-495204.1, Y-559390.7 hæð 946 m). Þaðan eru merkin bein lína í Oddnýjarhnjúk (Hnit: X-497136.1, Y-561183.4 hæð 1.057 m), og áfram í sömu stefnu í jökulruðning (móreina) og síðan eftir jökulruðningnum í Langjökul.

Upplesið, staðfest rétt bókað.¹⁶⁵

Undir sáttina skrifuðu fyrir hönd Biskupstungnahrepps Gísli Einarsson, Sigurður Þorsteinsson, Sigurður Erlendsson, Arnór Karlsson, Róbert Róbertsson og Sveinn Skúlason, fyrir hönd Svínavatnshrepps Sigurjón Lárusson og fyrir hönd Torfalækjahrepps og Blönduóshrepps Torfi Jónsson.

Í landamerkjabók Húnavatnssýslu frá árinu 1986 er að finna samhljóða afrit af sömu sátt um afréttarmörk á milli Auðkúluheiðar og Biskupstungnaafréttar.¹⁶⁶

Þann 20. febrúar 1989 sendi félagsmálaráðuneytið öllum sveitarstjórnnum á Íslandi bréf og spurðist fyrir um upprekstrarrétt og afrétti sveitarfélaga o.fl. þar að lútandi.¹⁶⁷ Oddviti Torfalækjahrepps, Torfi Jónsson, svaraði bréfi ráðuneytisins 25. sama mánaðar. Í svari Torfa kemur fram að sveitarfélagið eigi upprekstrarrétt á Auðkúluheiði. Mörk afréttarins eru sögð liggja um Blöndu, Kjalhraun og Forsæludalskvíslar. Íbúar Blöndu-

¹⁶² Skjal nr. 4(53) í máli nr. 2/2013.

¹⁶³ Skjal nr. 4(9) í máli nr. 2/2013.

¹⁶⁴ Skjal nr. 4(9) í máli nr. 2/2013.

¹⁶⁵ Skjal nr. 4(14) í máli nr. 2/2013.

¹⁶⁶ Skjal nr. 2(47) í máli nr. 2/2013.

¹⁶⁷ Skjal nr. 4(16) í máli nr. 2/2013.

óss og Svínavatnshrepps áttu einnig upprekstrarrétt í sama afrétt en ekki höfðu sveitarfélögin komið sér formlega saman um til hvaða sveitarfélags afrétturinn skyldi teljast.¹⁶⁸

Svarbréf oddvita Auðkúluhrepps við fyrirspurn félagsmálaráðuneytisins um afrétti sveitarfélaga er ódagsett og stutt, eftirfarandi: „Á ekki við hjá okkur.“ Undir kvittar Hallgr. Sveinsson oddviti.¹⁶⁹

Í bráðabirgðaafréttaskrá sem Skipulag ríkisins sendi félagsmálaráðuneytinu í nóvember 1989 er Auðkúluheiði talin upp meðal afrétta í Austur-Húnavatnssýslu. Svínavatns og Torfalækjarhreppur ásamt Blönduósi eru sagðir eiga upprekstrarrétt í afréttina en afréttin sögð teljast stjórnsýslulega til Svínavatnshrepps.¹⁷⁰

Jóhann Guðmundsson í Holti skrifaði ítarlegan þátt um Auðkúluheiði sem birtist í ritinu *Húnaþing* III árið 1989.¹⁷¹ Í sérstökum kafla um nytjar af Auðkúluheiði kemur eftirfarandi fram í þætti Jóhanns:

Sem áður segir var heiðin fyrrum í eigu Auðkúlustaðar og samkvæmt gömlum heimildum var bændum úr Svínavatns- og Tærfalækjarhreppum skylt að reka búsmala sinn á heiðina, sem líkast til hefur að mestum hluta verið sauðir og fráfærnalömb. Einnig má telja víst að eitthvað af lambám hafi gengið á heiðinni. Þá munu hross hafa gengið þar og ef til vill eitthvað af geldneytum. Fyrir þennan upprekstur var hverjum bónda gert að greiða lambstoll til prestsins á Auðkúlu auk þess sem fjáreigendur voru skyldir að smala heiðina. Ekki munu allir bændur alltaf hafa verið ánægðir með að þurfa að nota heiðina með þessum skilmálum, og á sumum tímum munu ýmsir bændur ekki hafa rekið búpening á heiðina. Til þess hafa eflaust legið ýmsar ástæður, t.d. þær að bændum úr Torfalækjarhreppi þótti langt að nota upprekstur á heiðina. Stundum hefur verið fátt fé í þessum hreppum eftir harðæri og svo hefur mörgum eflaust þótt hár skattur að borga fjallatollinn til prestsins á Auðkúlu. Eðlilega vildi Auðkúluprestur ekki una því að bændur nýttu ekki heiðina því að þá varð hann af miklum tekjum. Svo langt gekk óánægja prests við bændur út af upprekstrarmálum að þau komu fyrir rétt og þann 9. júní anno 1758 var uppkveðinn á Torfalækjarþingi dómur um afrétt á Auðkúlustaðarheiði. Í niðurstöðum dómsins segir meðal annars: „... að Auðkúlustaðarheiði hefur eftir framlögðum vitnisburðum til forna þénað og skal hér eftir þéna fyrir lögafrétt Svínavatns- og Torfalækjarhreppa innbyggjurum...“ Og þar sem margir bæjir voru í þessum tveim hreppum voru það drjúgar tekjur sem runnu til prestsins á Auðkúlu í formi heiðatollsins.

Eftir að Svínavatns-, Torfalækjar- og Blönduóshreppar keyptu heiðina og stofnuðu Upprekstrarfélag Auðkúluheiðar hafa allir fjáreigendur greitt félaginu skatt af hverri kind, og fram til ársins 1984 af hverju hrossi. Fara þessar greiðslur til þess að standa straum af öllum kostnaði sem af heiðinni er, svo sem fjallskilum, girðingum, refaveiðum og fleiru.

Miklar líkur finnast mér vera á að nú hin síðari ár hafi til jafnaðar gengið meiri peningur á heiðinni en áður fyrr. Á þessum tíma hefur heyfengur stórauðist með stækkun túna og öðrum breyttum búskaparhátum og af því hefur leitt að búpeningi hefur fjölgað mjög á flestum jörðum. Af þessu leiðir stórauðin ásókn í sumarhaga, og þá ekki síst í heiðalöndin. Fyrr á öldum þegar heyfengur var lítill valt búfjáreign meira á tíðarfarinu

¹⁶⁸ Skjal nr. 4(20) í máli nr. 2/2013.

¹⁶⁹ Skjal nr. 4(21) í máli nr. 2/2013.

¹⁷⁰ Skjal nr. 4(23) í máli nr. 2/2013.

¹⁷¹ Jóhann Guðmundsson, Holti, „Auðkúluheiði“. *Húnaþing* III (1989), bls. 68–101. Jóhann ritaði þennan þátt í febrúarmánuði árið 1985.

en nú. Vitaskuld fjölgaði skepnum í góðærum, en fækkaði síðan óskaplega í harðærum. Þannig hélst oft í hendur uppskera landsins og gangandi fé í högum sem gerði það að verkum að gróðurlendinu var síður ofgert með beit í köldum uppskerurýmum árum. Nú á tímum höfum við aftur á móti möguleika til að halda búpeningi okkar lifandi þótt við fáum harða vetur sem fyrr á tímum hefðu kostað felli. Ekki síst þegar þannig árar þurfum við að gæta þess að ganga ekki á heiðalandið. Síðustu árin hefur upprekstur á vorin verið bundinn við það að nægur gróður væri kominn á heiðar að mati gróðurverndarnefndar og hrossaupprekstur oftast verið bundinn við 15.–25. júlí. Þó hefur hrossaupprekstur verið alveg bannaður á Auðkúluheiði frá og með sumrinu 1984. Upprekstrarbann þetta gildir að minnsta kosti í fimm ár.

Fé er smalað til Auðkúluréttar um miðjan september. Fyrri gangnamenn, sem eru 28 talsins, mæta á Hveravöllum á mánudagskvöldi, og smala norður heiðina næstu daga og koma með fjársafnið til Auðkúluréttar síðdegis á föstudag þar sem það er réttað daginn eftir. Seinni gangnamenn, sem eru 11 talsins, mæta á Kolkuhóli næsta miðvikudagskvöld á eftir aðalréttardegi, og smala heiðina í þrjá daga og koma til byggða á laugardagskvöld. Síðan er farið í eftirleit einhvern tíma seinna og tekur hún oftast einn til tvo daga. Er þá farið á bílum og leita sumir menn gangandi en aðrir taka með sér hesta á vörubíl eða í kerru. Í fyrri og seinni göngum er öll heiðin leituð á hestum, Sameiginlegt mótuneyti er í fyrri og seinni göngum og má telja aðbúnað gangnamanna mjög góðan nú orðið.

Fjallagrös eru mjög víða á heiðinni, sums staðar prýðilega gróskumikil. Margar sagnir eru um það að fólk fór á grasafjall á Auðkúluheiði. Var þá jafnvel farið með marga hesta og safnað birgðum til ársins. Ýmislegt gat gerst í þessum ferðum. Fólk gat villst og jafnvel orðið úti. Einnig eru sagnir um að það hafi hitt útilegumenn. Frægasta sagan um villu í sambandi við grasaferð er líkast til sagan um Oddnýju í Oddnýjargili sem áður er greint frá. Ekki er mér ljóst hvað fólk sótti til grasa af stóru svæði, að minnsta kosti hefur það farið héðan úr hreppunum, en einnig sótt eitthvað austan yfir Blöndu, samanber söguna um Ólaf frá Blöndudalshólum, sem druknaði í Ólafstjörn, og fleiri sagnir.

Silungur er í öllum vötnum á heiðinni. Um langt skeið hefur verið stunduð veiði í Gilsvatni frá Guðlaugsstöðum og af Bugsbæjum, enda vatnið að verulegu leyti í eigu þeirra jarða. Einnig hefur lengi verið veitt í Austara-Friðmundarvatni frá Bugsbæjum. Í Vestara-Friðmundarvatni hefur um langt skeið, þó sennilega með hléum, verið veitt frá bæjum í framanverðum Vatnsdal. Í öðrum vötnum heiðarinnar hefur sennilega lítið verið veitt þar til nú á seinni árum vegna þess hve langt var að sækja. Þó mun Björn Eysteinnsson hafa veitt töluvert er hann bjó á Réttarhóli. Þá er frá því greint í umsögn um Auðkúlu í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns að veiði sé í heiðavötnum en nýtist misjanflega.

Fyrir nokkrum árum stofnuðu eigendur heiðarinnar veiðifélag um vötnin og eru þau nú leigð út. Í vötnunum er eingöngu bleikja sem virðist breytileg að gæðum. Besti silungurinn er talinn fást úr Galtabóli, en þar er jafnframt minnst af honum. Í hinum vötnunum er mergð silungs, nema nokkuð er óljóst með Þristiklu. Þó er líklegt að þar sé mikill silungur líka. Þjóðsagan segir að í Þristiklu hafi átt að vera öfuguggi, og hann væri eittraður. Því var sú trú lengi að þar mætti ekki veiða. Þetta mun svo nútíminn hafa afsannað, þarna hafa veiðimenn enga öfugugga fundið.

Í Seyðisá gengur sjóbirtingur á sumrin og er þar stundum einhver stangveiði, en netaveiði bönnuð. Mér er ekki kunnugt um að veiði hafi verið stunduð í Blöndu eftir að fram fyrir byggð kemur.¹⁷²

¹⁷² Jóhann Guðmundsson, Holti, „Auðkúluheiði“. *Húnaþing* III (1989), bls. 92–95.

Í áðurnefndum þætti Jóhanns Guðmundssonar í Holti um Auðkúluheiði sem birtist í ritinu *Húnaþing* III árið 1989 segir m.a. eftirfarandi um landamerki Auðkúluheiðar:¹⁷³

SAMKVÆMT fornum skjölum Auðkúlustaðar eru landamerki Auðkúluheiðar þessi: Að austan frá Vallgili sunnan við Þramarland ræður Blanda og Blöndukvísl fram og austur undir Hofsjökul, þaðan með Hofsjökli suður að Jökulfalli, en það ræður merkjum vestur að Hvítá og í Hvítárvatn, sem er fast við Langjökul. Að vestan eru merkin frá norðri til suðurs: Úr Karyðlingatjörn í há Friðmundarhöfða, þaðan bein lína í Fellakvísl, þar sem Kolkukvísl fellur í hana, svo eftir því sem Fellakvísl ræður til upptaka hennar. Þaðan bein lína í Búrfjallahala og þaðan í Langjökul. Þegar heiðin var seld frá heimajörðinni munu norðurmerkin hafa verið talin frá Vallgili til vesturs um Helluvörðuás í Karyðlingatjörn.

Við landamerkjabréf Auðkúlustaðar er það að athuga, að það var eingöngu undirritað af norðanmönnum, og þá Auðkúlupresti sem landeiganda. Ljóst er að í uppsveitum Árnessýslu voru aðrar hugmyndir um suðurmörk Auðkúluheiðar. Þann 25. apríl 1851 var gert kaupbréf þar sem Biskupstungnahreppur kaupir land „fyrir innan Vötn“, eins og það er orðað, af kirkjum þar syðra. Mun þarna vera átt við land sem liggur norðan við Hvítárvatn, Hvítá og Jökulfall. Eigi er landstærðin tilgreind, en Biskupstungnamenn töldu land þetta ná allt til vatnaskila á há Kili. Lengi vel var óljóst hvort norðanmenn eða sunnanmenn hefðu eignarráð á landi þessu og hittust aðilar oft til þess að ræða málin án þess að niðurstaða fengist. Loks kom þó þar að hreppsnefndarmenn úr Upprekstrarfélagi Auðkúluheiðar og Biskupstungnahreppi hittust á fundi í Borgarnesi í nóvember 1979. Á þeim fundi var samþykkt að vatnaskil skyldu ráða heiðamörkum. Síðan gerðist það að fulltrúar sömu hreppa hittust á Kili haustið 1983 ásamt dómara og var þá endanlega gengið frá merkjunum og þau merkt inn á landakort. Samkvæmt því eru suðurmörk Auðkúluheiðar úr Blágnípu í Hofsjökli um Fjórðungsöldu, Grettishelli og Strýtur. Þaðan liggja þau í öldu sem er skammt norðan við Þröskuld og þaðan upp á Þjófadafjöll. Síðan norður eftir Þjófadafjöllum þar til kemur að vatnaskilum bak við Oddnýjarhnjúk, og þaðan eftir vatnaskilum upp í Langjökul.

[...] Þá ber þess að geta að Upprekstrarfélag Auðkúluheiðar hefur keypt og lagt undir heiðina hluta af Þramarlandi, Eldjárnsstaðalandi, Eiðsstaðalandi og Hrafnbjargalandi, einnig Marðarnúpselsland.

Um Auðkúluheiði er sérstakt sameignarfélag, Upprekstrarfélag Auðkúluheiðar. Félagið er í eigu þriggja hreppa og skiptast eignarhlutar þannig að Svínavatnshreppur á 50%, Torfalækjarhreppur 40% og Blönduóshreppur 10%.¹⁷⁴

Þann 18. janúar 1990 útskýrðu oddvitar hreppsnefnda Svínavatns- og Torfalækjarhrepps ásamt bæjarstjóra Blönduóss orðalag afsalsbréfs frá 31. desember 1963. Í yfirlýsingunni kemur fram að með afsalinu hafi Svínavatnshreppur selt Torfalækjarhreppi og Blönduóshreppi hálfa jörðina Þröm í Svínavatnshreppi. Þessi hluti átti að leggjast undir Auðkúluheiði sem hrepparnir áttu saman, Svínavatnshreppur að hálfu og Torfalækjar- og Blönduóshreppur að hálfu. Orðalag afsalsins var hins vegar ónákvæmt og mátti skilja þannig að það tæki til allrar jarðarinnar. Yfirlýsingin var gerð til að staðfesta eignarhald Þramar sem var Svínavatnshreppur að hálfu og Torfalækjar- og Blönduóshreppur saman að hálfu. Þess er getið í yfirlýsingunni að þetta sé réttur skilningur afsalsins frá 31. desember 1963 og hafði aldrei verið véfengt af hreppsnefndum

¹⁷³ Jóhann Guðmundsson, Holti, „Auðkúluheiði“. *Húnaþing* III (1989), bls. 68–101.

¹⁷⁴ Jóhann Guðmundsson, Holti, „Auðkúluheiði“. *Húnaþing* III (1989), bls. 68–69.

Torfalækjar- og Blönduósshrepps. Þá er þess getið að með afsali einnig dagsettu 31. desember 1963 hafi framangreindir hreppar selt:

eigendum jarðarinnar Eldjárnsstaða í Svínavatnshreppi þann hluta af Þramarlandi er liggur „norðan línu nyrst úr Þramarhaug í svokallaðan Landsenda við Blöndu.“ Sá hluti sem þá stendur eftir af jörðinni Þröm eiga hrepparnir í óskiptri sameign í eftirgreindum hlutföllum:

Svínavatnshreppur	50%
Torfalækjarhreppur	40%
Blönduóshreppur (bær)	10% ¹⁷⁵

Þann 13. febrúar 1990 var gerður grundvöllur að samningi á milli þriggja aðila, þ.e. 1) eigenda og ábúenda Eldjárnsstaða og ábúenda Eiðsstaða, 2) Svínavatnshrepps, Torfalækjarhrepps og Blönduósbæjar vegna Auðkúluheiðar og 3) Landsvirkjunar sem virkjunaraðila við Blöndu og eigenda Eiðsstaða. Ákvæði samningsins eru svohljóðandi:

1. Til að mæta röskun á beit af völdum miðlunarveitu og inntakslóns veitir Upprekstarfélagið Eiðsstöðum og Eldjárnsstöðum beitarrétti í landi afréttarins, norðan vatnagirðingar, er markast af miðlunarveitu Blönduvirkjunar. Rétturinn er bundinn við núverandi ábúendur [núverandi ábúendur, handskrifað ofan línu; strikað yfir: ábúð] á jörðunum og hefðbundinn búskap, og er ekki framseljanlegur.

2. Til að mæta spjöllum á veiðirétti í Gilsvatni og Gilsá greiðir Upprekstarfélagið ábúendum Eldjárnsstaða og Eiðsstaða í bætur kr. 1.600.000,-, sem er hluti þeirra bóta, sem þeir hafa tryggt með samningi við Landsvirkjun. Í greiðslunni felast bætur vegna allrar röskunar og réttindaskerðingar af völdum miðlunarveitu og inntakslóns, sem ekki er bætt með öðrum hætti.

3. Til að greiða fyrir samkomulagi tekur Landsvirkjun þátt í bótum til Eldjárnsstaða og Eiðsstaða með viðbótargreiðslu, kr. 500.000,-. Í greiðslunni felast á sama hátt bætur vegna allrar röskunar og réttindaskerðingar, með meðtöldum bótum vegna röskunar meðan á framkvæmdum stendur.

4. Eigendur afréttarlandsins og eigendur og ábúendur Eldjárnsstaða og Eiðsstaða ganga frá yfirlýsingu um hlunnindi jarðanna á grundvelli þeirra eigendaskipta, sem fram fóru skv. afsali frá 31. des. 1963, þar sem fram komi eftirfarandi, m.a.:

a. Eignarhluti hreppanna úr jörðunum heyrir undir Auðkúluheiði. Um veiðirétt í og fyrir því landi (í Gilsvatni og Gilsá, að meðtöldu inntakslóni) gilda ákvæði afsalsins.

b. Öll veiði í Blöndu og Gilsá fyrir landi jarðanna tilheyrir jörðunum einum.

c. Öll vatnsréttindi í Blöndu og Gilsá tilheyra jörðunum einum.

d. Staðfest verður að girðing milli afréttarlandsins og jarðanna sé ekki á merkjum að öllu leyti, og að eignarréttur landeigenda fari eftir merkjum.

e. Rétt landamerki jarðanna verða staðfest með lýsingu og vörðum.

5. Eigendur afréttarlandsins og eigendur og ábúendur Eldjárnsstaða og Eiðsstaða ganga frá yfirlýsingu um hlunnindi jarðarinnar Þramar á grundvelli þeirra skipta á landi jarðarinnar, er fram fóru skv. afsölum 31. des. 1963, þar sem fram komi eftirfarandi, m.a.:

a) Hlutur hreppanna úr jörðinni heyrir undir Auðkúluheiði og er lagður undir afrétt.

b) Hlutur Eldjárnsstaða í Þramarlandi heyrir undir Eldjárnsstaði og er eignarhlutdeild á ábyrgð eigenda.

¹⁷⁵ Skjal nr. 4(194) í máli nr. 2/2013.

c) Veiði í Blöndu fyrir Þramarlandi skiptist milli Eldjárnsstaða og afréttarlandsins eftir mældri bakkalengd hvors hluta úr landinu (annarsvegar frá Þramarklifi að girðingu við Landsenda og hinsvegar þaðan að Vallgili).

d) Vatnsréttindi í Blöndu fyrir hluta Eldjárnsstaða úr Þramarlandi tilheyra þeirri jörð. Vatnsréttindi fyrir hluta hreppanna tilheyra eigendum afréttarlandsins.

Landsvirkjun staðfestir, að hún muni ekki mótmæla vatnsréttindum fyrir landi Þramar á þeim grundvelli, að jörðin sé ekki lengur lögbýli, þannig að báðir aðilar eigi tilkall til endurgjalds fyrir fallréttindi til Blönduvirkjunar samkvæmt fyrrgreindri skiptingu.¹⁷⁶

Undir samninginn skrifa Jónatan Sveinsson hrl., fyrir hönd sveitarstjórnar og með fyrirvara um samþykki hennar og Hjörtur Torfason hrl., fyrir hönd Landsvirkjunar og einnig með fyrirvara. Sigurjón Lárusson skrifaði undir fyrir hönd Svínavatnshrepps og Torfi Jónsson fyrir hönd Torfalækjarhrepps. Erfitt er að lesa úr undirskrift þess sem skrifar undir fyrir hönd eigenda og ábúenda Eldjárnsstaða og Eiðsstaða en það hefur væntanlega verið einhver á vegum Landsvirkjunar. Loks skrifar Jósep Sigurvaldason undir samkvæmt umboði fyrir hönd ábúenda Eiðsstaða og allra eigenda Eldjárnsstaða.

Bæjarstjórn Blönduósbæjar seldi, með afsali dagsettu 24. mars 1990, hreppsnefnd Svínavatnshrepps og hreppsnefnd Torfalækjarhrepps alla eignarhlutdeild bæjarins í Upprekstrarfélagi Auðkúluheiðar og afréttarlandinu á Auðkúluheiði. Eignarhlutdeildin var 10% á móti 50% hlutdeild Svínavatnshrepps og 40% hlutdeild Torfalækjarhrepps og jókst því eignarhlutdeild hvors hrepps um 5%, þannig að hlutdeild Svínavatnshrepps varð 55% en Torfalækjarhrepps 45%. Hlutar bæjarins var seldur með öllum réttindum, gögnum og gæðum, eignum og mannvirkjum sem um var að ræða og hann náði til í afréttarlandinu. Afsalið tók til hlutdeilda í öllum löndum og landareignum sem lágu undir afréttinn í Auðkúluheiði eins og sjá má af eftirfarandi:

- a). Afréttarlandið Auðkúluheiði, er afsalað var til Svínavatnshrepps, Torfalækjarhrepps og Blönduóshrepps frá landssjóði 5. júlí 1918.
- b). Hluti úr landi jarðarinnar Hrafnabjarga í Svínavatnshreppi, sem afsalað var til Svínavatnshrepps, Torfalækjarhrepps og Blönduóshrepps 17. mars 1923.
- c). Hlutar úr landi jarðarinnar Marðarnúps í Áshreppi, sem afsalað var til Upprekstrarfélags Auðkúluheiðar 25. júlí 1951.
- d). Land jarðarinnar Þramar í Svínavatnshreppi, sem afsalað var til Svínavatnshrepps með afsali 1. ágúst 1951 og frá honum að hálfu til Torfalækjarhrepps og Blönduóshrepps 31. desember 1962, að frátöldum þeim hluta af landinu, sem afsalað var til ábúenda Eldjárnsstaða frá hreppunum þremur (Upprekstrarfélagi Auðkúluheiðar) 31. desember 1963.
- e). Hluti úr landi jarðarinnar Eldjárnsstaða í Svínavatnshreppi, er afsalað var til Upprekstrarfélags Auðkúluheiðar 31. desember 1963.
- f). Hluti úr landi jarðarinnar Eiðsstaða í Svínavatnshreppi, sem afsalað var til Upprekstrarfélags Auðkúluheiðar 31. desember 1963.
- g). Land í Foræsludalskvíslum.

¹⁷⁶ Skjal nr. 4(193) í máli nr. 2/2013.

Til hins selda telst einnig full hlutdeild í öllum réttindum, eignum og mannvirkjum utan afréttarins, er tilheyra afréttinum eða Upprekstrarfélagi Auðkúluheiðar, þ.m.t. hlutdeild í Auðkúlurétt.¹⁷⁷

Hlutur bæjarins var seldur með öllum kvöðum, ítökum og takmörkunum sem á honum kynnu að hvíla. Kaupendur staðfestu að hvorugur þeirra mundi selja eða ráðstafa sínum hluta eða annarri eignarhlutdeild í afréttarlandinu eða Upprekstrarfélaginu án samþykkis hins aðilans enda skyldi sá aðili eiga forkaupsréttinn.

Undir afsalið skrifa Hilmar Kristjánsson og Ófeigur Gestsson, fyrir hönd Blönduós-bæjar, Sigurjón Lárusson, Jóhann Guðmundsson og Sigurgeir Hannesson, fyrir hönd Svínavatnshrepps, og Torfi Jónsson og Páll Þórðarson fyrir hönd Torfalækjarhrepps. Afsalinu var þinglýst 26. mars 1990.

Sama dag, þann 24. mars 1990, gerðu bæjarstjórn Blönduóss og hreppsnefndir Svínavatnshrepps og Torfalækjarhrepps með sér svofelldan samning um afnot sauðfjáreigenda á Blönduósi af Auðkúluheiði:

1. Með vísan til samnings ofangreindra sveitarfélaga við Landsvirkjun um breytta veituleið vegna gerðar Blönduvirkjunar sbr. samning dags. í dag, 24. mars 1990, gera sveitarstjórnirnar með sér samkomulag um afnot sauðfjáreigenda á Blönduósi, vestan Blöndu af Auðkúluheiði.
2. Afnot sauðfjáreigenda á Blönduósi, vestan Blöndu, skulu vera með hefðbundnum hætti framvegis sem hingað til. Afnotin ná til Auðkúluheiðar og Auðkúluréttar svo sem verið hefur. Fjallskil skulu greidd samkvæmt sömu reglum og gilda um afnot annara sauðfjáreigenda á heiðinni á hverjum tíma. Þær takmarkanir sem kunna að verða settar skulu vera að jöfnu vegna þeirra og annara þeirra sem afnotin hafa.
3. Beitarréttindi samkvæmt ofanskráðu gilda fyrir núverandi sauðfjáreigendur á Blönduósi, vestan Blöndu.
4. Samkomulag er um það milli sveitarstjórnanna að komi til þess að óskað verði aukningar á beitarréttindum fyrir sauðfjáreigendur vestan Blöndu, á Blönduósi er vilji til að semja um þau réttindi.
5. Samkomulag þetta nær til núverandi búfjáreigenda á Blönduósi og grundvallast á forðagæsluskýrslu yfirstandandi vetrar.
6. Með vísan til ofangreinds samnings um breytta veituleið vegna gerðar Blönduvirkjunar og þessa samnings um afnot af beitarrétti og réttaraðstöðum vegna nýtingar á Auðkúluheiði og Auðkúlurétt gerir bæjarstjórn Blönduóss ekki tilkall til annara greiðslna vegna breyttrar veituleiðar en um er getið í 2. lið samningsins, þ.e. þeirrar greiðslu sem ákvörðuð hefur verið til Blönduóss fyrir eignarhlut í Auðkúluheiði sem verður eign Svínavatns- og Torfalækjarhrepps að jöfnu og er gert til að greiða fyrir samkomulagi um breytta veituleið.¹⁷⁸

Undir samninginn kvittar fyrir hönd Svínavatnshrepps Sigurjón Lárusson, fyrir hönd Torfalækjarhrepps Torfi Jónsson og fyrir hönd Blönduóssbæjar Hilmar Kristjánsson.

Þann 8. september 2005 stofnuðu sveitarfélögin Svínavatnshreppur og Torfalækjarhreppur með sér sjálfseignarstofnun sem fékk heitið sjálfeignarstofnunin Auðkúluheiði. Við stofnunina lögðu sveitarfélögin fram eignarhluti sína í eftirtöldum fasteignum:

¹⁷⁷ Skjal nr. 4(192) í máli nr. 2/2013.

¹⁷⁸ Skjal nr. 5(5) í máli nr. 2/2013.

- a) Auðkúluheiði 100%, sbr afsal dags. 5. júlí 1918 og kaupsamning dags. 5. júlí 1918.
- b) Forsæludalskvíslar $\frac{3}{4}$ hlutar, sbr. kaupsamning dags. 24. nóvember 1890.
- c) Þröm í Svínavatnshreppi, sbr. kaupsamning og afsal dags. 1. ágúst 1951 með breytingu vegna makaskipta við Eldjárnsstaði og Eiðsstaði, sbr. afsal og kaupsamning dags. 31. desember 1963.
- d) Austurhluti Marðarnúps (Marðarnúpsel), sbr. kaupsamning dags. 25. júlí 1951.
- e) Hluti af Hrafnabjargalandi, sbr. kaupsamning dags. 13. desember 1922, og afsal þinglesið 20. júní 1923.¹⁷⁹

Við stofnunina skuldbatt sjálfseignarstofnunin sig til að veita búfjáreigendum í Svínavatns- og Torfalækjarhreppi, „rétt til upprekstrar í lönd stofnunarinnar með sama hætti og verið hefði, ef löndin hefðu áfram verið eign sveitarfélaganna.“

Í *Árbók Ferðafélags Íslands* frá árinu 2007 segir eftirfarandi um Auðkúlustað og Auðkúluheiði:

Í Landnámu er sagt að Eyvindur auðkúla hafi numið allan Svínadal og búið á Auðkúlu-stöðum. Á miðöldum bjuggu hér oft stórhöfðingjar, síðar varð jörðin prestssetur en um miðja 20. öld hófst nýtt landnám á vegum Landnáms ríkisins og þá var jörðinni skipt í þrjár bújarðir.

Prestar hér nutu margvíslegra hlunninda, silungsveiði í Svínavatni og fjallavötnum, hvanna-, róta- og grastekja á fjalli. Loks er afréttin, Auðkúluheiði, sem náði fram til jökla en lambatollurinn fyrir upprekstur á heiðina var drýgst tekjulind klerkanna.¹⁸⁰

Í *Árbók Ferðafélags Íslands* frá árinu 2007 segir m.a. eftirfarandi í kafla um Auðkúluheiði:

Auðkúluheiði

Norðurmörk heiðarinnar eru frá Vallgili við Blöndugil, vestur um Helluvörðuás að Karyrðlingatjörn. Blanda heldur að heiðinni að austan en að vestan móts við Grímsstunguheiði eru mörkin miðuð við Friðmundarhöfða (517 m) og Fellakvísl og þaðan sjónhending til Búrfjallahala og í Langjökul. Forsæludalskvíslar mestallar tilheyra einnig upprekstrarlandi Auðkúluheiðar. Suðurmörkin eru á Kili. Hefur norðanmenn og Árnesinga nokkuð greint á um mörk þar en með samningi haustið 1983 var endanlega gengið frá merkjum og þau færð á kort. Miðast þau við Blágnipu í Hofsjökli, Fjórðungsöldu, Grettishelli og Strýtur, þaðan rétt norðan við Þröskuld upp á Þjófadalafljöll, síðan norður eftir þeim að vatnaskilum bak við Oddnýjarhnjúk (1067 m). Sauðfjárveikivarnargirðingin liggur nokkru norðar, úr Blágníðu norðan við Kjalhraun í Langjökul. Heiðin telst um 60 km að lengd frá fremstu bæjum að Kili. Víða er hún fremur mjó, breiðust fram undir jökulum.¹⁸¹

Í bréfi dags. þann 19. nóvember 2008 óskaði sveitarstjóri Húnavatnshrepps þess við sýslumanninn á Blönduósi að skráningu á eftirtöldum eignum sem skráðar voru eign Húnavatnshrepps yrði breytt þannig að þær verði skráðar eign sjálfseignarstofnunar Auðkúluheiðar:

213-7812 Þröm (jörð)

Eignarhluta Húnavatnshrepps, ásamt þeim löndum sem eignaskiptasamningur nr. 14327 kveður á um.

213-7813 Þröm (veiðihlunnindi)

Eignarhluta Húnavatnshrepps.

¹⁷⁹ Skjöl nr. 4(74) og 6(8) í máli nr. 2/2013.

¹⁸⁰ Árbók Ferðafélags Íslands (2007), bls. 92.

¹⁸¹ Árbók Ferðafélags Íslands (2007), bls. 219.

213-7814 Auðkúluheiði (land)	100%
213-7815 Auðkúluheiði (veiðihlunnindi)	100% ¹⁸²

Undir bréfið kvittar Jens Pétur Jensen sveitarstjóri Húnavatnshrepps. Með beiðninni til sýslumanns fylgdi ljósrit af skipulagsskrá fyrir sjálfseignarstofnunina Auðkúluheiði staðfest 8. desember 2005.

5.3 Nærleggjandi jarðir

5.3.1 Auðkúla í Svínadal

Landamerkjabréf Auðkúlu var útbúið 17. maí 1890 og því var þinglýst sama dag:

Að norðan ræður Svínavatn, sunnan frá svonefndum Dældarenda í Auðkúluskógi út í Svínadalársár, ræður síðan áin að vestan merkjum millum Grundar og Auðkúlu, þar til kemur á mótis við graslaut vestantil í svonefndu langholti, er liggur millum Auðkúlu og Holts. Graslaut þessi, sem nefnd er Merkjialaut, er andspænis vörðu á vesturbakka Svínadalárs, og ræður hún merkjum milli Holts og Auðkúlu austur í Fornmanna kol, er sjást í Langholti, þaðan í vörðu á Hrísbúr. Þaðan í vörðu á vestanverðri há Kúlunni, sem nefnd er Miðsmorgunsvörðu frá Holti. Frá þessari vörðu liggur Auðkúlu land fram allan hálsinn, milli Svínadals og Sljettárdals, greinir þar Auðkúluland og Holtsland bein sjónhending frá áðurnefndri Miðsmorgunsvörðu fram á há Hornás, af Hornás sjónhending í vestanverða svo nefnda Tjarnarborg, þaðan beinleiðis í miðja Klaufarhæðir, fram í upptök lækjar í Rútsstaðaklauf, þaðan beinleiðis í há Hvannlækjarbungu, þar fyrir framan tekur við Auðkúluheiði. Þessi beina lína utanfrá Rútsstaðaklauf, fram á Hvannlækjarbungu greinir og Auðkúluland vestanvert frá Rútsstaða- og Hrafnabjargalöndum austanverðum. Að austan ræður merkjum Auðkúlulands áðurnefnd Dæld í Auðkúluskógi, liggur hún frá Svínavatni framanverðu, milli Litlalands og Auðkúlu, upp í hálsbrúnina, þaðan frá svonefndum Dældarhaus, fram austurbrún hálsins, þar til kemur að vörðu á brúninni uppundan læk þeim, er rennur ofan af hálsi næst fyrir utan svo nefnt Ingibjargarsel á Sljettárdal, lækur þessi, sem er takmörk Litladals að sunnan, rennur ofan í Sljettá, og fylgir Auðkúluland honum til árinna ofan frá vörðunni á hálsbrúninni upp undan læknum. Úr því að Sljettá er komið ræður hún merkjum um Auðkúlulands að austan og Stóradals að vestan til upptaka hennar, suður á vörðu á Bungnaás, þaðan suður í Áshildartjörn og Áshildarlæk, austur í Fiskilæk, þaðan í Vallgil, og að Blöndu, er síðar ræður merkjum heiðarlandsins að austan.

Auðkúla á rekpláss: Svo nefnda Háumöl fyrir Ásbúðarlandi á Skaga.¹⁸³

Stefán M. Jónsson staðarhaldari (beneficiarius) skrifar undir bréfið. Það var samþykkt af I. Salome Þorleifsdóttur vegna Stóradals, Guðm. Þorsteinssyni vegna Holts, eigendum Guðlaugsstaða þeim Jóni Guðmundssyni og Elínu Arnljótsdóttur, Sigurði Árnasyni eiganda Rútsstaða, Benedikt Helgasyni eiganda Hrafnabjarga, Þorsteini Þorsteinssyni eiganda Grundar og Jóni Davíðssyni eiganda Þramar.

5.3.2 Hrafnabjörg í Svínadal

Landamerkjabréf Hrafnabjarga var útbúið 17. maí 1890 og því var þinglýst samdægurs:

Milli Hrafnabjarga og Rútstaða ræður bein lína úr Merkjavörðu ofan í vörðu milli Merkishóla, og þaðan með sömu stefnu ofan tvær vörður, sem standa þar ofan undan,

¹⁸² Skjöl nr. 5(19) og 6(9) í máli nr. 2/2013.

¹⁸³ Skjal nr. 2(48) í máli nr. 2/2013.

og vísa þar til, að glöggur lækur byrjar, sem rennur ú Svínadalsá. Milli Hrafnbjarga og Auðkúlu úr há Klaufarhæð bein lína í þúfu á há Hvannlækjarbungu ytri, og þaðan beina línu í Helluvörðuás og þaðan í Karyrðlingatjörn, síðan ræður Kvísl ofan í Svínadalsá, sem aðskilur Guðrúnarstaða- og Marðarnúpsland frá Hrafnabjargalandi. Svo ræður Svínadalsá, sem skiptir Gafls- og Hrafnabjargalandi.¹⁸⁴

Benedikt Helgason eigandi og ábúandi að Hrafnabjörgum skrifaði undir bréfið. Það var samþykkt af Elínu Arnljótsdóttur eiganda Guðrúnarstaða, Stefáni M. Jónssyni staðarhaldara (beneficiarius) Auðkúlu og Lárusi Blöndal umboðsmanni Marðarnúps.

Partur af Hrafnabjargalandi var seldur hreppsnefndum í Svínavatns og Torfalækjarhreppi 13. desember 1922. Sölunni var þinglýst 20. júní 1923:

Landamerkjaskrá fyrir parti af Hrafnabjargarlandi í Svínavatnshreppi er selt er hreppsnefndum í Svínavatns og Torfalækjarhreppi.

Að norðan eru merkin úr svonefndum Snaga við Selkvísl í þúfu á ytri hólum norðan við Selásenda, þaðan í lítinn hól með vörðubroti á rétt við Hálsagirðingu, þaðan í Stórueyrar-hlið, svo eins og Hálsagirðing ræður beint austu í merki milli Auðkúlu og Hrafnbjarga. Að austan eru merkin samkvæmt merkjaskrá fyrir Hrafnbjargalandi frá áður nefndum stað við Hálsagirðingar í þúfu á há Hraunlækjarbungu yfir og þaðan beina línu í Hellivörðuás. Að sunnan eru merkin úr Hellivörðuás í Karyrðlingatjörn. Að austan ræður lækur úr Karyrðlingatjörn úti Selkvísl sem ræður merkjum að Snaga.

Hrafnabjörgum 13. des. 1922

Sigr. Þorkelsson

Vitundarvottar:

Halldór Halldórsson

P. Jónsson.

Lesið fyrir manntalsþingrjetti Húnavatnssýslu að Svínavatni 20. júní 1923 og innf. í landamerkjabók sýslunnar Nr. 312, fol. 168b-169.

Vottar:

B. Brynjólfsson.

Þingl.- og stimpilgjald

4-fjórar-krónur

Greitt BB.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Skjal nr. 2(54) í máli nr. 2/2013.

¹⁸⁵ Skjal nr. 2(59).

6 SJÓNARMÍÐ AÐILA

6.1 Íslenska ríkið

Af hálfu íslenska ríkisins er almennt byggt á því að svæðið sem gerð er krafa til teljist landsvæði utan eignarlanda í skilningi 2. mgr. 1. gr. laga nr. 58/1998. Við skilgreiningu á þjóðlendumörkum á svæðinu sé einkum litið til athugasemda óbyggðanefndar við fyrri málsmeðferð, sem og til heimilda um jarðir og jarðamörk, ritaðra heimilda og landfræðilegra aðstæðna.

Af hálfu ríkisins er við afmörkun þjóðlendukröfulínu fyrst og fremst stuðst við athugasemdir óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013, sem hafi orðið tilefni endurskoðunar á svæðinu. Auk þess sé litið til lýsingar í landamerkjabréfi Auðkúlu, dags. 17. maí 1890, þar sem fram komi að „fyrir framan“ Hvannalækjarbungu taki Auðkúluheiði við. Auk þess segi í bréfinu að merki Auðkúlu að austan liggi suður í Áshildartjörn og Áshildarlæk, austur í Fiskilæk, þaðan í Vallgil og í Blöndu. Gefi þessi lýsing til kynna að landsvæði sunnan Hvannalækjarbungu sé utan merkja Auðkúlu og þar af leiðandi utan eignarlanda og því þjóðlenda.

Það svæði sem tekið hafi verið til meðferðar með kröfulýsingu ríkisins sé sérstaks eðlis þar sem það hafi áður tilheyrt máli á stærra svæði þar sem óbyggðanefnd hafi lokið málsmeðferð sinni. Nefndin hafi því þegar kynnt sér fyrirbyggjandi sögulegar heimildir á landsvæðinu og rakið þær í úrskurði sínum. Af þeirri ástæðu sé ekki talin ástæða til að rekja allar heimildir um svæðið að nýju, heldur verði eingöngu raktar þær heimildir sem telja verði að skipti höfuðmáli við úrlausn um eignarréttindi á þeim svæðum sem séu til meðferðar í máli þessu.

Að öðru leyti er vísað til almennra sjónarmiða sem gildi í þjóðlendumálum, dómafordæma Hæstaréttar Íslands og til almennra niðurstaðna óbyggðanefndar, með viðaukum, sem birtar séu á heimasíðu nefndarinnar. Einnig vísast til fyrirbyggjandi heimilda um kröfusvæðið og tengd landsvæði, sem m.a. eru raktar í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013.

Byggt er á því að kröfusvæði ríkisins hafi verið utan landnáms. Af frásögnum *Landnámu* verði ekki ráðið hversu langt inn til landsins landnám á svæðinu hafi náð. Verði því engar afdráttarlausar ályktanir dregnar af þeim um stofnun beins eignarréttar yfir kröfusvæðinu í öndverðu. Verði talið að kröfusvæðið kunni að hafa verið numið í heild eða að hluta er á því byggt að það hafi verið til takmarkaðra nota, eða þá að beinn eignarréttur, sem þannig kunni að hafa stofnast í öndverðu, hafi fallið niður og svæðið síðar verið tekið til takmarkaðra nota annarra. Fyrirbyggjandi heimildir, m.a. um nýtingu, styðji það.

Jafnframt er byggt á því að ekki hafi komið til stofnunar beins eignarréttar að kröfusvæðinu með öðrum gildum hætti. Af fyrirbyggjandi heimildum verði ekki annað ráðið en að kröfusvæðið hafi eingöngu verið nýtt með takmörkuðum hætti, sem afréttarland eða til annarra sambærilegra nota. Þrátt fyrir að heimildir bendi til þess að tilteknir aðilar hafi kallað til réttinda á kröfusvæðinu þá bendi þær heimildir ekki til þess að slíkt

tilkall hafi eða geti grundvallast á beinum eignarrétti, auk þess sem óljóst sé hvernig viðkomandi aðilar hafi verið tilkomnir að þeim réttindum eða hvað hafi falist nánar í því tilkalli. Þá sé jafnframt horft almennt til staðhátta, gróðurfars og heimilda um nýtingu lands.

Af hálfu íslenska ríkisins er kröfu og málsástæðum gagnaðila hafnað. Um kröfuvæðið vísast af hálfu ríkisins til umfjöllunar og athugasemda í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013, sem og þeirra heimilda sem hafi legið fyrir í því máli og liggi fyrir nú. Í úrskurði óbyggðanefndar hafi verið komist að þeirri niðurstöðu að landsvæðið Auðkúluheiði væri þjóðlenda, sbr. jafnframt dómur Landsréttar í máli nr. 184/2019. Á því er byggt af hálfu ríkisins að þar sem kröfuvæðið í þessu máli falli utan merkja jarða skv. landamerkjabréfum og öðrum heimildum sem liggi fyrir í málinu eigi það með réttu að teljast þjóðlenda þegar horft sé til þess sönnunarmats sem óbyggðanefnd og dómstólar hafi byggt á.

Vísast er til þess af hálfu ríkisins að í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013, bls. 432, sé að finna eftirfarandi umfjöllun sem hafi þýðingu hvað varði kröfuvæðið. Af henni megi ráða að við rannsókn óbyggðanefndar í málinu hafi komið í ljós að ósamræmi hafi verið á milli annars vegar lýsingar á merkjum Auðkúlu í landamerkjabréfi jarðarinnar frá 18. maí 1890 og hins vegar afmörkun þjóðlendukröfu ríkisins vegna Auðkúluheiðar, er hafi aðallega tekið við af landamerkjabréfi Auðkúluheiðar frá 1886. Hafi ósamræmið falið í sér að til staðar hafi verið svæði sem hafi fallið bæði utan merkja jarða og þjóðlendukröfu. Það svæði afmarkist með þeim hætti sem kröfuvæði ríkisins í þessu máli geri, þ.e. af línu sem dregin sé frá Helluvörðuás í Hvannalækjarbungu, þaðan í Ásendatjörn og þaðan með Ásendalæk í Fiskilæk og svo upp með Fiskilæk þar til komið sé að mörkum þjóðlendunnar.

Byggt er á því að kröfuvæðið falli utan eignarlanda og teljist því þjóðlenda. Fyrir liggi að í landamerkjabréfi Auðkúlu og annarra jarða á svæðinu sé merkjum lýst þannig að kröfuvæðið falli utan merkja jarða. Ekkert hafi komið fram sem leiði til þess að skilja beri landamerkjabréf Auðkúlu eða aðrar heimildir með öðrum hætti en lagt hafi verið til grundvallar í úrskurði í máli nr. 2/2013. Né heldur hafi komið fram aðrar heimildir sem bendi til þess að nokkur geri réttilega tilkall til svæðisins sem eignarlands síns.

Hvað varðar viðbrögð íslenska ríkisins við kröfum Landsvirkjunar vegna kröfuvæðisins er af hálfu ríkisins byggt á því að Landsvirkjun geti ekki notið annarra eða meiri réttinda á svæðinu við norðurmörk þjóðlendunnar Auðkúluheiði en fyrirtækið njóti innan þjóðlendunnar Auðkúluheiði skv. úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013, þar á meðal vegna jarðarinnar Eiðsstaða. Beri því að hafna kröfum Landsvirkjunar í málinu að því marki sem þær gangi lengra en þau réttindi fyrirtækisins sem viðurkennd hafi verið í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013. Vísist hér sérstaklega til þess að í úrskurði í máli nr. 2/2013 sé að finna ítarlega umfjöllun nefndarinnar um kröfur Landsvirkjunar í því máli og um réttindi fyrirtækisins á Auðkúluheiði, sbr.

bls. 447–466 í úrskurðinum. Ekki verði ráðið af fyrirbyggjandi gögnum og upplýsingum hvaða réttindi innan kröfusvæðisins það séu nákvæmlega sem Landsvirkjun telji sig eiga tilkall til. Af kröfulýsingu og greinargerð Landsvirkjunar í málinu verði ekki annað ráðið en að aðeins sé um að ræða veituskurð frá Austara-Friðmundarvatni í Gilsvatn, þ.e. veituleið Blönduvirkjunar frá miðlunarlóni til inntakslóns frá norðurmörkum Þjóðlendunnar Auðkúluheiði að Ásendalæk. Til þess veituskurðar sé vísað í úrskurðarorðum í máli nr. 2/2013. Að öðru leyti verði ekki séð að innan kröfusvæðisins séu vatnsréttindi (fallréttindi), réttindi vegna mannvirkja eða annars konar réttindi af þeim toga sem lýst sé með almennum hætti í kröfulýsingu og greinargerð Landsvirkjunar.

Í greinargerð íslenska ríkisins eru gerðar athugasemdir við málatilbúnað gagnaðila í málinu. Þar segir að í kröfulýsingu gagnaðila í málum sem séu til meðferðar skv. 1. mgr. 7. gr. laga nr. 58/1998 sé að mörgu leyti vísað til sömu eða sambærilegra sjónarmiða hvað varði málsmeðferðina, þýðingu fyrri úrskurða óbyggðanefndar og fyrri málsmeðferða að öðru leyti. Að því er varði sjónarmið um að ekki hafi farið fram fullnægjandi mat á því hvort skilyrði 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998 séu uppfyllt svo taka megí umþrætt svæði til meðferðar, vísist til bréfs óbyggðanefndar til fjármála- og efnahagsráðherra, dags. 11. ágúst 2022. Þar hafi verið tilkynnt um þá ákvörðun nefndarinnar að taka umþrætt svæði til meðferðar og tekið fram að það sé mat nefndarinnar að skilyrðum 7. mgr. 10. gr. sé fullnægt. Einnig vísist til þeirrar ákvörðunar óbyggðanefndar að skoða að nýju hvort taka bæri umþrætt svæði til meðferðar skv. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, en í því sambandi hafi nefndin kallað eftir sjónarmiðum um lagalegan grundvöll málsmeðferðar. Verði því ekki annað séð en að metið hafi verið með mál-efnalegum og fullnægjandi hætti hvort taka mætti umþrætt svæði til meðferðar og hvort til staðar væri raunveruleg athugasemd við kröfugerð ríkisins vegna hvers svæðis.

Í greinargerð ríkisins segir að ekki sé unnt að fallast á að í fyrri úrskurðum óbyggðanefndar sé ekki að finna athugasemdir við kröfugerð íslenska ríkisins, í þeim skilningi sem hér verði að leggja til grundvallar. Orðið „athugasemd“ í 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, sbr. 4. gr. laga nr. 34/2020, sé útskýrt í athugasemdum við frumvarp til laga nr. 34/2020. Í almennum athugasemdum við frumvarpið komi þannig fram að lagt sé til að óbyggðanefnd verði heimilt að taka til meðferðar svæði sem áður hafi sætt meðferð hafi nefndin „gert athugasemd við kröfugerð ríkisins á svæðinu“, en eins og rakið sé í athugasemdum við 4. gr. frumvarpsins „hefur nefndin í nokkrum úrskurðum vakið athygli á því að kröfugerð ríkisins kunni að hafa gengið of skammt.“ Orðið „athugasemd“ í 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998 verði að skilja þannig að það taki ekki aðeins til beinna aðfinnslna nefndarinnar við kröfugerð ríkisins, heldur einnig til ábendinga, ályktana eða afstöðu óbyggðanefndar um að landsvæði utan kröfusvæðis ríkisins teljist eða kunni að teljast utan eignarlanda. Í slíkum athugasemdum óbyggðanefndar felist að til staðar sé óvissa um eignarréttarlega stöðu þeirra svæða sem um ræði.

Að því er varðar réttaráhrif fyrri málsmeðferðar fyrir óbyggðanefnd og dómstólum er af hálfu ríkisins bent á að málsmeðferð Þjóðlendumála sé afmörkuð við Þjóðlendu-

kröfusvæði ríkisins hverju sinni, sbr. m.a. 2. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, og í úrskurði óbyggðanefndar eða dómi í hverju tilviki sé aðeins komist að niðurstöðu um hvort það svæði teljist þjóðlenda eða eignarland.

Hlutverk óbyggðanefndar sé þannig fyrst og fremst að „kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna“, sbr. a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998, á grundvelli krafna ríkisins um þjóðlendur á því svæði sem sé til meðferðar hverju sinni, sbr. 1. mgr. 10. gr. laganna. Hér sé ekki litið fram hjá því að í a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998 sé kveðið á um að hlutverk óbyggðanefndar sé að kanna og skera úr um hvaða land teljist til þjóðlendna „og hver séu mörk þeirra og eignarlanda“. Til þess sé hins vegar að líta að samkvæmt þeirri eignarréttarlegu flokkun lands sem komið hafi verið á fót með lögum nr. 58/1998 sé hverju sinni, hvort sem er við afmörkun þjóðlendukröfu eða úrskurðarorðum óbyggðanefndar, ekki unnt að afmarka þjóðlendu nema gagnvart „eignarlandi“. Í þessu felist hins vegar ekki að framsetning þjóðlendukröfu eða úrskurðarorða óbyggðanefndar hverju sinni feli í sér fyrirvaralausla viðurkenningu eða efnislega niðurstöðu um að allt landsvæði sem falli utan þeirrar framsetningar sé undirorpið beinum eignarrétti.

Í þessu sambandi geti ekki skipt máli þótt gagnaðilar ríkisins hafi í einhverjum tilvikum sett kröfur sínar fram með þeim hætti að taki til svæðis aðliggjandi þjóðlendukröfusvæði. Réttaráhrif slíkrar kröfu, út fyrir kröfu ríkisins, geti ekki talist þau að í úrskurði óbyggðanefndar eða dómi felist endanleg efnisleg niðurstaða um beinan eignarrétt að því svæði sem falli utan þjóðlendukröfusvæðis ríkisins. Enn síður sé unnt að líta svo á að úrskurður óbyggðanefndar feli í sér slíka niðurstöðu þegar svo hátti til að kröfum sé ekki lýst að mörkum þjóðlendukröfu ríkisins eða þegar í úrskurði óbyggðanefndar sé gerð athugasemd við kröfugerð ríkisins um að landsvæði utan þjóðlendukröfu eða þjóðlendu teljist eða kunni að teljast utan eignarlanda.

Að því er varðar málsmeðferð dómstóla í málum skv. 19. gr. laga nr. 58/1998 er á því byggt að í slíkum málum sé aðeins fjallað um það landsvæði sem þjóðlendu-kröfa ríkisins hafi tekið til og úrskurðað hafi verið þjóðlenda eða eignarland hjá óbyggðanefnd. Dómar í þjóðlendumálum hafi því ekki varðað eignarréttarlega stöðu annarra landsvæða, þar á meðal þeirra svæða sem séu nú til meðferðar skv. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998.

Af hálfu íslenska ríkisins er almennt byggt á því, m.a. með vísan til framangreinds, að ekki geti haft þýðingu í málum sem séu til meðferðar skv. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, hvernig kröfugerð eða málatilbúnaði ríkisins hafi verið hagað við fyrri málsmeðferð fyrir óbyggðanefnd eða dómstólum.

Í fyrri málum hafi verið deilt um eignarréttarlega stöðu þjóðlendukröfusvæða sem af hálfu ríkisins hafi verið afmörkuð undir lögbundnum kröfulýsingarfresti á grundvelli þeirra heimilda og upplýsinga sem þá hafi legið fyrir. Undir rekstri hvers máls hafi síðan komið fram nýjar heimildir og upplýsingar án þess hins vegar að ríkinu hafi verið heimilt að auka við kröfugerð sína m.t.t. slíks. Með vísan til athugasemda við frumvarp til laga nr. 34/2020 sé ljóst að allt frá gildistöku laga nr. 58/1998 hafi háttað svo til að

forsendur að baki þjóðlendukröfu ríkisins og afmörkun hennar hafi getað breyst eftir að kröfu hafi verið lýst, án þess hins vegar að úr því hafi verið unnt að bæta. Megin-tilgangur 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, sbr. 4. gr. laga nr. 34/2020, sé að bæta úr þessu. Þessu til viðbótar er bent á að ríkinu hafi ekki verið fært að auka við þjóðlendu-kröfur sínar fyrir dómstólum í málum sem gagnaðilar hafi höfðað til að fá úrskurðum óbyggðanefndar hnekkt, sbr. m.a. 2. mgr. 14. gr. laga nr. 58/1998.

Að öðru leyti er bent á að við mat á því hvort og að hvaða marki það eigi að hafa þýðingu í málum sem séu til meðferðar skv. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, hvernig kröfugerð eða málatilbúnaði ríkisins hafi verið hagað við fyrri málsmeðferð, hljóti að þurfa að horfa sérstaklega til markmiðs laga nr. 58/1998 og 7. mgr. 10. gr. laganna sérstaklega, sbr. m.a. athugasemdir við 4. gr. frumvarps til laga nr. 34/2020. Af þeim leiði að vilji löggjafans standi til þess að komist verði að niðurstöðu um eignarréttarlega stöðu þeirra svæða sem óbyggðanefnd hafi ákveðið að taka til meðferðar skv. 7. mgr. 10. gr. 58/1998 á grundvelli efnislegs mats á fyrirbyggjandi heimildum og öðrum atriðum sem almennt geti haft áhrif á sönnunarmat.

Að því er varðar dóma Hæstaréttar í málum nr. 367/2005 og nr. 571/2006, sem vísað sé til af hálfu gagnaðila og í athugasemdum óbyggðanefndar, er af hálfu ríkisins tekið fram að 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, sbr. 4. gr. laga nr. 34/2020, feli í sér viðbrögð löggjafans við þeim dómum og þeim takmörkunum á lögbundnu hlutverki óbyggðanefndar skv. lögum nr. 58/1998 sem þar hafi endurspeglast.

Með vísan til framangreinds, og þess að málsmeðferð nú fari fram á grundvelli sérstakrar lagaheimildar, sbr. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, sé jafnframt ekki unnt að fallast á að ríkið hafi fyrirgert sér rétti til að gera þjóðlendukröfu vegna umþrættis svæðis, eða að vanlýsingar- eða tómlætisáhrif geti staðið því í vegi að tekin verði efnisleg afstaða til eignarréttarlegrar stöðu þess.

Að því er varði stjórnskipunarlegt gildi laga nr. 34/2020 verði ekki annað ráðið en að dómstólar hafi í tengslum við lög nr. 58/1998 þegar skorið úr þeim álitafnum sem gagnaðilar byggi á í því sambandi, en ekki verði séð að í lögum nr. 34/2020 felist nokkur þau frávík sem geti leitt til annarrar niðurstöðu. Í tengslum við lög nr. 34/2020 hafi því t.a.m. ekki verið lýst yfir eða gefið í skyn að íslenska ríkið njóti eignarréttar sem skert geti eignarrétt gagnaðila, né heldur sé það tilgangur eða markmið breytingalaganna að land í einkaeign færist í hendur ríkisins. Þá verði ekki séð að sjónarmið um bann við afturvirkni laga eigi við rök að styðjast.

Að því er varði sérstaklega meintar réttmætar væntingar gagnaðila vísist til alls framangreinds, og þá sérstaklega þess að í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013 sé að finna sérstaka umfjöllun nefndarinnar um þær heimildir sem gagnaðilar reisi kröfur sínar á og athugasemdir nefndarinnar um að þær heimildir bendi til þess að kröfu-svæðið í máli þessu kunni að falla utan eignarlanda. Út frá þessu og öðru framangreindu sé vandséð hvernig gagnaðilar geti talist eiga réttmætar væntingar til þess að kröfu-svæðið teljist innan eignarlanda þeirra.

Um lagarök er af hálfu ríkisins fyrst og fremst vísað til laga nr. 58/1998 um þjóðlendur, sbr. lög nr. 34/2020 og lögskýringargögn þar að baki. Einnig er vísað til 72. gr. stjórnarskrárinnar, og meginreglna eignarréttar um nám, töku og óslitin not, sem og um eignarráð fasteignaeigenda. Jafnframt er vísað til almennra reglna samninga- og kröfurettar og hefðarlaga nr. 14/1905. Þá er vísað til laga um afréttarmálefni og fjallskil nr. 6/1986, auk eignarréttarreglna Grágásar og Jónsbókar.

6.2 Gagnaðilar íslenska ríkisins

6.2.1 Auðkúluheiði

Af hálfu gagnaðila ríkisins vegna Auðkúluheiðar er kröfugerð ríkisins, dags. 14. nóvember 2022, og röksemdum sem koma fram í greinargerð ríkisins, dags. 26. janúar 2024, mótmælt að því marki sem þær varða Auðkúluheiði. Kröfusvæði ríkisins á norðurhluta Auðkúluheiðar liggi að þjóðlendunni Auðkúluheiði eins og henni sé lýst í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013. Viðbótarþjóðlendukröfum ríkisins á þessu svæði sé hafnað og þess krafist að innan þeirra landamerkja sem ríkið tilgreini í hinni nýju kröfugerð sé enga þjóðlendu að finna.

Af hálfu gagnaðila ríkisins er byggt á því að sú aðgerð íslenska ríkisins að gera ekki kröfu um að landsvæði verði úrskurðað þjóðlenda sé í sjálfu sér viðurkenning á því að ekki sé að finna þjóðlendu á því landsvæði, sem íslenska ríkið sé bundið við. Ríkið hafi þannig fyrirgert rétti sínum til þess að krefjast þess nú að umrætt landsvæði teljist þjóðlenda. Annað fari gegn meginreglum stjórnarsýsluréttar um málshraða, rannsóknarskyldu og meðalhóf, sbr. 9. gr., 10. gr. og 12. gr. stjórnarsýslulaga nr. 37/1993. Með vísan til *res judicata* sjónarmiða sé ljóst að ríkið eigi engar fleiri kröfur í þetta land, þar sem ríkið hafi áður lagt fram kröfur sínar og fengið úrlausn óbyggðanefndar á því hvar mörk þjóðlendunnar endi. Engu máli ætti að skipta í þessu samhengi athugasemd nefndarinnar í úrskurði sínum, í framangreindu máli, um umþrætt landsvæði sem virðist vera grundvöllur að kröfugerð ríkisins í máli þessu.

Byggt er á því að lög nr. 58/1998 veiti ekki heimild til þess að taka aftur upp mál sem þegar hafi verið í dæmt. Ákvæði þess efnis, þ.e. 6. og 7. mgr. 10. gr. hafi ekki tekið gildi fyrr en 19. maí 2020. Úrskurður óbyggðanefndar í fyrrgreindu máli hafi hins vegar verið kveðinn upp 19. desember 2014 en þágildandi ákvæði laganna hafi enga heimild veitt til þess að taka upp málið með þessum hætti. Bann við afturvirkni laga sé meginregla í íslenskum rétti og hafi það verið grundvallarsjónarmið að réttarstaða manna ákvarðist af lögum eins og þau séu hverju sinni.

Af hálfu gagnaðila ríkisins er byggt á því að eignaréttur hans til umþrætts landsvæðis sé verndaður í 72. gr. stjórnarskrá lýðveldisins Íslands nr. 33/1944, sbr. 10. gr. stjórnskipunarlaga nr. 97/1995 og 1. gr. samningsviðauka nr. 1 við mannréttindasáttmála Evrópu, sem sé lögfestur með lögum nr. 62/1994. Á því er byggt að landsvæðið, sem hér sé deilt um eignarrétt á, sé innan marka upphafslegs landnáms á svæðinu. Svæðið

sé ekki mjög hálent, allvel gróið og frekar einsleitt, og því ekki rök til að efast um að landnámslýsingar nái yfir það.

Kröfur gagnaðila ríkisins byggi á landamerkjabréfum, máldögum, afsölum, jarðamati, örnefnaskrá og fleiri þeim skjölum er varði Auðkúluheiði, en um sé að ræða hluta þess svæðis sem Upprekstrarfélag Auðkúluheiðar hafi keypt af ríkinu árið 1918 á fullu verði sem eignarland í samræmi við virðingargerð matsmanna á vegum ríkisins frá 6. maí 1918. Samkvæmt þessum eignarheimildum og öðrum þeim sem vísað sé til í málinu sé ljóst að allt land nyrsta hluta Auðkúluheiðar ætti að teljast til heimalanda, enda sé það umlukið heimalöndum á alla vegu nema til suðurs og sé þannig nær heimalöndum en aðrir hlutar Auðkúluheiðar sem auki líkurnar á því að landið sé undirorpið beinum eignarrétti.

Ríkið sé bundið við að hafa ekki gert þjóðlendukröfu til svæðisins við meðferð málsins fyrir óbyggðanefnd en það land sem hér sé deilt um sé fremur hluti af jörðum á svæðinu heldur en afréttinum. Vísað sé til þeirrar meginreglu eignarréttarins að inntak eignarréttar breytist ekki þó land jarða sé lagt til afréttar. Samkvæmt framangreindu hafi gagnaðilar óskoraðan eignarrétt fyrir þessu landi með öllum gögnum og gæðum, m.a. á grundvelli hefðar. Eigendur hafi farið með öll hefðbundin eignarréttindi jarðarinnar.

Að því er varði eignarréttarlegt inntak hugtaksins afréttur er bent á að í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar sé komist að þeirri niðurstöðu að hugtakið hafi ekki mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi. Hugtakið hafi margræða merkingu í löggjöf fyrr og síðar. Afréttarlönd geti allt eins verið eignarlönd, eins og margdæmt hafi verið, sbr. m.a. Hrd. 448/2006 og Hrd. 536/2006. Afréttarland hafi verið sú náttúruauðlind sem hafi verið skilyrði þess að byggð hafi haldist á jörðum. Engin ástæða sé því til að ætla að eignarréttur hafi fallið niður.

Af hálfu gagnaðila ríkisins er vísað til fyrirspurnar Stjórnarráðs Íslands frá 29. desember 1919 um almenninga og afréttarlönd. Bogi Brynjólfsson sýslumaður hafi svarað með bréfi frá 28. apríl 1920 og sagði ekkert slíkt svæði að finna nema Almenning í Skagaheiði.

Á því er jafnframt byggt að ríkisvaldið hafi í aldanna rás margsinnis viðurkennt að umrætt land sé undirorpið fullkomnum eignarrétti og aldrei haldið öðru fram. Ríkisvaldið hafi nokkrum sinnum getað haft uppi véfengingarkröfu á hendur landeiganda, og m.a. kosið að gera það ekki í kröfulýsingu sinni á svæði 8A, dags. 2. júlí 2012. Ljóst sé því að hún sé löngu niður fallin vegna fyrningar og tómlætis og hafi öllum heimildaskjölum gagnaðila ríkisins verið þinglýst athugasemdalaust. Þá er á því byggt að sá sem hafi í hendi þinglýsta eignarheimild sé talinn eiga tilsvarendi rétt yfir eigninni þar til annað sannist, sbr. m.a. Hrd. 1961:629. Ríkisvaldið beri því sönnunarbyrði fyrir því að umrætt land gagnaðila ríkisins sé ekki fullkominn eign þeirra.

Um lagarök er vísað til laga nr. 58/1998 um þjóðlendur, laga nr. 91/1991 um meðferð einkamála, einkum 116. gr. Þá er krafa um málskostnað byggð á 17. gr. laga nr.

58/1998, sbr. lög nr. 91/1991, einkum 130. og 131. gr. Vísað er til meginreglna í eignarrétti og til stjórnarskrár, einkum 72. gr., jafnræðisreglu stjórnarfarsréttar og stjórnsýsluréttar auk reglna um hefð.

6.2.2 Landsvirkjun

Af hálfu Landsvirkjunar er aðallega byggt á því að bein eða óbein eignarréttindi fyrir-tækisins á kröfusvæði ríkisins, sem einkum séu staðsett innan Auðkúluheiðar, hafi með formlegum og bindandi hætti verið ráðstafað til Landsvirkjunar með samningum. Hafi sú niðurstaða verið staðfest í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013 (Húnavatns-hreppur).

Innan kröfusvæðisins liggi tilgreindur veituskurður frá Austara Friðmundarvatni í Gilsvatn. Um sé að ræða veituleið Blönduvirkjunar frá miðlunarlóni til inntakslóns frá norðurmörkum þjóðlendu að Ásendalæk.

Ljóst sé af framangreindri niðurstöðu óbyggðanefndar að Landsvirkjun fari með eignar- og/eða umráðarétt á ofangreindum veituskurði og njóti lögvarins réttar til nýtingar vegna reksturs Blönduvirkjunar á svæðinu. Sérstaklega sé vísað til samkomulags Landsvirkjunar við sveitastjórnir frá 24. mars 1990, viðauka við samning um virkjun Blöndu frá sama degi, auk samkomulags við eigendur Guðlaugsstaða frá 16. janúar 1990 þar sem samið hafi verið um veituskurð á kröfusvæðinu.

Kröfur Landsvirkjunar byggist á einkaréttarlegum samningum, lögum, úrskurðum og dómum sem staðfesti að Landsvirkjun sé eigandi vatnsréttinda, landsréttinda og annarra réttinda sem til hafi stofnast vegna Blönduvirkjunar og séu innan kröfusvæðisins. Ljóst sé að umrædd réttindi hafi verið framseld til Landsvirkjunar með bindandi hætti og séu varin af 72. gr. stjórnarskrárinnar.

Að auki er vísað til málsástæðna Landsvirkjunar í máli nr. 2/2013 og röksemda óbyggðanefndar, að því marki sem kröfur Landsvirkjunar hafi verið teknar til greina, í úrskurði óbyggðanefndar í umræddu máli.

Um lagarök er af hálfu Landsvirkjunar m.a. vísað til 72. gr. stjórnarskrárinnar um friðhelgi eignarréttarins og meginreglna eignarréttarins, grunnreglna eignarréttar Jónsbókar, landamerkjálaga nr. 5/1882, laga nr. 41/1919 um landamerki o.fl., laga nr. 6/1986 um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., ábúðarlaga nr. 80/2004, jarðarlaga nr. 81/2004, laga nr. 46/1905 um hefð, þinglýsingarlaga nr. 39/1978, laga nr. 60/2013 um náttúruvernd, skipulagslaga nr. 123/2010, mannvirkjalaga nr. 160/2010, laga nr. 58/1998 um þjóðlendur, laga nr. 60/1981 um raforkuver, vatnalaga nr. 15/1923 og laga um Landsvirkjun nr. 59/1965 og 42/1983.

7 NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

7.1 Inngangur

Hér á eftir verður fyrst fjallað um *Almennar niðurstöður óbyggðanefndar* og vikið að fyrirbyggjandi dómafordæmum í þjóðlendumálum. Að því búnu verður gerð grein fyrir almennum álitafnum um stjórnskipulegt gildi 1. máls. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendlaga, lagagrundvöll málsmeðferðarinnar að öðru leyti og um réttmætar væntingar vegna fyrri athafna ríkisins. Þá verður fjallað um landnám á þeim svæðum sem mál þetta varðar og því næst koma niðurstöður óbyggðanefndar um eignarréttarlega stöðu landsvæðanna. Loks verður fjallað um ákvörðun málskostnaðar.

7.2 Almenn atriði

7.2.1 *Almennar niðurstöður óbyggðanefndar*

Í úrskurðum óbyggðanefndar í málum á svæði 1 var í kaflanum *Almennar niðurstöður óbyggðanefndar* gerð grein fyrir athugunum og niðurstöðum um staðreyndir og lagaatriði sem almenna þýðingu geta haft við úrlausn þjóðlendumála. Í úrskurðum í málum á svæði 2 var aukið við umfjöllunina og nokkrum nýjum atriðum bætt við. Kaflar þessir voru felldir saman, með lítils háttar breytingum, og birtir sem viðauki við úrskurði í málum á svæðum 3–6. Þegar úrskurðir í málum á svæði 7A voru kveðnir upp hafði verið bætt við *Almennu niðurstöðurnar* nokkrum köflum úr úrskurðum á svæðum 5–6 en í þeim köflum hafði verið tekin almenn afstaða til tiltekinna staðreynda og lagaatriða sem þar reyndi á. Þær útgáfur *Almennra niðurstöðna óbyggðanefndar* sem fylgdu úrskurðum á svæðum 7B, 8A, 8B, 10A og 10B höfðu með sama hætti verið uppfærðar með umfjöllun um almenn atriði úr úrskurðum á næsta svæði á undan. Þegar úrskurðað var um svæði 9A, 9B og 10C þótti hins vegar ekki þörf á að uppfæra þær að nýju með efni úr úrskurðum á svæðunum á undan. Nú hafa *Almennar niðurstöður óbyggðanefndar* að nýju verið uppfærðar með efni úr úrskurðum á svæði 10B um nýgengna dóma og álitafni um eignarréttarlega stöðu efstu hluta fjalla.¹⁸⁶

Umfjöllun og niðurstöður óbyggðanefndar um eignarland eða þjóðlendu á einstökum landsvæðum, sbr. kafla 7.4 hér á eftir, eru í beinu samhengi og samræmi við *Almennar niðurstöður óbyggðanefndar*, með framangreindum viðbótum, og þar er vísað til þeirra eftir því sem við á.

7.2.2 *Dómafordæmi í þjóðlendumálum*

Í úrskurðum óbyggðanefndar á hverju svæði hefur jafnan verið gerð grein fyrir þeim dómum Hæstaréttar eða Landsréttar sem hafa fallið frá uppkvaðningu úrskurða á næsta svæði á undan. Úrskurðir í málum á svæði 10B, þ.e. í Ísafjarðarsýslum, voru kveðnir

¹⁸⁶ Úrskurðir á svæði 10B voru kveðnir upp á eftir úrskurðum á svæði 10C og eru því þeir úrskurðir sem óbyggðanefnd kvað upp næst á undan þessum.

upp 30. ágúst 2023. Hæstiréttur hefur ekki kveðið upp neina dóma í þjóðlendumálum síðan þá. Því liggja sem áður fyrir samtals 69 dómur Hæstaréttar í málum sem varða ágreining um eignarréttarlega stöðu lands samkvæmt þjóðlendulögum, nr. 58/1998. Frá sama tíma hefur Landsréttur kveðið upp sex dóma í þjóðlendumálum.

Um er að ræða fjóra dóma frá 7. júní 2024 í málum nr. 430/2022 (Hamraendar), 431/2022 (Stóru-Hnausar), 432/2022 (Miðvellir) og 433/2022 (Hellnar), sem vörðuðu úrskurð óbyggðanefndar 15. ágúst 2019 í máli nr. 1/2018 (Snæfellsjökull og landsvæði sunnan og austan hans), og tvo dóma frá 10. október 2024 í málum nr. 40/2023 (Stóra-Vatnshornsmúli) og 41/2023 (Jörfaafréttur), sem vörðuðu úrskurð óbyggðanefndar 3. maí 2018 í máli nr. 2/2016 (Haukadalshreppur og Miðdalahreppur austan Miðár). Óskað hefur verið leyfis Hæstaréttar til að áfrýja dómunum fjórum sem kveðnir voru upp 7. júní 2024 en afstaða Hæstaréttar til beiðnanna liggur ekki fyrir. Þá liggur ekki fyrir hvort óskað verður leyfis Hæstaréttar til að áfrýja dómunum frá 10. október 2024.

Þar sem ekki er ljóst hvort þessi mál fá efnislega meðferð fyrir Hæstarétti verður ekki fjallað nánar um þau hér að sinni.

7.2.3 Almenn álitafni um stjórnskipulegt gildi

1. másl. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998

Gagnaðilar íslenska ríkisins í málum nr. 1–5/2023 byggja á því að málsmeðferð á grundvelli 1. másl. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998 brjóti gegn 2. gr. stjórnarskrárinnar um þrískiptingu ríkisvalds og 72. gr. stjórnarskrárinnar um friðhelgi eignarréttar. Á þessum grundvelli er þess krafist að óbyggðanefnd vísi kröfum ríkisins um þjóðlendur frá nefndinni. Þar sem flestir gagnaðilar íslenska ríkisins í málum nr. 1–5/2023 byggja á sjónarmiðum af þessu tagi þykir rétt að taka þau til almennrar umfjöllunar.

Með 4. gr. laga nr. 34/2020 um breytingu á lögum nr. 58/1998 bættist ný 7. mgr. 10. gr. við síðarnefndu lögin. Samkvæmt 1. másl. hennar er óbyggðanefnd heimilt að taka til meðferðar svæði, þ.e. landshluta, sem áður hafa sætt meðferð hennar, ef hún hefur í úrskurði gert athugasemd við kröfugerð ráðherra. Í athugasemdum við frumvarp það sem varð að lögum nr. 34/2020 kemur fram að við útfærslu ákvæða sem heimila óbyggðanefnd að fjalla aftur um landshluta þar sem málsmeðferð er lokið hafi verið gætt að ákvæðum stjórnarskrár og mannréttindasáttmála Evrópu um réttláta málsmeðferð og vernd eignarréttar. Samkvæmt því liggur fyrir mat löggjafans um að 1. másl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendulaga samræmist stjórnarskrá að þessu leyti.

Í því sambandi er þess einnig að gæta að skv. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendulaga fer um málsmeðferð á grundvelli ákvæðisins eftir málsmeðferðarreglum þjóðlendulaga. Mál sem rekin eru á þessum grundvelli fá því sömu málsmeðferð og önnur mál sem óbyggðanefnd hefur haft til úrlausnar. Sú málsmeðferð hefur verið talin standast ákvæði stjórnarskrárinnar og mannréttindasáttmála Evrópu, líkt og fjallað hefur verið um í

fjölda dóma Hæstaréttar¹⁸⁷ og jafnframt í ákvörðun Mannréttindadómstóls Evrópu í máli Þorláks Arnar Bergssonar o.fl. gegn Íslandi, nr. 46461/06. Í síðastnefnda málinu gat Mannréttindadómstóll Evrópu þess m.a. — til stuðnings því að málsmeðferðin bryti ekki gegn ákvæðum mannréttindasáttmála Evrópu — að í þjóðlendlögum væri því ekki fyrirfram lýst yfir, eða gefið í skyn, að íslenska ríkið nyti eignarréttar sem skert gæti eignarréttindi einkaaðila og jafnframt að með lögunum væri ekki verið að færa land í einkaeign í hendur ríkisins. Hið sama á við um málsmeðferð skv. 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. laganna. Með ákvæðinu er því ekki lýst yfir eða gefið í skyn að íslenska ríkið njóti eignarréttar sem skert geti eignarréttindi einkaaðila og ætlunin er eftir sem áður ekki sú að land í einkaeign færist í hendur ríkisins. Þvert á móti er óbyggðanefnd falið að leysa úr eignarréttarlegri stöðu þeirra landsvæða sem til umfjöllunar eru með sama hætti og í öðrum málum sem nefndin hefur haft til meðferðar. Við meðferð málanna hafa gagnaðilar íslenska ríkisins öll sömu tækifæri til að koma sjónarmiðum sínum á framfæri og í öðrum málum fyrir óbyggðanefnd. Að mati nefndarinnar er því ekki tilefni til að telja að málsmeðferð á grundvelli 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendlaga brjóti gegn ákvæðum stjórnarskrár eða mannréttindasáttmála Evrópu um friðhelgi eignarréttar.

Athugasemdir gagnaðila ríkisins sem varða 2. gr. stjórnarskrárinnar byggjast á því að öll kröfussvæði ríkisins í málum nr. 1–5/2023 eru aðliggjandi svæðum sem óbyggðanefnd hefur úrskurðað þjóðlendur og dómstólar hafa í flestum tilvikum tekið afstöðu til þeirra. Í öllum þeim tilvikum þar sem dómstólar hafa tekið afstöðu til úrskurða óbyggðanefndar um svæði aðliggjandi kröfussvæðum ríkisins í málum nr. 1–5/2023 voru niðurstöður óbyggðanefndar um þjóðlendur staðfestar.¹⁸⁸ Byggt er á því af hálfu gagnaðila ríkisins að í niðurstöðum dómstóla um að staðfesta úrskurði óbyggðanefndar um þjóðlendumörk hafi jafnframt falist bindandi úrlausn um að landsvæði utan þjóðlendumarka samkvæmt úrskurðunum væru eignarlönd. Með því að heimila nefndinni nú að taka svæði til meðferðar sem liggja að umræddum þjóðlendumörkum sé farið á svig við 2. gr. stjórnarskrárinnar þar sem dómstólar hafi þegar tekið afstöðu til

¹⁸⁷ Í þessu sambandi vísast m.a. til fyrsta dóms Hæstaréttar í þjóðlendumáli frá 21. október 2004 í máli nr. 48/2004 ((Framafreittur og efstu jarðir í Biskupstungum), þar sem nokkuð ítarlega er fjallað um atriði af þessu tagi.

¹⁸⁸ Um er að ræða dóma Hæstaréttar 10. febrúar 2011 í máli nr. 299/2010 (Valþjófsstaður), 22. mars 2010 í máli nr. 409/2009 (Skriðuklaustur), 7. október 2010 í máli nr. 517/2009 (Grimólfsártunga), 28. nóvember 2013 í máli nr. 546/2012 (Eyvindarstaðaheiði og Hraunin), 18. september 2014 í máli nr. 24/2014 (Vaskárdalur), 20. október 2016 í máli nr. 59/2016 (Torfufell, Hólsgerði og Úlfá); dóma Landsréttar 20. október 2020 í máli nr. 184/2019 (Auðkúluheiði) og 4. nóvember 2022 í máli nr. 515/2021 (Fjallendi Hraunhrepps); dóm Héraðsdóms Austurlands frá 5. mars 2010 í máli nr. E-345/2007 (suðurhluti Kverkártungu), dóma Héraðsdóms Norðurlands eystra frá 14. október 2013 í máli nr. E-75/2010 (Almenningur) og frá 15. október 2013 í máli nr. E-74/2010 (Bakkasel, syðri hluti), og dóm Héraðsdóms Norðurlands vestra frá 31. desember 2018 í máli nr. E-24/2015 (Skrapatunguafreitt). Í tilviki tveggja svæða sem nú eru til meðferðar liggja ekki fyrir dómsúrlausnir um úrskurði óbyggðanefndar um aðliggjandi landsvæði. Það eru Kornsártungur í máli nr. 2/2023 og svæði sunnan og austan Drangajökuls í máli nr. 4/2023.

eignarréttarlegrar stöðu meirihluta þeirra landsvæða sem til meðferðar eru í málum nr. 1–5/2023.

Í þessu sambandi er til þess að líta að sakarefni þeirra dómsmála sem rekin hafa verið á grundvelli 19. gr. laga nr. 58/1998 um gildi viðkomandi úrskurða óbyggðanefndar hefur í öllum tilvikum einskorðast við afmörkun og eignarréttarlega stöðu þeirra landsvæða sem óbyggðanefnd úrskurðaði þjóðlendur. Kröfugerð gagnaðila ríkisins í öllum málunum var á þá leið að felld yrðu úr gildi ákvæði í úrskurðum nefndarinnar um að land innan tiltekinna marka væri þjóðlenda. Í sumum tilvikum var þess einnig krafist að viðurkennt væri að innan sömu marka væri enga þjóðlendu að finna eða að viðurkennt væri að land innan sömu marka væri eignarland. Í öllum málunum var íslenska ríkið sýknað af kröfum gagnaðila þess. Með því voru staðfestar niðurstöður óbyggðanefndar um að umrædd landsvæði væru þjóðlendur. Eignarréttarleg staða aðliggjandi landsvæða var hins vegar ekki til umfjöllunar í dómunum og þar með ekki hluti af sakarefni þeirra, enda var engin afstaða tekin til þeirra í úrskurðum óbyggðanefndar. Skv. 1. mgr. 116. gr. laga um meðferð einkamála, nr. 91/1991, er dómur bindandi um úrslit sakarefnis milli aðila og þeirra sem koma að lögum í þeirra stað, um þær kröfur sem eru dæmdar þar að efni til. Með öðrum orðum eru bindandi réttaráhrif dóms, *res judicata* áhrif, bundin við það sakarefni sem leyst er úr í viðkomandi dómi á grundvelli þeirra efniskrafna sem gerðar eru. Þeir dómur sem hér eru til umfjöllunar eru samkvæmt framansögðu bindandi um það álítaefni hvort þau landsvæði sem þá voru til umfjöllunar og eru aðliggjandi kröfusvæðum ríkisins í málum nr. 1–5/2023 séu þjóðlendur en ekki um eignarréttarlega stöðu kröfusvæðanna sem nú eru til meðferðar eða annarra landsvæða utan þeirra þjóðlendna sem voru til umfjöllunar í dómsmálunum. Umræddir dómur standa þannig ekki í vegi fyrir því að óbyggðanefnd fjalli um eignarréttarlega stöðu kröfusvæða ríkisins í málum nr. 1–5/2023. Að sama skapi er ekki fallist á að með 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998 sé nefndinni ætlað að ganga inn á svið dómstóla og að með því sé brotið gegn 2. gr. stjórnarskrárinnar.

Í öllu falli er ljóst að óbyggðanefnd, sem er stjórnvald og handhafi framkvæmdarvalds, hefur almennt ekki heimild til að víkja lögum eða einstökum lagaákvæðum sem henni er falið að vinna eftir til hliðar á þeim grundvelli að þau samræmist ekki stjórnarskrá. Ef nefndin gerði það stigi hún inn á svið dómstóla í andstöðu við 2. gr. stjórnarskrárinnar, enda er slíkt almennt aðeins á forræði dómstóla. Aðeins hefur verið talið að játa verði stjórnvöldum heimild til að láta hjá líða að beita lögum ef tiltekið lagaákvæði er bersýnilega í andstöðu við stjórnarskrá eða skýrt dómafordæmi liggur fyrir um það, en jafnframt að gera verði afar ríkar kröfur til þess að ósamræmi laga við stjórnarskrá sé bersýnilegt og slík niðurstaða sé hvorki háð vafa né flókinni lagatúlkun, sbr. dóm Hæstaréttar 25. október 2023 í máli nr. 9/2023. Að mati óbyggðanefndar eru slíkar aðstæður ekki uppi í máli þessu. Telji gagnaðilar íslenska ríkisins að vafi sé uppi um stjórnskipulegt gildi 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendulaga, sem meðferð mála nr. 1–5/2023 byggist á, geta þeir látið á það reyna fyrir dómstólum að fengnum úrskurði

óbyggðanefndar, að gættum skilyrðum réttarfarslaga. Í því sambandi er bent á að sá sem ekki vill una úrskurði óbyggðanefndar skal höfða einkamál innan sex mánaða frá útgáfudegi þess Lögbirtingablaðs sem útdráttur úr úrskurði er birtur í, sbr. 1. mgr. 19. gr. þjóðlendlaga, og heimilt er að veita aðila gjafsókn í slíkum einkamálum, sbr. 2. mgr. sömu greinar.

Að öllu framangreindu virtu er ekki fallist á að vísa máli þessu frá eða hafna kröfum ríkisins á þeim grundvelli að 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998 brjóti gegn ákvæðum stjórnarskrár eða mannréttindasáttmála Evrópu. Málsástæður sem varða réttmætar væntingar vegna fyrri athafna ríkisins verða teknar til skoðunar í kafla 7.2.5.

7.2.4 Almenn álitaefni um lagagrundvöll málsmeðferðarinnar

Gagnaðilar íslenska ríkisins í málum nr. 1–5/2023 byggja í mörgum tilvikum á því að athugasemdir óbyggðanefndar við kröfugerð ráðherra í fyrri úrskurðum nefndarinnar, sem liggja til grundvallar meðferð mála nr. 1–5/2023, geti ekki talist vera *athugasemdir* í skilningi 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendlaga. Á þessum grundvelli er þess krafist að óbyggðanefnd vísi kröfum ríkisins um þjóðlendur frá nefndinni. Þar sem margir gagnaðilar íslenska ríkisins í málum nr. 1–5/2023 byggja á sjónarmiðum af þessu tagi þykir rétt að taka þau til almennrar umfjöllunar.

Líkt og áður segir var 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998 bætt við lögum með 4. gr. laga nr. 34/2020. Skv. 1. málsl. hennar er óbyggðanefnd heimilt að taka til meðferðar svæði, þ.e. landshluta, sem áður hafa sætt meðferð hennar, ef hún hefur í úrskurði gert athugasemd við kröfugerð ráðherra. Í athugasemdum við frumvarp það sem varð að lögum nr. 34/2020 segir að markmiðið með þessari heimild sé að stuðla að því að niðurstöður ráðist af efnislegu mati á fyrirliggjandi heimildum og öðrum atriðum sem geta haft áhrif á sönnunarmat, frekar en því að svæði hafi orðið útundan í upphaflegri kröfugerð ríkisins vegna mistaka eða vegna þess að þýðingarmikil gögn voru ekki komin fram þegar kröfum var lýst. Lagt sé til að slík heimild verði bundin svæðum þar sem óbyggðanefnd hafi í úrskurðum gert athugasemdir við kröfur ríkisins, en í nokkrum úrskurðum hafi óbyggðanefnd vakið máls á því að tiltekin svæði sem féllu utan við kröfur ríkisins kynnu einnig að vera utan eignarlanda. Nefndinni hafi ekki verið heimilt að rannsaka svæðin nánar vegna þess að ekki voru uppi kröfur frá ríkinu þar að lútandi. Því leiki enn vafi á um hvort þau séu háð beinum eignarrétti. Jafnframt segir í athugasemdum með frumvarpinu að til að ná því markmiði þjóðlendlaga að skera úr um mörk þjóðlendna og eignarlanda á landinu öllu sé mikilvægt að taka af öll tvímæli um að nefndinni sé heimilt að taka svæði af þessu tagi til meðferðar. Niðurstaða um hvort svæðin séu í reynd þjóðlendur eða eignarlönd ráðist sem endranær af mati á gögnum sem koma fram, innan marka kröfugerðar. Þá er tekið fram að ríkið geti ekki á grundvelli þessarar heimildar afmarkað kröfur sínar þannig að þær nái inn á land sem áður hefur sætt slíkum kröfum, enda væri þá um tvöfalda málsmeðferð að ræða sem vafi væri á að samræmdist 6. gr. mannréttindasáttmála Evrópu, sbr. lög nr. 62/1994.

Enn fremur eru í athugasemdum við frumvarpið talin upp þau tilvik sem sögð eru uppfylla skilyrði 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendulaga um að óbyggðanefnd hafi í úrskurði gert athugasemd við kröfugerð ráðherra, fram að framlagningu frumvarpsins sem varð að lögum nr. 34/2020. Þar segir að um sé að ræða úrskurði óbyggðanefndar í málum:

- nr. 1/2005 (Fljótsdalur og Jökuldalur austan Jökulsár á Jökuldal) hvað varðar annars vegar mörk Skriðuklausturs gagnvart afréttarsvæðunum Rana og Undir Fellum og hins vegar mörk Valþjófsstaðar gagnvart svokölluðum Vestur-öræfum,
- nr. 4/2005 (Svalbarðshreppur, Þórshafnarhreppur og Skeggjastaðahreppur) hvað varðar annars vegar nyrsta hluta Grímólfsártungu og hins vegar Kverkár-tungu,
- nr. 2/2008 (Eyjafjarðarsveit vestan Eyjafjarðarár) hvað varðar fjalllendi vestan Urðarvatna,
- nr. 3/2008 (Hörgárbyggð austan Öxnadalsár) að því er varðar merki Vaskárdals, Almennings og Bakkasels,
- nr. 5/2008 (Húnavatnshreppur austan Blöndu og Skagafjörður vestan Vestari-Jökulsár, ásamt Hofsjökli) hvað varðar annars vegar landsvæði norðan Eyvindarstaðaheiðar og hins vegar Hraunin svonefndu austan Eyvindarstaða-heiðar,
- nr. 1/2013 (Skagi) hvað varðar annars vegar austasta hluta Skálahnjúks og hins vegar mörk Skrapatunguafréttar,
- nr. 2/2013 (Húnavatnshreppur) hvað varðar annars vegar mörk milli Auðkúlu og Auðkúluheiðar og hins vegar hluta af svæðinu milli Kornsár og Kleppu-kvísar, og
- nr. 1/2014 (landsvæði milli Hítarvatns og Fossdalsár) hvað varðar annars vegar norðausturmerki Svarfhóls og hins vegar svæði austan Hítardals.

Framsetning athugasemdanna í þessum úrskurðum er mismunandi en í öllum tilvikum er vakið mál á því að gögn málsins kunni að gefa til kynna óvissu um eignarréttarlega stöðu lands utan svæðis þar sem ríkið hafði gert þjóðlendukröfur en jafnframt tekið fram, oftast með vísan til dóma Hæstaréttar í málum nr. 367/2005 og 571/2006, að þar sem óbyggðanefnd sé bundin af kröfugerð aðila geti ekki komið til skoðunar í málinu hvort þar sé um að ræða eignarland eða þjóðlendu.

Ljóst þykir að fyrrgreind talning sé tæmandi miðað við þann tíma þegar frumvarp til laga nr. 34/2020 var lagt fram, þ.e. 1. nóvember 2019. Eftir þann tíma, 21. febrúar 2020, kvað nefndin upp úrskurð í máli nr. 1/2019 sem hefur að geyma sambærilega athuga-semnd að því er varðar svæði sunnan og austan Drangajökuls, þar sem nefndin vakti mál á því að vafi kynni að vera um eignarréttarlega stöðu þess svæðis. Að mati nefndarinnar verður ekki litið fram hjá framangreindri talningu við mat á því hvað teljist vera athuga-semnd við kröfugerð ráðherra í skilningi 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998 heldur

beri að túlka ákvæðið með hliðsjón af henni. Af athugasemdum við frumvarpið er að mati nefndarinnar skýrt að vilji löggjafans var að ákvæðið yrði túlkað með þeim hætti. Þá verður einnig að túlka ákvæðið með hliðsjón af því markmiði þjóðlendulaga að skera úr um mörk þjóðlendna og eignarlanda á landinu öllu og því markmiði með lögfestingu 7. mgr. 10. gr. laganna að niðurstöður ráðist af efnislegu mati á fyrirbyggjandi heimildum og öðrum atriðum sem geta haft áhrif á sönnunarmat.

Líkt og segir í bréfi óbyggðanefndar til fjármála- og efnahagsráðherra frá 11. ágúst 2022,¹⁸⁹ er mat nefndarinnar, að teknu tilliti til athugasemda með frumvarpi er varð að lögum nr. 34/2020, að fullnægt sé skilyrðum 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998 til að taka til meðferðar þau sautján landsvæði sem eru til umfjöllunar í málum nr. 1–5/2023.

Að þessu gættu er ekki fallist á að vísa kröfum íslenska ríkisins frá óbyggðanefnd á þeim grundvelli að athugasemdir óbyggðanefndar við kröfugerð ráðherra í fyrri úrskurðum nefndarinnar, sem liggja til grundvallar málsmeðferð í málum nr. 1–5/2023, geti ekki talist vera athugasemdir í skilningi 1. málsl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendulaga.

7.2.5 Almenn álitafni um réttmætar væntingar vegna fyrri athafna ríkisins

Gagnaðilar íslenska ríkisins í málum nr. 1–5/2023 byggja á því að kröfugerð ríkisins í málunum sé ósamrýmanleg kröfugerð ríkisins í eldri málum fyrir óbyggðanefnd. Með því að lýsa ekki kröfum til viðkomandi landsvæða í eldri málum hafi ríkið skapað réttmætar væntingar til þess að landsvæði sem ekki voru úrskurðuð þjóðlendur á þeim tíma væru eignarlönd. Þar sem flestir gagnaðilar íslenska ríkisins í málum nr. 1–5/2023 byggja á sjónarmiðum af þessu tagi þykir rétt að taka þau til almennrar umfjöllunar. Til stuðnings þessari málsástæðu vísa gagnaðilar ríkisins til dóma Hæstaréttar 10. október 2013 í máli nr. 617/2012 (landsvæði sunnan Ölfusafréttar) og 28. september 2017 í máli nr. 94/2017 (Hvassafellsdalur). Þessir dómur verða teknir til nánari skoðunar í þessu samhengi og einnig dómur Hæstaréttar 11. maí 2006 í máli nr. 496/2005 (Skaftafell II),¹⁹⁰ auk tveggja úrskurða óbyggðanefndar.

Í dómi Hæstaréttar í máli nr. 496/2005 (Skaftafell II) var um að ræða landsvæði á Skeiðarársandi sem var innan lýstra merkja samkvæmt landamerkjabréfi Skaftafells II en Hæstiréttur taldi þó að eldri heimildir styddu ekki að það hefði verið numið til eignar og þannig orðið hluti jarðarinnar. Aftur á móti taldi rétturinn að með tilteknum gerðum í tengslum við áform um stofnun þjóðgarðs í Skaftafelli hefðu menntamálaráðherra og Náttúruverndarráð „ítrekað í orði og verki lagt til grundvallar í lögskiptum við þá, sem núverandi eigendur Skaftafells II leiða rétt sinn frá, að landið á Skeiðarársandi, sem hér er deilt um, sé eignarland þeirra“. Dómkröfur ríkisins um að svæðið væri þjóðlenda væru þessu alls ósamrýmanlegar. Þau lögskipti sem þar um ræðir fólust m.a. í því að

¹⁸⁹ Sjá hliðsjónargagn nr. H-2.

¹⁹⁰ Sjá einnig umfjöllun um þessa dóma í kafla 11.3 í *Almennum niðurstöðum óbyggðanefndar* (í viðauka) og í úrskurði óbyggðanefndar 15. ágúst 2019 í máli nr. 4/2018 (Fjalllendið milli Elliða og Lágafells auk Baulárvalla).

menntamálaráðherra undirritaði árið 1966 afsal fyrir hönd ríkisins sem kaupanda að landinu, þar sem vísað var til framangreinds landamerkjabréfs Skaftafells II, og Náttúruverndarráð gaf út yfirlýsingu árið 1987 um að ágreiningssvæðið utan þjóðgarðsins væri í eigu lögbýlisins.

Í dómi Hæstaréttar í máli nr. 617/2012 (landsvæði sunnan Ölfusafréttar) var sú staða uppi að íslenska ríkið var meðal þeirra sem seldu hluta ágreiningssvæðisins til Orkuveitu Reykjavíkur 1999 og við kaupin var gengið út frá því að svæðið væri innan merkja jarða og háð beinum eignarrétti á þeim grundvelli. Jafnframt var þar gengið út frá því að hið sama ætti við um svæði sem Orkuveitan keypti af eigendum nærliggjandi jarða. Réð þetta atriði úrslitum um þá niðurstöðu réttarins að svæðið væri eignarland en ekki þjóðlenda, þrátt fyrir að rétturinn teldi eldri heimildir mæla gegn þeirri lýsingu landamerkjabréfa umræddra jarða að svæðið væri innan merkja þeirra. Talið var að ríkið hefði með þeim gerðum sem um ræddi viðurkennt í lögskiptum sínum við Orkuveituna að svæðið sem deila hennar við ríkið laut að væri háð beinum eignarrétti. Krafa ríkisins um mörk þjóðlendu var talin alls ósamrýmanleg þessu.

Um þessa tvo dóma segir í kafla 11.3 í *Almennum niðurstöðum óbyggðanefndar*:

Það vekur athygli að í báðum þeim dómum Hæstaréttar sem hér um ræðir, þ.e. annars vegar um landsvæði sunnan Ölfusafréttar og hins vegar um landsvæði á Skeiðarársandi, ráða fyrri lögskipti handhafa ríkisvalds við eigendur viðkomandi jarða úrslitum um að umrædd landsvæði eru talin innan þeirra, jafnvel þótt viðkomandi handhafar ríkisvalds hafi ekki verið bærir að lögum til að afsala landinu eða breyta eignarréttarlegri stöðu þess. Þau lögskipti sem um ræðir vegna landsvæðisins sunnan Ölfusafréttar áttu sér stað eftir gildistöku þjóðlendulaga og það var landbúnaðarráðherra sem undirritaði umrætt afsal fyrir hönd ríkisins. Framangreind lögskipti menntamálaráðherra og Náttúruverndarráðs við eigendur Skaftafells áttu sér aftur á móti stað fyrir gildistöku þjóðlendulaga. Af forsendum Hæstaréttar má ráða að rétturinn líti svo á að fyrir þann tíma hafi umrætt landsvæði á Skeiðarársandi verið eigendalaust en orðið undirorpið beinum eignarrétti vegna téðra lögskipta þrátt fyrir að þágildandi réttarreglur hafi ekki haft að geyma heimildir til handa menntamálaráðherra eða Náttúruverndarráði til að stofna til beins eignarréttar á eigendalausum svæðum.

Umræddir dómar Hæstaréttar kunna að leiða til breytts sönnunarmats óbyggðanefndar í tilvikum þar sem athafnir handhafa ríkisvalds í lögskiptum við hagsmunaaðila benda til að lítið hafi verið svo á að viðkomandi ágreiningssvæði sé háð beinum eignarrétti. Í slíkum tilvikum þarf að meta sérstaklega hvort þau lögskipti hafi áhrif á niðurstöðu um eignarréttarlega stöðu svæðisins.

Eftir að þetta var ritað féll einn dómur til viðbótar í Hæstarétti þar sem reyndi á sambærilegt álitaefni, þ.e. áður nefndur dómur Hæstaréttar í máli nr. 94/2017 (Hvassafellsdalur). Þar réðu fyrri lögskipti eiganda Hvassafells við íslenska ríkið úrslitum um þá niðurstöðu að Hvassafellsdalur væri eignarland, þrátt fyrir að rétturinn teldi að fyrirbyggjandi heimildir styddu „á engan hátt að land á svæðinu, sem málið varðar, hafi með námi orðið háð beinum eignarrétti“, heldur hnigju þær þvert á móti eindregið að því „að eigendur Hvassafells hafi notið óbeinna eignarréttinda yfir landinu, sem falist hafi í hefðbundnum notum til upprekstrar búfjár og öðru því sem afréttir hafa í aldanna rás almennt verið hafðir til“. Þau lögskipti sem um ræðir fólu í sér að landbúnaðarráðherra

samþykkti landskipti á því landi sem deilt var um í málinu og töku þess úr landbúnaðarnotum á þeim grundvelli að um land jarðar væri að ræða. Í forsendum fyrir niðurstöðu dómsins segir:

Eðli máls samkvæmt var ekki unnt að ræða á þennan hátt um landsvæðið Hvassafellsdal sem spildu innan jarðarinnar Hvassafells, skiptingu þeirrar spildu út úr landi jarðarinnar og skráningu svæðisins sem nýrrar jarðar, svo og að samþykkja að það fengi þá stöðu að lögum, nema á þeim grundvelli að landið á svæðinu væri háð beinum eignarrétti. Krafa fjármálaráðherra, sem barst óbyggðanefnd 14. mars 2008 um mörk þjóðlendu og eignarlenda, var að því er varðar Hvassafellsdal alls ósamrýmanleg framangreindri afstöðu landbúnaðarráðherra, hliðsetts handhafa framkvæmdarvalds stefnda. Er því óhjákvæmilegt að taka til greina kröfu áfrýjanda um að felld verði úr gildi ákvæði í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2008 um að landsvæðið Hvassafellsdalur sé þjóðlenda, sbr. meðal annars dóma Hæstaréttar 11. maí 2006 í máli nr. 496/2005 og 10. október 2013 í máli nr. 617/2012.

Á sambærilegt álitaefni reyndi einnig í úrskurði óbyggðanefndar 3. maí 2018 í máli nr. 3/2016 (Hörðudalshreppur og Miðdalahreppur vestan Miðár), að því er varðar Sauðafellsselland. Þar lá fyrir samningur um fjölnytjaskógrækt, staðfestur af landbúnaðarráðuneytinu fyrir hönd landbúnaðarráðherra, þar sem ótvírætt virtist gert ráð fyrir að svæðið sem samningurinn tók til og var innan ágreiningssvæðis málsins væri hluti af viðkomandi lögbýli og háð beinum eignarrétti. Óbyggðanefnd taldi að krafa fjármála- og efnahagsráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins um að sama svæði væri þjóðlenda væri ósamrýmanleg framangreindri afstöðu landbúnaðarráðherra, hliðsetts handhafa framkvæmdarvalds, sem girti jafnframt fyrir að unnt væri að fallast á kröfuna, a.m.k. að því er þann hluta ágreiningssvæðisins varðaði.

Einnig má nefna úrskurð óbyggðanefndar 15. ágúst 2019 í máli nr. 4/2018 (Fjallendið milli Elliða og Lágafells auk Baulárvalla). Þar lá m.a. fyrir að skrifstofustjóri í landbúnaðarráðuneytinu hafði, fyrir hönd ráðherra, undirritað tvær yfirlýsingar 1964 um landamerki tiltekinna jarða sunnan Baulárvallavatns. Þá lá einnig fyrir afsal frá 1992, undirritað af landbúnaðarráðherra, vegna einnar jarðarinnar, þar sem vísað var um landamerki jarðarinnar til annarrar af landamerkjayfirlýsingunum frá 1964. Um þetta segir í úrskurði óbyggðanefndar:

Landbúnaðarráðherra og starfsmenn ráðuneytisins voru ekki til þess bærir að breyta eignarréttarlegri stöðu hins umdeilda svæðis með því að undirrita umræddar tvær yfirlýsingar um landamerki 1964 og afsala 1992 stærra svæði en áður tilheyrði Ytra-Lágafelli, sbr. þá meginreglu eignarréttar að eigandi fasteignar getur ekki afsalað viðtækari eignarréttindum en hann sjálfur er sannanlega kominn að. Þrátt fyrir það verður að telja að með þessum gerðum hafi íslenska ríkið viðurkennt gagnvart Ársæli Jóhannessyni, sem keypti Ytra-Lágafell 1992, að sameiginleg landamerki Ytra-Lágafells og Hofsstaða væru þau sem greinir í yfirlýsingunni frá 1964. Jafnframt mátti ríkinu vera ljóst að eigendur Hofsstaða og Elliða gætu lagt traust sitt á að í þessu fælist að ríkið viðurkenndi þau landamerki sem lýst er í yfirlýsingunum tveimur frá 1964 sem báðar eru undirritaðar af skrifstofustjóra í landbúnaðarráðuneytinu. Breytir engu um þetta þótt sýslumannsembættið hafi þinglýst skjölunum með athugasemdum um að embættið hefði ekki borið landamerkjalyfingarnar saman við eldri heimildarskjöl um svæðin. Krafa ríkisins um þjóðlendu innan þeirra merkja sem lýst er í umræddum yfir-

lýsingum er þessu ósamrýmanleg, sbr. áðurnefnda dóma Hæstaréttar í málum nr. 496/2005, 617/2012 og 94/2017, og er henni því hafnað.

Hér hefur verið rakin réttarframkvæmd um áhrif fyrri athafna ríkisins á þjóðlendumál fyrir óbyggðanefnd og dómstólum. Í þeim tilvikum sem slíkt hefur haft áhrif á niðurstöður þjóðlendumála hafa tilteknar *athafnir* ríkisins verið taldar hafa skapað væntingar hjá landeigendum og verið ósamrýmanlegar síðari þjóðlendukröfum, en kröfunum hefur verið hafnað á þeim grundvelli. Allar þær athafnir ríkisins sem í áðurnefndum dómum voru taldar ósamrýmanlegar þjóðlendukröfum ríkisins eiga það sameiginlegt að hafa varðað tiltekin afmörkuð landsvæði og beinst að eigendum tiltekinna jarða. Umræddar athafnir ríkisins fólu þannig í sér viðurkenningu á því að afmörkuð landsvæði væru hlutar tiltekinna jarða og eignarlönd viðkomandi landeigenda á þeim grundvelli. Í dómi Hæstaréttar í máli nr. 496/2005 (Skaftafell II) var til umfjöllunar land á Skeiðarársandi sem menntamálaráðherra hafði afsalað fyrir hönd ríkisins árið 1966 þar sem um landamerki var vísað til landamerkjabréfs Skaftafells II, sem tók til ágreiningssvæðis málsins, auk þess sem fyrir lá yfirlýsing Náttúruverndarráðs frá 1987 um að ágreiningssvæðið væri í eigu lögbýlisins. Í dómi Hæstaréttar í máli nr. 617/2012 (landsvæði sunnan Ölfusafréttar) var um það að ræða að íslenska ríkið hafði verið meðal seljenda hluta ágreiningssvæðis málsins til Orkuveitu Reykjavíkur árið 1999 þar sem gengið var út frá því að svæðið væri innan merkja tiltekinna jarða. Í dómi Hæstaréttar í máli nr. 94/2017 (Hvassafellsdalur) var til umfjöllunar land þar sem landbúnaðarráðherra hafði samþykkt landskipti og töku þess úr landbúnaðarnotum á þeim grundvelli að um land tiltekinna jarðar væri að ræða. Það sama á við um úrskurði óbyggðanefndar sem hér hafa verið nefndir.

Aðgerðaleyfi ríkisins hefur á hinn bóginn almennt ekki verið talið nægja til að skapa slíkar væntingar. Sem dæmi má nefna að aðgerðaleyfi eða tómlæti ríkisins — t.d. þegar látið hefur verið hjá líða að gera athugasemdir eða aðhafast vegna skráningar á eignarhaldi lands á grundvelli eignarheimilda eins og landamerkjabréfa eða þinglýsingabóka — hefur ekki haft sérstaka þýðingu í dómaframkvæmd, sbr. t.d. dóma Hæstaréttar 21. október 2004 í málum nr. 47/2004 (Afréttur norðan vatna) og nr. 48/2004 (Framafréttur og efstu jarðir í Biskupstungum). Slíkt aðgerðaleyfi ríkisins hefur ekki verið talið nægja til þess að skapa réttmætar væntingar um beinan eignarrétt ef fullnægjandi heimildir skortir um eignarhaldið. Athugasemdalaus þinglýsing landamerkjabréfs eða annarrar eignarheimildar hefur þannig ekki verið talin leiða til réttmætra væntinga eigenda jarðar um að beinn eignarréttur hafi með því unnist að landi sem ekki átti undir jörðina áður, sbr. t.d. dóm Hæstaréttar 27. september 2012 í máli nr. 350/2011 (Hofsafréttur).

Af framangreindri dómaframkvæmd verður ráðið að til þess að athafnir ríkisins geti skapað eiganda jarðar réttmætar væntingar um að landsvæði sé eignarland hans verði þær athafnir að lágmarki að fela í sér viðurkenningu á því að það tiltekna landsvæði sé hluti þeirrar jarðar. Í slíkum tilvikum virðast réttmætar væntingar geta haft sjálfstæða þýðingu að lögum og umfram þá vernd sem meintur rétthafi gæti reist á hefðbundnum

heimildum að landsrétti. Í ljósi þeirrar þýðingarmiklu meginreglu eignaréttar að sá sem kallar til eignarréttinda yfir fasteign verði að færa fram fullnægjandi heimildir fyrir rétti sínum ber að varast að túlka áðurnefnda dóma um sjálfstæða þýðingu réttmætra væntinga rúmt, enda verður beiting slíkra sjónarmiða að teljast undantekning frá fyrrgreindri meginreglu.

Þá hefur einnig þýðingu í þessu sambandi að þegar íslenska ríkið lýsti kröfum í öndverðu á hverju svæði, innan lögbundins kröfulýsingarfrests, lágu ekki öll gögn um svæðið fyrir. Undir rekstri hvers máls komu fram ýmsar heimildir og upplýsingar sem ekki voru fyrir hendi þegar ríkið lýsti kröfum á svæðunum. Íslenska ríkinu var hins vegar ekki, fyrir gildistöku laga nr. 34/2020, heimilt að aðlaga kröfugerð sína að nýjum heimildum og upplýsingum ef í því fólst að aukið væri við kröfugerð ríkisins. Í athugasemdum við frumvarp til laga nr. 34/2020 segir um þetta atriði:

Samkvæmt dómum Hæstaréttar í þjóðlendumálum, einkum dómi frá 16. maí 2007 í máli nr. 571/2006 (Rangárvallaafreittur), er óbyggðanefnd bundin af kröfugerð aðila við úrlausn mála og getur því ekki úrskurðað um þjóðlendur á öðrum svæðum en þeim sem kröfur ríkisins ná til. Kröfum ríkisins er lýst á því stigi málsmeðferðar þegar gagnaöflun vegna viðkomandi svæðis er einungis lokið að hluta, enda er leit í sumum heimildaflokkum það seinleg að ógerlegt væri að koma henni við án þess að takmarka hana við þau svæði sem þjóðlendukröfur varða nema ætla mun lengri tíma til verksins en hingað til hefur tíðkast. Við gagnaöflun sem á sér stað eftir að kröfum ríkisins er lýst geta komið fram skjöl sem breyta forsendum kröfugerðar og benda í sumum tilvikum til þess að þjóðlendukröfur ríkisins hefðu átt að taka til stærra svæðis eða fleiri svæða. Að óbreyttum lögum eru verulegar skorður reistar við aukningu krafna ríkisins eftir að upphaflegar kröfur hafa hlotið kynningu skv. 2. mgr. 10. gr. og 12. gr. laganna, sbr. t.d. úrskurð óbyggðanefndar í máli nr. 3/2008 (Hörgárbyggð austan Öxnadalsár) og dóma Héraðsdóms Norðurlands eystra frá 11. október 2013 í máli nr. 71/2010 (Vaskárdalur), frá 14. sama mánaðar í máli nr. 75/2010 (Almenningur í Öxnadal) og frá 15. sama mánaðar í máli nr. 74/2010 (syðri hluti Bakkasels). Þar var því hafnað að kröfur ríkisins sem komu fram eftir tiltekið tímamark yrðu teknar til meðferðar og dómarnir standa allir óraskaðir af Hæstarétti. Þessi réttarstaða getur leitt til þess að svæði sem ættu að teljast til þjóðlendna samkvæmt almennum sönnunarreglum verði ekki úrskurðuð þjóðlendur vegna þess hvernig kröfum ríkisins var upphaflega hagað.

Að mati nefndarinnar þarf að hafa þessa réttarstöðu í huga við mat á því hvort réttmætar væntingar kunni eftir atvikum að hafa skapast á grundvelli upphaflegrar kröfugerðar ríkisins sem tók til landsvæða aðliggjandi þeim svæðum sem eru til umfjöllunar í málum nr. 1–5/2023.

Samkvæmt öllu framansögðu er ekki unnt að fallast á að almennar athafnir ríkisins, eins og þær að lýsa ekki kröfum til landsvæða í þjóðlendumálum fyrir óbyggðanefnd, geti verið til þess fallnar að skapa landeigendum réttmætar væntingar um að slík landsvæði séu eignarlönd þeirra. Hafa verður hugfast að í kröfugerð ríkisins fyrir óbyggðanefnd felst almennt ekki afstaða til þess að afmörkuð landsvæði utan þjóðlendukröfuvæða ríkisins séu eignarlönd tiltekinna jarða. Það er enda ekki hlutverk óbyggðanefndar að skera úr um mörk milli eignarlanda og slíkt er því ekki til umfjöllunar í málum fyrir nefndinni eða eftirfarandi dómsmálum í þjóðlendumálum.

Því er ekki fallist á að það eitt að ríkið hafi ekki lýst kröfum til þeirra landsvæða sem eru til umfjöllunar í málum nr. 1–5/2023 í eldri málum fyrir óbyggðanefnd hafi skapað landeigendum réttmætar væntingar til þess að umrædd landsvæði væru eignarlönd þeirra og að hafna beri kröfum ríkisins á þeim grundvelli.

Þrátt fyrir það kunna að vera fyrir hendi tilvik þar sem fyrir liggja athafnir ríkisins sem ganga lengra en það eitt að ríkið hafi ekki lýst kröfum til viðkomandi landsvæða fyrir óbyggðanefnd. Slík tilvik verður að skoða sérstaklega út frá þeim sjónarmiðum sem fram koma í framangreindri dómaframkvæmd. Fjallað verður um slík tilvik eftir því sem málatilbúnaður aðila og rannsókn óbyggðanefndar gefur tilefni til í tengslum við umfjöllun um eignarréttarlega stöðu hvers ágreiningssvæðis fyrir sig í kafla 7.4.

Sjónarmið um ósamrýmanleika fyrri athafna ríkisins og kröfugerðar ríkisins í þjóðlendumálum hafa einnig tengsl við sjónarmið um réttmætar væntingar í skilningi 1. gr. viðauka nr. 1 við mannréttindasáttmála Evrópu, eins og þau hafa verið túlkuð af Mannréttindadómstól Evrópu. Dómstóllinn hefur byggt á því að réttmætar væntingar einstaklinga eða lögaðila til að njóta tiltekinna eigna heyri undir vernd eignarréttarákvæðis mannréttindasáttmála Evrópu. Í ákvörðun Mannréttindadómstóls Evrópu í máli Þorláks Arnar Bergssonar o.fl. gegn Íslandi, nr. 46461/06, reyndi á gildi þjóðlendlaga, nr. 58/1998, og túlkun Hæstaréttar á þeim í dómi réttarins frá 11. maí 2006 í máli nr. 345/2005 (Breiðármörk og Fjall). Kærendur byggðu m.a. á að þeir hefðu haft réttmætar væntingar til þess að þeir ættu beinan eignarrétt að hinu umþrætta landsvæði, m.a. þar sem íslenska ríkið hefði viðurkennt landamerkjabréf jarða þeirra, sem þeir byggðu rétt sinn á, og aldrei dregið þau í efa fyrr en þjóðlendukröfur voru gerðar árið 2000.

Í ákvörðun Mannréttindadómstóls Evrópu kemur fram að þegar eign er í eðli sínu krafa megi líta svo á að sá sem telji til hennar hafi réttmætar væntingar ef nægilegur grundvöllur er fyrir henni í landslögum, t.d. ef föst dómaframkvæmd innanlands staðfestir að eignin sé til. Hins vegar sé ekki hægt að líta svo á að réttmætar væntingar séu fyrir hendi þegar deilur standi um réttan skilning á landslögum og dómstólar innanlands hafna röksemdum kæranda. Dómstóllinn taldi að beiting Hæstaréttar á reglum eignarréttar í tilviki kæranda hefði verið í samræmi við eigin fordæmi réttarins og að þess væru engin merki að þar hefði gætt geðþótta eða að niðurstaðan hefði verið andstæð þeim reglum landslaga sem við áttu. Að því virtu féllst dómstóllinn ekki á að kærendur hefðu átt eignarrétt sem væri nægilega fastur í sessi til að réttmætar væntingar gætu tengst honum. Því var talið að krafa þeirra til eignarréttar að hinu umdeilda landi hefði ekki verið eign í skilningi 1. gr. viðauka nr. 1 við mannréttindasáttmála Evrópu.

Í þessu sambandi má einnig nefna dóm Mannréttindadómstóls Evrópu í máli Kopecký gegn Slóvakíu, nr. 44912/98. Þar fjallaði dómstóllinn m.a. um að gera þyrfti greinarmun á væntingum sem byggðust aðallega á voninni einni, sem nytu ekki verndar ákvæðisins, hversu skiljanleg sem sú von kynni að vera, og réttmætum væntingum, sem

þyrftu að eiga sterkari rætur í öðru, svo sem settum lögum eða dómafordæmum.¹⁹¹ Þar kom einnig fram að ekki væri unnt að fallast á að réttmætar væntingar væru fyrir hendi þegar ágreiningur væri um túlkun og beitingu landslaga og málatilbúnaði kæranda væri hafnað af innlendum dómstólum.¹⁹²

Af framangreindu, og annarri dómaframkvæmd Mannréttindadómstóls Evrópu,¹⁹³ verður ráðið að við mat á því hvort um réttmætar væntingar í framangreindum skilningi sé að ræða skipti einkum máli hvort nægilegur grundvöllur sé fyrir þeim í landslögum, t.d. samkvæmt fyrirliggjandi dómaframkvæmd. Væntingar sem ekki eiga sér nægilega traustan grundvöll í landslögum eða dómaframkvæmd njóta þannig ekki verndar eignarréttarákvæðis mannréttindasáttmála Evrópu. Í þessu sambandi er einnig rétt að taka fram að eignarréttarákvæði stjórnarskrárinnar og mannréttindasáttmála Evrópu vernda ekki rétt manna til að öðlast eignir.¹⁹⁴

Hér að framan hefur innlend dómaframkvæmd um áhrif fyrri athafna ríkisins á þjóðlendumál verið tekin til skoðunar og komist að þeirri niðurstöðu að til þess að athafnir ríkisins geti skapað eiganda jarðar réttmætar væntingar um að landsvæði sé eignarland hans verði þær athafnir að lágmarki að fela í sér viðurkenningu á því að það tiltekna landsvæði sé hluti þeirrar jarðar. Telja verður að það sé fyrst og fremst í slíkum tilvikum sem landeigendur geta talist hafa réttmætar væntingar til beins eignarréttar að tilteknum landsvæðum í skilningi 1. gr. viðauka nr. 1 við mannréttindasáttmála Evrópu, enda eiga slíkar væntingar sér stoð í fyrirliggjandi dómaframkvæmd.

7.3 Landnám

Óbyggðanefnd hefur í fyrri úrlausnum sínum byggt á því að skýrar frásagnir *Landnámu* hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar en talið hæpið að af takmörkuðum lýsingum í *Landnámu* verði afdráttarlaugar ályktanir dregnar um hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.¹⁹⁵ Má í þessu sambandi t.d. vísa til dóms Hæstaréttar 28. september 2006 í máli nr. 497/2005 (Hoffells-Lambatungur í Nesjum).

Í kafla 5.1 hér að framan er gerð grein fyrir frásögnum *Landnámu* sem lúta að landsvæði því sem hér er til umfjöllunar. Eins og þar kemur fram greinir *Landnáma* frá því

¹⁹¹ Sjá 49. mgr. í dómnum: „There was a difference [...] between a mere hope of restitution, however understandable that hope may be, and a “legitimate expectation”, which must be of a nature more concrete than a mere hope and be based on a legal provision or a legal act such as a judicial decision.“

¹⁹² Sjá 50. mgr. í dómnum: „Similarly, no legitimate expectation can be said to arise where there is a dispute as to the correct interpretation and application of domestic law and the applicant’s submissions are subsequently rejected by the national courts.“

¹⁹³ Sjá t.d. dóma Mannréttindadómstóls Evrópu í málum Gratzinger og Gratzingerova gegn Tékklandi, nr. 39794/98, Anheuser-Busch Inc. gegn Portúgal, nr. 73049/01, og Béláné Nagy gegn Ungverjalandi, nr. 53080/13.

¹⁹⁴ Sjá t.d. dóm Hæstaréttar 25. október 2023 í máli nr. 9/2023 og dóm Mannréttindadómstóls Evrópu í máli Stummer gegn Austurríki, nr. 37452/02.

¹⁹⁵ Sbr. umfjöllun um landnám í *Almennum niðurstöðum óbyggðanefndar* (í viðauka).

að Eyvindur auðkúla hafi numið allan Svínadal og búið á Auðkúlustöðum, en Þorgils gjallandi búið að Svínavatni. Af þessari lýsingu verður ekki ráðið hvort ágreiningssvæði málsins hafi verið numið, enda eru landnámsmörk upp til fjalla og inn til landsins ekki tiltekin.

7.4 Svæði við norðurmörk þjóðlendunnar Auðkúluheiðar

Hér verður fjallað um það þjóðlendukröfussvæði íslenska ríkisins sem af hálfu þess er nefnt *svæði við norðurmörk þjóðlendunnar Auðkúluheiðar*.¹⁹⁶ Umfjöllun um þetta kröfussvæði grundvallast á athugasemd sem óbyggðanefnd gerði við kröfugerð ríkisins í úrskurði nefndarinnar 19. desember 2014 í máli nr. 2/2013 (Húnavatnshreppur), sbr. 1. másl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendulaga, að því er varðar svæði við norðurmörk þjóðlendunnar Auðkúluheiðar.¹⁹⁷

Að sunnanverðu liggur að ágreiningssvæðinu þjóðlenda á Auðkúluheiði, samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013 sem staðfestur var með dómi Landsréttar 2. október 2020 í máli nr. 184/2019 (Auðkúluheiði). Að vestanverðu liggur að ágreiningssvæðinu óumdeilt eignarland Hrafnabjarga í Svínadal og að norðan- og austanverðu óumdeilt eignarland Auðkúlu í Svínadal. Gerð er krafa til alls ágreiningssvæðisins af hálfu gagnaðila ríkisins vegna Auðkúluheiðar en auk þess er gerð krafa til ýmissa réttinda á svæðinu af hálfu Landsvirkjunar.

Ágreiningssvæðið er við norðurmörk Auðkúluheiðar en hún er víðfeðmt hálendis-svæði sem teygir sig allt suður að sveitarfélagamörkum gagnvart Bláskógabyggð milli Langjökuls og Hofsjökuls. Ágreiningssvæðið afmarkast af Helluvörðuas, Hvannalækjarbungu, Ásendatjörn, Ásendalæk, Fiskilæk og þjóðlendumörkum á Auðkúluheiði. Svæðið er í um 450 m hæð en rís hæst í Hvannalækjarbungu í 486 m hæð nyrst. Frá nyrsta hluta svæðisins til syðsta hluta þess eru um 3,5 km í beinni loftlínu og það er allvel gróið.

Í kafla 7.4.1 verður tekið til skoðunar hvað ráðið verður af fyrirbyggjandi heimildum um merki ágreiningssvæðisins. Rétt er að taka skýrt fram að í þeirri athugun sem gerð er grein fyrir hér á eftir felst ekki afstaða til merkja milli eignarlanda, enda ekki á verk-sviði óbyggðanefndar að skera úr um þau. Markmið athugunarinnar er að upplýsa um merki ágreiningssvæðisins, þar á meðal hvort samræmi sé milli heimilda og afmörkunar málsaðila á því svæði sem kröfur þeirra varða. Ágreiningur aðila er fyrst og fremst um eignarréttarlega stöðu ágreiningssvæðisins en ekki er ágreiningur um afmörkun þess. Um afmörkun aðila vísast til 3. kafla og úrskurðarkorts málsins. Að fenginni niðurstöðu

¹⁹⁶ Umfjöllun um staðhætti á svæðinu er byggð á ýmsum útgefnum kortum, kortasjá og landupp-lýsingagátt Landmælinga Íslands, vistgerðakorti Náttúrufræðistofnunar, loft- og gervitungla-myndum, örnefnaskrá frá nafnfræðisviði Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, athugunum í vettvangsferð, sbr. kafla 4.3, og almennum uppláttarritum, svo sem *Árbókum* Ferðafélags Íslands.

¹⁹⁷ Sjá minnisblað um athugasemdir í úrskurðum óbyggðanefndar, sbr. 1. másl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendulaga, dags. 10. ágúst 2022, hliðsjónargagn nr. H-3.

um merki verður fjallað um eignarréttarlega stöðu svæðisins í kafla 7.4.2. Loks verður fjallað um kröfur Landsvirkjunar í kafla 7.4.3.

7.4.1 Afmörkun

Fyrst kemur til skoðunar hvað ráðið verður af fyrirbyggjandi heimildum um mörk ágreiningssvæðisins.

Upphafspunktur kröfulínu ríkisins er við mörk þjóðlendunnar Auðkúluheiðar við Helluvörðuás. Þaðan er farið beina línu norður í Hvannalækjarbungu. Frá Hvannalækjarbungu er farið beint í Ásendatjörn og úr henni er Ásendalæk fylgt þar til hann rennur í Fiskilæk og honum svo fylgt til suðurs þar til komið er að mörkum þjóðlendu á Auðkúluheiði sem úrskurðað var um í máli nr. 2/2013. Þeim mörkum er svo fylgt til vesturs í upphafspunkt. Af hálfu gagnaðila ríkisins er stuðst við sömu afmörkun ágreiningssvæðisins.

Afmörkun aðila á ágreiningssvæðinu styðst fyrst og fremst við landamerkjabréf Auðkúlu frá 17. maí 1890 sem var þinglýst sama dag. Þar er sunnanverðum austurmörkum jarðarinnar lýst svo: „í Áshildartjörn og Áshildarlæk, austur í Fiskilæk, þaðan í Vallgil, og að Blöndu, er síðan ræður merkjum heiðarlandsins að austan.“ Sunnanverðum vesturmörkum jarðarinnar er lýst svo: „fram í upptök lækjar í Rútsstaðaklauf, þaðan beinleiðis í há Hvannalækjarbungu, þar fyrir framan tekur við Auðkúluheiði.“

Samkvæmt landamerkjabréfinu er merkjum Auðkúlu til suðurs annars vegar lýst að Hvannalækjarbungu að vestanverðu og að Áshildartjörn, Áshildarlæk og Fiskilæk að austanverðu. Fram kemur að sunnan við þessi örnefni taki við Auðkúluheiði. Áshildartjörn og Áshildarlækur munu einnig nefnd Ásendatjörn og Ásendalækur. Þar sem ágreiningssvæðið er allt sunnan og vestan við línu sem dregin er úr Hvannalækjarbungu í Ásendatjörn, Ásendalæk og Fiskilæk er það að öllu leyti utan merkja Auðkúlu samkvæmt landamerkjabréfi jarðarinnar.

Landamerkjabréf Hrafnabjarga er einnig dagsett 17. maí 1890 og þinglýst samdægurs. Þar er merkjum jarðarinnar á þessum slóðum lýst svo: „úr há Klaufarhæð bein lína í þúfu á há Hvannalækjarbungu ytri, og þaðan beina línu í Helluvörðuás og þaðan í Karyrðlingatjörn“. Kröfussvæði ríkisins afmarkast að vestanverðu af línu sem dregin er úr Hvannalækjarbungu í Helluvörðuás og því ljóst að það er utan merkja Hrafnabjarga samkvæmt landamerkjabréfinu.

Gert var sérstakt landamerkjabréf fyrir Auðkúluheiði 4. september 1886, sem var þinglýst 17. maí 1890. Þar er afmörkun lýst svo:

Að austan ræður Blanda og Blöndukvísl fram og austur undir Hofsjökul, þaðan með Hofsjökli suður að Jökulfalli, en það ræður merkjum vestur að Hvítá, og í Hvítárvatn, sem er fast við Langjökul, þá að vestan norður með Langjökli, og norður á Öldur, þar tekur við Dalskvíslaland.

Í landamerkjabréfinu er austur-, suður- og vesturmörkum Auðkúluheiðar lýst en norðurmörkum hennar er ekki lýst sérstaklega. Aðrar fyrirbyggjandi heimildir um merki

Auðkúluheiðar hafa heldur ekki að geyma lýsingu á norðurmörkum hennar á þeim hluta sem liggur að ágreiningssvæðinu í máli þessu.

Samkvæmt framangreindu styðja heimildir um merki jarða á svæðinu við afmörkun aðila á ágreiningssvæðinu, en samkvæmt þeim er ágreiningssvæðið að öllu leyti utan merkja jarða.

7.4.2 Eignarréttarleg staða

Kemur þá til skoðunar hver sé eignarréttarleg staða ágreiningssvæðisins. Í kafla 7.3 er fjallað um landnám á svæðinu og komist að þeirri niðurstöðu að af frásögnum *Landnámu* verði ekki ráðið hvort ágreiningssvæði málsins hafi verið numið, enda séu landnámsmörk upp til fjalla og inn til landsins ekki tiltekin.

Um almenna þýðingu landamerkjabréfa og hugtakanna jörð og afrétt(ur) við mat á sönnun um eignarhald á landi vísast til fyrirbyggjandi dóma Hæstaréttar og *Almennra niðurstæðna óbyggðanefndar*, sem birtar eru í viðauka með úrskurði þessum. Við mat á eignarréttarlegri stöðu landsvæða skiptir almennt mestu máli hvort viðkomandi svæði sé eða hafi verið jörð eða hluti af jörð samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum. Þá liggur fyrir að landsvæði hvernjar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Landamerkjabréf hafa þó bæði verið gerð fyrir jarðir og annars konar réttindasvæði, svo sem ítök og afrétti(r). Það á einnig við um aðrar tegundir heimilda um merki landsvæða en auk landamerkjabréfa er t.a.m. algengt að merkjum landsvæða sé lýst í máldögum, vísitásium og lögfestum. Landamerkjabréf jarða hafa almennt haft ríkara vægi en aðrar heimildir sem sönnunargögn um beinan eignarrétt og í fyrirbyggjandi dómum og úrskurðum hefur að meginreglu verið komist að þeirri niðurstöðu að þau afmarki eignarlönd. Frá þessari meginreglu eru tilteknar undantekningar, enda hefur sú áhersla dómstóla á landamerkjabréf jarða sem að framan var lýst frá upphafi verið með skýrum fyrirvörum, sjá t.d. dóm Hæstaréttar 21. október 2004 í máli nr. 48/2004 (Framafréttur og efstu jarðir í Biskupstungum). Þar kemur fram að meta verði sérstaklega gildi hvers landamerkjabréfs og að með því að gera landamerkjabréf hafi menn ekki getað aukið einhliða við land sitt eða annan rétt umfram það sem verið hafði. Um þetta segir einnig svo: „Er þá einkum til þess að líta hvort fyrir hendi séu eldri heimildir, sem fallið geti að lýsingu í landamerkjabréfinu, enda stangist sú lýsing heldur ekki á við staðhætti, gróðurfar og upplýsingar um nýtingu landsins.“ Við úrlausn þessara mála reynir því helst á hvort ágreiningssvæðin hafi upprunalega verið hluti af jörð eða jörðum, og verið háð beinum eignarrétti á þeim grundvelli, eða hvort svæðin hafi frá upphafi verið utan marka jarða og séu þar með þjóðlendur sem eftir atvikum eru háðar óbeinum eignarréttindum.

Hér að framan hefur verið komist að þeirri niðurstöðu að ágreiningssvæðið sé utan merkja jarða samkvæmt landamerkjabréfum þeirra jarða sem að því liggja. Í landamerkjabréfi Auðkúlu frá 1890 segir að sunnan við suðurmörk jarðarinnar, sem eru á norðurmörkum ágreiningssvæðisins, taki við Auðkúluheiði. Það bendir til þess að

ágreiningssvæðið sé hluti Auðkúluheiðar en um hana að öðru leyti hefur verið fjallað í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013 og dómi Landsréttar í máli nr. 184/2019.

Af hálfu gagnaðila íslenska ríkisins vegna Auðkúluheiðar er byggt á því að ágreiningssvæðið teljist til heimalanda, án þess að tilgreint sé sérstaklega hvaða jörð eða jörðum svæðið tilheyri. Samkvæmt framangreindu á það sér ekki stoð í heimildum um merki aðliggjandi jarða.

Að mati óbyggðanefndar eiga þau sjónarmið sem lágu til grundvallar niðurstöðu nefndarinnar um að Auðkúluheiði væri þjóðlenda í máli nr. 2/2013, sem staðfest var með dómi Landsréttar í máli nr. 184/2019, einnig við um þann hluta heiðarinnar sem hér er til umfjöllunar, og vísast til ítarlegrar umfjöllunar um eignarréttarlega stöðu svæðisins í kafla 6.4.3 í umræddum úrskurði og jafnframt til dóms Landsréttar. Ekki hefur verið sýnt fram á að önnur sjónarmið eigi við um ágreiningssvæðið.

Af hálfu fyrrnefnds gagnaðila íslenska ríkisins er einnig byggt á því að ríkið hafi, með því að hafa ekki gert kröfu til ágreiningssvæðisins í eldra máli, skapað réttmætar væntingar til þess að svæðið væri eignarland. Í kafla 7.2.5 voru álitaeðni um réttmætar væntingar í tengslum við fyrri athafnir ríkisins til umfjöllunar. Þar var komist að þeirri niðurstöðu að af dómaframkvæmd yrði ráðið að til þess að athafnir ríkisins gætu skapað eiganda réttmætar væntingar um að tiltekið landsvæði væri eignarland hans yrðu þær athafnir að lágmarki að fela í sér viðurkenningu á því að það tiltekna landsvæði væri hluti þeirrar jarðar. Ekki var fallist á að það eitt að ríkið hafi ekki lýst kröfum til þeirra landsvæða sem eru til umfjöllunar í málum nr. 1–5/2023 í eldri málum fyrir óbyggðanefnd hafi skapað landeigendum réttmætar væntingar til þess að umrædd landsvæði væru eignarlönd þeirra.

Að mati nefndarinnar hefur fyrrnefndur gagnaðili ríkisins ekki sýnt fram á aðrar athafnir ríkisins sem uppfylla framangreind skilyrði að því er varðar ágreiningssvæðið. Nefndin fellst því ekki á að þjóðlendukrafa ríkisins sé ósamrýmanleg fyrri athöfnum ríkisins eða að skapast hafi réttmætar væntingar sem þýðingu hafa fyrir niðurstöðu málsins, sbr. umfjöllun í kafla 7.2.5.

Að öllu framangreindu virtu hefur, af hálfu gagnaðila ríkisins vegna Auðkúluheiðar, ekki verið sýnt fram á að ágreiningssvæðið sé eignarland, hvorki fyrir nám, löggerninga né með öðrum hætti. Eins og notkun landsins hefur verið háttáð hefur heldur ekki verið sýnt fram á að eignarhefð hafi verið unnin á því. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að það sé þjóðlenda. Af fyrirbyggjandi gögnum verður hins vegar ráðið að ágreiningssvæðið sé í afréttareign Sjálfseignarstofnunarinnar Auðkúluheiðar.

Því er niðurstaða óbyggðanefndar að nyrsti hluti Auðkúluheiðar, svo sem landsvæðið er afmarkað hér á eftir, sé þjóðlenda í skilningi 1. gr. laga nr. 58/1998, sbr. einnig a-lið 7. gr. laganna:

Upphafspunktur er við norðurmörk þjóðlendunnar Auðkúluheiðar við Helluvörðuás. Þaðan er dregin bein lína norður í hæsta punkt á Hvannalækjarbungu og síðan bein lína suðaustur í nyrsta hluta Ásendatjarnar.

Þaðan er vesturbakka Ásendatjarnar fylgt rangsælis, þangað til komið er að þeim stað þar sem Ásendalækur rennur úr tjörninni. Þá er Ásendalæk fylgt suður og austur að Fiskilæk og honum svo fylgt suður að norðurmörkum Þjóðlendunnar Auðkúluheiðar. Þeim mörkum er svo fylgt vestur í upphafspunkt.

Sama landsvæði er í afréttareign Sjálfseignarstofnunarinnar Auðkúluheiðar, sbr. 2. mgr. 5. gr. og c-lið 7. gr. laga nr. 58/1998. Afréttareigninni fylgir veiðiréttur í ám og vötnum skv. 5. gr. sömu laga, sbr. II. kafla laga um lax- og silungsveiði, nr. 61/2006.

7.4.3 Um kröfur Landsvirkjunar á ágreiningssvæðinu

Af hálfu Landsvirkjunar eru gerðar kröfur um að staðfest verði nánar tiltekin réttindi fyrirtækisins á ágreiningssvæðinu, þ.m.t. vatnsréttindi (fallréttindi) og réttindi vegna mannvirkja sem nýtt eru vegna Blönduvirkjunar, svo sem nánar er lýst í kafla 3.3. Landsvirkjun hafði einnig uppi sambærilegar kröfur fyrir óbyggðanefnd í máli nr. 2/2013 (Húnavatnshreppur). Landsvirkjun undi niðurstöðu óbyggðanefndar í umræddu máli og styður kröfur sínar í máli þessu sömu málsástæðum og gögnum.

Landsvirkjun byggir kröfur sínar aðallega á því að umræddum réttindum hafi með formlegum og bindandi hætti verið ráðstafað til Landsvirkjunar með samningum. Í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013 voru einkaréttarlegir löggerningar sem fyrirtækið byggir kröfur sínar á teknir til ítarlegrar skoðunar, sbr. kafla 6.4.4.3 í úrskurðinum. Þýðingarmestir eru þrír samningar frá 1982 og 1988 sem gerðir voru í tengslum við byggingu Blönduvirkjunar. Í *fyrsta lagi* samningur frá 15. mars 1982 milli Rafmagnsveitna ríkisins (RARIK) og hreppsnefnda Blönduóshrepps, Torfalækjarhrepps, Seyluhrepps, Lýtingsstaðahrepps, Bólstaðarhlíðahrepps og Svínavatnshrepps um fyrirhugaða Blönduvirkjun. Í *öðru lagi* samningur frá 11. ágúst 1982 milli ríkisstjórnar Íslands og Landsvirkjunar um virkjanamál, yfirtöku byggðalína o.fl. Með síðarnefnda samningnum var orkusvæði Landsvirkjunar fært þannig út að það næði til allra landshluta. Samkvæmt samningnum tók Landsvirkjun að sér að reka sem sína eign Blönduvirkjun, Fljótsdalsvirkjun og Villinganesvirkjun. Með samningnum yfirtók Landsvirkjun réttindi og skyldur RARIK samkvæmt samningnum frá 15. mars 1982. Þar var einnig kveðið á um að áður en rekstur hvernir virkjunar hæfist skyldi gera samkomulag um greiðslu Landsvirkjunar til ríkissjóðs vegna þeirra vatnsréttinda sem í umráðum ríkisins væru, hvort sem um væri að ræða lögbýli í eigu ríkisins, önnur eignarlönd eða vatnsréttindi á almenningum og afréttarlöndum. Í *þriðja lagi* samningur frá 22. febrúar 1988 milli Landsvirkjunar annars vegar og hins vegar Veiðifélags Blöndu og Svartár og eigenda jarðanna Bollastaða, Eyvindarstaða, Eldjárnsstaða, Guðlaugsstaða, Þramar og Rugludals. Samningurinn varðaði yfirtöku Landsvirkjunar á réttindum í þágu Blönduvirkjunar, tilhögun virkjunarframkvæmda, meðferð og úrlausn kröfumála vegna yfirtöku, skerðingar og/eða röskunar á veiðiréttindum, vatnsréttindum eða öðrum landsréttindum af völdum Blönduvirkjunar eða í hennar þágu og um greiðslu bóta fyrir yfir-

töku, skerðingu eða röskun slíkra réttinda. Í samningnum var m.a. mælt fyrir um að Landsvirkjun yfirtæki öll vatnsréttindi (virkjunarréttindi) við Blöndu og Gilsá, sem nýta þyrfti vegna Blönduvirkjunar gegn greiðslu fébóta. Hins vegar var af hálfu Landsvirkjunar gerður fyrirvari um lögmæti slíkra krafna af hálfu afréttarhafa vegna Auðkúlu- og Eyvindarstaðaheiða. Þá var einnig mælt fyrir um að leysa skyldi úr ágreiningsmálum um efni samningsins fyrir sérstakri matsnefnd.

Sérstök matsnefnd var skipuð á grundvelli síðastnefnda samningsins frá 22. febrúar 1988 og 10. ágúst 1992 kvað hún upp úrskurð um bætur fyrir vatnsréttindi (virkjunarréttindi) vegna Blönduvirkjunar. Í kjölfar úrskurðar hinnar sérstöku matsnefndar reis ágreiningur um tilkall til bóta vegna vatnsréttinda fyrir Auðkúlu- og Eyvindarstaðaheiðum sem metin voru. Með dómum Hæstaréttar 10. apríl 1997 í málum nr. 66/1996 og 67/1996 var tilkalli hlutaðeigandi sveitarfélaga til bótanna hafnað á þeim grundvelli að engar sönnur hefðu verið leiddar að því að Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði hefðu nokkru sinni verið undirorpnar beinum eignarrétti.

Í dómi Hæstaréttar 29. mars 2001 í máli nr. 413/2000 var svo í framhaldinu fjallað um viðurkenningarkröfu íslenska ríkisins um að því bæri endurgjald vegna vatnsréttinda í Blöndu fyrir Auðkúlu- og Eyvindarstaðaheiðum í þágu Blönduvirkjunar á grundvelli samningsins við Landsvirkjun frá 11. ágúst 1982. Í dómnum var vísað til þess að í samningnum væri kveðið á um að Landsvirkjun bæri að greiða ríkinu vegna vatnsréttinda sem væru í umráðum hins síðarnefnda, hvort sem væri vegna lögbýla í eigu ríkisins, annarra eignarlanda „eða vegna vatnsréttinda á almenningum og afréttarlöndum“. Í dómi héraðsdóms, sem staðfestur var að þessu leyti með vísan til forsenda, kom fram að staðfest hefði verið með dómum Hæstaréttar 10. apríl 1997 í málum nr. 66/1996 og 67/1996 að heiðarnar væru ekki undirorpnar beinum eignarrétti. Í ljósi þess, og að teknu tilliti til dóma Hæstaréttar í málum nr. 33/1978 (Mývatnsbotn) og 199/1978 (Landmannaafréttur II), yrði að álykta að ríkið færi ekki með hefðbundin eignarráð fasteignareiganda að heiðunum „heldur lúti landsvæðið umráðum [ríkisins], þar sem enginn hefur getað sannað eignarrétt sinn til þess og þeirra réttinda, sem því fylgir“. Fram kom í dómi Hæstaréttar að í umráðarétti ríkisins á heiðunum hefði falist heimild til að semja um gjaldtöku vegna vatnsréttinda, ef aðrir áttu ekki tilkall til þeirra. Umrætt ákvæði samningsins var því túlkað þannig að Landsvirkjun hefði gengist undir að greiða ríkinu fyrir vatnsréttindi á almenningum og afréttarlöndum Auðkúluheiðar og Eyvindarstaðaheiðar að svo miklu leyti sem heiðarnar væru ekki undirorpnar fullkomnum eignarrétti annarra. Þar sem Hæstiréttur hefði með áður nefndum dómum staðfest að svo háttaði til um báðar heiðarnar var viðurkenndur réttur íslenska ríkisins til greiðslu úr hendi Landsvirkjunar vegna vatnsréttinda í Blöndu fyrir Auðkúlu- og Eyvindarstaðaheiðum í þágu Blönduvirkjunar.

Í kjölfar dómsins greiddi Landsvirkjun 31. desember 2002 íslenska ríkinu bætur vegna vatnsréttindanna í samræmi við úrskurð hinnar sérstöku matsnefndar.

Í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013 var komist að þeirri niðurstöðu að sú afstaða íslenska ríkisins að hafna kröfum Landsvirkjunar um viðurkenningu á eignarhaldi á vatnsréttindum (fallréttindum) fyrir og á Auðkúluheiði í þágu Blönduvirkjunar fengist ekki samþýðst þeirri afstöðu ríkisins sem birtist með málsókn þeirri sem til lykta var leidd með áðurnefndum dómi Hæstaréttar í máli nr. 413/2010 og greiðslu Landsvirkjunar á grundvelli þess dóms. Því var niðurstaða óbyggðanefndar, með vísan til dómaframkvæmdar um þýðingu fyrri lögskipta íslenska ríkisins og meintra rétthafa, að fallast á það með Landsvirkjun að með greiðslu bóta til ríkisins í árslok 2002 vegna vatnsréttinda á Auðkúluheiði hefði Landsvirkjun orðið eigandi vatnsréttindanna að því marki sem þau komu til mats í úrskurði matsnefndar frá 10. ágúst 1992. Sjá einnig umfjöllun í kafla 7.2.5 um þýðingu fyrri athafna ríkisins og sjónarmið um réttmætar væntingar.

Að mati nefndarinnar eiga sömu sjónarmið og hér hafa verið rakin við um kröfu Landsvirkjunar um viðurkenningu á eignarhaldi á vatnsréttindum (fallréttindum) á ágreiningssvæðinu, enda byggist krafan á sömu málsástæðum og byggt var á í máli nr. 2/2013 og hér að framan hefur verið komist að þeirri niðurstöðu að ágreiningssvæðið sé hluti Auðkúluheiðar. Að öðru leyti vísast um þetta atriði til ítarlegrar umfjöllunar í kafla 6.4.4.5 í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013, sem Landsvirkjun byggir málatalibúnað sinn að mestu leyti á. Með vísan til sömu umfjöllunar er því hafnað að stofnast hafi til annarra eignarréttinda á ágreiningssvæðinu, Landsvirkjun til handa, á grundvelli löggæringa í tengslum við byggingu og rekstur Blönduvirkjunar.

Landsvirkjun styður einnig kröfur sínar við sett lög sem varða starfsemi og réttindi Landsvirkjunar og tengjast svæðinu sem hér er til umfjöllunar vegna tilvistar Blönduvirkjunar. Um þetta lagaumhverfi er fjallað í kafla 6.4.4.4 í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 2/2013 og vísast til þeirrar umfjöllunar, svo og umfjöllunar um réttarstöðu Landsvirkjunar í úrskurðum óbyggðanefndar í málum nr. 6–7/2000 og 1–2/2003. Í úrskurði nefndarinnar í máli nr. 2/2013 var komist að eftirfarandi niðurstöðu um þetta atriði:

Af þessu má ráða að í lagaheimild til byggingar og reksturs virkjunar, aðalorkuveitu og/eða til framkvæmda og mannvirkjagerðar á viðkomandi svæði felst ekki tilætlun um stofnun eignarréttarlegra heimilda að vatni, landi eða öðrum fasteignaréttindum. Á grundvelli þeirra heimilda einna og leyfa sem veitt eru á grundvelli þeirra telst Landsvirkjun hvorki eigandi vatns- eða landsréttinda í skilningi 1., 2. eða 7. gr. laga nr. 58/1998, sbr. og 2. gr. og 49. gr. vatnalaga. Íslenska ríkið er undir slíkum kringumstæðum eigandi fasteignaréttinda, vatns- og landsréttinda, sbr. 1. mgr. 2. gr. laga nr. 58/1998. Ótvírætt er hinsvegar að Landsvirkjun er í öllum tilvikum eigandi þeirra mannvirkja og framkvæmda sem fyrirtækið hefur byggt og komið fyrir á umræddum svæðum á grundvelli slíkra heimilda.

Niðurstaða óbyggðanefndar var að kröfur Landsvirkjunar um bein eða óbein eignarréttindi á Auðkúluheiði ættu sér ekki stoð í þeim lögum sem vísað var til en hins vegar væri ótvírætt að Landsvirkjun væri eigandi mannvirkja og framkvæmda sem fyrirtækið hefði byggt og komið fyrir á svæðinu. Í samræmi við það var fallist á að Landsvirkjun

færi með eignar- og/eða umráðarétt að mannvirkjum og framkvæmdum á ágreinings-
svæði málsins, og nyti lögvarins réttar til nýtingar þeirra vegna reksturs Blönduvirkj-
unar í núverandi mynd.

Að mati nefndarinnar eiga sömu sjónarmið við um kröfur Landsvirkjunar í máli
þessu, enda byggjast þær á sömu málsástæðum. Af greinargerð Landsvirkjunar í málinu
og fylgiskjölum með henni er ljóst að um ágreiningssvæði þessa máls liggur hluti af
veituskurði frá Austara-Friðmundarvatni í Gilsvatn, en veituskurðurinn liggur m.a. um
Fiskilæk á austurmörkum ágreiningssvæðisins. Af gögnum málsins verður ráðið að ekki
sé um önnur mannvirki eða framkvæmdir á vegum Landsvirkjunar að ræða á
ágreiningssvæðinu.

Að öllu framangreindu virtu, og að öðru leyti með vísan til úrskurðar óbyggða-
nefndar í máli nr. 2/2013, er niðurstaða óbyggðanefndar að Landsvirkjun fari með eftir-
farandi eignarréttindi í þjóðlendu á nyrsta hluta Auðkúluheiðar, sbr. 2. mgr. 5. gr. og c-
lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Landsvirkjun er eigandi þeirra vatnsréttinda (fallréttinda) sem nauðsynleg eru til
reksturs Blönduvirkjunar í núverandi mynd en fyrirtækið greiddi fyrir þessi réttindi 31.
desember 2002 í samræmi við úrskurð matsnefndar frá 10. ágúst 1992.

Landsvirkjun nýtur lögvarins réttar til reksturs Blönduvirkjunar í núverandi mynd.

Landsvirkjun fer með umráðarétt að veituskurði frá Austara-Friðmundarvatni í Gils-
vatn og nýtur lögvarins réttar til nýtingar hans vegna reksturs Blönduvirkjunar í núver-
andi mynd.

Öðrum kröfum Landsvirkjunar í máli þessu er hafnað.

7.5 Um málskostnað

Í samræmi við 2. mgr. 17. gr. laga nr. 58/1998 hefur óbyggðanefnd lagt mat á það hvað
telja megí nauðsynlegan kostnað vegna hagsmunagæslu fyrir nefndinni í máli þessu.
Við það mat lítur nefndin almennt til þess hvort aðilar, sem svipaðra hagsmuna eigi að
gæta, hafi sameinast um aðstoð lögmanns og annarra sérfræðinga, enda rekist hagsmunir
ekki á.

Í samræmi við framangreint var gagnaðilum íslenska ríkisins í máli þessu úrskurð-
aður málskostnaður á fundi óbyggðanefndar 14. október 2024. Við mat á fjárhæð kostn-
aðar var litið til þess hvað telja mætti sanngjarnt og eðlilegt endurgjald fyrir hagsmuna-
gæslu í máli þessu, miðað við framlagðar tímaskýrslur og umfang ágreiningsmálsins,
og var málskostnaður úrskurðaður til málsaðila að því marki sem aðild og sundurliðun
málskostnaðarreikninga gaf tilefni til.

Úrskurður um málskostnað er birtur í viðauka II.

8 ÚRSKURÐARORÐ

Landsvæði það sem afmarkað er hér á eftir, þ.e. nyrsti hluti Auðkúluheiðar, er þjóðlenda í skilningi 1. gr. laga nr. 58/1998, sbr. einnig a-lið 7. gr. laganna:

Upphafspunktur er við norðurmörk þjóðlendunnar Auðkúluheiðar við Helluvörðuás. Þaðan er dregin bein lína norður í hæsta punkt á Hvanna-lækjarbungu og síðan bein lína suðaustur í nyrsta hluta Ásendatjarnar. Þaðan er vesturbakka Ásendatjarnar fylgt rangsælis, þangað til komið er að þeim stað þar sem Ásendalækur rennur úr tjörninni. Þá er Ásendalæk fylgt suður og austur að Fiskilæk og homum svo fylgt suður að norðurmörkum þjóðlendunnar Auðkúluheiðar. Þeim mörkum er svo fylgt vestur í upphafspunkt.

Sama svæði er í afréttareign Sjálfseignarstofnunarinnar Auðkúluheiðar, sbr. 2. mgr. 5. gr. og c-lið 7. gr. sömu laga.

Á sama svæði fer Landsvirkjun með eftirfarandi eignarréttindi, sbr. 2. mgr. 5. gr. og c-lið 7. gr. laganna:

Landsvirkjun er eigandi þeirra vatnsréttinda (fallréttinda) sem nauðsynleg eru til reksturs Blönduvirkjunar í núverandi mynd en fyrirtækið greiddi fyrir þessi réttindi 31. desember 2002 í samræmi við úrskurð matsnefndar frá 10. ágúst 1992.

Landsvirkjun nýtur lögvarins réttar til reksturs Blönduvirkjunar í núverandi mynd.

Landsvirkjun fer með umráðarétt að veituskurði frá Austara-Friðmundarvatni í Gilsvatn og nýtur lögvarins réttar til nýtingar hans vegna reksturs Blönduvirkjunar í núverandi mynd.

Gerður er almennur fyrirvari um hnitasetningu þjóðlendulína að liðnum málskotsfrestum eða að fenginni dómsniðurstöðu.

Kristín Benediktsdóttir

Þorgeir Örlygsson

Sigmar Aron Ómarsson

**ALMENNAR NIÐURSTÖÐUR
ÓBYGGÐANEFNDAR**

— með viðaukum —



Svæði 1–10A, 10B og 10C

Sérprentun 17. október 2024

FORMÁLI

Í úrskurðum óbyggðanefndar í málum á svæði 1 var í kaflanum *Almennar niðurstöður óbyggðanefndar* gerð grein fyrir athugunum og niðurstöðum um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem almenna þýðingu geta haft við úrlausn þjóðlendumála. Í úrskurðum í málum á svæði 2 var aukið við þessa umfjöllun og nokkrum nýjum atriðum bætt við. Kaflar þessir voru felldir saman, með lítilsháttar breytingum, og birtir þannig sem viðauki við úrskurði frá og með svæði 3. Fer sá texti hér á eftir, í 1.–6. kafla.

Í úrskurðum á einstökum svæðum hefur jafnan verið gerð grein fyrir nýgengnum dómum í þjóðlendumálum og öðrum atriðum sem almenna þýðingu geta haft við úrlausn þjóðlendumála. Lagt hefur verið á það mat hvort breyta þyrfti eða bæta enn við fyrirbyggjandi *Almennar niðurstöður*. Þegar tilefni til umfjöllunar eða viðauka af þessu tagi hefur gefist fer sá texti lítillaga stytur hér á eftir í 7.–14. kafla.

Niðurstöður óbyggðanefndar um eignarland eða þjóðlendu á einstökum landsvæðum eru í beinu samhengi og samræmi við *Almennar niðurstöður* með viðaukum og vísa til þeirra.

EFNISYFIRLIT

1. INNGANGUR	IV
2. GRÓÐURFAR VIÐ LANDNÁM OG SÍÐARI BREYTINGAR	V
3. STOFNUN EIGNARRÉTTINDA	VI
3.1. Landnám	VI
3.2. Hefð	VIII
3.3. Lög	XII
4. FLOKKUN LANDS.....	XIV
4.1. Almenn	XIV
4.2. Jörð	XV
4.3. Almennningar	XX
4.4. Afréttir	XXII
4.5. Jörð eða afréttur?	XXIX
4.6. Jöklar.....	XXX
4.7. Fjallskil	XXXV
4.8. Ítök.....	XXXIX
4.9. Fjörur og rekæign.....	XLII
5. HEIMILDIR UM EIGNARHALD.....	XLVII
5.1. Almenn	XLVII
5.2. Jarðamöt og jarðabækur.....	XLVII
5.3. Máldagar og vísitasíur.....	XLIX
5.4. Lögfestur.....	LI
5.5. Jarðabréf og landamerkjabréf.....	LII
5.6. Afsals- og veðmálabækur	LVI
5.7. Aðrar heimildir	LVIII
6. NIÐURSTAÐA.....	LIX
7. VIÐAUKI 1: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 5.....	LXIV
7.1. Almenn atriði og dómafordæmi í þjóðlendumálum	LXIV
7.1.1. Gildi landamerkjabréfa jarða.....	LXIV
7.1.2. Heiðarbýli á Norðausturlandi	LXVII

8. VIÐAUKI 2: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 6	LXIX
8.1. Dómafordæmi í þjóðlendumálum	LXIX
8.2. Afreittir einstakra jarða og stofnana.....	LXIX
9. VIÐAUKI 3: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 7A	LXXIII
9.1. Dómafordæmi í þjóðlendumálum	LXXIII
10. VIÐAUKI 4: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 7B	LXXIII
10.1. Dómafordæmi í þjóðlendumálum	LXXIII
10.2. Heimildir mæla í mót landamerkjabréfi jarðar.....	LXXIV
10.3. Heimildir um legu jarða til forna	LXXVI
11. VIÐAUKI 5: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 8A	LXXVIII
11.1. Dómafordæmi í þjóðlendumálum	LXXVIII
11.2. Um túlkun landamerkjabréfa jarða og samspil við aðrar heimildir.....	LXXVIII
11.3. Áhrif fyrri lögskipta íslenska ríkisins og annarra vegna viðkomandi landsvæðis.....	LXXXI
11.4. Réttaráhrif og sönnunargildi eldri dómsúrlausna.....	LXXXIV
12. VIÐAUKI 6: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 9B	LXXXVIII
12.1. Þinglýsing landamerkjabréfa og færsla í landamerkjabækur	LXXXVIII
12.2. Almenningar stöðuvatna	LXXXIX
13. VIÐAUKI 7: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 10C	XCI
13.1. Dómafordæmi í þjóðlendumálum	XCI
13.2. Stofnun eignarréttar á grundvelli nýbýlatilskipunar frá 1776	XCI
14. VIÐAUKI 8: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 10B	XCVII
14.1. Dómafordæmi í þjóðlendumálum	XCVII
14.2. Almenn álitaefni um eignarréttarlega stöðu efstu hluta fjalla	C

1. INNGANGUR

Hér verður gerð grein fyrir almennum athugunum og niðurstöðum óbyggðanefndar um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra.

Í upphafi verður gefið yfirlit um gróðurfar á Íslandi við landnám og þeim breytingum sem á því hafa orðið síðan. Þá verður fjallað um landnám, hefð og lög sem stofnunarhætti eignarréttinda.

Því næst verður gerð grein fyrir flokkun lands í *jarðir*, *almenninga* og *afrétti* og eignarréttarlegri þýðingu þessara hugtaka. Hugað verður sérstaklega að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka ásamt eignarhaldi á landi undir jöklum og mörk við jökul eða á. Þá verður fjallað um hvort og þá hvaða vísbendingar um eignarréttarlega stöðu lands má draga af fyrirkomulagi fjallskila og tilvist ítaka til lands eða sjávar, hvaða réttur felist í fjörueign og hver séu merki sjávarjarða til hafsins.

Loks verður fjallað um efni og gildi þeirra heimilda sem einna helst fjalla um eignarréttindi fyrr á tímum. Gerð verður sérstök grein fyrir jarðamötum og jarðabókum, mál-dögum og vísitasíum, lögfestum, jarðabréfum og landamerkjabréfum, afsals- og veðmálabókum.

2. GRÓÐURFAR VIÐ LANDNÁM OG SÍÐARI BREYTINGAR

Íslandi má skipta í þrjú hæðar- eða gróðurbelti, þ.e. *láglandisbelti*, *hlíðabelti* og *hálendis- eða fjallbelti*.¹ Þessi skipting byggist á því að lífsskilyrði fyrir plöntur og aðrar lífverur, þ. á m. búsetuskilyrði fyrir fólk, fara stigversnandi með vaxandi hæð yfir sjávarmáli og lækkandi meðalhita. Höfuðeinkenni gróðurfars breytast því frá láglandisbelti og upp til efstu gróðurmarka á hálendi, tegundum plantna fækkar mjög, harðgerar tegundir verða ríkjandi, uppskerumagn minnkar og gróðurþekjan verður gisnari.

Gróðurbeltin eru í mismunandi hæð í hinum ýmsu landshlutum, eftir því hvort um er að ræða innhérað eða útnes, eftir snjóalögum o.s.frv. Milli gróðurbeltanna eru að sjálfsögðu ekki skörp skil heldur breytist gróðurfar stig af stigi með vaxandi hæð yfir sjávarmáli. Í grófum dráttum nær láglandisbelti landsins upp í 100–150 m hæð og sums staðar nokkru hærri sunnanlands. Hlíðabeltið tekur við og nær upp í 300–400 m hæð, en þar ofan við er hálendisbeltið. Ætla má að um landnám hafi mörkin legið nokkru ofar.

Talið er að við landnám hafi gróður þakið um $\frac{2}{3}$ hluta af yfirborði landsins.² Mikill hluti láglandis- og hlíðabelta, svo og hálendisbeltis upp að 600–700 m hæð á miðhálendinu, hefur verið þakinn nokkuð samfelldum gróðri og jarðvegi. Ofar hefur gróðurinn orðið stöðugt gisnari, uns hann hefur horfið að mestu í 800–1000 m hæð. Í fjalllendi útnesja og í bröttum fjallahlíðum hafa efri mörk samfellds gróðurs legið neðar.

Við landnám hefur birkiskógur og kjarr sett mestan svip á gróðurfar í láglandis- og hlíðabeltum og jafnvel teygt sig upp í hálendisbelti við bestu aðstæður. Áætlað er að skóglendi og kjarr hafi þakið um $\frac{1}{4}$ hluta landsins. Það var langverðmætasta gróðurlendi landsins vegna mikillar grósku, fjölþættra nota og jarðvegsverndar. Ofan skógarmarka hafa smárunnar, ýmsar lyngtegundir og harðgerar jurtir verið ríkjandi tegundir. Þar sem jarðvatnsstaða var há, á láglandi og hálendi, var gróskumikill votlendisgróður. Rýr mosagróður tók við þegar nálgadist efri mörk gróðurs, og loks voru plöntur á stangli á því landi sem í daglegu tali er nefnt ógróið.

Nú þekur gróður aðeins um $\frac{1}{4}$ hluta landsins í heild og um $\frac{10}{100}$ hluta ísfrírra svæða miðhálendisins, í stað nær helmings um landnám. Aðeins um $\frac{1}{100}$ hluti landsins er skógi eða kjarri vaxinn. Gróðurþekja landsins hefur þannig bæði dregist saman og gæði hennar rýrnað.

Langmest hefur rýrnun landgæða orðið í hálendisbeltinu, einkum á miðhálendinu. Afleiðingar þessa eru m.a. þær að verulegur hluti miðhálendisins, sem um landnám og fram eftir öldum var vel fallið til sumarbeitar, er nú gróðursnauðar auðnir.

¹ Steindór Steindórsson, 1964: *Gróður á Íslandi*. Reykjavík. S. 28.

² Ingvi Þorsteinsson og Sigurður Blöndal, 1986: *Gróðureyðing og endurheimt landgæða*. Reykjavík. S. 13.

3. STOFNUN EIGNARRÉTTINDA

Þeir stofnunarhættir eignarréttinda sem huga þarf sérstaklega að í þessu sambandi eru landnám, hefð og lög.

3.1. Landnám

Hér á landi var fyrst stofnað til eignarréttar yfir landi með námi. Telja verður líklegt að eigi síðar en með gildistöku ákvæða Jónsbókar um afrétti og almenninga hafi nám verið útilokað. Vafalaust er þó að eftir lögtöku nýbýlatilskipunar 1776 er nám úr sögunni sem stofnunarháttur eignarréttar hér á landi.³

Landnámabók hefur löngum verið talin mikilvægasta heimildin um upphaf byggðar á Íslandi. Þar eru nefndir um 430 karlar og konur sem námu land eða eignuðust það úr landnámi annarra. Þá eru þar nöfn um 600 bæja sem risið eiga að hafa á landnámsöld, þ.e. á árunum 874–930. Efni Landnámu er spunnið úr þremur meginþáttum: landnámafrásögnum, greinargerð fyrir landnámsmönnum, ætt þeirra og niðjum og fróðleik af ýmsum toga sem lýsir m.a. viðskiptum manna, stjórnarfari, trú og siðum, skipakosti, húsakynnum, búpeningseign og landsháttum.

Landnáma er varðveitt í fimm gerðum, misjafnlega heillegum. Þrjár þeirra eru að stofni til frá miðöldum en tvær voru ritaðar á 17. öld. Melabók mun vera elst þeirra og standa næst frumgerð Landnámabókar, sem talin er rituð á fyrri hluta 12. aldar en er nú glötuð. Ljóst er því að tvö hundruð ár hið minnsta hafa liðið þar til frásagnir um landnám voru skráðar. Allmikill efnislegur munur er á varðveittum gerðum Landnámabókar en þó eru landnámalýsingar yfirleitt nokkuð samhljóða.

Ýmsar sagnir er að finna í Landnámu um það hvernig menn fóru að því að nema land. Í Hauksbókargerð Landnámu er greint frá því að Íslendingar hafi leitað til Haralds konungs hárfagra um aðstoð við að setja reglur um stærð landnáma. Þá voru sett ákvæði um að enginn skyldi víðara nema en hann mætti eldi yfir fara á einum degi með skipverjum sínum.⁴ Um konur virðist hins vegar hafa gilt sú regla að þær skyldu ekki nema víðara land en leiða mætti kvígu tvævetra vorlangan dag sólsetra á milli, vel fóðraða.⁵ Fleiri aðferðir eru tilfærðar. Helgi magri, sem nam allan Eyjafjörð, er t.d. sagður hafa gert eld mikinn við hvern vatnsós og helgað sér svo allt hérað, væntanlega allt vatnasvæði árinna. Stundum virðist kvikféð sjálft hafa ráðið ferðinni. Í upphafi þess hluta Landnámu sem fjallar um Sunnlendingafjórðung segir m.a. á þessa leið: „Sumir þeir, er fyrstir kómu út, byggðu næstir fjöllum ok merkðu at því landskostina, at kvikféit fýstisk frá sjónum til fjallanna.“⁶

³ Sbr. Gaukur Jörundsson: „Um afrétti og almenninga“, óbirt fjölrít, bls. 10–11. Gaukur Jörundsson, 1982–83: *Eignarréttur* II (fjöl.). Reykjavík. S. 133–134. Þorgeir Örlygsson, 1994: „Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 565.

⁴ *Landnámabók*, 1986. Jakob Benediktsson gaf út. (Íslensk fornrit. 1. b.) Reykjavík. S. 337.

⁵ *Landnámabók* 1986, s. 321.

⁶ *Landnámabók* 1986, s. 337.

Á síðustu áratugum hafa ýmsir fræðimenn á sviði sagnfræði og bókmennta sett fram kenningar um sannfræði Landnámu. Annars vegar hefur því verið haldið fram að treysta megi frásögnum Landnámu í meginatriðum. Hér má nefna kenningar eins og þær að markmiðið með ritun Landnámu hafi verið að skapa grundvöll fyrir innleiðingu óðalsréttar hér á landi, undirbúa skiptingu landsins í kirkjusóknir eða varðveita ættartölur, með tilliti til erfða, hjúskapar o.fl., auk áhuga á sögu forfeðranna.⁷ Hins vegar hefur því verið haldið fram að frásagnir Landnámu eigi lítið skylt við sögulegan veruleika. Í því sambandi ber að nefna þá kenningu að markmiðið hafi verið að renna stoðum undir eignarheimildir höfðingjaættanna fyrir þeim jörðum, einkum aðalbólum, sem þær töldu sig eiga á ritunartíma Landnámu.⁸ Ennfremur hefur því verið haldið fram að sum nöfn landnámsmanna séu dregin af kennileitum, náttúrufari eða búskaparháttum.⁹ Heimildargildi Landnámu er því umdeilt meðal fræðimanna.

Í úrlausnum dómstóla hafa skýrar lýsingar Landnámu á umfangi landnáms verið taldar hafa sönnunargildi við mat á því hvort stofnast hafi til eignarréttar yfir tilteknu landsvæði. Þessi afstaða kemur fram í H 1994 2227 (Geitland). Þar er frásögn Landnámu um nám Geitlands talin sanna að í kjölfar landnáms hafi landsvæðið verið eignarland. Jafnframt ber að nefna H 1960 726 (Skeljabrekka) þar sem talið var auðsætt af frásögn Landnámu að landspilda hefði í öndverðu verið hluti af landi jarðarinnar Skeljabrekku. Takmarkaðar lýsingar í Landnámu hafa hins vegar fremur verið taldar mæla gegn því að land hafi verið numið og þannig orðið undirorpið beinum eignarrétti, sbr. H 1997 1162 (Auðkúluheiði), H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), H 1999 111 (Gilsá) og H 1999 2006 (Sandfellshagi). Þá hafa dómstólar lítið til gróðurfars og staðhátta við mat á því hvort líkur séu á að landsvæði hafi verið numið, sbr. einkum H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1999 111 (Gilsá).

Það er álit óbyggðanefndar að Landnáma lýsi a.m.k. þeirri skiptingu lands sem menn töldu rétta eða voru ásáttir um á ritunartíma einstakra gerða. Þá er ljóst að landnámalýsingar hennar hafa verið vel kunnar landsmönnum og sannleiksgildi þeirra óumdeilt fram á síðustu áratugi. Þetta endurspeglast í úrlausnum dómstóla. Nefndin telur því að skýrar frásagnir Landnámu hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar. Jafnframt benda frásagnir Landnámu almennt séð til þess að landnám hafi í einhverjum tilvikum náð lengra inn til landsins en lýst landamerki jarða á síðari tímum. Rannsóknir á sviði sagn-

⁷ Sbr. Barði Guðmundsson, 1938: „Uppruni Landnámabókar.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 6–7, 20. Jón Jóhannesson, 1954–58: „Sannfræði og uppruni Landnámu.“ *Saga. Tímarit Sögufélags*. S. 225–226. Einar Gunnar Pétursson, 1986: „Efling kirkjuvalds og ritun Landnámu.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 193–222.

⁸ Sveinbjörn Rafnsson, 1974: *Studier i Landnámabók. Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia*. Lund. S. 203–217. Sveinbjörn Rafnsson, 1976: „Aðferðir og viðhorf í Landnámurannsóknum.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 222–225, 231–233.

⁹ Sbr. Þórhallur Vilmundarson, 1982: „-stad. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 16. b. Kaupmannahöfn. D. 578–584. Sjá ennfr. greinar Þórhalls Vilmundarsonar í *Grímnir. Riti um nafnfræði*. 1–3. b. (1980–1996).

fræði, fornleifafræði og náttúrufræði styðja þetta.¹⁰ Svo sem fram kemur í kafla 2. hefur gróðurfar inn til landsins verið þannig að landnámsmenn kunna að hafa séð sér hag í að nema land ofar en byggð hefur náð á síðari tímum. Hins vegar hljóta staðhættir, þar á meðal hæð yfir sjávarmáli og fjarlægð frá byggð, að hafa takmarkað möguleika á nýtingu. Afar takmarkaðar ályktanir verða því dregnar af gróðurfari.

Í Landnámu er hins vegar sjaldan lýst nákvæmlega umfangi landnáms eða landamerkjum. Þetta á ekki hvað síst við inn til landsins. Óbyggðanefnd telur hæpið að af takmörkuðum lýsingum í Landnámu verði afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.

Þá er ýmislegt óljóst um aðferðir við landnámið og hverju landnámsmenn sóttust eftir, þ.e.a.s. hvort þeir hafi einvörðungu miðað við gróðurfar og staðhætti eða hvort önnur atriði skiptu einnig máli, svo sem heppileg kennileiti, samgönguleiðir, völd og áhrif o.s.frv. Óvissa um aðferðir við landnám er of mikil til þess að hægt sé að fullyrða um stærð landnáma á þeim grundvelli.

3.2. Hefð

Hugtakið hefð er hvorki að finna í Grágás né Jónsbók. Í Jónsbók má þó sjá þess merki að afnot manna af tilteknum fasteignatengdum hlunnindum hafi þótt benda til ákveðinna réttinda. Í 26. kapitula landsleigubálks stendur m.a.: „Nú hefir maður skóg, eng eða haga, reka eða aðrar landsnyttjar .xx. [þ.e. 20] vetr eða lengr ,átölulaust, þá á sá er haft hefir, nema hinn hafi lögleg vitni til, at hann á, ef hann skal úrænt vera.“¹¹

Enda þótt hugtakið komi ekki fyrir í lögbókunum virðist sem mönnum hafi snemma verið það kunnugt. Undir lok 12. aldar deildu leikmenn og Þorlákur biskup Þórhallsson um yfirráð kirkjueigna (staðamál fyrri). Bændur kröfðust forræðis yfir kirkjueignum í krafti „landsskapar ok fornrrar hefðar“ en biskupinn kvað forna hefð ekki vega þyngra en lög kirkjunnar¹². Þessi frásögn getur ekki ein og óstudd talist heimild um hefð í laga-legum skilningi. Allt eins er líklegt að orðið sé hér notað um eitthvað sem haldist hafi órofa um ótiltekinn tíma (sbr. orðasambandið „í hefð og haldi“).

Sumir fræðimenn hafa getið sér þess til að *hefð* sé komin inn í norræn lög úr kanónískum rétti. Í því sambandi er bent á að orðasamböndin „...sem að fornu hefir verið“ og „frá arilds tíð“ gætu verið þýðingar á latneska hugtakinu „praescriptio immemorialis“.¹³

¹⁰ Sbr. Kristján Eldjárn, 1974: „Fornþjóð og minjar.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 115. Jakob Benediktsson, 1974: „Landnám og upphaf allsherjarrikis.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 165.

¹¹ *Jónsbók*. Kong Magnus Hakonssons lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281 og rettarboetr de for Island givne retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Kaupmannahöfn 1904. S. 156.

¹² Sbr. *Biskupa sögur*. 1. b. Kaupmannahöfn 1858. S. 281 (Oddaverja þáttur, ritaður í byrjun 13. aldar).

¹³ Wallén, Per-Edwin, 1981: „Hævd. Sverige.“ *Kulturhistorisk lexikon for nordisk middelalder*. 7. b. Kaupmannahöfn (2. útg.). D. 285. Magnús Már Lárusson, 1981: „Hævd. Island.“ Sama rit, d. 287–288.

Kaldangursrecess (Koldinghúsrecess) frá 13. desember 1558 var lögleiddur með konungsbréfi 20. mars 1563. Í konungsbréfi þessu segir að recessinn „skuli einnig ganga fyrir lög um þau efni, „sem íslensk lög þar um ekki áhræra né forklára“.“ Í recessnum, 50. kapitula, segir m.a. um 20 vetra hefð:

Item huada godz og eigner nauckur madur hefur med haund haft og halldit xx wetur oklagad og okiært. þui ma hann kuijdulaust hallda og skal það ecki wndan honum ganga nema suo finnist og bijuijsist það sie j panta sett edur lient.¹⁴

Jón Þorkelsson þjóðskjalavörður athugaði á sínum tíma hvar vitnað væri til Kaldangursrecess í dómum og skjölum. Nefndi hann að í alþingisdómi 30. júní 1581, um Bjarneyjartolla, og í dómi Erlends sýslumanns Magnússonar 9. apríl 1594, um Kleifarblá, sé vitnað í 50. kapitula í recessinum.¹⁵ Af rannsókn Jóns verður ekki séð að recess þessi hafi haft þýðingu utan þessa.

Rétt er að taka fram að Kaldangursrecess er að engu getið í þeim umræðum sem fram fóru um miðja 19. öld um setningu hefðarlaga.

Af athugun á dómum í Íslensku fornbréfasafni og Alþingisbókum Íslendinga verður ekki dregin önnur og víðtækari ályktun en sú, að sá sem hafði haft umráð eignar um árabíl væri líklegur eigandi hennar nema annað kæmi fram í dómum eða skjölum, svo sem oft er gerður fyrirvari um. Er sá fyrirvari einnig í samræmi við fyrrneft ákvæði Jónsbókar.

Í Dönsku lögum Kristjáns V. frá 1683 voru ákvæði um hefð og fleira. Samsvarandi ákvæði voru í Norsku lögum frá 1687 og segir þar m.a. svo í 5. bók, 5. kapitula, 3. gr:

Hvis andet Gods og Ejendom nogen haver haft i Haand og Hævd i tyve Aar ulast og ukært til Tinge, det beholder hand uden anden Adkomst at fremvise, angerløst og uafvundet, med mindre det bevisis, at hand hafde det, enten til Pant, eller i Forlæning, eller i Forsvar.

Ákvæði þessi voru aldrei birt hér á landi en mörg dæmi eru þess að Yfirréttur og Landsyfírréttur beittu þessum lögum, sbr. t.d. dóm frá 5. maí 1830 þar sem vitnað er án nokkurs fyrirvara til Norsku laga 5-5-3.¹⁶

Þá var í erindisbréfi fyrir biskupana á Íslandi frá 1. júlí 1746 ákvæði í 16. gr. þar sem gert var ráð fyrir því að á 100 árum mætti hefða eignir og réttindi, sem verið hefðu kirkjueign.¹⁷

Vorið 1836 lagði Bjarni Thorsteinson amtmaður til við kansellíð í Kaupmannahöfn að 26. kapituli landsleigubálks Jónsbókar yrði numinn úr gildi og tekin upp ákvæði Dönsku laga um hefð. Fram kom að óljóst þætti hvort reglan í Jónsbók tæki einungis til hlunninda eða einnig til fasteigna. Kansellíð bar málið undir Landsyfírrétt og síðan embættismannanefndina sem skipuð var 22. ágúst 1838. Við athugun lögfróðra manna

¹⁴ *Íslenskt fornbréfasafn*. 13. b. Reykjavík 1933–1939. S. 355. Sbr. *Alþingisbækur Íslands*. 1. b. Reykjavík 1912–1914. S. 425–426. *Alþingisbækur Íslands*. 3. b. Reykjavík 1917–1918. S. 33–35.

¹⁵ *Íslenskt fornbréfasafn*. 13., s. 351.

¹⁶ *Landsyfírrjettardómar og hæstarjettardómar í íslenskum málum 1802–1873*. 3. b. Reykjavík 1925–1931. S. 360–374.

¹⁷ *Lovsamling for Island*. 2. b. Kaupmannahöfn 1853. S. 653.

kom í ljós að íslenskir dómstólar á 17. og 18. öld og fram á þá 19. höfðu í langflestum tilvikum tekið mið af Dönsku og Norsku lögum í þeim málum sem snertu hefð. Flestir nefndarmanna voru þeirrar skoðunar að rétt væri að innleiða hér dönsk hefðarlög.¹⁸

Árið 1845 var lagt fyrir ráðgjafafingið frumvarp kansellisins til tilskipunar um hefð og fyrningu. Var þar gert ráð fyrir að ákvæði Dönsku laga um hefð og fyrningu yrðu lögleidd hér á landi.

Í umræðum á ráðgjafafinginu kom fram að algengt var að farið væri að ákvæðum Dönsku og Norsku laga um hefð enda þótt þau ákvæði hefðu ekki verið lögleidd hér. Skiptar skoðanir voru um þetta frumvarp. Þeir sem voru því fylgjandi töldu að hefðarlög gætu verndað eignarréttinn og leyst úr þeirri réttaróvissu sem ríkt hefði. Þeir sem andvígir voru tilgreindu ýmis rök gegn frumvarpinu. Í fyrsta lagi væru eignir og ítök oft langt hvert frá öðru og frá eigendum og þess vegna væri erfitt fyrir þá að verja rétt sinn gagnvart þeim sem vildu sölsa undir sig eignir þeirra í skjóli hefðarlaga. Að auki vísaði frumvarpið almennt til danskra lagareglna um hefð án þess að ljóst væri hver ákvæði lögleiða ætti hér. Ef hin danska hefð fengi lagagildi hér á landi gegn vilja þjóðarinnar þá væri það band á komið sem ekki yrði seinna leyst. Einnig var bent á að ákvæði Jónsbókar hefði ekki valdið neinum ágreiningi eða misskilningi fyrr en á síðustu tímum þegar íslenskir lögfræðingar hefðu farið að meta íslensk lög minna en hin dönsku. Loks tóku þeir fram að búast mætti við málaferlum sem ekki yrði séð fyrir endann á og myndu valda ærnum kostnaði ef frumvarpið yrði samþykkt. Lyktir málsins urðu þær að frumvarpið var fellt með 16 atkvæðum gegn 8 og engin tilskipun sett.¹⁹

Þrátt fyrir að Landsyfirréttur hefði um árábil dæmt eftir Dönsku og Norsku lögum fór að bera á efasemdum um gildi þeirra er leið á 19. öld. Loks var kveðið á um það í dómi 19. desember 1887 að enda þótt „eignar-hald á fasteign (possessio)“ hafi varað óátalið í 30–40 ár, veitti það eigi eignarheimild eftir íslenskum lögum.²⁰ Í dómi Landsyfirréttar frá 12. október 1896 var upprekstrarfélagi fjögurra hreppa í Mýrasýslu hins vegar dæmdur beinn eignarréttur að landsvæðinu Hellistungum á grundvelli uppreksturs „um ómuna tíð“ og með skírskotan til Jónsbókar, 26. kap. IIb. i.f.²¹

Samkvæmt framansögðu voru réttarreglur um hefð yfir fasteignum óljósar og lagaframkvæmd misvísandi allt til loka 19. aldar. Með setningu hefðarlaga, nr. 46/1905, fengust loks skýrar reglur á þessu sviði. Felld voru úr gildi þau ákvæði hér að lútandi sem löggjafinn taldi gildandi rétt, þ.e. ákvæði 26. kapítula landsleigubálks Jónsbókar sem og 16. gr. í erindisbréfi til biskupa frá 1. júlí 1746. Fleiri atriði tengd lögtöku hefðarlaga skipta og verulegu máli í þessu sambandi. Í greinargerð með frumvarpi til hefðarlaga segir svo:

¹⁸ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga. Fyrsta þing 1. júlí til 5. ágúst 1845.* Reykjavík 1845. S. 2–12.

¹⁹ *Tíðindi frá Alþingi ... 1845,* s. 466.

²⁰ *Landsyfirrettardómar og hæstarjettardómar í íslenskum málum.* 3. b. (1886–1889). Reykjavík 1890. S. 236–241.

²¹ *Landsyfirrettardómar og hæstarjettardómar í íslenskum málum.* 5. b. (1895–1898). Reykjavík 1901. S. 327–330.

Þar sem nú hefur fundizt ástæða til að leggja fyrir alþingi frumvarp til laga um hefð, þá byggist þetta ekki að eins á því, að eins og hefð er til í lögum allra siðaðra þjóða og hefur verið álitin nauðsynleg til að tryggja viðskiptalíf, eins muni vera þörf á þessu rjettartæki hjer á landi, heldur miklu fremur á því, að svo að segja árlega eykst þörfin á því fyrir landbúnaðinn að hafa greið og góð lántökuskilyrði, en eitt aðalskilyrði fyrir því er, að eigendur jarðanna hafi formlega eignarheimild fyrir jörðum sínum. Nú er það vitanlegt, að hjer á landi hafa menn verið mjög skeytingarlausir með að láta þinglýsa eignarheimildum sínum. Hefur löggjafinn fundið það vel, að þetta var óheppilegt fyrir viðskiptalíf, og sjest það meðal annars af því, að með lögum 15. febr. 1895 var fasteignarsölugjaldið afnumið, til þess að fá menn því heldur til að láta þinglýsa eignarheimildum sínum. ...

Auk framangreindra ástæðna fyrir því að lögleiða hefð hjer á landi, skal það einnig tekið fram, að með því að nú mun víðast vera búið að þinglýsa landamerkjum fyrir jörðum samkv. landamerkjälögum 17. marz 1882, þá er þar viss grundvöllur á að byggja um eignarhaldið milli jarðanna innbyrðis, og virðast því að miklu leyti burtfallnar ástæður þær, er menn höfðu á móti hefðinni 1845 ...²²

Af þessu má ráða að setning laga um hefð 1905 hafi verið þáttur í viðleitni löggjafans í lok 19. aldar og byrjun þeirrar 20. að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna, sjá einnig í köflum 5.2. og 5.5. Þess er jafnframt að geta að eitt meginhlutverk hefðar er að styðja við og auka réttarvernd eignarréttinda sem eru lögmæt einnig af öðrum ástæðum.²³

Samkvæmt 1. gr. hefðarlaga má vinna hefð á hverjum hlut, jafnt fasteign sem lausafé, er getur verið eign einstakra manna, án tillits til þess, hvort hann var áður einstaks manns eign eða opinber eign. Niðurlag ákvæðisins verður ekki skilið svo að hefð verði ekki unnin á verðmætum sem ekki eru beinum eignarrétti háð. Þvert á móti verður að líta svo á að þar sem hægt er að hefða eign einstaklings eða hins opinbera sé því fremur hægt að hefða fasteignarréttindi sem ekki eru beinum eignarrétti háð.²⁴ Meginskilyrðið fyrir hefð á fasteign er 20 ára óslitið eignarhald sem fullnægir tilteknum huglægum og hlutlægum skilyrðum, sbr. 2. gr. laganna.

Ótvírætt er að virk yfirráð og bein hagnýting án löggernings eru veigamiklir þættir við mat á eignarhaldi samkvæmt hefðarlögum. Jafnframt hafa ráðstafanir að lögum, t.d. afsal eignar, veðsetning, stofnun ítaks og veiting leyfa til hagnýtingar eignar, verið taldar veigamikil vísbending um eignarhald. Þá getur viðhorf hefðanda og annarra aðila haft þýðingu í þessu sambandi, auk annarra atriða sem minna máli skipta.

Í Hæstarétti hafa gengið nokkrir dómar þar sem reynt hefur á hvort aðilar hafi hefðað beinan eignarrétt að afréttum eða öðrum svæðum utan landamerkja jarða. Ber hér að nefna H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri), H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari), H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði). Í öllum tilvikum var eignarhefð talin ósönnuð en ekki örlar á ráðagerð um að eigendalaus svæði verði ekki hefðuð. Af þessum dómum er ljóst að hefðbundin afréttarnot, þ.e.a.s. sumarbeit og e.t.v. önnur takmörkuð notkun, eru ekki nægjanleg ein sér. Jafnframt

²² *Alþingistíðindi* 1905. A. Þingskjöl. Reykjavík 1905. S. 148, sbr. s. 426–428.

²³ *Alþingistíðindi* 1905, A, s. 140. Gaukur Jörundsson, 1982–1983: *Eignarréttur* II, s. 156, 159.

²⁴ Sbr. Gaukur Jörundsson: „Um afrétti og almenninga“ (óbirt fjölrit), s. 14–15.

virðast ráðstafanir að lögum, svo sem sala tiltekinna réttinda, ekki hafa þýðingu við þetta mat. Samt sem áður verður af þessum dómum ráðið að ekki sé útilokað að hefða eignarrétt að slíku landsvæði. Skilyrði til þess eru hins vegar þröng.

Þá kemur til skoðunar hverjar séu kröfur dómstóla til eignarhefðar þegar um er að ræða land sem liggur innan merkja jarðar. Í H 1997 2792 (Laugavellir) var eignarhefð viðurkennd, enda þótt not hefðanda, sem jafnframt studdi rétt sinn við kaupsamning, hefðu verið sambærileg afréttarnotum, þ.e. beit og eftir atvikum önnur þrengri nýting. Í H 1939 28 (Einarsnes) taldist eignarhefð einnig fullnuð, enda þótt eignarheimild væri sögð glötuð og ekki annar grundvöllur fyrir hendi en takmörkuð not.

Þá er og ljóst að nýttar af þessu tagi hafa ekki nægt til að vinna eignarhefð með útrýmandi hætti innan marka jarðar svo sem þau hafa verið afmörkuð í landamerkja-bréfi hennar, sbr. H 1991 1444 (Skógar og Brúsholt) og H 1995 2120 (Nefsholt og Gata).

Það er áður rakið að skýrum réttarreglum um hefð var ekki til að dreifa fyrir setningu hefðarlaga nr. 46/1905. Í 12. gr. laganna kom fram að telja mætti eignarhald hefðanda fyrir gildistöku laganna til hefðartíma, þó þannig að engin hefð teldist fullnuð fyrr en í árslok 1910. Ljóst er að með þessu var ákveðið að hefðarlög giltu afturvirkir en ákvæðið tók þó aðeins til hefðarhalds sem fyrir hendi var við gildistöku laganna.

Um þýðingu venjuréttar er það að segja að afnot lands sem ekki uppfylla skilyrði hefðarlaga til hefðarhalds, geta ekki stofnað til eignarréttinda yfir landinu. Hins vegar kann viðurkennd beiting tiltekinna eignarráða, sem styðjast við aðrar eignarheimildir, að hafa áhrif á mat á því hvers eðlis eignarráðin eru, t.d. um sönnunarbyrði fyrir gildi eða efni eignarheimildar. Þýðing venju er því sönnunarlegs eðlis fremur en að þar geti verið um að ræða sjálfstæða eignarheimild.

3.3. Lög

Þá verður hugað að stofnun eignarréttinda með lögum. Átjándi öldin hefur löngum verið talin eitt mesta harðindatímabil í sögu þjóðarinnar og fjöldi jarða lagðist í eyði. Viðbrögð stjórnvalda voru þau að senda til landsins þriggja manna nefnd (landsnefndina fyrri) til að kynna sér landshagi og leggja fram tillögur um úrbætur. Það var við þessar aðstæður sem nýbýlatilskipunin um landnám og byggingu eyðijarða var gefin út, 15. apríl 1776. Í henni fólst heimild til að byggja jarðir á óbyggðum svæðum, jafnvel innan eignarlanda. Tilgangurinn var að hamla gegn fólksfækkun og eyðingu jarða með því að hvetja ungt fólk til að stofna heimili og byggja upp hin eyddu býli.

Samkvæmt ákvæðum tilskipunarinnar var skylt að taka í notkun „útlendi“ jarða sem lá notalaust og átti jarðeigandinn að hafa forgangsrétt til að byggja þar upp nýbýli. Ef hann gerði það ekki var öðrum látið það eftir. Á öðrum óbyggðum landsvæðum, þ. á m. „afréttaralmenningum“, höfðu allir jafnan rétt til að stofna nýbýli samkvæmt tilteknum reglum. Þetta gildi einnig um lönd og jarðir sem forðum voru í byggð en höfðu um

langan aldur legið í eyði. Var þá litið svo á að enginn gæti lengur talist eigandi eða erfingi slíkra jarða.

Nýbýlatilskipunin var í gildi í rúm hundrað ár en ekki verður séð að hún hafi borið þann árangur sem til var ætlast. Þó er talið að um þrjátíu jarðir og hjáleigur hafi verið byggðar fyrstu tíu árin sem tilskipunin var í gildi, flestar að frumkvæði þeirra sem töldust eigendur þessara eyðijarða. Sjaldgæft er því að stofnað hafi verið til eignarréttinda á grundvelli nýbýlatilskipunar.²⁵

Í 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1897, sem við tóku af nýbýlatilskipuninni var kveðið á um að nýbýli mætti stofna á eyðijörðum og í öðrum óbyggðum löndum, er enginn gæti sannað sína eign. Í 2. gr. laganna var kveðið sérstaklega á um það að nýbýlingur skyldi láta vita um fyrirætlun sína ef hann vildi stofna nýbýli á eyðijörð eða í óbyggðu landi og var þá gefinn sex mánaða frestur ef einhver vildi gefa sig fram með heimildarskírteini fyrir landinu. Skilyrði til stofnunar nýbýla voru þannig þrengd verulega og munu þess engin þekkt dæmi að nýbýli hafi verið reist á grundvelli þessara nýbýlalaga.²⁶

²⁵ Þorkell Jóhannesson, 1950: *Saga Íslendinga*. 7. b. Reykjavík. S. 254–255.

²⁶ Þorkell Jóhannesson, 1948: *Alþingi og atvinnumálin. Landbúnaður og útvegsmál. Höfuðþættir*. (Saga Alþingis IV.) Reykjavík. S. 70.

4. FLOKKUN LANDS

4.1. Almenn

Flokkun lands á grundvelli eignarhalds hefur verið með ýmsu móti í íslenskum rétti og hugtakanotkun ekki alltaf samræmd. Lengst af var að meginstefnu til greint á milli *jarða* og *afrétta*, auk *almenninga*. Þessi skipting kemur þegar fram í Grágás og má glögglega sjá í eftirfarandi ákvæði Jónsbókar:

Svá skulu almenningar vera sem at fornu hafa verit, bæði hit efra ok hit ytra; en ef menn skilr á, kallar annarr sér, annar afrétt eða almenning, þá festi sá lög fyrir er sér kallar ok stefni þing er menn eigu því máli at skipta, ok hafi haft upp þingboð fyrir fimt.²⁷

Hér má að auki nefna tilskipun um veiði á Íslandi 1849 og frumvarp til landbúnaðarlaga 1878.²⁸ Í nýbýlatilskipun 1776 og landamerkjalogum, bæði 1882 og 1919, er gengið út frá flokkun lands í jarðir og afrétti en hugtakið almenningur er ekki notað. Þess í stað er í nýbýlatilskipun talað um „afréttaralmenninga“ og í landamerkjalogum um „aðrar óbyggðar lendur“.²⁹ Á síðari tímum hefur þessi flokkun riðlast, ný hugtök komið fram og hin eldri verið notuð í fleiri en einni merkingu.

Með þjóðlendulögunum er komið á þeirri nýskipan að land er flokkað í tvennt, *eignarland* og *þjóðlendu*, sjá 1. gr. laga nr. 58/1998. Eignarland er skilgreint sem „landsvæði sem er háð einkaeignarrétti þannig að eigandi landsins fer með öll venjuleg eignarráð þess innan þeirra marka sem lög segja til um á hverjum tíma.“ Þjóðlenda er skilgreind sem „landsvæði utan eignarlanda þó að einstaklingar eða lögaðilar kunni að eiga þar takmörkuð eignarréttindi.“ Hugtakið afréttur er ekki lengur notað sem lýsing á ákveðnu eignarformi lands og er skilgreint sem „landsvæði utan byggðar sem að staðaldri hefur verið notað til sumarþeirra fyrir búfé.“ Afréttur getur þannig verið hvort heldur er í eignarlandi eða þjóðlendu.

Hugtökin jörð, afréttur og almenningur samkvæmt hinni eldri flokkun hafa þýðingu við úrlausn mála á grundvelli þjóðlendulaga. Ræðst hún nánar af því hvernig þau falla að hugtökunum *eignarland* og *þjóðlenda*. Verður nú hugað að *jörðum*, *afréttum* og *almenningum* í þessu sambandi og einkanlega litið til stofnunar, nýtingar, afmörkunar og inntaks réttinda og skyldna. Óbyggðanefnd leggur þó áherslu á að sú flokkun er ekki fortakslaus og að dæmi finnist um landsvæði sem ekki verða felld í neinn framan- greindra flokka, sbr. einnig umfjöllun í kafla 4.5.

²⁷ Jónsbók 1904, s. 185 (52. k. IIb). Sbr. einnig Grágás. *Lagasafn íslenska þjóðveldisins*. Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson, Mörður Árnason sáu um útgáfuna. Reykjavík 1992. S. 342, 369 (46. k., 74. k. Ibp.).

²⁸ Frumvarp til landbúnaðarlaga fyrir Ísland (álit meirihlutans), Reykjavík 1877. Frumvarp til landbúnaðarlaga fyrir Ísland (álit minnihlutans). Reykjavík 1878. Sjá einnig 1.–2. gr. veiðitilskipunar frá 20. júní 1849 (*Lovsamling for Island*. 14. b. Kaupmannahöfn 1868. S. 316).

²⁹ Í nýbýlatilskipuninni er greint á milli víðátta í byggðum sveitum, eignarlanda, afréttaralmenninga og loks eyðilanda og eyðijarða í byggð (*Lovsamling for Island*. 4. b. Kaupmannahöfn 1854. S. 251–257). Sjá 1. gr. landamerkjalaga nr. 5/1882 og 41/1919.

4.2. Jörð

Komið hefur fram að helstu stofnunarhættir beins eignarréttar hér á landi eru nám, hefð og lög. Samkvæmt því sem í Landnámu greinir voru sum landnám í öndverðu mjög stór en var smám saman skipt niður í smærri einingar, jarðir. Um þetta eru ýmis dæmi, sbr. t.d. eftirfarandi frásögn af Skalla-Grími Kveldúlfssyni:

Skalla-Grímr var þar um vetrinn, sem hann kom af hafi, ok kannaði þá allt herað. Hann nam land útan frá Selalóni ok et efra til Borgarhrauns ok suðr allt til Hafnarfjalla, herað allt svá vítt sem vatnföll deila til sjóvar. ...Síðan skipaði hann heraðit sínum félögum, ok þar námu margir menn síðan land með hans ráði. Skalla-Grímr gaf land Grími enum háleyska fyrir sunnan fjörð á milli Andakílsár ok Grímsár; hann bjó á Hvanneyri. Úlfr hét son hans, faðir Hrólfs í Geitlandi.³⁰

Allt frá tíma Grágásar hafa íslensk lög gert ráð fyrir að landsvæði jarðar væri afmarkað með landamerkjum.³¹ Þannig er mælt fyrir um það í Jónsbók að við sölu lands skyldu aðilar „kveða á um merki með sér, um land ok skóga ok engjar ok reka, veiðar ok afréttu ef eru, ok allra gœða skulu þeir geta þeira, er því landi eigu at fylgja, þó at þat sé í önnur lönd, eða aðrir menn eigi þanneg tók“. Jafnframt var seljanda jarðar skylt að ganga á merki innan tólf mánaða, með þeirri undantekningu m.a. að eigi var „skylt at ganga á merki þar er fjöll þau eru, er vatnföll deilaz millum heraða, ok eigi er skylt at ganga ór búfjargangi á fjöll upp, kveða skal þar á merki“³². Væri uppi ágreiningur um eignarhald á tilteknu landsvæði og „kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning“ skyldi leysa úr því máli eftir ákveðnum reglum. Í því fólst m.a. að sá „er sér kallar þá jörð“ þurfti að leiða fram vitni máli sínu til stuðnings. Svardagi vitnis skyldi vera á þessa leið: „þat hefir ek heyrt, at þar skilr mark á meðal eignar bónda ok almenning eða afréttar ...“³³

Með landamerkjalögum, nr. 5/1882, var þó fyrst kveðið á um almenna skyldu landeiganda eða umráðamanns jarðar til að setja glögg landamerki fyrir jörð sinni, þar sem þau voru ekki fyrir, halda þeim við og skrásetja, sbr. 1.–3. gr. Samsvarandi ákvæði eru í 1.–3. gr. núgildandi landamerkjalaga, nr. 41/1919.

Þá kemur til skoðunar hver hafi verið réttur jarðeiganda innan merkja jarðar sinnar. Þar verður einna helst litið til þeirra landsnyttja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. beitar, veiði, vatns, reka og jarðefna. Síðar verður vikið að hliðstæðum atriðum varðandi afrétti.

Frá tíma Grágásar og fram á þennan dag hefur landeigandi átt beit og annan jarðargróður á jörð sinni, sjá nánar í kafla 4.7. Hann hefur sjálfur stjórnað því hvenær, hversu lengi og hvaða fjölda fjár þar væri beitt.

³⁰ *Landnámabók* 1986, s. 71, sbr. einnig s. 139–146, 230–232.

³¹ *Grágás* 1992, s. 342 (46. k. lb.).

³² *Jónsbók* 1904, s. 124 (6. k. llb.). Samkvæmt ákvæðum Jónsbókar voru menn einnig í vissum tilvikum skyldir til að gera svokallaðan „löggarð“ um töðuvöll sinn, engjar og einnig bæja á milli, sbr. bls. 159–163 (31.–32. k. llb.).

³³ *Jónsbók* 1904, s. 186 (52. k. llb.).

Á sama tíma hefur að meginreglu verið kveðið á um einkarétt jarðeiganda til veiði fugla, fiska og annarra nytjadyra á jörð sinni.³⁴ Í sumum tilvikum hefur beinlínis verið tekið fram að rétt landamerki jarðar hveirrar skyldu ráða veiði á landi.³⁵

Hér má að auki nefna þá meginreglu vatnalaga, nr. 15/1923, að vatnsréttindi fylgi landareign hverri, sbr. ákvæði 2. gr.³⁶ Regla þessi á rætur að rekja til ákvæða Grágásar og Jónsbókar.³⁷ Um vatnsréttindi voru þó að sönnu fábrotin fyrirmæli lengst af í íslenskri löggjöf og lutu þá fyrst og fremst að notum vatns til neyslu og áveitu. Stóð um það nokkur fræðilegur ágreiningur í hvaða mæli vatnsréttindi tilheyrðu viðkomandi fasteign og endurspeglast sá ágreiningur m.a. í viðhorfum innan Fossanefndarinnar svokölluðu sem lagði drögin að gildandi löggjöf um vatnsréttindi, vatnalögum nr. 15/1923.³⁸ Með þeim var sú tilhögun þó óumdeilanlega staðfest að allir helstu þættir vatnsréttinda og vatnsnota tilheyrðu þeirri fasteign sem land ætti undir vatninu, þ.m.t. orkunýtingarrétturinn, sbr. 49. gr. laganna. Hefur það enn frekar verið staðfest með síðari niðurstöðum Hæstaréttar, sbr. t.d. H 1955 431 og H 1963 173. Með lögtöku laga nr. 57/1998 var jafnframt staðfest að eigandi fasteignar færi með eignarráð þess grunnvatns sem undir fasteign hans fyndist.

Á sama hátt hefur sú meginregla gilt að hver maður ætti reka fyrir sínu landi.³⁹ Reka-bálgur Jónsbókar er að stærstum hluta enn í gildi, sjá nánar í kafla 4.9.

Af ákvæðum Grágásar um rétt leiglendings til mótaks í leigulandi og Jónsbókar um sams konar rétt til torfskurðar verður jafnframt ályktað að jarðeigandi hafi átt einkarétt til jarðefna á jörð sinni.⁴⁰ Sama meginregla virðist koma óslitið fram í síðari tíma löggjöf.⁴¹ Framangreind lagaákvæði miðast við og endurspegla tilganginn með stofnun hveirrar jarðar, að stunda þar búskap og nýta þannig landið til viðurværis.

³⁴ Sjá t.d. *Jónsbók* 1904, s. 188–192 (56.–57. k. llb.); 1. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 1. mgr. 121. gr. vatnalaga, nr. 15/1923; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 61/1932; 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 112/1941; 1. mgr. 2. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 53/1957; 1. mgr. 2. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970, og 2. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994.

³⁵ Sjá t.d. 3. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 1. mgr. 4. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954 og 1. mgr. 4. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966.

³⁶ Sjá nú einnig 2.–3. gr. laga nr. 57/1998 um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu.

³⁷ Sjá t.d. *Grágás* 1992, s. 324–325, 350–351 (34., 35. og 52. k. lbb.). *Jónsbók* 1904, s. 188–190 (56. k. llb.).

³⁸ Ólafur Lárússon sýnist þó hafa verið þeirrar skoðunar að vatnsréttindi, þ.m.t. réttur til grunnvatns, hafi jafnan fylgt landareign og studdi þá skoðuna sína m.a. túlkun ákvæða Grágásar og Jónsbókar þ.a.l., sbr. Ólafur Lárússon, *Skrifaðir kaflar úr hlutarétti, Vatnsrjettur*, Reykjavík 1929. Í H 1963 173 segir síðan beinlínis að það sé forn regla í íslenskum rétti að hver maður eigi vatn og veiði fyrir sinni jörð, sbr. 56. kap. llb. *Jónsbókar*.

³⁹ Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 134–136, 194–196 (6. og 60. k. llb.).

⁴⁰ Sjá *Grágás* 1992, s. 345 (48. k. lbb.). *Jónsbók* 1904, s. 135–136 (6. og 7. k. llb.).

⁴¹ Sjá 3. k., 8.–10. gr. tilskipunar frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi (*Lovsamling for Island*. 5. b. Kaupmannahöfn 1855. S. 454–455), 1. mgr. 3. gr. og 13. gr. námulaga, nr. 61/1907, 1. gr. námulaga, nr. 24/1973 og 3. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998.

Þá hafa eigendur og ábúendur jarða átt sérstökum lögakveðnum skyldum að gegna. Nefna má að samkvæmt ákvæðum Grágásar og Jónsbókar skyldu þeir bera boð um þinghald milli bæja.⁴² Höfuðskyldan hefur þó fyrr og síðar falist í skattgreiðslum.

Elsta dæmi um jarðamat á Íslandi er að finna í tíundarlögunum 1096/97.⁴³ Tíund var í reynd 1% eignarskattur sem lagður var á jarðnæði bænda og flestar aðrar eigur landsmanna. Með jarðabókum á 17. öld og síðar leituðust stjórnvöld við að fá sem gleggsta hugmynd um skattskyldar jarðeignir í landinu og verðmæti þeirra og eru dæmi um að reynt hafi verið að meta jarðir að nýju til að komast sem næst raunvirði þeirra. Sjá nánar í kafla 5.2.

Notkun hugtaksins *jörð* í löggjöf hefur verið breytileg og á stundum óljós. Þannig bregður fyrir hugtakinu *aðalbóli* í Grágás og *höfuðbóli* í Jónsbók þegar rætt er um þær jarðir sem síst skyldi farga undan ættargóssi. Hugtakið *staður* er einnig víða notað í heimildum um sérstakan flokk kirkjujarða. Það táknaði fyrst og fremst full eignarráð kirkjustofnunar yfir heimalandi sínu.⁴⁴

Í Grágás og Jónsbók er ekki minnst á hjáleigur enda var leiguliða óheimilt að leigja út frá sér nema með leyfi landeiganda.⁴⁵ Ekkert virðist þó hafa verið því til fyrirstöðu að sjálfseignarbóndi leigði öðrum skika af landi sínu. Sjálft hugtakið *hjáleiga* kemur ekki fyrir í heimildum fyrr en í byrjun 15. aldar.⁴⁶ Fram að þeim tíma voru önnur hugtök notuð eins og *heimalönd*, *smálönd* og *hjábyli*.⁴⁷ Hjáleigubýggð mun fyrst hafa myndast á 13. öld en vaxið mjög á 14. öld.⁴⁸

Sumar hjáleigur urðu til í sellöndum þegar reynt var að breyta selstæði í varanlegan bústað.⁴⁹ Á grundvelli nýlegra rannsókna hefur þeirri kenningu verið haldið fram að seljabúskapur hafi mjög snemma orðið mikilvægur þáttur í íslenskum landbúnaði. Þar er jafnframt dregin sú ályktun að selstæði hafi í fyrstu verið í heimalöndum en snemma færst yfir á svæði sem öllum var heimilt að nýta. Þessi sameiginlegu sellönd hafi síðan

⁴² Grágás 1992, s. 182 (42. k. um fjárleigur). Jónsbók 1904, s. 106–108, 110–112 (29. og 32. k. ffb.).

⁴³ Sjá einnig t.d. lög um fasteignamat, nr. 22/1915, 3/1938, 70/1945, 28/1963, 94/1976, 6/2001.

⁴⁴ Sbr. Magnús Stefánsson 2000: *Staðir og staðamál. Studier i islandske egenkirkelige og beneficialrettslige forhold i middelalderen*. I. Bergen. S. 35.

⁴⁵ Grágás 1992, s. 344 (48. k. lþ.).

⁴⁶ *Íslenskt fornbréfasafn*. 3. b. Kaupmannahöfn 1896. S. 660 (árið 1401). Ólafur Lárusson (1944) telur elstu öruggu heimildina þar sem *hjáleiga* kemur fyrir vera frá 1431 (*Byggð og saga*. Reykjavík. S. 55).

⁴⁷ Árni Daníel Júlíusson, 1996: *Bønder i pestens tid. Landbrug, godsdrift og social konflikt i senmiddelalderens islandske bondesamfund*. Kaupmannahöfn. S. 94.

⁴⁸ Helgi Þorláksson, 1991: *Vaðmál og verðlag*. Reykjavík. S. 462–463.

⁴⁹ Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 4. b. Kaupmannahöfn 1925 og 1927. S. 398. *Jarðabók Árna og Páls* 5 (Kph. 1931–1933), s. 98. *Jarðabók Árna og Páls* 6 (Kph. 1938), s. 231. *Jarðabók Árna og Páls* 7 (Kph. 1940), s. 232. *Jarðabók Árna og Páls* 8 (Kph. 1926), s. 382, 398, 431. *Jarðabók Árna og Páls* 9 (Kph. 1930), s. 335. *Jarðabók Árna og Páls* 10 (Kph. 1943), s. 4, 298. *Jarðabók Árna og Páls* 11 (Kph. 1943), s. 13, 66, 96, 98, 111, 123, 148, 153, 225, 252, 257, 272, 280, 333, 347, 368.

komist í einkaeigu eða ábúendur einstakra jarða gert tilkall til þeirra.⁵⁰ Um þetta verður þó varla fullyrt nema hvert tilvik sé skoðað sérstaklega.

Hvernig sem til hjáleigubúskapar var stofnað í öndverðu var lengi ekki gert ráð fyrir að hjáleigur væru tíundaðar sérstaklega í jarðabókum. Það er ekki fyrr en í tilskipun um nýtt jarðamat frá 1. september 1848 að kveðið er á um að hjáleigur skuli metnar sem sérstakar jarðir ef þær hafi sín sérstöku landmerki og virðist þeirri reglu hafa verið fylgt í löggjöf eftir þann tíma.

Lögbýli var annað hugtak yfir jörð og þá gjarnan notað til að greina á milli *heimajarðar* og hjáleigu. Elstu dæmi þess í Orðabók Háskólans eru frá 16. öld. Í Grágás kemur þó fyrir hugtakið *lögþú* þegar rætt er um þá menn sem rétt sé að kveðja til búa-kviðar, en merkingin er að öðru leyti óljós. Í Jarðabók Árna og Páls má einnig sjá þess merki að lögbýli hafi verið skilgreint sem jörð er ætti skyldurekstur á afrétt.⁵¹ Þau hugtök sem hér hefur verið gerð grein fyrir lýsa mismunandi tegundum jarða en veita ekki frekari vitneskju um eignarréttarlega þýðingu hugtaksins jörð í samanburði við hugtökin afréttur og almenningur.

Þá kemur til athugunar hvort land innan jarðar geti haft mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Hugtakið *heimaland* kemur víða fyrir í heimildum, ekki síst máldögum. Í Jónsbók birtist það fyrst í fyrirsögn 53. kafla landsleigubálks: „Um afréttarfé ef það gengur í heimaland.“ Einnig er minnst á það í réttarbót Hákonar Magnússonar konungs árið 1305:

Þat er góðr vilji várr um geldfé at þat sé sektalaust í heimalöndum ef hreppstjórar og grannar lofa ok gefa enga sök á því.⁵²

Hér sýnist *heimaland* merkja jörð aðskilda frá því landsvæði þar sem geldfé gengur að jafnaði, þ.e. afrétti.

Í máldögum er heimaland haft um þá jörð sem kirkja stóð á, stundum til aðgreiningar frá öðrum jörðum sem eignaðar voru kirkjunni. Í yngri heimildum eru þó dæmi um að heimaland hafi verið sérstök bújörð, aðskilin frá þeirri jörð sem hún heyrði undir. Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns segir t.d. um jörðina Íshól í Ljósavatns-hreppi að hún sé eign staðarins í Laufási og kallist „heimaland þess staðar“, þó að þaðan liggi næstum hálf önnur þingmannaleið, eða 50 km, til Íshóls.⁵³

Einnig hefur verið bent á að í heimildum frá 18. öld virðist heimaland stundum vera haft um „einskonar millistig á milli lögbýlis og hjáleigu, þó skyldara hjáleigu“. Býli sem á þennan hátt nefnist heimalönd í fyrrgreindum heimildum séu einatt mjög forn hjálönd eða hjáleigur sem byggst hafi áður en kom til hinnar eiginlegu hjáleigubýggðar.

⁵⁰ Hitzler, Egon 1979: *Sel – Untersuchungen zur Geschichte des isländischen Sennwesens seit der Landnahmezeit*. Ósló. S. 213–215, 226.

⁵¹ *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 13. b. Fylgiskjöl. Reykjavík. S. 24.

⁵² *Jónsbók* 1904, s. 292.

⁵³ *Jarðabók Árna og Páls* 11, s. 143.

Venjuleg merking orðsins heimaland sé önnur, þ.e. afmörkuð landareign ákveðinnar, einstakrar jarðar heima fyrir, gagnstætt afreitti.⁵⁴

Hugtök þau sem hér hefur verið fjallað um koma víða fyrir í fjallskilareglugerðum án þess að þau séu skilgreind nánar. Þó er að finna undantekningar eins og fjallskilareglugerð fyrir Mýrasýslu, nr. 88/1892, en þar segir meðal annars svo í 4. gr.:

Heimalönd. Heimaland jarðar liggur umhverfis bæ hennar og út frá túni, og er hvergi sundur skorið af annarri landareign. Sumra jarða heimalandi utanhúss má aftur skipta í tvennt:

- a. *Búffárhagar* er sá hluti af landareign jarðar, er búpeningur hennar gengur jafnaðarlega í árið um kring. Hér með teljast og engjar í heimalöndum. Flestra jarða heimaland heyrir allt undir þennan staflíð.
- b. *Útlenda* kallast hér sá hluti af heimalandi jarðar, er liggur út frá búfjárhögum hennar á eina hlið eða fleiri, og verður sökum fjarlægðar eða afstöðu eigi varinn almennings fé, eða notaður stórum meir til sumarbeitar af ábúanda þeirrar jarðar en mörgum öðrum. Þetta á aðeins við um landmiklar jarðir, er liggja við afreitt.⁵⁵

Í tilvitnaðri fjallskilareglugerð er gert ráð fyrir að útlenda sé hluti heimalands. Sami eða svipaður skilningur kemur reyndar fram í nýbýlatilskipuninni 15. apríl 1776 þegar fjallað er um „útlendi“ eignarlanda en þar skyldi jarðeigandinn hafa forgangsrétt til að byggja upp nýbýli. Einnig er rétt að benda á það sem Þorvaldur Thoroddsen segir í riti sínu *Lýsing Íslands* að útlendur „[heiti] þeir hlutir af heimalandi, er liggja út frá búfjárhögum“.⁵⁶

Í löggjöf tuttugustu aldar gætir þess í sívaxandi mæli að þær fasteignir eða fasteignaréttindi sem áður höfðu án sundurgreiningar verið felld undir jarðarhugtakið séu flokkaðar og skipt upp með nýjum hætti. Í fjölda laga er vikið að hugtökunum jörð, lögbýli, landareign lögbýla, eyðijarðir og heimaland jarða. Settar eru fram ýmsar skilgreiningar, sem oft vísa til annarra laga að einhverju leyti.⁵⁷

Niðurstaða óbyggðanefndar er sú að almennt megi gera ráð fyrir því að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámmum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Tilgangurinn með stofnun hvernar jarðar hefur verið að stunda þar búskap árið um kring. Samt sem áður getur að sjálfsöögðu verið land innan jarðar sem ekki verður nýtt til landbúnaðar, enda getur setning merkja hæglega hafa tekið mið af öðrum atriðum. Nýting landsins hefur ráðist af búskaparháttum og umfangi bús á hverjum tíma. Innan merkja jarðar sinnar hefur eigandi farið með umráð og hagnýtingu, ráðstafanir með löggerningum, veðsett jörðina og látið hana ganga að erfðum, á sama hátt og gildir um eignarland almennt.

Landsvæði hvernar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Óbyggðanefnd telur hvorki verða ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt séð hafi verið gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

⁵⁴ Björn Teitsson, 1973: *Eignarhald og ábúð á jörðum í Suður-Þingeyjarsýslu 1703–1930*. Reykjavík. S. 78–79.

⁵⁵ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1892*. B-deild. Reykjavík 1892. S. 140.

⁵⁶ Þorvaldur Thoroddsen, 1919: *Lýsing Íslands*. 3. b. Kaupmannahöfn. S. 189.

⁵⁷ Sjá t.d. vatnalög, lög um lax- og silungsveiði, jarðalög, ábúðarlög og lög um fasteignamat.

Heimaland jarðar sýnist að jafnaði hafa tekið til alls lands henni tilheyrandi, gagnstætt hins vegar afréttum. Ekki virðist almennt hafa verið gert ráð fyrir skiptingu jarðar í heimaland, undirorpið sérstakri og meiriháttar nýtingu, og annað land, úthaga eða afréttarland, í takmarkaðri notum. Einstök dæmi um slíka skiptingu finnast þó og eins kann það í öðrum tilvikum að valda nokkrum vafa þegar undir einstakar jarðir lá eða liggur sjálfstætt afréttur, sjá einnig kafla 4.4. og 4.5. Í slíkum tilvikum er þó oft fyrir að fara glöggum og óumdeildum merkjum milli heimajarðar og afréttar, sbr. t.d. afréttina Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði. Af slíkum einstökum dæmum verða hins vegar engar almennar ályktanir dregnar um mismunandi eignarréttarlega stöðu lands innan jarðar. Sýnist þvert á móti mega leggja þá meginreglu til grundvallar að heimaland jarðar nái til alls lands henni tilheyrandi, nema sérstök frávik leiði til annars.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er eða hefur verið jörð eða hluti hennar sé beinum eignarrétti háð.

Þó svo að hugtakanotkun hafi ekki fyrr og síðar verið samræmd milli einstakra laga á þessu sviði, er ekki þar með sagt að hún stangist á. Mestu máli skiptir í þessu sambandi að við það mat sem fram fer fyrir óbyggðanefnd sýnist eftir sem áður mega líta til hinnar fornu og almennu skiptingar í *jarðir*, *afrétti* og *almenninga*, þar sem *jörð* hefur þá réttarstöðu og réttarsögulegu stöðu, sem hér hefur verið gerð grein fyrir.

4.3. Almenningar

Hugtakið almenningur hefur haft margræða merkingu í löggjöf fyrr og síðar. Hefðbundin greining gerir ráð fyrir að almenningar séu á landi, hafi og í vötnum en hugtakið hefur allt eins verið notað um ítaksrétt, t.d. rétt til nytja af skógi eða fjöru.⁵⁸ Eftirfarandi umfjöllun miðast fyrst og fremst við landalmenninga, þ.e. afmarkað landsvæði. Um slík landsvæði giltu tilteknar reglur sem einkum vörðuðu rétt til beitar, veiði og reka.

Fræðimenn hefur greint á um hvernig háttað sé eignarrétti að almenningum og hvort þá sé fyrst og fremst að finna inn til lands eða út við haf.⁵⁹ Sett hefur verið fram sú kenning að land sé annað hvort eignarland eða almenningur. Almenningar séu svæði inn til lands sem fjórðungsmenn hafi átt saman á grundvelli Grágásar og síðar Jónsbókar. Þar væri um að ræða sektarfé til fjórðungsmanna, land sem varð eftir þegar farið var að setja merki á milli býla, eða ónumið land.⁶⁰ Eignarrétturinn hefði flust yfir til ríkisins ekki síðar en við gildistöku nýbýlatilskipunarinnar 1776. Hugtakið afréttur fæli einvörðungu í sér ítaksrétt í almenningsland, þ.e. ríkisland, að þeim tilvikum undan-

⁵⁸ Sjá t.d. *Íslenskt fornbréfasafn*. 2. b. Kaupmannahöfn 1893. S. 305, 310, 620, 708, 866, 868–869. *Íslenskt fornbréfasafn*. 4. b. Kaupmannahöfn 1897. S. 141. *Íslenskt fornbréfasafn*. 9. b. Reykjavík 1909–1913. S. 642.

⁵⁹ Sbr. Þorvaldur Thoroddsen 1919, s. 187–189.

⁶⁰ Bjarni Jónsson frá Vogu, 1917–1919: *Almenningar og afriðjettir*. Nefndarálit meiri hluta Fossanefndar (B). S. 20–22, 24. Sjá hins vegar Eggert Briem, 1917: „Um afriðjettir og almenninga.” *Lögriðja* 11. apríl 1917. S. 61–62.

skildum þegar um beutiland tilheyrandi einstökum jörðum væri að ræða.⁶¹ Ítaksrétturinn fæli fyrst og fremst í sér rétt til beitar og veiði. Þessum sömu sjónarmiðum var haldið fram af hálfu ríkisins í H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari) en var hafnað.

Einnig hafa komið fram gerólíkar kenningar um almenninga. Almenningar hafi legið við sjó og verið veiðistöðvar en ekki grasnytjar eða upprekstrarlönd til fjalla. Þeir hafi orðið til löngu eftir að landið var numið, með samkomulagi við landeiganda. Alþýða manna í fjórðungnum hafi þá öðlast þar þau réttindi sem lög gerðu ráð fyrir í almenningum, yfirleitt gegn greiðslu tolls.⁶²

Helsta ákvæði Grágásar um almenninga hljóðar svo:

Það er mælt að almenningar eru á landi hér. Það er almenning er fjórðungsmenn eiga allir saman. Þar eiga menn að fiskja og fygla svo að koma þangað er mánaður lifir vetrar og vera þar sjö mánaði. Þá skal almenning liggja fimm mánaði svo að sá einn skal þá beita er næstur býr. Þar eiga menn að höggva við og telgja og færa til skips eða búða, og er þá heilagur viðurinn.⁶³

Helsta ákvæði Jónsbókar um almenninga hljóðar svo:

Þat eru almenningar er at fornu hafa verit. Sætr má hverr þeira gera er þann almenning eigu er vill at sitja í sumarsetri, ef þat er ór búfjárgangi. En ef tveir menn ganga báðir í eina sláttu senn, hafi báðir þat er þeir slá. En ef þá skilr á, hvárr þeira fyrri orti á, hafi sá sitt mál er sannar með einseiði, nema hinn hafi fleiri vátta í móti. Fiskivötn öll í almenningi eru öllum jafnheimil; þar megu menn fiskja ok fygla. Engi skal beita almenning frá krossmessu á vár ok til Bótólfsvöku; þar eigu menn at telgja við ok færa til skips eða búða, ok er þá heilagur viðurinn. Nú koma menn þar öðru skipi ok fá eigi þar farm, en aðrir hafa meirr en farm sínu skipi, hvárt er þat er viðr eða hvalr, þá er rétt at þeir taki farm sínu skipi, ok bæti hinum fyrir starf sitt. Nú kemr hvalr, þá er menn eru í almenningi, þá skal boð upp skera sá er næstr býr ok láta fara alla vega sem dagr deiliz; sekr er hann sex aurum við konung, ef hann skerr eigi boð upp, en eyri hverr er fellir, nema nauðsyn banni ...⁶⁴

Samkvæmt Jónsbók var gerður sá meginmunur á almenningum og afréttum að í þeim fyrrnefndu mátti slá og gera sel en í þeim síðarnefndu ekki.⁶⁵

Því hefur verið haldið fram að ýmis ákvæði Jónsbókar um almenninga upp til fjalla miðist við aðstæður í Noregi en ekki á Íslandi.⁶⁶ Í því sambandi hefur verið bent á beina samsvörun tveggja helstu ákvæða Jónsbókar um þetta efni, í 52. og 59. k. IIb., við norsk lög.⁶⁷ Óvíst er því að hve miklu leyti þau hafa haft raunverulega þýðingu hér á landi, a.m.k. er ljóst að afréttarsvæði er að finna víða um land en almenninga „hið efra“ sér lítinn stað. Að löggjöf frátalinni eru heimildir um þá ekki aðrar en örnefni á stöku stað. Heimildir um almenninga við sjávarsíðuna eru hins vegar allnokkrar. Þá sjaldan vísað

⁶¹ Bjarni Jónsson frá Vogu 1917–1919, s. 27–30.

⁶² Eggert Briem 1917, s. 61–62.

⁶³ Grágás 1992, s. 369 (74. k. IIb.).

⁶⁴ Jónsbók 1904, s. 193–194 (59. k. IIb.).

⁶⁵ Jónsbók 1904, s. 176, 193 (46. og 59. k. IIb.).

⁶⁶ Eggert Briem 1917, s. 61–62.

⁶⁷ Sjá eldri Frostþingslög (k. XIV, 7 og 8) og landslög Magnúsar Hákonarsonar (IIb., 61. k.) í *Norges gamle love indtil 1387*. 1. b. Christiania 1846. S. 250–251. *Norges gamle love indtil 1387*. 2. b. Christiania 1848. S. 144–145.

er í fyrrnefnt ákvæði Jónsbókar virðist hafa verið um slíka almenninga að ræða.⁶⁸ Hins vegar verður ekki séð að almenningur hafi almennt verið notað um óbyggð svæði sem enginn hafði nýtt af. Um slík svæði virðist fremur hafa verið notað orðið óbyggðir, stundum e.t.v. einnig öræfi.⁶⁹

Þess eru samt sem áður ýmis dæmi í síðari tíma löggjöf að fjallað sé um almenninga.⁷⁰ Hugtakið er þá oft notað í mun víðtækari merkingu en áður. Þannig er gert ráð fyrir að almenningar séu landsvæði sem enginn aðili geti talið til einstaklingseignarréttinda yfir.⁷¹ Ekki er þá gerður greinarmunur á annars vegar almenningum skv. hinum eldri skilningi hugtaksins, og hins vegar öræfasvæðum, sem engar hefðbundnar nýttjar eru af.⁷²

Óbyggðanefnd telur að heimildir bendi ekki til að hér á landi hafi verið að finna afmörkuð landsvæði inn til landsins sem lotið hafi reglum um almenninga. Hafi einhvern tíma svo verið, hefur munur á þeim og afréttum orðið lítill eða enginn er tímar liðu fram.⁷³ Heimildir skortir hins vegar um hvernig það kann að hafa gerst. Í því sambandi má benda á að í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns eru jöfnum höndum notuð orðin afréttur og almenningur eða almenningsafrétt, þegar um er að ræða afrétt sem margir nota sameiginlega.⁷⁴ Þá er ljóst að stærstur hluti lands utan einstakra jarða hefur fyrr og síðar verið í afréttarnotum. Samkvæmt þessu verður ekki talið að hugtakið almenningur hafi mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi sem verið hefur í slíkum notum. Ekki er þó útilokað að slík landsvæði finnist og eins getur hugtakið haft þýðingu við mat á takmörkuðum eignarréttindum.

4.4. Afréttir

Uppruni hugtaksins *afréttur* er óljós en sett hefur verið fram sú kenning að afréttur hafi í upphafi merkt þá athöfn að reka geldfé úr heimahögum til fjarlægara beitolands. Síðar

⁶⁸ Sjá t.d. *Íslenskt fornbréfasafn*. 8. b. Reykjavík 1906–1913. S. 485. Að vísu kemur hugtakið almenningur fyrir sem afmarkað beitoland í svonefndum Þjósartungudómi, en um sanngildi hans leikur vafi. Sbr. Aðalgeir Kristjánsson og Stefán Karlsson, 1979: „Fimm hundruð ára dómur eða fals?“ *Gripla* III. S. 104–114.

⁶⁹ Sbr. *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 43.

⁷⁰ Sjá t.d. 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1879 ásamt fylgiskjölum þeirra laga, 4. gr laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969, 4. gr. laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986.

⁷¹ Gaukur Jörundsson, 1982–1983: *Eignaréttur* II, s. 133. Þorgeir Örlygsson: „Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit: Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 576. Sjá einnig 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954; 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966; 1. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994; 8.–1. gr. tilskipunar frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi. Sjá einnig 1. gr. námulaga, nr. 50/1909.

⁷² Sbr. t.d. 1. gr. landamerkjálaga, nr. 5/1882, 1. mgr. 1. gr. landamerkjálaga, nr. 41/1919.

⁷³ Ólafur Lárusson, 1950: *Eignaréttur*. Reykjavík. S. 83.

⁷⁴ Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 12. b. Atriðisorðaskrá. Reykjavík 1990. S. 7 (almenningsafrétt, almenningur).

hafi það að auki farið að merkja réttinn til að reka fé í þetta beitiland. Loks hafi þriðja merkingin komið við hlið hinna, þ.e. svæðið sem rekið var á.⁷⁵

Afréttur hefur oft verið skilgreindur sem afmarkað landsvæði, að jafnaði utan byggðar, sem að fornu og/eða nýju hefur verið nýtt sem sumarbeitiland.⁷⁶ Þessi skýring virðist komast einna næst því sem sagt er um afrétti í Grágás og Jónsbók.⁷⁷

Allt frá tíma Grágásar hafa íslensk lög fyrst og fremst gert ráð fyrir að afréttur væri afmarkaður frá aðliggjandi jörðum, fremur en að þess gerðist þörf að hann væri skýrt afmarkaður í heild sinni. Í kafla 4.2. var gerð grein fyrir ákvæðum Jónsbókar um úrlausn ágreinings er „kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning“ og merkjalýsingu (eða merkjagöngu) við sölu lands. Sá er næstur bjó afrétt gat stefnt þeim við sig til garðlags er afréttinn áttu, að tilteknum skilyrðum uppfylltum.⁷⁸ Ákvæði Grágásar voru mjög keimlík því sem hér hefur verið lýst en ekki eins ítarleg. Í landamerkjalögum, nr. 5/1882, er einungis kveðið á um að landamerkjum afrétta og annarra óbyggðra lendna skuli haldið við „að því leyti því verður við komið“. Skylda jarðeigenda til merkjasetningar, viðhalds merkja og skrásetningar þeirra er hins vegar afdráttarlaus. Landamerkjalög, nr. 41/1919, sem enn gilda, verður að skilja svo að landamerki afrétta skuli skrásett. Hins vegar kemur skýrt fram að einungis skuli setja merki og halda við merkjum ef sá krefst þess sem land á að afrétti. Enn sem fyrr miðast því ákvæði landamerkjalaga fyrst og fremst við að afmarka lönd jarða. Síður er talin þörf á að afmarka afrétti í heild sinni með skýru móti. Sjá nánar í kafla 5.5.

Ætla má að sum afréttarlönd hafi legið innan upphaflegra landnáma. Önnur hafa legið utan þeirra. Sú kenning hefur verið sett fram að réttur til afrétta hafi í upphafi orðið til með afnotanámi á landi sem hvorki var háð eignarrétti einstaklinga né ríkis.⁷⁹ Af heimildum verður hins vegar ekki ráðið að landnámsmenn hafi numið land til annars en fullrar eignar. Afréttir virðast þannig hafa orðið til á þrennan hátt. Í fyrsta lagi er mögulegt að landsvæði hafi verið numið, gengið kaupum og sölum og fyrr eða síðar verið lagt til afréttar. Í öðru lagi getur verið um það að ræða að land hafi verið numið en beinn eignarréttur ekki yfirfærst og fallið niður. Í aldanna rás hafi menn óátalið farið að nýta svæðið sem afrétt. Í þriðja lagi kann ónumið landsvæði að hafa verið tekið til afnota sem afréttur, enda þótt með óformlegum hætti væri.

Með tilliti til uppruna afrétta má flokka þá í þrennt. Í fyrsta lagi er um þá afrétti að ræða sem kalla má *samnotaafrétti*. Þar er um að ræða afrétti sem skv. elstu heimildum hafa verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Sýnast afréttir þeir sem lögbækurnar tóku til einkum falla í þennan flokk. Óhætt sýnist

⁷⁵ Bjarni Jónsson frá Vogu 1917–1919, s. 43.

⁷⁶ Efnislega svo í lögum um afréttarmálefni, fjallskil o.fl. Sjá jafnframt 1. gr. þjóðlendulaga, nr. 58/1998.

⁷⁷ *Jónsbók* 1904, s. 176–177, 187 (46. og 54. k. llb.). Sbr. einnig Grágás 1992, s. 330–331, 340, 342 (38., 44. og 46. k. llb.).

⁷⁸ *Jónsbók* 1904, s. 187 (54. k. llb.).

⁷⁹ Þórður Eyjólfsson: „Um afrétti og réttindi, sem afréttareign fylgja.“ September 1970 (ópr. fjölr.). S.1.

að álykta sem svo að hluti þeirra landsvæða, a.m.k., sem viðkomandi afréttir taka og/eða tóku til hafi legið utan þeirra svæða sem numin voru en eignarheimildir snemma fallið niður, hafi svo verið. Rétturinn til þeirra hafi orðið til með því að íbúar byggðarlagsins hafi tekið viðkomandi landsvæði, sem legið hefur utan þáverandi byggðarmarka, til sumarbeitar fyrir búpening og eftir atvikum annarra takmarkaðra nota.

Í öðru lagi er um að ræða *afrétti einstakra jarða og stofnana*, en þar er um þá afrétti að ræða sem skv. elstu heimildum tilheyrðu einstökum jörðum, lögpersónum eða stofnunum, fyrst og fremst kirkjunum. Rekstur annarra aðila var þá heimill skv. venjum og samningum, en gegn greiðslu afréttartolls. Umræddir afréttir eru að meginstefnu til skildir frá viðkomandi heimajörð með sjálfstæðum merkjum eða í sumum tilvikum af öðrum fasteignum. Tilurð þessara afrétta er ekki með öllu ljós en þeim skýringum hefur m.a. verið hreyft að umræddir afréttir hafi verið hluti af landnámi einstakra landnámsjarða, en vegna legu sinnar, landkosta og búskaparháttar verið nýttir til upprekstrar.

Í þriðja lagi er svo um það að ræða að land eða hluti lands einstakra jarða hafi verið lagt til afréttar.

Eignarréttarleg þýðing hugtaksins í löggjöf hefur verið á reiki. Hefðbundin greining gerir ráð fyrir að afréttir verið flokkaðir í þrennt. Í fyrsta lagi er um að ræða afrétti sem eru fullkomið eignarland, t.d. þegar lönd jarðar hafa verið lögð til afréttar. Í öðru lagi geta afréttir verið í afréttareign, og hún eingöngu talin fela í sér þrengri eignarráð, fyrst og fremst beitarrétt og veiði. Í þriðja og síðasta lagi er um að ræða afréttarítök sem felast þá í rétti jarðar eða jarða til uppreksturs á afrétt tilheyrandi annarri jörð eða stofnun, oftast gegn gjaldi. Sá afréttur getur verið hvort heldur er háður beinum eignarrétti eða einungis afréttareign, sbr. fyrri flokkana tvo. Hugtakið afréttareign getur svo haft víðtækari skírskotun, þ.e. framangreint afbrigði takmarkaðra eignarréttinda að landi.

Þá kemur til skoðunar hver hafi verið réttur manna til landsnytja innan afrétta (og almenninga). Þar verður einna helst litið til þeirra landsnytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. beitar, reka, veiði, vatns og jarðefna, sbr. kafla 4.2.

Frá tíma Grágásar og fram á þennan dag hefur verið kveðið á um það í löggjöf hverjir mættu reka á afrétt, hvenær, hversu lengi mætti beita þar og hverjar skorður yrðu settar við fjölda fjár. Ákvæði Grágásar og Jónsbókar miðuðust við afrétt er menn „eigu tveir eða fleiri saman.“ Samkvæmt lögum um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969 áttu „allir búfjáreigendur, sem landsafnot hafa í hreppi eða á félagssvæði ...“ upprekstrarrétt á afrétt hrepps eða annars upprekstrarfélags. Um upprekstrarrétt á afréttarland, sem lá undir einstaka jörð eða stofnun, fór hins vegar eftir fornri venju eða samningum. Sömu reglur er að finna í núgildandi lögum um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986.⁸⁰ Sjá nánar í kafla 4.7.

⁸⁰ Jónsbók 1904, s. 176–177 (46. k. llb.). Grágás 1992, s. 330–331 (38. k. llb.). Lög um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969, 7.–8. gr., og nr. 6/1986, 7.–8. gr.

Ákvæði lögbókanna um beit í almenningi voru rýmri en varðandi afréttina. Enn fremur var tekið fram að hver sem vildi mætti gera sel í almenningi, en það var bannað í afréttum, og öllum var heimilt að nýta sér reka í almenningi, hvort heldur var viður eða hvalur, svo framarlega sem hann hafði ekki áður verið öðrum merktur, sjá nánar í kafla 4.9.⁸¹

Í Grágás er kveðið á um rétt manna til að veiða í almenningum.⁸² Sams konar ákvæði voru í gildi samkvæmt Jónsbók.⁸³ Ekki er minnst á afrétti sérstaklega í þessu sambandi. Árið 1849 er gefin út tilskipun um veiði á Íslandi og réttur til veiði á afréttum, sem fleiri eigi saman, bundinn við þá menn sem afrétt heyri til en í almenningum er veiði öllum mönnum jafnheimil.⁸⁴ Með lögum nr. 63/1954 eru reglur um fuglaveiðar rýmkaðar mjög og öllum íslenskum ríkisborgurum heimilaðar fuglaveiðar í almenningum og afréttum utan landareigna lögbýla, enda gæti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra. Heimild til dýraveiða í almenningum og afréttum utan landareigna lögbýla, enda geti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra, er veitt íslenskum ríkisborgurum og erlendum ríkisborgurum með lögheimili hér á landi með lögum nr. 64/1994.⁸⁵

Engin sérákvæði hafa verið í íslenskri löggjöf um vatnsréttindi á afréttum og almenningum. Miklar deilur urðu um það í byrjun síðustu aldar hvernig eignarrétti að vatni væri háttað, í tilefni af auknum möguleikum til nýtingar vatnsorku. Lyktir urðu þær að í vatnalögum, nr. 15/1923, er sett sú almenna regla að vatnsréttindi fylgi eignarrétti að landi. Þess skal þó getið að við undirbúning vatnalaganna var Fossanefndin svokallaða sammála um að ríkið ætti öll vatnsréttindi utan landareigna einstakra manna.⁸⁶

Með vatnalögum, nr. 15/1923, var heimild til veiða í vötnum á afréttum og almenningum, sem héruð ættu eða notuðu með löglegri heimild og væru ekki einstaks manns eign, bundin við héraðsmenn. Öllum var hins vegar heimil veiði í vötnum á afréttum og almenningum og öðrum lendum utan landareigna lögbýla, enda gæti enginn sannað einstaklingsréttar heimild til þeirra. Umrædd regla þótti ekki fyllilega skýr og var það fyrst með dómi Hæstaréttar í Landmannaafréttarmálinu, H 1955 108 og með gildistöku 5. gr. lax- og silungsveiðilaga nr. 53/1957 sem tekið var af skarið um það, og án tillits til þess hvort að fyrir lægi sönnun um eignarrétt að viðkomandi landsvæði, að veiði í vötnum á afrétti tilheyrði búendum sem upprekstrarrétt ættu á afréttinn til búsparfa á sama hátt sem verið hefði enda væri veiðiréttur í þeim vötnum ekki í einkaeign, sbr. nú 5. gr. laga nr. 76/1970 um lax- og silungsveiði.

⁸¹ Jónsbók 1904, s. 193–194 (59. k. llb.). Grágás 1992, s. 369 (74. k. llb.).

⁸² Grágás 1992, s. 349, 369 (50. og 74. k. llb.).

⁸³ Jónsbók 1904, s. 193–194 (59. k. llb.).

⁸⁴ Sjá 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

⁸⁵ Sjá 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954, 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966 og 1. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994.

⁸⁶ Nefndarálit minnihluta Fossanefndar, bls. IV og 32 og Nefndarálit meirihluta Fossanefndar, sbr. 16. og 17. gr. þess frumvarps og athugasemdir við þær greinar.

Allt að einu þykir verða að skýra 5. gr. lax- og silungsveiðilaga til samræmis við eignarhald viðkomandi afréttar/landsvæðis og að hún samkvæmt hljóðan sinni taki fyrst og fremst til samnotaafréttar. Lúti viðkomandi landsvæði, þ.e. afréttur beinum eignarrétti er veiðirétturinn að sama skapi á hendi þess sama aðila og fer með hinar beinu eignarréttarheimildir, skv. meginreglu 1. mgr. 2. gr. laga nr. 76/1970, einstaklinga, sveitarfélaga eða annarra. Sé afréttarland ekki undirorpið beinum eignarrétti, en allt að einu í afréttareign ákveðinna aðila, sbr. flokkunin í afrétti kirkna og stofnana hér að framan og afréttareignin eftir atvikum verið framseld sem slík, þá er ástæða til þess að ætla að veiðiréttur sé á hendi þess aðila sem er handhafi afréttareignarinnar. Á öðrum þeim landsvæðum sem hvorki falla í flokk afrétta né sýnt verði fram á tilvist einstaklingseignarréttarheimilda til veiði þá tilheyrir veiðiréttur, að óbreyttu, íslenska ríkinu, sbr. 1. mgr. 2. gr. laga nr. 58/1998.⁸⁷

Í Grágás og Jónsbók er ekki fjallað um rétt til jarðfna utan eignarlanda. Með tilskipun frá árinu 1878 er mælt fyrir um heimild hvers og eins til hagnýtingar tilgreindra jarðfna á fjöllum, þjóðvegum og öðrum stöðum, sem einskis eign væru. Árið 1907 er kveðið á um það í lögum að landssjóður teljist námueigandi í „afrjettum, almenningum og öræfum, sem ekki eru metin til dýrleika“.⁸⁸

Skyldur þeirra er hagsmuna hafa átt að gæta á afréttum hafa fyrst og síðast falist í að fylgja lagareglum, samþykktum eða samningum um tilhögun nýtingarinnar. Heimildir benda ekki til þess að afréttir hafi verið tíundaðir sérstaklega til skatts fyrr en á 20. öld. Sjá nánar í kafla 5.2.

Frá tíma nýbýlatilskipunarinnar 1776 má, a.m.k. framan af, merkja þann mun á samnotaafréttum og afréttum einstakra jarða og stofnana að löggjafinn hefur talið sig hafa rýmri heimildir til að skipa málum á hinum fyrrnefndu.⁸⁹ Í nýbýlatilskipuninni er einn flokkur óbyggðra landsvæða nefndur *afréttaralmenningur*, sbr. kafla 4.3. Það hugtak á sér eldri sögu og kemur m.a. fyrir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns í svipaðri merkingu og *samnotaafréttur*. Í nýbýlatilskipuninni virðist ekki gert ráð fyrir að afréttaralmenningar séu háðir beinum eignarrétti en viðurkennt að eigendur og ábúendur nærliggjandi jarða kunni að eiga þar einhvern nýtingarrétt.

Í 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1897, sem við tóku af nýbýlatilskipuninni segir svo:

⁸⁷ Sjá 123. gr. vatnalaga, nr. 15/1923, lög um lax- og silungsveiði, nr. 61/1932; lög um lax- og silungsveiði, nr. 112/1941; 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 53/1957 og 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

⁸⁸ Sbr. tilskipun frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi, 8.–10. gr.; 13. gr. námulaga, nr. 61/1907; og 1. gr. námulaga, nr. 50/1909. Í síðari löggjöf um þetta efni er ekki fjallað sérstaklega um afrétti og almenninga.

⁸⁹ Skýr dæmi um þetta má sjá í 1. og 4. gr. nýbýlalaga frá 1897, hugsanlega 2. gr. veiðitilskipunar frá 20. júní 1849, 1. og 13. gr. námulaga nr. 61/1907, 1. mgr. 12. gr. laga um fasteignamat og fasteignaskráningu nr. 28/1963, 7. og 8. gr. laga um afréttamálefni, fjallskil o.fl. nr. 6/1986, sbr. greinargerð með upphaflegu frumvarpi til þeirra laga. Auk þess má benda á þau gögn sem lágu til grundvallar þingsályktunartillögum frá 1917 og 1919 og svo sjálfum vatnalögum frá 1923. Það veldur þó vafa að í viðkomandi lögum eru ekki alltaf gerðir fyrirvara vegna þeirra landsvæða eða afrétta sem sveitarfélög hafa eignast á síðari tímum og eiga hugsanlega fullkomnar eignarheimildir fyrir.

Nýbýli má stofna á eyðijörðum og í öðrum óbyggðum löndum, er enginn getur sannað sína eign. Svo má og stofna nýbýli í afrjettum, er sveitarfélög eiga, og almenningum, ef sveitarstjórnir þeirra sveitarfélaga er afrjettina eiga eða eiga hagsmuna að gæta í almenningnum, leyfa það, og sýslunefndin veitir til þess samþykki sitt.

Í 2. gr. laganna er kveðið sérstaklega á um það að nýbýlingur skuli láta vita um fyrirætlun sína ef hann vilji stofna nýbýli á eyðijörð eða í óbyggðu landi og var þá gefinn sex mánaða frestur ef einhver vildi gefa sig fram með heimildarskírteini fyrir landinu.

Í upphaflegu frumvarpi til nýbýlalaga var ekki miðað við afrétti sveitarfélaga heldur afrétti ótilgreint. Stjórnarráðið taldi það hins vegar ekki ætlun þingsins að lögin tækju til afrétta sem væru eign einstakra aðila, jarða eða kirkna og því var orðalagi ákvæðisins breytt til þessa horfs.

Á sama tíma sýnast afréttir einstakra jarða og stofnana hafa verið aðgreindir frá samnotaafréttum og þá yfirleitt ekki neinir fyrirvarar gerðir varðandi grunneignarrétt jarðeigandans. Sama afstaða endurspeglast og í þeim sölum ríkisjarða sem áttu sér stað á fyrstu áratugum aldarinnar en þá voru afréttir einstakra jarða og stofnana seldir, að því er virðist sem bein og fyrirvaralaus eignarlönd.⁹⁰ Breytingar má þó merkja í síðari tíma löggjöf þar sem ekki virðist gerður neinn grundvallarmunur á samnotaafréttum og afréttum einstakra jarða og stofnana.⁹¹

Dómstólar hafa frá árinu 1955 fjallað um eignarréttartilkall einstaklinga, sveitarfélaga og ríkis til einstakra afrétta.⁹² Í H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri) og H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari) var tekist á um eignarréttartilkall að Landmannaafrétti. Í fyrra málinu var beinu eignarréttartilkalli afréttarhafa hafnað, enda voru þeir ekki taldir hafa sýnt fram á tilvist slíks réttar, hvorki fyrir nám, löggerninga, hefð né með öðrum hætti. Afnot sem falist hefðu í sumarheit fyrir sauðfé, veiði og öðrum takmörkuðum notum styddu ekki eignarréttartilkall í beinni merkingu. Í H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur), H 1971 1137 (Reyðarvatn) um afrétt Lundarreykjadalshrepps austan Reyðarvatns, H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði) var eignarréttartilkalli afréttarhafa í öllum tilvikum hafnað.

Auk þeirra atriða sem réðu tilhögun sönnunarbyrði í Landmannaafréttardóminum fyrri sýnast lega, staðsetning og landshættir hafa áhrif, sem og upplýsingar sem raktar verða til Landnámu og þá eru gerðar kröfur um heimildir varðandi órofa framsal réttinda yfir viðkomandi afréttum. Afsöl og/eða aðrar eignarheimildir sýnast þá ekki heldur duga einar og sér heldur eru þær kröfur gerðar að meintur rétthafi sýni fram á að sá sem afsalaði hafi í raun verið réttilega komin að umræddum réttindum. Í H 1971 1137 (Reyðarvatn) var eignarréttur Andakílshrepps að afrétti sínum staðfestur en til af-

⁹⁰ Sjá H 1994 2227 (Geitland) og H 1997 1162 (Auðkúluheiði).

⁹¹ Í dæmaskyni má benda á að samkvæmt ákvæði 2. mgr. 5. gr. laga nr. 33/1966 um fuglaveiði og fuglafriðun og 2. gr. námulaga nr. 24/1973, sbr. athugasemdir með þeirri grein, sýnist sönnunarbyrðin um beinan eignarrétt að afrétti í öllum tilvikum hvíla á þeim aðila, sem heldur slíkum rétti fram.

⁹² Sjá jafnframt Lyfrd. eldri VII-223 og Lyfrd. yngri V-327.

réttarins hafði sérstaklega verið lögð Gullberastaðatunga, úr landi jarðarinnar Gullberastaða. Til athugunar í því sambandi er einnig niðurstaðan í H 1975 55, landamerkjamáli á Arnarvatnsheiði, þar sem engir fyrirvarar voru a.m.k. gerðir um eignarrétt Hálsa- og Reykholtisdalshreppa að afrétti sínum, landsvæði sem fyrrum hafði verið skipt út úr jörðinni Kalmanstungu.

Séu framangreindir dómar skoðaðir með hliðsjón af því sem áður greindi um flokkun afrétta með tilliti til uppruna virðist óhætt að fella Landmannaafrétt undir *samnotaafrétt*, sbr. H 1955 108 og H 1981 1584. Þá sýnast afréttir Lundarreykjadalshrepps austan Reyðarvatns, Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði verða felldir undir flokkinn *afréttir einstakra jarða og stofnana*, sbr. H 1971 1137, H 1997 1162, H 1997 1183 og að auki H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur). Loks virðast Gullberastaðatunga við Reyðarvatn og Kalmanstunguland á Arnarvatnsheiði dæmi um það að *lönd eða hluti lands einstakra jarða hafi verið lögð til afréttar*, sbr. H 1971 1137 og H 1975 55.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að landsvæði sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum eru samnotaafréttir hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti. Samhengi eignarréttar og sögu liggur hins vegar ekki fyrir. Nýting landsins hefur fyrr og síðar fyrst og fremst falist í sumarheit fyrir búfenað. Reglur um afmörkun á afréttum hafa verið mun rýmri en varðandi jarðir og fyrst og fremst miðast við hagsmuni eigenda aðbyggjandi jarða. Þá er ljóst að löggjafinn hefur ráðstafað eignarréttindum á afréttum til annarra en afréttarhafa og ekki lagt á þá sömu skyldur og eigendur jarða. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv. sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðrar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er samnotaafréttur sé þjóðlenda.

Að því er varðar afrétti einstakra jarða og stofnana, virðist munurinn sá að réttindi einstakra jarða til landsvæðisins og tilheyrsla þess í því sambandi eru meiri en varðandi samnotaafréttina. Jafnframt hefur löggjafinn ekki ráðstafað eignarréttindum á slíkum svæðum á sama hátt og á samnotaafréttum. Hvort tiltekinn afréttur einstakrar jarðar eða stofnunar er undirorpin beinum eða óbeinum eignarrétti heimajarðar er hins vegar ekki einhlítt og verður að meta í hverju tilviki fyrir sig. Kröfur dómstóla til sönnunar að því er varðar annars vegar afrétti einstakra jarða og stofnana og hins vegar samnotaafrétti virðast þó sambærilegar.

Um lönd eða hluta lands einstakra jarða sem lagt hefur verið til afréttar vísast til kafla 4.2. um hugtakið *jörð*, sbr. einnig H 1971 1137 (Reyðarvatn) og H 1975 55 (Arnarvatnsheiði).

4.5. Jörð eða afréttur?

Hér hefur að framan verið gerð grein fyrir þeirri flokkun lands sem byggt var á fram að gildistöku þjóðlendlaga og fól í sér skiptingu í jarðir, afrétti og almenninga. Í kafla 4.2. kemur fram að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámunum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Um hugtakið jörð segir einnig að þó svo hvorki verði ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt sé gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu, annars vegar heimaland, undirorpið sérstakri og meiriháttar nýtingu, og hins vegar annað land, úthagi eða afréttarland í takmarkaðri notum, þá finnst allt að einu einstök dæmi um slíka skiptingu. Af slíkum dæmum verði þó engar almennar ályktanir dregnar um mismunandi eignarréttarlega stöðu lands innan jarðar.

Afrétti hefur óbyggðanefnd flokkað í þrennt á grundvelli uppruna, sbr. kafla 4.4. Í fyrsta lagi samnotaafrétti, þ.e. þá afrétti sem skv. elstu heimildum hafa verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Í öðru lagi afrétti einstakra jarða og stofnana, sem skv. elstu heimildum tilheyrðu einstökum jörðum, lögpersónum eða stofnunum, fyrst og fremst kirkjunum. Umræddir afréttir eru að meginstefnu skildir frá viðkomandi heimajörð með sjálfstæðum merkjum eða, í sumum tilvikum, af öðrum fasteignum. Í þriðja lagi er um að ræða jarðir sem að hluta eða öllu leyti hafa verið lagðar til afréttar og gilda þar um sambærilegar sönnunarkröfur og um eignarhald að landi jarða yfirleitt.

Til viðbótar og fyllingar þessum meginforsendum er óhjákvæmilegt að huga nokkru nánar að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka. Innan merkja jarða kunna að finnast svæði sem kölluð eru afréttur en hafa þó ekki sjálfstæða afmörkun. Jafnvel er sá möguleiki fyrir hendi að þau séu á einhvern hátt afmörkuð. Hér má einnig nefna svæði sem kölluð eru afréttarland, fjallhagi, beitoland, upprekstrarland eða eru auðkennd með sambærilegum hætti. Í þessu þarf ekki að felast mismunandi eignarréttarleg staða lands innan jarðarinnar. Hugsanlegt er að vísað sé til gamalgroinnar notkunar á viðkomandi jarðarhluta sem beitarlandi. Þýðing hugtaksins afréttur hefur lengi verið á reiki og ekki ósennilegt að notkun þess í tímans rás sé með einhverjum afbrigðum, e.t.v. tengdum staðháttum. Í sveitarfélögum þar sem ekki finnst afréttir samkvæmt þeirri flokkun sem óbyggðanefnd hefur lagt til grundvallar kann það jafnvel að vera notað um fjalllendi jarða á svæðinu almennt. Það er mat óbyggðanefndar að slík aðstaða ein og sér, og þá einkum ef svæði er kallað afréttur án sjálfstæðrar afmörkunar, raski ekki þeim eignarréttarlegu forsendum, þ.m.t. sönnunarstöðu, sem óbyggðanefnd hefur byggt á viðvíkjandi réttarstöðu jarða. Gera þarf hins vegar skýran greinarmun á tilvikum af þessu tagi og afréttum einstakra jarða eða stofnana sem eru skildir frá viðkomandi heimajörð með sjálfstæðum merkjum eða öðrum fasteignum.

Í þessu samhengi skal það rifjað upp að land jarða kann að vera nýtt sem beitoland með svipuðum hætti og afréttir, jafnvel þannig að viðkomandi landsvæði sé alfarið tekið undir fjallskilaframkvæmd. Eins og fram kemur í almennri umfjöllun óbyggðanefndar

um fjallskil, sbr. kafla 4.7., gefur slík tilhögun ein og sér hins vegar enga vísbendingu um eðli eignarhalds að því landi. Í sögulegu ljósi getur það þó haft þýðingu við sönnunarmat um tilvist eignarréttar ef einstök landsvæði, sem gert er tilkall til sem hluta jarðar, hafa verið nýtt sem upprekstrarland af einhverju tagi af eigendum og ábúendum annarra jarða. Einstök tilvik af þessum toga verður að meta sérstaklega.

4.6. Jöklar

Í Landnámu er þess hvergi getið að menn hafi numið jökla til eignar, og kann því að hafa verið trúað að þar byggju hálftröll eða goðumlíkar persónur (sbr. frásagnirnar um Bárð Snæfellsás og Hallmund í Balljökli). Enda þótt jöklar séu ekki nefndir sérstaklega í lögbókunum fornu verður sú ályktun dregin að lögsaga þjóðveldisins hafi einnig náð til þeirra; sakamenn voru a.m.k. ekki óhultir á „fjöllum“ og í „óbyggðum“.⁹³ Ef marka má frásögn Grettis sögu hafa grið milli manna tekið jafnt yfir fjöll og jökla sem byggðar lendur.⁹⁴

Því hefur verið haldið fram að einhverjir hinna norsku landnámsmanna hafi þekkt jökla af eigin raun úr heimkynnum sínum. Hins vegar er erfitt að segja til um hversu nákvæm og víðtæk þekking þeirra á jöklum var.⁹⁵ Elsta lýsing á jöklum á Íslandi er í riti Saxo Grammaticus (Saxa hins málsþaka), *Gesta Danorum*, sem samið var um 1200. Þar er í fyrsta skipti lýst hreyfingu skriðjökla, nánar tiltekið hverfihreyfingu, þegar neðri hluti jökulsins hverfist upp á yfirborðið.⁹⁶ Saxi lýsir þessu sem furðufregn, og er alls ekki víst að frumbyggjar Íslands hafi í öndverðu verið betur að sér en hann um þann eiginleika skriðjökla að færast úr stað.⁹⁷ Hér er einnig ástæða til að benda á það sem stendur í formála Guðmundar sögu Arasonar eftir Arngrím ábóta Brandsson (rituð um 1350):

Á sjánum liggja þeir hafisar, at með sínum ofvægilegum vexti taka þeir at fylla norðr-höfin, en yfir háfjöll landsins svo *óbræðiligir jöklar* með yfirvættis hæð og vidd, at þeim mun ótrúligt þykkja, sem fjarri eru fæddir.⁹⁸

Landsmenn áttu eftir að komast að því, þótt síðar yrði, að stærð jökla var ekki föst og óbreytanleg heldur gátu þeir hlaupið fram í náttúruhamförum eins og gerðist við eldgosið í Knappafellsjökli 1362. En hægfara breytingar gátu einnig átt sér stað, og má nefna sem dæmi að um 1700 var landnámsbærinn Fell (Fjall) við Breiðá kominn undir jökul.⁹⁹ Um svipað leyti (1695) lauk Þórður Þorkelsson Vídalín Skálholtsrektor við rit-

⁹³ Sbr. Grágás 1992, s. 472. *Jónsbók* 1904, s. 43, 272–273.

⁹⁴ *Íslendinga sögur*. 6. b. Guðni Jónsson bjó til prentunar. [Reykjavík] 1953. S. 233 (72. k.): „Nú skulum vér vera sáttir ok sammála hverr við annan í huga góðum, hvárt sem vér finnumst á fjalli eða fjöru, skipi eða skíði, jörðu eða jökli, í hafi eða á hestbaki...“

⁹⁵ Sigurður Þórarinnsson, 1960: „Glaciological Knowledge in Iceland before 1800. A Historical Outline.“ *Jökull. Ársrit Jöklarannsóknafélags Íslands*. S. 1–2, 15.

⁹⁶ Sigurður Þórarinnsson 1960, s. 14–15.

⁹⁷ Sbr. Saxo Grammaticus, 1985: *Danmarks Krønike*. Kaupmannahöfn. S. XXII–XXIII.

⁹⁸ *Byskupa sögur*. 3. b. Hólabyskupar. Guðni Jónsson bjó til prentunar. [Reykjavík] 1953. S. 150. (Skáletur óbn.)

⁹⁹ *Landnámabók* 1986, s. 233 (1. nmgr.).

gerð sína um jökulfjöll á Íslandi þar sem hann, sennilega fyrstur manna, setti fram frostþenslukenninguna svonefndu til skýringar á jöklaskriði.¹⁰⁰ Þá er þess að geta að jökulhlaup voru eitt af því sem Árni Magnússon og Páll Vídalín áttu að gefa sérstakan gaum að þegar þeir voru sendir í rannsóknarleiðangur um landið í byrjun 18. aldar.¹⁰¹

Jökull hefur verið skilgreindur sem massi af ís og snjó sem orðinn er þjáll og hreyfanlegur og hnígur og skríður undan eigin fargi.¹⁰² Í aðdraganda að setningu vatnalaga í byrjun 20. aldar var ágreiningur um eignarrétt að vatni og eignarhæfi þess. Niðurstaðan varð sú að í vatnalögum, nr. 15/1923, er ekki kveðið á um eignarrétt landeiganda að vatni á landi sínu heldur felst í þeim að landeigandi á aðeins þann rétt sem lögin heimila honum sérstaklega. Þar var raunar um að ræða allar helstu hagnýtingarheimildir vatns.¹⁰³ Vatnalögin gera mun á mismunandi afbrigðum vatns en um jökla er ekki fjallað sérstaklega.

Eignarréttarleg staða jökulsvæða hefur ekki verið til sérstakrar umfjöllunar í íslenskri lögfræði. Jöklar hafa einna helst verið nefndir sem dæmi um óbyggð svæði sem enginn hafi nýtt af, eða landalmenninga samkvæmt síðari tíma flokkun. Með því hefur þó alls ekki verið útilokað að jökull geti fallið innan eignarlands og jafnvel gerður skýr fyrirvari um að sá möguleiki væri fyrir hendi.¹⁰⁴

Í almennum athugasemdum við frumvarp til þjóðlendulaga kemur fram að byggt sé á nokkrum meginatriðum, m.a. þessum:

Tekið verði upp nýtt hugtak fyrir landsvæði utan eignarlanda, þjóðlenda. Þetta hugtak taki til þeirra landsvæða sem nú eru ýmist nefnd afreittur, almenningur, óbyggðir eða hálendi utan eignarlanda. Jöklar, sem ekki teljast innan eignarlanda, falli undir flokk þjóðlendna.¹⁰⁵

Um jökla er ekki fjallað að öðru leyti í greinargerðinni og þeir eru ekki nefndir í ákvæðum laganna.

¹⁰⁰ *Dissertationcula de montibus Islandiæ chrystallinis* (Smárit um jökulfjöll Íslands) (sbr. Sigurður Þórarinnsson 1960, s. 16–17).

¹⁰¹ *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 38.

¹⁰² Minnisblað Odds Sigurðssonar, jöklafræðings, til óbyggðanefndar, dags. 13.1.2003.

¹⁰³ Um aðdragandann að setningu vatnalaganna, sjá t.d. Gaukur Jörundsson, 1982–83: *Eignarréttur* I. Reykjavík. S. 43.

¹⁰⁴ Sbr. þessi orð Sigurðar Línals: „Auk afretta og almenninga kunna að vera til lönd inni á hálendinu, til dæmis öræfa- og jöklasvæði, sem enginn einstaklingur getur leitt heimildir að eða skírskotað til sérreittinda yfir né heldur neinn almannaréttur er bundinn við“ („Eignarréttur á landi og orkulindum.“ *Sérprentun úr skýrslu aðalfundar Sambands íslenskra rafveitna* 1983. S. 18). – Sbr. einnig Þorgeir Örlygsson: „Landalmenningur er landsvæði, sem enginn aðili telur til einstaklings- eignarréttinda yfir. Nú á tímum er erfitt að benda á staði, sem ótvírætt verða taldir til landalmenninga, þótt e.t.v. sé það ekki útilokað. Miðað við landnýtingu og búskaparhætti síðustu áratugi má ætla, að erfitt sé að finna landsvæði utan fullkominna eignarlanda og sérstakra friðlanda, sem ekki hafa að einhverju marki verið nýtt til sauðfjárbætur eða sauðfé farið þar um á sumrin og verið smalað að hausti. Ekki er þó hægt að útiloka, að slík svæði finnist inni á hálendinu. Jöklar landsins, að því marki sem þeir falla ekki innan fullkominna eignarlanda, teljast að öllum líkindum almenningar“ („Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit: Gaukur Jörundsson sextugur 24. september* 1994. Reykjavík 1994. S. 592).

¹⁰⁵ Þskj. 598. Alþtíð. 1997–1998, 122. lögþ. A: 2598.

Um ákvörðun eignarmarkna/landamerkja að eða á jökli hefur ekki verið tekið af skarið í íslenskri réttarframkvæmd. Jaðrar jökla taka breytingum, ýmist ganga fram eða hopa. Meginálitaefnið er hvernig með skuli fara þegar landamerki virðast miðuð við jökuljaðar og merkjum jarðar að jökli því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi.

Í úrskurðum óbyggðanefndar í málum á svæði 1 er vikið að mörkum afréttar innan þjóðlendu við jökul og talið að með hliðsjón af því að um einhliða ákvörðun afréttarmarkna sé að ræða en ekki mörk tveggja afrétta eða afréttar og eignarlands sé fullnægjandi að miða við jaðar jökulsins eins og hann var við gildistöku laga nr. 58/1998, sbr. 3. mgr. 1. gr. laganna, enda eingöngu um beitarréttindi að ræða sem ráðist af gróðurfari og hafi ekki þýðingu í öðru sambandi. Engin afstaða er tekin til þessa álítamáls að því er eignarland varðar, enda ekki gefið að sömu reglur eigi að gilda.¹⁰⁶ Verður nú hugað nánar að því atriði.

Í grein sinni „Landamerki fasteigna“ reifar Tryggvi Gunnarsson þrjár leiðir sem til álita komi um mörk eignarlanda við jökul. Í fyrsta lagi mætti hugsa sér að merkin væru breytileg og miðuðust við jökulbrún á hverjum tíma. Í öðru lagi gætu þau náð að elstu þekktu jökulbrún, sbr. reglu vatnalaga um „fornan miðjan farveg“ í ám. Loks væri í þriðja lagi hægt að taka mið af jökulbrún á þeim tíma þegar landamerkin voru skráð eða þau ákveðin með öðrum hætti.¹⁰⁷ Taka ber fram að grein þessi er rituð fyrir gildistöku þjóðlendulaganna 1998. Niðurstaða Tryggva er sú að réttast sé að landamerkin séu breytileg og miðist við jökulbrúnina eins og hún er á hverjum tíma. Telur Tryggvi að þeir sem völdu jökul sem landamerkjaviðmiðun hafi gert sér grein fyrir því að jökulbrúnin færðist til. Með vísan til reglna íslensks réttar varðandi breytingu á fjöru og landauka sem þar myndast sé ástæða til að ætla að dómstólar beiti hliðstæðri reglu varðandi breytingar á landamerkjum þar sem jökulbrún færist til og landamerki í samræmi við breytingar á jökulbrúninni. Sérstök sjónarmið kunni síðan að koma upp, ef jökull hverfi með öllu þar sem hann hafi áður skilið að fasteignir.

Ástæða er til að huga hér nánar að reglum um merki sjávarjarða til hafsins, sjá einnig kafla 4.9. Þau hafa ýmist verið miðuð við neðri mörk fjöru eða netlög.¹⁰⁸ Fjaran er svæðið á milli stórstraumsflóðmáls og stórstraumsfjörumáls. Netlög eru í ýmsum lögum skilgreind sem sjávarbotn 115 metra út frá stórstraumsfjörumáli landareignar. Dómstólar hafa lagt til grundvallar að eigandi sjávarjarðar eignist landauka til sjávar.¹⁰⁹ Fjara jarðarinnar og netlög færast út og inn í samræmi við landauka eða landtap, þ.e. breytt stórstraumsfjörumál, og landamerki hennar þar með. Með lögum nr. 73/1990 voru auðlindir hafsbotnsins utan netlaga og svo langt til hafs sem fullveldisréttur Íslands

¹⁰⁶ Sjá t.d. kafla 12.10. í máli nr. 5/2000 hjá óbyggðanefnd.

¹⁰⁷ Tryggvi Gunnarsson, 1994: „Landamerki fasteigna.“ *Afmælisrit: Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 510–512.

¹⁰⁸ Í H 1996 2518 og 2525 er talinn vafi um beinan eignarrétt fasteignareiganda í netlögum.

¹⁰⁹ Sbr. H 1946 345. Sjá einnig Ólafur Lárusson, 1950: *Eignaréttur* I. Reykjavík. S. 45. Gaukur Jörundsson, 1982–83: *Eignaréttur* II. Reykjavík. S. 136.

nær lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 1. gr. Netlög eru þar skilgreind með sama hætti og áður, sbr. 3. mgr. 2. gr., og ekki verður talið að ætlunin hafi verið að afnema til fram-búðar áðurgreindan rétt sjávarjarða til landauka og fastsetja þar með í eitt skipti fyrir öll mörk sjávarjarða til hafsins. Vilji löggjafans til slíkrar breytingar hefði þurft að koma skýrt fram. Gildistaka laga nr. 73/1990 hafði þannig ekki í för með sér að merki sjávar-jarða til hafsins væru endanlega fastsett.

Samkvæmt ákvæði 1. gr. laga um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóð-lendna og afrétta, nr. 58/1998, er eignarhaldi á landi skipt í tvo flokka, eignarlönd og landsvæði utan eignarlanda, þ.e. þjóðlendur. Um leið eru þjóðlendur lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 2. gr. Í greinargerð með frumvarpi til þjóðlendulaganna kemur skýrt fram að jökull getur hvort heldur er verið í eignarlandi eða þjóðlendu, sbr. þá athugasemd sem að framan greindi. Þetta bendir ótvírætt til þess að löggjafinn hafi ekki álitnið að jökulrönd væri í eðli sínu afmörkun á eignarlandi og þjóðlendu. Breytingar á stöðu jökuls ættu því ekki að hafa í för með sér að eignarland breyttist í þjóðlendu og öfugt. Um eignarréttarlega stöðu þess lands sem hulið er jökli fer þannig eftir sömu reglum og um önnur landsvæði. Gildistaka þjóðlendulaganna hafði í för með sér endanlega skiptingu lands í annars vegar eignarland og hins vegar þjóðlendur. Hér skilur á milli laga um eignarrétt íslenska ríkisins að auðlindum hafsbotsins og þjóðlendulaga. Í fyrra tilvikinu er gert ráð fyrir að nýtt land, þ.e. landauki, eigi eftir að verða til og merki eða eignamörk því ekki fastsett. Í síðara tilvikinu er hins vegar fjallað um allt land sem við gildistöku laganna var ofan sjávar, þ.m.t. landsvæði undir jökli, og merki endanlega fastsett. Land sem kemur undan jökli er þannig ýmist eignarland eða þjóðlenda, um það fer ekki eftir reglunni um merki sjávarjarða til hafsins.

Vatnsréttindi á jökulsvæðum í eignarlandi og túlkun vatnalaga í því sambandi er ekki til úrlausnar fyrir óbyggðanefnd. Tilkall annarra en íslenska ríkisins til vatnsréttinda á jökulsvæðum í þjóðlendum verður að meta í hverju tilviki fyrir sig.

Kemur þá til skoðunar hvort taka skuli mið af elsta þekkta jökuljaðri, legu jökuls þegar landamerki voru skráð, við gildistöku þjóðlendulaganna eða einhverju öðru, í þeim tilvikum að landamerki virðast miðuð við jökuljaðar.

Vísindamenn hafa slegið því föstu að jöklar landsins séu stærri nú en á landnáms-tíma.¹¹⁰ Hafi landnám náð að jökli hefur það land sem horfið hefur undir jökul tilheyrð aðliggjandi jörðum. Þar getur jafnvel verið um að ræða heilar jarðir sem lítið eða ekkert er vitað um í dag. Lega jökuls á landnáms tíma verður ekki ákvörðuð með nokkurri vissu. Töluvert er hins vegar vitað um stöðu jökuls við lok nítjándu aldar og byrjun

¹¹⁰ Sjá eftirfarandi greinar Odds Sigurðssonar jarðfræðings: „Útbreiðsla jökla á Íslandi á sögulegum tíma.“ Greinargerð, júlí 2001. „Minnispunktur um breytingar jökla frá landnámi Íslands“, dags. 7.6.2002. „Variations of termini of glaciers in Iceland in recent centuries and their connection with climate.“ Óbirt handrit, ódags. Minnisblað Odds Sigurðssonar, jarðfræðings, um hugtakið jökul o.fl., dags. 13.1.2003. – Helgi Björnsson, 1979: „Glaciers in Iceland.“ *Tímaritið Jökull. Jöklarannsóknafélag Íslands*. 29. árg. – Sigurður Þórarinnsson, 1974: „Ofgnótt jökla.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 43–48.

þeirrar tuttugustu, þegar sett höfðu verið landamerkjalog og ætla má að flest landamerkjabréf hafi verið gerð. Jöklar voru þá stærstir á sögulegum tíma en síðan hafa þeir almennt hopað, þó ekki alla leið aftur til stöðu sinnar um landnám. Innan þess jökuljaðars sem miðað kann að hafa verið við í kringum 1900 er í sumum tilvikum jökullaust land nú. Við gildistöku þjóðlendulaga 1998 lá jökuljaðarinn þannig á milli upphaflegra landnámsmarka og stöðu við gerð flestra landamerkjabréfa um aldamótin 1900, almennt séð þó nær hinni síðarnefndu. Óhætt er þannig að slá fastri þeirri meginreglu að land sem komið hefur undan jökli á tímabilinu frá því landamerkjalog eru sett 1882 og þar til þjóðlendulög taka gildi 1998 var jökullaust við landnám.

Óljóst er hvort landnámsmenn hafa gert sér grein fyrir því að jökuljaðar væri breytingum undirorpin en ekki fer á milli mála að um aldamótin 1900 var löngu orðið ljóst að svo væri. Jaðar jökulsins hefur að sjálfsögðu afmarkað það landsvæði sem nýtanlegt hefur verið og með honum eru dregin glögg skil frá náttúrunnar hendi. Eðli máls samkvæmt er hins vegar erfitt að finna þar fastan viðmiðunarpunkt. Mun þetta ástæða þess að merkjum er oft lýst „í jökul“ ótilgreint eða kennileiti skammt undan jökli. Sums staðar á landinu hagar þannig til að ein og sama jörðin liggur milli sjávar og jökuls. Jafnlgögg merki af völdum náttúrunnar kunna að hafa verið talin svo sjálfsögð viðmiðun að ekki þyrfti umfjöllunar við í landamerkjalyngu. Gagnvart jöklinum sjálfum er þá engri landamerkjalinu lýst. Ekki verður talið að viðkomandi jarðeigandi hafi þar með lýst því yfir að hann gæfi eftir eignarrétt eða afsalaði sér tilkalli til þess lands sem í tímans rás hefur horfið undir jökul. Líkur eru hins vegar á að í flestum tilvikum sé útilokað að afmarka það. Óbyggðanefnd ber að draga mörk á milli eignarlanda og þjóðlendna, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998, og niðurstaðan hverju sinni hlýtur að ráðast af tiltækum heimildum og almennum sönnunarreglum. Staðhættir og sönnunarstaða geta því leitt til sambærilegrar niðurstöðu og ef eignarréttur hefði verið gefinn eftir.

Ef líkindi eru fyrir því að land hafi verið numið inn til jökla styður það þá niðurstöðu að land sem jökullinn hefur skilað frá gerð landmerkjabréfanna falli til aðliggjandi jarða. Ekki verður talið að jökull hafi hopað svo hratt undanfarna rúma öld að komið sé í ljós að ráði land jarða sem ofar kunna að hafa legið, enda staða jökuls 1998 nær því sem var um 1900 en um landnám. Tilkall til lands sem komið hefur undan jökli kann jafnframt að byggjast á hefðarreglum. Til skoðunar koma þá almenn atriði eins og tímalengd, yfirráð, hagnýting, ráðstafanir að lögum, viðhorf hefðanda og annarra aðila o.fl. Staðhættir kunna að vera með þeim hætti að um eðlilegt framhald tiltekinnar jarðar sé að ræða, líkt og landauki til hafs, og nýting annarra útilokuð. Frávik frá þessum almennu ályktunum eru þó að sjálfsögðu möguleg og verður að skoða hvert tilvik fyrir sig. Jafnframt hlýtur réttur þessi að takmarkast við land sem komið var undan jökli við gildistöku þjóðlendulaga 1998, þegar löggjafinn kvað á um eignarhald ríkis á öllu því landi sem ekki væri sannanlega undirorpið beinum eignarrétti. Mögulegar væntingar jarðeigenda um rétt til þess lands sem kemur undan jökli eftir þann tíma njóta ekki réttarverndar sem eignarréttindi í skilningi 72. gr. stjórnarskrár. Þá ber þess að geta að

frá gildistöku þjóðlendulaganna er ekki unnt að öðlast eignarréttindi innan þjóðlendna fyrir nám eða hefð, sbr. 8. mgr. 3. gr.

Niðurstaða óbyggðanefndar er því sú að gildistaka þjóðlendulaga hafi undir þessum kringumstæðum haft það í för með sér að merki jarða gagnvart jökli væru fastsett, án tillits til síðari breytinga á jökuljaðrinum. Sú niðurstaða er jafnframt í eðlilegu samræmi við markmið og tilgang löggjafarinnar. Þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi ber þannig að miða við stöðu jökuljaðarsins 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll., enda sé jökullinn í þjóðlendu. Lega jökuljaðarsins kann þó að virðast óljós þar sem smájöklar eða fannir liggja aðskilið frá meginjöklinum. Í þeim tilvikum þar sem eignarland liggur að jökli í þjóðlendu verður að telja eðlilegt að íslenska ríkið beri hallann af þeim vafa sem þannig kann að vera fyrir hendi. Óbyggðanefnd telur því eðlilegt að í slíkum tilvikum miðist þjóðlendulína við jaðar meginjökuls, eins og hann er skilgreindur af sérfræðingum á því sviði. Smájöklar og fannir verða þá innan eignarlands á sama hátt og jökulsker eða annað land umlukið jökli verður innan þjóðlendu.

Sé jökulsvæði innan merkja jarðar gilda hins vegar þau almennu sjónarmið um túlkun landamerkja sem óbyggðanefnd hefur áður gert grein fyrir. Ljóst er að enda þótt lega jökuljaðarsins verði ákvörðuð með landfræðilegum gögnum er hann óhentug viðmiðun vegna lögunar sinnar og breytileika. Önnur og e.t.v. heppilegri útfærsla er hins vegar ekki á valdsviði óbyggðanefndar, en sá möguleiki fyrir hendi að ríkisvaldið og einstakir jarðeigendur nái um slíkt samkomulagi, eftir atvikum með nauðsynlegri aðkomu löggjafarvalds, sbr. ákvæði 40. gr. stjórnarskrár og II. kafla þjóðll.

4.7. Fjallskil

Af dómsúrlausnum má ráða að fyrirkomulag og tilhögun fjallskila og smölunar og nýting því tengd kunni að hafa áhrif við mat á eðli og inntaki eignarréttar að viðkomandi landi og þá þannig að litið sé til þess hvort með land hefur verið farið sem eignarland varðandi fjallskil eða ekki.

Lagafyrirmæli um smölun og fjallskil hafa haldist í hendur við byggð og búskap í landinu. Í þjóðveldislögunum, Grágás, voru allmörg ákvæði um afrétti, almenninga og ágang búfjár og munu þau flest hafa verið tekin upp í Jónsbók. Þá voru enn fremur tekin upp ákvæði í þessa veru í Réttarbót Eiríks konungs frá 1294. Þessi ákvæði giltu, a.m.k. að formi til, allt til þess að sett voru lög nr. 42/1969, um afréttamálefni, fjallskil o.fl.

Í Jónsbók kemur skýrt fram að landeigandi eða leiguliði hans átti einn beit á jörð sinni og skyldi greiða honum bætur, áverkabót og landnám, ef þessi réttur var brotinn.¹¹¹ Í réttarbót Hákonar konungs frá 1305 er þó mælt til þess að geldfé sé sektarlaust í heimalöndum ef hreppstjórar og grannar lofa og gefa enga sök á því.¹¹² Jarðeigandi átti

¹¹¹ Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 134–136, 144–145 (6. og 18. k. llb.).

¹¹² *Jónsbók* 1904, s. 292.

einnig gróður á jörð sinni að því undanskildu að sá sem átti engi á annars manns landi mátti eiga þar rifhrís.¹¹³

Í Grágás og Jónsbók giltu mjög svipaðar reglur um hvenær mætti fara með búfé í sel, almenninga og afrétti og hvaða leiðir skyldu farnar. Markmiðið var hvort tveggja að vernda nærliggjandi bújarðir fyrir ágangi upprekstrarfjár og tryggja hagsmuni allra þeirra sem hlut áttu í afréttinum. Meginreglan var sú að allir þeir sem afrétt áttu skyldu reka fé sitt í miðjan afrétt er átta vikur voru af sumri en úr afrétti er fjórar vikur lifðu sumars. Tekið var sérstaklega fram að menn skyldu ekki reka málnytu sína í afrétt nema ítala væri. Samkvæmt Grágás máttu þeir menn er næstir bjuggu afrétti beita þangað búfé sínu yfir vetrarmánuðina en í Jónsbók var þetta bundið því skilyrði að þeir ættu hlut í afréttinum. Afréttareiganda var vetrararbeit því aðeins heimil að hann þyrfti ekki að reka fé sitt yfir land annarra. Þó skyldi ævinlega hvíla afrétt í tvær vikur, frá því er sex vikur voru af sumri til áttundu viku.¹¹⁴

Fleiri ákvæði voru sett til að vernda hina sameiginlegu beit afréttareigenda; t.d. mátti ekki gera sel og slá í afrétti.

Um lögréttir á haust og fjallgöngur sagði svo m.a. í 49. kapítula landsleigubálks Jónsbókar:

Eigi skulu réttir fyrr vera en .iiii.[þ.e. fjórar] vikur lifa sumars. Hverr maðr er sauði á skal ganga eitt sinn á fjall, ok um landeign sína hvert sinn er lögrétt skal vera, skipa svá qðrum göngum sem þeir ráða. Sekr er sá hálfri mörk við konung er eigi gengr um landeign sína, ok ábyrgiz sauði við þá er eigu, alla þá er í hans landi váru sénir þá er hann átti gönguna.

Síðan er kveðið á um það hvað gert skuli við óskilafé. Í tilvitnaðri grein er gert ráð fyrir að hver maður smali sitt eigið land jafnframt því sem hann gangi á fjall að hausti ásamt öðrum afréttareigendum. Ef afréttarfé gekk í land bónda var honum heimilt að reka það í miðjan afrétt. Hann gat einnig haft það áfram í sínu eigin landi eða rekið það heim til þess manns sem féð átti. Í Jónsbók er ekki fjallað um aðra afrétti en þá sem voru í sameign tveggja manna eða fleiri. Í heimildum frá miðöldum má þó finna dæmi um beitarlönd sem kölluð voru afréttir og töldust í einkaeign. Var þá greint á milli „eignar sérlegrar“, sem var í einkanotum, og „afréttar“, sem tilteknir bændur höfðu heimild til að nýta gegn ítölu.¹¹⁵

Ákvæði lögbókanna um beit í almenningi voru að því leyti frábrugðin því sem hér hefur verið greint frá að nýtingartími þeirra var annar. Samkvæmt Grágás var heimilt að beita almenning frá því er mánuður lifði vetrar og næstu sjö mánuði en með lögtöku Jónsbókar virðist beit hafa verið leyfð í almenningi allan ársins hring nema frá krossmessu á vor (3. maí) til Bótólfsvöku (17. júní). Í Grágás var þeim sem næstur bjó almenningi heimilað að beita almenning þá fimm mánuði sem hann annars átti að liggja ónýttur en um slíkt er ekki getið í Jónsbók. Enn fremur var tekið fram að hver sem vildi

¹¹³ *Jónsbók* 1904, s. 152–154 (24. k. llb.).

¹¹⁴ *Jónsbók* 1904, s. 176–177 (46. k. llb.). *Grágás* 1992, s. 330–331 (38. k. llb.).

¹¹⁵ *Íslenskt fornbréfasafn*. 8. b. Reykjavík 1906–1913. S. 149.

mætti gera sel í almenningi, en það var bannað í afréttum, og öllum var heimilt að nýta sér reka í almenningi, hvort heldur var viður eða hvalur, svo framarlega sem hann hafði ekki áður verið öðrum merktur.¹¹⁶

Í tilskipun um sveitarstjórn 4. maí 1872, 39. gr., var svo fyrir mælt að sýslunefnd skyldi semja reglugerðir um notkun afrétta, fjallskil, fjárheimtur o.fl. Fóru sýslunefndir eftir það að semja fjallskilareglugerðir. Voru í fjallskilareglugerðunum sett ítarleg ákvæði um þessi efni er byggðu að mestu á ákvæðum Jónsbókar. Í mörgum tilvikum voru ákvæði þessara reglugerða misvísandi og í öðrum tilvikum stönguðust þau beinlínis á við gildandi rétt. Af fjallskilareglugerðum verða ekki dregnar almennar ályktanir um það efni sem hér er til úrlausnar, en einstaka reglugerð, sett með stoð í tilskipuninni frá 1872 eða síðari löggjöf, getur vissulega skipt máli að því er tekur til mats einstakra svæða.

Um afréttamálefni og fjallskil voru fyrst sett heildarlög hér á landi árið 1969, lög nr. 42/1969, um afréttamálefni, fjallskil o.fl. Voru þau lög síðar endurútgefin með áorðnum breytingum sem núgildandi lög nr. 6/1986. Það var þannig fyrst með löggjöf þessari sem hin dreifðu ákvæði í landsleigubálki Jónsbókar og réttarbót Eiríks konungs frá 1294 voru leyst af hólmi. Ákvæði gildandi laga taka í ýmsu mið af reglum eldri löggjafar.

Ef litið er til helstu fyrirmæla gildandi laga er ljóst þegar af 3. og 4. gr. laganna að fyrirmæli þeirra taka að meira eða minna leyti til afrétta, annarra sameiginlegra sumarbeitolanda og heimalanda. Skulu nánari fyrirmæli sett í fjallskilasamþykktir fyrir einstök svæði, sbr. 3. gr. Í 4. gr. er skilgreint það land sem fjallskil taka til og það greint í annars vegar afrétti og hins vegar heimalönd. Samkvæmt lögunum er stjórn afréttamálefna og fjallskila í höndum héraðsnefndar. Í II. kafla laganna er fjallað um afrétti og notkun þeirra og þá greint á milli sameiginlegra afrétta hreppa eða upprekstrarfélaga, sbr. 7. gr., afréttarlanda, sem liggur undir einstaka jörð eða stofnun, sbr. 8. gr., og loks beitolanda einstakra jarða sem notað sé sameiginlega til beitar með líkum hætti og afréttir, sbr. 12. gr., og skuli reglum laganna um afrétti beitt um þau svæði eftir því sem við geti átt. Í V. kafla laganna eru síðan fyrirmæli um göngur og réttir, í VI. kafla er fjallað um smölun heimalanda eftir réttir og í VII. kafla er fjallað um eftirleitir og öræfaleitir.

Í meginatriðum má greina lagareglur þessar á þann veg að þar er í fyrsta lagi fjallað um notkun afrétta og rétt til þeirra nota. Í annan stað er síðan fjallað um smölun afréttanna og fyrirkomulag smölunar sem og skiptingu þess sameiginlega kostnaðar sem af hlýst og falla í þann flokk lönd þeirra einstöku jarða sem fjallað er um í 12. gr. laganna. Allt að einu er í lögunum, sbr. einkum ákvæði V. og VI. kafla, fjölþætt ákvæði sem taka til heimalanda einstakra jarða og kveða m.a. á um skyldu til vorsmölunar, sbr. 36. gr., skyldu jarðeiganda til smölunar heimlands samhliða leitum á afrétti, sbr. 39. gr., skyldu til smölunar heimalanda eftir réttir, sbr. 52. gr. o.s.frv. Um smölun eyðijarða er svo ákvæði í 41. gr. laganna. Að meginstefnu til er hins vegar gert ráð fyrir því að

¹¹⁶ Jónsbók 1904, s. 193–194 (59. k. llb.). Grágás 1992, s. 369 (74. k. llb.).

smölun heimalands annist jarðeigandinn sjálfur og beri af henni allan kostnað. Sinni eigandi ekki þeirri skyldu skal honum gert að greiða kostnað eftir mati. Í 2. mgr. 40. gr. laganna er svo sérstök regla þess efnis að heimilt sé að ákveða í fjallskilasamþykkt að haustsmölun heimalanda verði metin til aðalfjallskila, að meira eða minna leyti, eftir því sem til hagar á hverjum stað.

Þá mun nokkuð víða háttá þannig til að bændur sammælist um smölun heimalanda sinna og standa sameiginlega að smölun í landi tveggja eða fleiri jarða. Slík samvinna um smölun fellur þó alla jafna algjörlega utan þeirra lögbundnu fjallskila sem um er fjallað í lögum og fjallskilasamþykkt.

Af öllu þessu má sjá að löggjafinn hefur um langan aldur mælt fyrir um skyldur landeigenda til að smala jarðir sínar, sbr. upphaflega fyrirmæli 49. kapítula landsleigubálks Jónsbókar. Þá sýnist líka beinlínis hafa verið gengið út frá því að land einstakra jarða sé nýtt sem beutiland með svipuðum hætti og afréttir, jafnvel þannig að viðkomandi landsvæði sé alfarið tekið undir fjallskilaframkvæmd. Í slíkum tilvikum gefa fjallskil þannig alls enga vísbendingu um eðli eignarhalds að því landi.

Í dómum Hæstaréttar Íslands hefur svo sem fyrr segir verið litið til þess í nokkrum tilvikum hvernig fjallskilum hefur verið háttáð á landsvæði því sem þá er til eignarréttarlegrar meðferðar. Í þessum dómum hefur ekki verið talið sannað að um beinan eignarrétt væri að ræða að viðkomandi landsvæði og sú niðurstaða þá m.a. rökstudd með vísan til þess að ekki hafi verið sýnt fram á eða í ljós leitt að með viðkomandi land hafi verið farið sem eignarland varðandi fjallskil. Verður ekki annað ráðið af dómum þessum en að fjallskil geti út af fyrir sig haft þýðingu um úrlausn máls en verði þó ekki ráðandi um niðurstöðu. Í dómum eru vísbendingar fremur í þá átt að framkvæmd fjallskila gæti hugsanlega stutt eignartilkall en að eignarréttur sem talin verður sannaður á grundvelli annarra gagna verði vefengdur á grundvelli þess hvernig framkvæmd fjallskila hefur verið háttáð.

Í ljósi alls þessa er það mat óbyggðanefndar að ekki verði dregnar víðtækar ályktanir um eignarrétt að landi af upplýsingum um framkvæmd fjallskila að fornu og nýju. Skiptir þar auðvitað mestu máli sú staðreynd að lengst af hefur smölun heimlanda, þ.e. lands einstakra jarða, ekki einungis verið háð lögbundnum skyldum og kvöðum um skyldur til smölunar, heldur hefur því jafnframt verið þannig háttáð að lönd einstakra jarða hafa verið nýtt með sambærilegum hætti og afréttir og þá fallið í einu og öllu undir viðkomandi fjallskilaframkvæmd. Eftir sem áður hafa slík landsvæði ekki verið talin falla í flokk afrétta, þau óumdeilt legið innan landamerkjja viðkomandi jarðar og eftir atvikum enginn ágreiningur verið uppi um eignarrétt að þeim. Þannig getur bæði háttáð svo til að með öllu skorti á upplýsingar um fjallskilaframkvæmd og/eða smölun á viðkomandi landsvæði eða að forsendur séu með einhverju því sérstaka móti sem nú hefur verið gerð grein fyrir. Hvað sem þessu líður verður þó ekki útilokað fyrirfram að upplýsingar í þessa veru geti haft eitthvert vægi við eignarréttarlegt mat. Það þarfnast þá

sérstakrar skoðunar í hverju einstöku tilviki þar sem glöggar upplýsingar um tilhögun og forsendur fjallskila liggja á annað borð fyrir.

4.8. Ítök

Í íslenskum rétti hafa ítök eða ítaksréttindi verið skilgreind sem réttindi er veiti rétthafa tiltekin þröng umráð og takmörkuð not fasteignar sem er í eigu og umráðum annars eða annarra aðila.¹¹⁷ Réttindi af þessum toga eiga sér langa sögu hér á landi og verður fyrst vikið að því hvað ráða megi af eldri rétti um ítök og inntak ítaksréttinda.

Í lögbókunum Grágás og Jónsbók er hugtakið *ítak* ekki skilgreint sérstaklega, en af einstökum ákvæðum má ráða í merkingu þess. Í landabrigðisþætti Grágásar er fjallað um þær réttarathafnir sem fram áttu að fara þegar maður vildi brigða öðrum land. Þar segir m.a. að brigðandi skyldi kveðja sér kviðar (væntanlega búakviðar) til að ganga úr skugga um hvort unnt væri að selja leiguból „eða ítök í annarra manna löndum“ áður en til þess kæmi að aðalbólið væri selt.¹¹⁸

Kaflinn um landamerki og lagakaup í Jónsbók (6. k. landsbrigðabálks) hefst á þessa leið:

Nú vill maðr selja land sitt við verði, þá skulu þeir kveða á um merki með sér, um land ok skóga ok engjar ok reka, veiðar ok afrétu ef eru, ok allra gæða skulu þeir geta þeira, er því landi eigu at fylgja, þó at þat sé í önnur lönd, eða aðrir menn eigi þanneg ítök; síðan skulu þeir takaz í hendr ok kaupa með vátum tveim eða fleirum.¹¹⁹

Annars staðar í lögbókinni er nánar rætt um sams konar réttindi án þess þó að tekið sé fram að um ítök sé að ræða. Þannig er fjallað um skóg, beituteig, fjöru, veiði og engi í annars jörðu en síður eða jafnvel ekki notuð orðin skógar-, beitar-, fjöru-, veiði- og engjaítak.¹²⁰ Ákvæði lögbókanna leiðir því til þeirrar niðurstöðu að ítak sé „réttur til ákveðinna nytja á landi annars“,¹²¹ og fær það vel samrýmt hinni lögfræðilegu skilgreiningu hugtaksins nú á dögum.

Til ítaka var stofnað með ýmsum hætti. Ítakaeign mun t.d. hafa orðið til við tíma-bundin lán hlunninda, kaup og ítakaskipti.¹²² Elsta skjalllega heimildin um ítakaeign mun vera máldagi Stafholtskirkju sem talinn hefur verið frá miðri 12. öld.¹²³ Þar er greint frá því að prestur nokkur, Steini Þorvarðsson, hafi gefið kirkjunni m.a. þrjá hluti laxveiðar í Þverá, kerveiði í Norðurá undir fossi, Engines á Ströndum norður „ok reki

¹¹⁷ Þorgeir Örlygsson, 1998: *Kaflar úr eignarétti* I. Reykjavík. S. 28 (hdr.). Gaukur Jörundsson, 1982–83: *Eignaréttur* I, s. 6. Ólafur Lárusson, 1950: *Eignaréttur* I, s. 13.

¹¹⁸ Sbr. Grágás 1992, s. 288.

¹¹⁹ Jónsbók 1904, s. 124. Sambærilegur kafli er í Grágás (1992, s. 290) án þess að orðið *ítak* sé þar notað.

¹²⁰ Sbr. Grágás 1992, s. 296, 321, 329. Jónsbók 1904, s. 147–148, 150.

¹²¹ Grágás 1992, s. 537. Sbr. Magnús Már Lárusson, 1981: „Jordejendom. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 7. b. Kaupmannahöfn. D. 671.

¹²² Páll Sigurðsson, 1992: „Kirknaítök. Saga þeirra og réttarþróun.“ *Svipmyndir úr réttarsögu. Þættir um land og sögu í ljósi laga og réttarframkvæmdar*. Reykjavík. S. 277.

¹²³ *Íslenskt fornbréfasafn*. 1. b. Kaupmannahöfn 1857–76. S. 178–180. Sbr. Páll Sigurðsson 1992, s. 279.

með“ og selför í Þverárdal upp frá Kvíum. Í máldaganum er lýst einum algengasta stofnunarhætti kirknaítaka sem var gjöf í sáluhjálparskyni. Þannig hefur frá fyrstu tíð byggðar hér á landi verið stofnað til ítaka með beinni yfirfærslu eða afhendingu tiltekinnna réttinda.

Frá 13. öld hafa varðveist nokkrar skrár um ítök, einkum reka, m.a. elsta rekaskrá Skálholtskirkju frá um 1270. Bendir það til þess að á þeim tíma hafi ítök verið orðin eftirsótt gæði sem ekki síst kirkjulegar stofnanir sóttust eftir.¹²⁴ Ítökum fjölgaði síðan jafnt og þétt, og í byrjun 18. aldar, þegar Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns var tekin saman, hafði myndast þéttriðið net ítaka um land allt.¹²⁵

Ljóst er að ítakaeign skipti í margar aldir verulegu máli fyrir afkomu landsmanna og mun að einhverju leyti hafa stuðlað að jafnari dreifingu landgæða. Á sumum stöðum á landinu hagaði þannig til að jörð sem ekki átti mikilvæg hlunnindi eins og upprekstrarland, skóg eða fjörunytjar eða gat ekki nýtt þau í eigin landi vegna staðhátta fékk þau sem ítök í öðru landi. Nefna má sem dæmi að í Þórisdal í Lóni áttu nokkrar jarðir skógarítak. Ein þeirra var Efri-Fjörður í Lóni. Hún átti skógarítak í Skálahvömmum í Þórisdal eða Laxárdal, en í staðinn var heimilað útræði frá Klifunum (Þorgeirsstaðaklif).¹²⁶ Slík ítakaskipti munu víðar hafa tíðkast, ekki síst á þeim svæðum þar sem útræði var gott. Hraunskarð undir Jökli átti t.d. „frí kolatak í Hrisaskóg og raptvidahögg í jörðunne til upheldis“ í staðinn fyrir uppsátur og „ítaksbúðir“ í Hraunskarðsjörð.¹²⁷ Annars staðar þar sem ekki var um ítök eða ítakaskipti að ræða var venjulega greitt ákveðið gjald fyrir útræðið, svonefndur vertollur.¹²⁸

Mörg ítök gengu smám saman úr sér ýmist af völdum eyðingarafla náttúrunnar, ofnýtingar eða vegna breyttra búskaparhátta og urðu því ekki annað en inntakslaus réttur sem setti ákveðnar hömlur á eignarrétt fasteigna.¹²⁹ Um miðbik nýliðinnar aldar var því svo komið að fjölmörg þeirra ítaka sem á jörðum hvíldu komu ítakshafanum að litlu sem engu gagni auk þess sem ýmis þeirra virtist augljóslega hagkvæmara að nýta samhliða nýtingu á viðkomandi jörð. Lagasetning frá þeim tíma ber skýran vott um þá stefnu löggjafans að tryggja það, að eðlileg gæði fasteigna fylgi þeim sjálfum og séu nytjuð í sambandi við notkun þeirra.¹³⁰ Það var einkum gert með því að banna að tiltekin

¹²⁴ *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 67–76. Tímasetning rekaskrárinnar er ekki örugg. Sbr. einnig sama rit, s. 4, 246–248 (ítakaskrá Viðeyjarklausturs [1284]), 248–251 (reka- og landamerkjaskrá Þingeyraklausturs [1285]).

¹²⁵ Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 12. b. (Atriðisorðaskrá), undir *afrétt, beit/beitarítak, melaslægja/meltak, lax/laxveiði, fugl/fuglatekja, eggjatak/eggjatekja/eggver, skógur/skógarítak, hris/hrisrif/hrístak, torf, mósukurður/mótak, engjatak/engjaitak, reki/rekaitak*.

¹²⁶ Þetta kom fram í vitnisburði Vilhjálms Geirs Þórhallssonar, eiganda Efri-Fjarðar, við skýrslutöku 9.9. 2002 í máli nr. 5/2001 hjá óbyggðanefnd. Sbr. einnig vitnisburð Þorsteins Geirssonar á Reyðará við sömu skýrslutöku.

¹²⁷ *Íslenskt fornbréfasafn*. 3. b. Kaupmannahöfn 1896. S. 141. Fleiri dæmi eru um slík ítakaskipti í þessari heimild sem talin er frá um 1360.

¹²⁸ Sbr. *Jarðabók Árna og Páls* 12, undir *naust, uppsátur, útræði, verbúð, vertollur*.

¹²⁹ Sbr. hugtakið *servitut* í merkingunni *ítak eða ískýlda*.

¹³⁰ Þegar um miðja 19. öld tók að gæta þeirrar tilhneigingar löggjafans að sporna við frekari stofnun ítaka, sbr. 4. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

hlunnindi, sem fasteign fylgdu, væru frá henni skilin auk þess sem eigendum fasteigna sem ítök hvíldu á var gert kleift að leysa þau af eignum sínum gegn fjárgreiðslu. Þannig var t.d. lausn veiðiítaka í ám og vötnum heimiluð með lögum nr. 40/1942, sbr. nú lög nr. 76/1970 og lausn skógarítaka af jörðum með lögum nr. 100/1940, sbr. nú lög nr. 3/1955, sbr. lög nr. 76/1984. Þá fjalla lög nr. 13/1956 um sölu kirkjuítaka. Veigamesti þátturinn í þessari viðleitni löggjafans var þó setning laga nr. 113/1952 um lausn ítaka af jörðum en þau taka til allra ítaka í jarðir annarra en lax- og silungsveiðiítaka í ám og vötnum og skógarítaka, sbr. 2. og 3. gr. laganna.¹³¹ Með þeim var sú skylda lögð á þá sem töldu sig eiga slík ítök að lýsa þeim í samræmi við efni laganna. Væri það ekki gert féll ítakið úr gildi. Lögin hafa enn fremur að geyma reglur um það hvernig eigandi jarðar, sem ítak er í, eldra en 25 ára, getur leyst það af jörð sinni. Þrátt fyrir þessa viðleitni löggjafans er þó ljóst að enn kunna að finnast gild ítök hér á landi.

Óbyggðanefnd telur að tilvist ítaks í fasteign bendi fremur til þess að svæði það sem ítakið er á sé eða hafi einhvern tíma verið eignarland.¹³² Þannig hafi réttur yfir viðkomandi landsvæði verið nauðsynlegur grundvöllur undir stofnun ítaks á því og ítakshafinn öðlast rétt sinn innan marka þess réttar sem handhafi hinna beinu eignarréttinda átti.

Þrátt fyrir þetta kunna að finnast ítök í landsvæðum sem ekki eru undirorpin beinum eignarrétti nú og ekki unnt að sýna óbyggjandi fram á að hafi nokkurn tíma verið það. Sem dæmi um slíkt má nefna ákvæði í máldögum um takmörkuð réttindi kirknanna í Biskupstungum á Biskupstungnaafrétti. Þannig segir í máldaga kirkjunnar á Torfastöðum frá 1331 að hún eigi „skógarteig í Sandvatnshlíð“.¹³³ Hið sama kemur fram í Vilkinsmáldaga frá 1397¹³⁴ og Gíslamáldaga frá 1570.¹³⁵ Þá segir í Gíslamáldaga um kirkjuna í Bræðratungu að hún eigi „Skógartungu undir Bláfelli“.¹³⁶ Í máli nr. 4/2000, Biskupstungnaafréttur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi, komst óbyggðanefnd að þeirri niðurstöðu að Framafréttur Biskupstungna, það landsvæði sem framangreind réttindi kirknanna náðu til, væri þjóðlenda. Nefndin útilokaði þó ekki að umrætt landsvæði hefði einhvern tíma verið undirorpið beinum eignarrétti en taldi umrædda máldaga eina og sér ekki veita næga sönnun í þeim efnum. Í slíkum tilvikum kann þó að vera um annars konar réttindi að ræða en ítök í hinni hefðbundnu lögfræðilegu merkingu hugtaksins.

¹³¹ Í 1. gr. laga nr. 113/1952 segir að ítak merki í lögunum hvers konar afnot fasteignar, sem eigi séu samfara vörslum hennar eða þess hluta hennar, sem afnotin taki til, enda sé réttur til afnotanna byggður á heimild einkaréttareðlis. Í greinargerð með frumvarpi því sem varð að umræddum lögum segir í athugasemdum að fylgt sé hinni venjulegu fræðilegu skýringu á því hvað ítak sé.

¹³² Í greinargerð með frumvarpi því sem varð að lögum nr. 113/1952 er í athugasemdum tekið fram að lögin taki ekki til ítaka í kaupstaðarlóðir eða í afrétti, sem sveitarfélög eiga. Í lögunum er þannig gert ráð fyrir því að unnt sé eða hafi verið að stofna til ítaka í afréttarlöndum. Með hliðsjón af hinni almennu lögfræðilegu skilgreiningu á hugtakinu ítak verður þó að ætla að með því sé átt við afréttarlönd sem undirorpin eru beinum eignarrétti eða hafi verið það á þeim tíma þegar til ítaksins var stofnað.

¹³³ *Íslenskt fornbréfasafn* 2, s. 669.

¹³⁴ *Íslenskt fornbréfasafn* 4, s. 49.

¹³⁵ *Íslenskt fornbréfasafn* 15, s. 647.

¹³⁶ *Íslenskt fornbréfasafn* 15, s. 648.

4.9. Fjörur og rekæign

Eignarréttur að fasteign sem liggur að sjó nær einnig til fjörunnar fram af henni, þ.e. svæðisins á milli stórstraumsflóðmáls og stórstraumsfjörumáls.¹³⁷ Undir yfirborði sjávar taka við svokölluð netlög, sem í ýmsum lögum eru skilgreind sem sjávarbotn 115 metra út frá stórstraumsfjörumáli landareignar, sjá nánar síðar í þessum kafla.¹³⁸ Óumdeilt er að netlög fylgi sjávarjörðum en um hitt hefur fremur verið ágreiningur hvort eignarráð fasteignareiganda feli í sér beinan eignarrétt eða séu bundin við þau réttindi sem sérstaklega er mælt fyrir um í einstökum lögum.¹³⁹

Kemur þá til skoðunar hver hafi verið réttur landeigandans í fjöru og netlögum jarðar sinnar. Þar verður helst litið til þeirra fjörunytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. reka og veiði.

Rekinn hefur verið helsta verðmæti fjörunnar. Elstu ákvæði laga um reka eru í Grágás. Þau voru síðan tekin upp lítið breytt í rekabálg Jónsbókar, og er sá bálgur enn í gildi ásamt viðbótum um skotinn hval og skotmannshlut sem gefnar voru út í konungsbréfum 1778 og 1779.¹⁴⁰ Meginreglan var sú að jarðeigandi átti reka fyrir landi sínu. Í Jónsbók er reki nánar skilgreindur með svofelldum hætti: „Hverr maðr á reka allan fyrir sínu landi viðar ok hvala, sela ok fiska, fugla og þara, nema lögum sé frá komit.“¹⁴¹ Eignarréttur jarðeiganda á viðar- eða hvalreka var þó því aðeins hafinn yfir vafa að hann merkti sér rekann eða kæmi böndum á hann.¹⁴² Allan reka utan *rekamarka* var hverjum manni heimilt að flytja að landi, marka sér og slá eign sinni á, en landeigandi skyldi eiga alla aðra flutninga hvals og viðar.¹⁴³

Sú skýring hefur verið gefin á rekamarki að það sé „sá hluti fjöru og hafs sem bóndi eða rekamaður má nýta á allan reka“.¹⁴⁴ Lúðvík Kristjánsson taldi hins vegar rekamark vera sömu merkingar og fjörumark og tákna merki milli deildra reka.¹⁴⁵ Í Staðarhólsbók Grágásar er rekamark við það miðað „að sjá mundi mega þaðan fisk á borði ef eigi bæri

¹³⁷ Ólafur Lárússon, 1950: *Eignarréttur* I, s. 45. Gaukur Jörundsson, 1982–83: *Eignarréttur* I, s. 37.

Þorgeir Örlygsson, 1998: *Kaflar úr eignarrétti* I, s. 57.

¹³⁸ Sjá t.d. 3. mgr. 2. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998; 1. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994; og 1. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

¹³⁹ Í H 1996 2518 og 2525 er talinn vafi um beinan eignarrétt fasteignareiganda í netlögum.

¹⁴⁰ Sbr. opið bréf um rekatilkall á Íslandi frá 4. maí 1778, 5. gr., og konungsbréf (til stiftamtmanns) um landshlut af flutningshvöllum á Íslandi frá 23. júní 1779, 1.–2. gr.

¹⁴¹ *Jónsbók* 1904, s. 194.

¹⁴² *Grágás* 1992, s. 351–352. Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 194–195.

¹⁴³ *Grágás* 1992, s. 353–354. *Jónsbók* 1904, s. 196–197. Á öðrum stað í *Jónsbók* (s. 203) segir þó að þess hvals sem fluttur sé, eigi flytjendur þriðjung en landeigandi tvo hluti nema skot finnist í, þá eigi skotmaður þriðjung. Þetta ákvæði virðist eiga sér nokkra samsvörun í 71. k. landabrigðisþáttar Grágásar (*Grágás* 1992, s. 365).

¹⁴⁴ *Grágás* 1992, s. 552. Í *Jónsbók* virðist einnig gert ráð fyrir að rekamark geti tekið til hafsvæðis út fyrir netlög, sbr. þetta orðalag: „Ef maðr veiðir hval í rekamarki, þar er fisk sér á borði ok fyrir utan netlög, þá á sá allan er veiðir“ (*Jónsbók* 1904, s. 206 sbr. einnig s. 197).

¹⁴⁵ Lúðvík Kristjánsson, 1980: *Íslenzkir sjávarhættir*. 1. b. Reykjavík. S. 219.

land fyrir“.¹⁴⁶ Lýsing Konungsbókar á rekamarki er nokkru ítarlegri, og er hún sambærileg við skilgreiningu Jónsbókar á *fiskhelgi*:

Maður á að flytja við þann er hann finnur á floti fyrir utan það er fisk sér af borði, óflattan, fyrir annars manns landi. Það skal þorskur vera, sá skal svo mikill vera að hann sé álnar í öxarþærum flattur [álnarbreiður milli þunnildisnefja]. Sá fiskur heitir gildingur. Á því borði skal sjá þann fisk er til lands veit, þaðan úr fjöru er fyrirvir [fellur út] utast.¹⁴⁷

Fiskhelgi í þessu samhengi táknar svæðið út að rekamörkum sem að sínu leyti miðast við að óflattur þorskur sé í sjónmáli frá ströndinni.¹⁴⁸

Síðar, sennilega snemma á 14. öld, var kveðinn upp svofelldur alþingisdómur um rekamark til lands:

Rekamark til landz sem leingst ut fiarar. og flod geingur leingst i logne. þa hvorke æser brim nie vindur.

Það var logtekid um rekamark a Auxararþijnge af badum l¹gm¹nnunum og allri logriettunne a dogum Håkonar kongz. sem væri i almennelegu flæðarmåle þa siör rædur sier. Enn hvad hann æser brim edur vindur. edur kastar yfer Målarkamp. edur eifartanga. so sem i logbok utvijsar. edur a land upp. þar sem so vid vijkur. þa eignast það landeigande hvort það er trie edur hvalur.¹⁴⁹

Hér virðist lögrétta skilgreina það sem í síðari löggjöf er nefnt stórstraumsflóðmál.

Algengt var á miðöldum og síðar að fjara innan merkja tiltekinnar jarðar væri nýtt frá annarri jörð. Eigandi hinnar síðarnefndu nefndist þá *rekamaður* eða *fjörumaður*, en rétturinn var þó bundinn jörð hans en ekki persónu. Landeigandi og fjörumaður skiptu með sér fjörugögnum eftir ákveðnum reglum. Um þetta segir í Jónsbók:

Ef maðr kaupir reka af landi manns at lög máli réttu, ok skilja þeir þat eigi gjör en svá, þá á landeigandi af fjöru þeiri álnarlöng kefli öll ok smæri, en rekamaðr á þar við allan annan útelgdan er þar rekr upp, ok svá hvali alla er þar hlaupa kvikir á land, nema menn valdi, og svá á hann þá hvali er þar rekr. Sá maðr er land á, hann á þara allan ok fugla alla, sela alla ok rostunga, ok svá ef maðr drepr sel; hann á þar at hafa hnísur ok háskerðinga, ok fiska alla, nema þar reki fleiri senn á land en .v. [5], þá á rekamaðr.¹⁵⁰

Rekamaður átti einnig allan ómerkthan við og hval sem menn fluttu úr almenningi¹⁵¹, ef þeir fylgdu ekki festum eins og skylt var, og að auki allt það sem flaut í netlögum. Landeigandi átti hins vegar veiði alla í netlögum, flutninga hvals og viðar og allt það sem flaut utan netlaga og að rekamörkum og aðrir höfðu ekki áður eignað sér.¹⁵² Enn fremur skyldi landeigandi en ekki fjörumaður (rekamaður) varðveita vogrek, þar til eigandi kæmi fram en eignast ella, og skotmannshlut og fá ágóða af og hafa þriðjung af

¹⁴⁶ Grágás 1992, s. 353 (Staðarhólsbók). Skilgreining Konungsbókar er ítarlegri (sbr. Grágás 1992, s. 353–354). Samkvæmt Jónsbók 1904 (s. 206) var rekamark „þar er fisk sér á borði“.

¹⁴⁷ Grágás 1992, s. 353–354. Sbr. Jónsbók 1904, s. 203 og 206 (6. og 8. k. rekabálks).

¹⁴⁸ Sbr. Magnús Már Lárusson, 1981: „Hvalfangst“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 7. Kaupmannahöfn. D. 169.

¹⁴⁹ Íslenskt fornbréfasafn 11, s. 1–2.

¹⁵⁰ Jónsbók 1904, s. 196–197.

¹⁵¹ Í Jónsbók er landeiganda eignaður allur flutningur (Jónsbók 1904, s. 197).

¹⁵² Grágás 1992, s. 354–355, 365. Jónsbók 1904, s. 196–197. Sambærilegt ákvæði um rétt rekamanns til flutninga úr almenningi er ekki í Jónsbók.

öllum þeim hvölum „er fyrir mönnum hlaupa á land“.¹⁵³ Í heimildum frá miðöldum eru einnig mörg dæmi um að rekinn væri ekki miðaður við ákveðið svæði heldur tiltekið magn af viði sem ýmist var kallað afdráttur eða afreiðsla.¹⁵⁴

Af því sem hér hefur verið rakið má álykta að fjörueign í landi annarrar jarðar hafi fyrst og síðast verið ítak en ekki falið í sér eignarrétt á landinu sjálfu.¹⁵⁵ Í því sambandi má benda á þau orð Hans Kuhn að fjöruítök séu í elstu máldögum og skráum aðeins kölluð fjörur eða rekafjörur.¹⁵⁶ Hér verður þó að hafa á þann fyrirvara að rekamanni tilheyrði ekki einvörðungu fjaran í merkingunni fjöruítak heldur einnig *rekagrúnnurinn*, enda missti hann ekki rétt sinn til rekans þótt orpinn væri sandi eða grjóti.¹⁵⁷ Þegar þess er gætt að fjörur (reki) voru í mörgum tilvikum ítak í landi annarra en þeirra sem áttu rekann, þarf ekki að koma á óvart að fjörumörk og landamerki jarða til sjávar fóru ekki alltaf saman eins og t.d. landamerkjabréf jarða í Öræfum vitna um. Samkvæmt lögum um lausn ítaka af jörðum, nr. 113/1952, féllu önnur ítök en skógarítök og lax- og silungsveiðiítök úr gildi væri ítaksrétti ekki lýst með tilteknum hætti, sjá nánar í kafla 4.8.

Í lögbókunum er einnig gert ráð fyrir að fjörur geti verið almenningur og heimildir um almenninga við sjávarsíðuna eru allnokkrar.¹⁵⁸ Þar skyldu fjórðungsmenn eiga reka allan nema þann sem skot var í. Þá skyldu þeir menn varðveita „er lönd eigu næst“.¹⁵⁹ Samkvæmt þessu virðist ekki gert ráð fyrir því að almenningsfjara sé ítak í eignarlandi, en dæmi um slíkt kunna þó að finnast.¹⁶⁰

Netlögum má líkja við „fiskveiðilögsögu“ sjávarjarða. Þau eru skilgreind á þessa leið í fornlögum:

Þar eru netlög utast í sæ er selnet stendur grunn, tuttugu möskva djúpt, af landi eða af skeri og komi flár [þ.e. flotholt] upp úr sjánum að fjöru þá er þinur [þ.e. teinn á neti] stendur grunn. En fyrir það utan á hver að veiða að ósekju er vill.¹⁶¹

Landeigandinn átti einn alla veiði í netlögum og í fjörunni, og gildi einu þó að annar hefði eignast aðrar nýttar í fjöru og netlögum.¹⁶² Eins og áður hefur komið fram virðist

¹⁵³ Grágás 1992, s. 354. *Jónsbók* 1904, s. 197, 201–203, 208–209.

¹⁵⁴ Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 220. Sjá einnig *Íslenskt fornbréfasafn* 3, s. 56–57.

¹⁵⁵ Sbr. einnig hugtakið *ítaksreki* um þann reka jarða eða hluta hans sem gengið hafði undan jörðinni (Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 204).

¹⁵⁶ Kuhn, Hans, 1943–1948: „Hátúningamelur og Gnúpverjahreppur.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*. S. 73. Austfirðingar nota orðið *sandur* um það sem Sunnlendingar kalla fjöru (Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 218).

¹⁵⁷ Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 203.

¹⁵⁸ Sjá nánar í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar um hugtakið almenningar.

¹⁵⁹ Grágás 1992, s. 369. Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 193–194.

¹⁶⁰ Af þessu yfirliti má sjá að samkvæmt lögbókunum, Grágás og *Jónsbók*, áttu nokkrir aðilar lögverndaðan rétt til hvals eftir ákveðnum reglum: Í fyrsta lagi var það landeigandinn, í öðru lagi rekamaður, ef rekinn hafði verið seldur undan jörð, í þriðja lagi skotmaður, sem átti hálfan hval sem hann náði ekki að festa í fjöru og loks fjórðungsmenn ef um almenningsfjöru var að ræða. Fleiri áttu einnig sinn rétt til rekahvals að uppfylltum ákveðnum skilyrðum eins og leiglendingur og sá sem fyrstur kom að hval er fluttur hafði verið úr almenningi (sbr. „finnandasþik“). Sbr. Grágás 1992, s. 356, 365. *Jónsbók* 1904, s. 135.

¹⁶¹ Grágás 1992, s. 354. Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 196.

¹⁶² *Jónsbók* 1904, s. 197.

fiskhelgi samkvæmt Jónsbók hafa verið miðuð við rekamörk og verður því ekki í öllum tilvikum lögð að jöfnu við netlög.

Ekki er ljóst af lögbókunum hversu langt til sjávar netlög náðu enda mun það að nokkru hafa farið eftir aðstæðum eins og grunnsævi við sjávarstrendur. Lúðvík Kristjánsson getur sér þess til að netlög hafi verið miðuð við 6 þumlunga selmöskvalagg, og hefur því mesta dýpt netlaga um fjöru verið 120 þumlungar eða 6 álnir.¹⁶³ Alin jafngilti um 47,7 sm svo að netlög hafa náð út að 2,9 m dýpi.

Í skipan goðorðsmannsins Sæmundar Ormssonar um almenninga í Hornafirði, sem talin er frá um 1245, er því lýst yfir að land og fjöru skyldi helga 30 faðma þaðan frá sem efst féll í meðalflæðum. Rekald þar fyrir utan skyldi vera *almennigur*.¹⁶⁴ Talið hefur verið að Sæmundur hafi í skipan sinni verið að lýsa netlögum.¹⁶⁵ Í löggjöf frá miðbiki 19. aldar var miðað við 60 faðma (u.þ.b. 112 metra) frá stórstraumsfjörumáli.¹⁶⁶ Í 20. aldar löggjöf hefur fyrst og fremst verið við það miðað að netlög séu 115 metrar á haf út miðað við stórstraumsfjörumál.¹⁶⁷ Sýnist nú óhætt að miða þau mörk sem meginreglu, þó svo önnur viðmið gildi vissulega skv. þeim eldri lögum sem enn eru í gildi.

Merki sjávarjarða til hafsins miðast annað hvort við ytri mörk fjöru eða netlaga. Um þetta álitafni er ekki þörf ítarlegrar umfjöllunar hér, enda fjalla þjóðlendulögin einungis um land ofan sjávar. Ljóst er að strandlengja landsins tekur breytingum, á einum stað kann að verða landrof en á öðrum landauki. Dómsstólar hafa lagt til grundvallar að eigandi sjávarjarðar eignist þann landauka sem til verður í fjöru og netlögum fyrir landi hans.¹⁶⁸ Það á a.m.k. við um þann landauka sem til verður af náttúrulegum ástæðum eða fyrir tilverknað þriðja manns.¹⁶⁹

Með lögum nr. 73/1990 voru auðlindir hafsbotsins utan netlaga og svo langt til hafs sem fullveldisréttur Íslands nær lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 1. gr. Netlög eru þar skilgreind með sama hætti og áður, sbr. 3. mgr. 2. gr., og ekki verður talið að ætlunin hafi verið að afnema til frambúðar áðurgreindan rétt sjávarjarða til landauka og fastsetja þar með í eitt skipti fyrir öll mörk sjávarjarða til hafsins. Vilji löggjafans til slíkrar breytingar hefði þurft að koma skýrt fram. Gildistaka laga nr. 73/1990 hafði þannig ekki í för með sér að merki sjávarjarða til hafsins væru endanlega fastsett. Fjara og netlög

¹⁶³ Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 203.

¹⁶⁴ *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 536.

¹⁶⁵ Sbr. Þorgeir Örlygsson, 1993: „Er Hornafjörður almenningur?“ *Tímarit Háskóla Íslands*. 6. árg. nr. 6. Reykjavík. S.33.

¹⁶⁶ Sbr. t.d. 3. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

¹⁶⁷ Sjá t.d. 3. mgr. 2. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998; 1. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994, og 1. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

¹⁶⁸ Sbr. H 1946 345. Sjá einnig Ólafur Lárusson, 1950: *Eignaréttur* I, s. 45 og Gaukur Jörundsson, 1982–83: *Eignaréttur* II, s. 136.

¹⁶⁹ Ekki verður ráðið af fyrirliggjandi réttarheimildum og fræðiskrifum að greinarmunur sé í þessu sambandi gerður á landauka sem til verður fyrir tilstilli fasteignareigandans sjálfs. Á það er þó bent að réttur fasteignareiganda í þessa veru geti ekki, í ljósi tækniframfara og nýrra viðhorfa, verið án takmarkana. Þær takmarkanir helgast þá af hagsmunum íslenska ríkisins, fullveldisrétti þess og eignarrétti, sbr. t.d. lög nr. 73/1990.

færast út og inn í samræmi við landauka eða landtap, þ.e. breytt stórstraumsfjörumál, og landamerki þar með.

5. HEIMILDIR UM EIGNARHALD

5.1. Almenn

Í köflunum „Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru“ undir „Gögn og gagnaöflun“ í hverjum úrskurði fyrir sig kemur fram hvaða flokkar frumheimilda, útgefinna og óútgefinna, voru yfirfarnir á vegum óbyggðanefndar í þeim tilgangi að fullnægja rannsóknarskyldu nefndarinnar, sbr. einnig sérstakan kafla í hverjum úrskurði um það efni. Hér verður gerð nánari grein fyrir nokkrum mikilvægum heimildum og þýðingu þeirra fyrir úrlausnarefni óbyggðanefndar.

5.2. Jarðamöt og jarðabækur

Elsta dæmi um jarðamat á Íslandi er að finna í tíundarlögunum 1096/97. Jarðir voru metnar til hundraða en eitt hundrað á landsvísu jafngilti 120 álnum vöruvaðmáls eða einu kýrverði. Í tilefni af sölu konungsjarða á 17. öld var ákveðið að hvert jarðarhundrað skyldi jafngilda tveimur hundruðum á landsvísu (kúgildum).¹⁷⁰

Lítið er vitað um matsreglur eða viðmiðanir þegar jarðamatið fór upphaflega fram. Þegar elsta varðveitta jarðabókin var gerð 1639, um jarðeignir konungs, var við það miðað að dýrleiki skyldi vera tuttuguföld landskuld. Sama var gert í jarðabókinni 1686 en hún er elsta varðveitta jarðabókin sem hefur að geyma jarðir í einkaeign. Í jarðabókinni 1695 var aftur snúið til hins gamla mats enda jafnan við það stuðst í fasteignaviðskiptum.¹⁷¹ Þó ber að taka fram að í þessari jarðabók var eignarhlutur kirkju í heima-landi yfirleitt ekki reiknaður með í jarðamatinu og þess vegna var dýrleiki sumra kirkjujarða ekki í fullu samræmi við raunvirði þeirra.¹⁷²

Á árunum 1702–1712 var gerð hér á landi ný og mjög nákvæm jarðabók. Jarðabók þessi er jafnan kennd við þá tvo menn sem unnu mest að henni, Árna Magnússon og Pál Vídalín. Jarðabókin þýkir mjög traust heimild og skýrist það einkum af því hvernig að verki var staðið. Þeir Árni og Páll eða umboðsmenn þeirra ferðuðust um nær land allt að boði konungs og reyndu að kynna sér aðstæður á hverjum stað en jafnframt höfðu þeir þann háttinn á að boða bændur í héraði til fundar og láta hvern ábúanda gera vandlega grein fyrir jörð sinni. Þetta var jafnharðan skráð niður og í lokin staðfest af áreiðanlegum mönnum í sveitinni. Þrátt fyrir það voru brögð að því að vitnisburður manna um jarðir sínar væri ekki nákvæmur, t.d. að meira væri gert úr landspjöllum en efni stóðu til eða að ekki væri samræmi á milli þess sem landeigendur sögðu og leiguliðar þeirra. En þá var stundum hægt að leiðrétta misræmið með samanburði við jarðabréf sem þeir Árni og Páll söfnuðu einnig á ferðum sínum. Í tengslum við jarðabókarverkið voru samdar tillögur að nýju jarðamati. Í tillögunum var gert ráð fyrir að grundvöllur matsins

¹⁷⁰ Sbr. *Lovsamling for Island*. 1. b. Kaupmannahöfn. S. 356.

¹⁷¹ Sbr. Björn Lárússon, 1967: *The Old Icelandic Land Registers*. Lundi. S. 18. Björn Lárússon, 1982: *Íslands jordebok under förindustriell tid*. Lundi. S. 18.

¹⁷² Björn Lárússon 1967, s. 63.

væri fóðurgildi jarðar, þ.e. hversu mörg kúgildi hún gæti borið í meðalári. Afréttur, útigangur, sellönd og ýmis hlunnindi skyldu metin til hundraða eftir ákveðnum reglum og greiða af þessu bæði tíund og landskyld. Frá því var horfið að ráðast í nýtt jarðamat hér á landi. Í stað þess lögðu þeir Árni og Páll hið forna jarðamat til grundvallar og höfðu hliðsjón af „almúgans tilsögn og undirrjettingu“ í votta viðurvist. Þó má sjá þess merki að reynt hafi verið í einhverjum mæli að leggja nýtt mat á jarðirnar, einkum þegar getið er sérstaklega um heyfóður og nýtingu úthaga, afrétta og hlunninda.

Tillögur þær sem hér hefur verið vikið að eru að verulegu leyti í samræmi við svo nefnda „Bergþórsstatútu“ sem sögð var frá fyrri hluta 12. aldar. Í statútunni var þó reiknað með að ákveðið hlutfall væri á milli fóðurgildis jarðar og stærðar hennar; eins kýreldis tún væri 140 norskir faðmar að stærð. Afrétti og heiðalönd skyldi meta til helmings á við beit í heimalandi og virðast því tún hafa verið sex sinnum verðmætari miðað við hverja einingu lands en afréttir.¹⁷³ Þess skal getið að samkvæmt Jónsbók var meðalkýr lögð að jöfnu við sex ær „og fæði lömb sín, órotnar, loðnar og lembdar.“¹⁷⁴

Flestum fræðimönnum ber saman um að Bergþórsstatúta sé fölsuð. Hún getur því ekki talist heimild um annað en það hvernig menn töldu á sínum tíma eðlilegt að meta jarðir og hlunnindi þeirra. Engu að síður má ætla að fóðurgildið, bæði af heyfeng og hagbeit, hafi upphaflega verið lagt til grundvallar jarðamatinu og þá ef til vill reiknað sem ákveðið hlutfall af smjörfjórðungum.¹⁷⁵ Þessu til stuðnings má nefna að skerðing á engi jarðar gat lækkað dýrleika hennar verulega og einnig eru dæmi um að selland hafi verið metið sérstaklega til tíundar.¹⁷⁶ Á sama hátt er svo að sjá sem afréttur einstakra jarða hafi, að minnsta kosti í sumum tilvikum, verið reiknaður með í jarðamatinu, einkum ef þær höfðu tekjur af upprekstrattollum.

Dýrleikinn var mikilvægt auðkenni jarða og grundvöllur skattlagningar og erfðaskipta en ýmsar heimildir, einkum kaupbréf, benda til að dýrleikinn hafi ekki ævinlega sýnt raunvirði jarða. Úr því var reynt að bæta í byrjun 19. aldar þegar fram fór jarðamat um land allt á árunum 1800–1806. Viðmiðunarreglur voru þó hinar sömu og áður, þ.e. hversu mörg kúgildi hver jörð gat borið, en jafnframt skyldu ýmis hlunnindi og útigangur metin sérstaklega til dýrleika.¹⁷⁷ Árið 1848 kom út jarðatal kennt við J. Johnsen en þar var nær einvörðungu farið eftir gömlu jarðamati. Sama ár, 27. maí, gaf konungur út tilskipun um nýtt jarðamat á Íslandi og skyldi hver jörð metin til peningaverðs „að því sem slíkar jarðir verða sanngjarnlega seldar eptir gæðum sínum“.¹⁷⁸ Hjáleigur voru ekki metnar sérstaklega til dýrleika fyrr en 1848 og því ekki getið um dýrleika þeirra í jarðamötum fyrr en eftir þann tíma. Jarðamat þetta var gefið út 1861 undir heitinu *Ný*

¹⁷³ Halldór Einarsson, 1833: *Om Værdie-Beregning paa Landsviis og Tiende-Ydelsen i Island*. Kaupmannahöfn. S. 165–175.

¹⁷⁴ *Jónsbók* 1904, s. 215 (6. k. kb.).

¹⁷⁵ Björn Lárusson 1982, s. 17.

¹⁷⁶ Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vidalíns*. 10. b. Kaupmannahöfn 1943. S. 177. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vidalíns*. 4. b. Kaupmannahöfn 1925 og 1927. S. 317.

¹⁷⁷ *Lovsamling for Island*. 6. b. Kaupmannahöfn 1856. S. 475–481.

¹⁷⁸ *Lovsamling for Island*. 14. b. Kaupmannahöfn 1868. S. 175.

jarðabók fyrir Ísland. Hinni fornu verðeiningu, hundraði, er haldið, en að baki henni stóð ekki lengur kúgildi heldur slegin mynt og seðlar.

Með lögum um fasteignamat nr. 22/1915, var kveðið svo á í 1. gr., að allar jarðeignir, lóðir og hús á landinu skyldi meta til peningaverðs tíunda hvert ár. Hér var um að ræða mikla breytingu frá því óreglulega fasteignamati sem tíðkast hafði, oft með löngu millibili.

Heimildir segja ekki ótvírætt til um það hvort afréttir hafi verið tíundaðir sérstaklega til skatts þó að sjá megi viðleitni í þá veru í þeim tillögum um nýjar jarðamatsreglur frá byrjun 18. aldar sem Árni Magnússon og Páll Vídalín virðast hafa ætlað að fara eftir og áður er getið. Þær tillögur tóku þó aldrei gildi. Í reglugerð rentukammers um nýtt jarðamat 1. sept. 1848 er gert ráð fyrir að tún og engjar, hagi og útbeit séu metin og einnig hlunnindi jarða en ekki er þar minnst á afrétti. Það mun ekki hafa verið fyrir en með fasteignalögum nr. 22/1915 sem kveðið var skýrt á um að afréttir skyldu teknir til greina við jarðamat. Í 7. gr. laganna segir á þessa leið:

Afrjettarlönd þau, sem eru eign sveita og einungis notuð til uppreksturs, skal eigi meta sjerstaklega, en aftur á móti ber að taka upprekstrarrjettinn til greina við mat jarða þeirra, er hann eiga.

Þrætulönd milli jarða skulu metin sjer í lagi.

Óbyggðanefnd telur að jarðamöt sýni tilvist sjálfstæðrar jarðar á þeim tíma sem um ræðir. Dýrleiki jarðar sé hins vegar fyrst og fremst heimild um landgæði fyrir á tímum, einkum grasfeng og útigang, en miklu síður um stærð jarða eða víðáttu. Jarðabækur og jarðamöt geta þannig gefið vísbendingar um eignarréttindi, landnýtingu og í einstaka tilvikum jafnvel um landamerki.

5.3. Máldagar og vísitásiur

Hugtakið *máldagi* var í fornu máli haft um hvers kyns samninga, munnlega og skriflega, en í þrengri merkingu var máldagi samningur sem gerður var við stofnun kirkju. Máldaginn kvað á um réttindi og skyldur allra þeirra sem hagsmuna áttu að gæta, en hann var jafnframt skrá yfir eignir viðkomandi kirkju. Í kristinna laga þætti Grágásar segir svo:

Þar er maður leggur fé til kirkju, hvort sem það er í löndum eða lausum aurum, í búfé eða tíundum af þeim bólstöðum er héraðsmenn skulu þangað inna, og skal sá maður er kirkju varðveitir láta gera þann máldaga á skrá allan, hvað hann hefir fjár gefið þangað, eða aðrir héraðsmenn til þeirrar kirkju. Þann máldaga er honum rétt að lýsa að Lögbergi eða í lögréttu eða á vorþingi því er hann heyr, hvað þar liggur fjár til þeirrar kirkju. Hann skal láta ráða [lesa] skrá og lýsa þann máldaga heima að kirkju um sinn [einu sinni] á tólf mánuðum hverjum, þá er menn hafa þangað tíðasókn flestir.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Grágás 1992, s. 12.

Ákvæði þetta er talið vera frá biskupsárum Gissurar Ísleifssonar (1082–1118) og að líkindum sett í kjölfar tíundarlaganna 1096/1097.¹⁸⁰ Eins og fram kemur í tilvitnuðu ákvæði öðlaðist máldagi gildi um leið og honum hafði verið þinglýst á alþingi eða vorþingi.

Máldagi var í reynd samningur milli þriggja aðila: kirkjubónda, biskups og safnaðar. Bóndinn lagði kirkjunni til ákveðið stofnfé í samráði við biskup og nefndist það *heimanfylgja* hennar. Ávöxtur stofnfjár, svonefnd *afvinna*, ásamt tíund átti að duga fyrir rekstri kirkju en að auki bættust smám saman við gjafir af ýmsum toga, bæði í föstu og lausu, sem kirkjubóndinn eða einhver annar, er biskup skipaði til þess, hafði umsjón með. Sóknarfólkið greiddi tíund en fékk í staðinn kirkjulega þjónustu, sálusorgun og sakramenti í kirkju sinni. Hlutverk biskups var fyrst og síðast fólgið í því að gæta þess að kirkjan væri ekki hlunnfarin. Það gerði hann einkum í árlegum vísitásiuferðum sínum.¹⁸¹

Eins og flest opinber skjalagögn frá miðöldum fylgdi efnisskipan máldaga ákveðinni reglu sem var þáttur í trúverðugleika skjalsins. Venja var að greina fyrst frá stofnfé kirkjunnar. Engin eign var kirkju mikilvægari en grunnurinn sem hún stóð á og þess vegna var yfirleitt byrjað á því að tilgreina hversu stóran hlut kirkjan átti í heimalandi, þ.e. þeirri jörð sem hún stóð á. Hvorki aðrar fasteignir, eins og útjarðir (þ.e. jarðir utan heimajarðar kirkjunnar), né heldur afréttir gátu myndað þann grundvöll sem kirkja þurfti til að geta talist myndug og sjálfstæð, m.ö.o. *staður* að skilningi kirkjulaga. Þetta kom skýrt fram í svokölluðum *staðamálum* á síðari hluta 13. aldar.¹⁸² Jafnframt gildi sú regla að kirkjueign mátti aldrei láta af hendi hvorki að hluta til né í heild sinni, nema önnur jafngóð kæmi í staðinn.¹⁸³

Því næst voru aðrar eignir kirkjunnar taldar upp, fasteignir, fríður peningur og hlunnindi, síðan kirkjugripir, messuskrúði og bækur sem notaðar voru við helgihaldið. Að lokum var lýst kvöðum sem hvíldu á kirkjueigninni, ef nokkrar voru, og greint frá tíundarumdæmi eða upphæð tíundar um tiltekinn tíma. Þessi niðurröðun gat raskast af ýmsum ástæðum. Það gerðist t.d. þegar ný eign var færð inn í máldaga neðan við þann texta sem fyrir var í stað þess að skrifa hann allan upp að nýju. Í máldögum má því stundum sjá fasteignir nefndar á fleiri en einum stað ef þær voru lagðar til kirkju á mismunandi tímum.

Í kristinna laga þætti Grágásar var tekið fram að máldaginn skyldi lesinn upp við kirkju á þeim degi þegar tíðasókn þangað var mest. Trúlega hefur það verið á vígsludegi kirkjunnar eða einhverjum öðrum hátíðisdegi. Á þann hátt var reynt að tryggja hagsmuni kirkju og sóknarbarna í viðurvist vitna jafnframt því sem réttargildi heimildar-

¹⁸⁰ Magnús Stefánsson, 1999: „Die isländischen Stiftungsurkunden – Kirkjumáldagar.“ *Karl von Amira zum Gedächtnis*. Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften. S. 134–135.

¹⁸¹ Hólabiskup átti að fara um allt umdæmi sitt á einu ári en Skálholtsbiskup á þremur árum.

¹⁸² Sjá t.d. Magnús Stefánsson, 1978: „Frá goðakirkju til biskupskirkju.“ *Saga Íslands*. 3. b. Reykjavík. S. 123–126, 223–226.

¹⁸³ Sjá *Álitsgerð kirkjueignanefndar*. Fyrri hluti. 1984. S. 40–49.

innar var endurnýjað. Ákvæði þetta hélst að mestu óbreytt í nýjum kristinrétti sem samþykktur var fyrir Skálholtsbiskupsdæmi 1275 og síðar (1354) einnig fyrir Hólabiskupsdæmi.¹⁸⁴ Þar var hins vegar ekki lengur tekið fram að máldaga skyldi lýst á alþingi (Lögbergi, lögrétu) eða vorþingi. Líklega hefur staðfesting biskups í viðurvist votta þá verið talin nægja til löggildingar máldaga. Um líkt leyti hafa biskupar eða skrifarar þeirra farið að skrá máldaga í sérstakar máldagabækur sem geymdar voru á biskupsstólunum. Á vísitasíuferðum hefur biskup síðan borið saman máldaga einstakra kirkna við það sem áður hafði verið skráð í máldagabók embættisins og var máldagabókin talin að öllu jöfnu hafa meira réttargildi. Elsta varðveitta máldagasafnið er frá 1318, kennt við Auðun rauða Þorbergsson biskup á Hólum.¹⁸⁵

Máldagar eru flestir varðveittir í afskriftum frá 17. öld og eru þeir birtir í Íslensku fornbréfasafni. Sú útgáfa er með þeim annmörkum að þar hefur máldagasöfnum verið sundrað og einstakir máldagar tímasettir af mismikilli nákvæmni. Engu að síður hafa máldagar verið taldir með mikilvægustu heimildum okkar frá fyrri tíð. Til marks um það má geta þess að í íslensku lagasafni er enn að finna konungsbréf frá 5. apríl 1749 þar sem kveðið er á um að máldagi Gísla biskups Jónssonar (frá um 1575) sé auk máldagabókar Vilkins biskups (frá 1397) „áreiðanlegt og autentískt“ kirkjuregistur.¹⁸⁶ Eftir siðaskipti tóku vísitasíubækur við af máldagabókum og voru þær lögboðnar með konungsbréfi 1. júlí 1746.¹⁸⁷

Sagnfræðingar hafa yfirleitt ekki séð ástæðu til að efast um heimildargildi máldaga þó að sjálfsagt þyki að kynna sér varðveislusögu þeirra, aldur og samsetningu. Af úrlausnum dómstóla má ráða að heimildargildi máldaga og vísitasía um tilvist eignarréttinda er metið með mikilli varfærni en að þessar heimildir geti þó, ásamt öðru, haft nokkra þýðingu.

5.4. Lögfestur

Í íslenskum réttarheimildum kemur hugtakið *lögfesta* fyrst fyrir í Jónsbók (1281) en mun þangað komið úr landslögum Magnúsar lagabætis. Lögfesta var að fornu notuð um lögformlega athöfn sem átti að tryggja tiltekin réttindi í fasteign. Leiguliði gat lögfest ábúðarrétt sinn gagnvart landeiganda (IIb. 4), heimilt var að lögfesta landamerki milli jarða, beitarrétt og önnur ítök o.s.frv. (IIb. 16, 26). Í öllum þessum tilvikum beindist lögfestan gegn ákveðnum einstaklingum (IIb. 26). Einnig var unnt að lögfesta réttindi í þeim tilgangi að hún gildi almennt, en þá skyldi henni lýst við kirkju eða á þingi. Slík lögfesta gildi aðeins í 12 mánuði (IIb. 17).¹⁸⁸

¹⁸⁴ *Norges gamle love indtil 1387*. 5. b. Christiania, 1895. S. 35.

¹⁸⁵ Magnús Már Lárusson, 1981: „Máldagi.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 11. b. Kaupmannahöfn. D. 265.

¹⁸⁶ *Lagasafn. Íslensk lög 1. október 1995*. S. 513–514.

¹⁸⁷ Björn K. Þórólfsson, 1956: *Biskupsskjalasafn*. Skrár Þjóðskjalasafns 3. Reykjavík. S. 47–48.

¹⁸⁸ Sbr. Sigurður Línal, 1982: „Foreløpige rettsmidler. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 21. b. Kaupmannahöfn. D. 175–176.

Í Jónsbók er ætlast til að lögfestu sé fylgt eftir með dómsmáli, að öðrum kosti falli hún úr gildi (IIb. 52). Í 26. kafla landsleigubálks segir í upphafi:

Alt þat er menn skilr á um áverka á akri eða eng, holti eða haga, skóga, eða reka, þá skal lögfesta fyrir. Sá leggi fimtarstefnu er heldr þykkiz þurfa; hann skal svá mæla: Ek lögfesti eign þessa er N. heitir eða þar liggir, bú ok lóð, og alt þat er þar má til gagns af hafa, þar til er dómr fellur á, at lögmáli réttu...

Að vísu er ekki alls staðar tekið fram þar sem fjallað er um lögfestur að þeim skuli fylgt eftir með málsókn en gera verður ráð fyrir að til þess hafi verið ætlast. Páll Vídalín lögmaður skýrir þetta svo að lögfesta sé „að festa lög, lofa lögum“, þ.e. fylgja máli eftir til laga.¹⁸⁹ Fleiri dæmi má nefna um að löglærðir menn hafi lagt þennan sama skilning í ákvæði Jónsbókar um lögfestur. Ólafur Árnason á Höfðaströnd í Jökulfjörðum greinir t.d. frá því í bréfi 10. apríl 1704 að hann hafi 12. apríl 1686 lögfest 6 hundruð í Neðrabakka. Lögmaðurinn hafi hins vegar sagt sér í lögréttu (á Alþingi) að hafa lagasókn á eigninni eftir landabrigðum. Ólafur hafði enn ekki komið lagasókninni í verk með heimstefnu, þegar hann ritaði fyrrnefnt bréf, „sökum harðinda, fjúka og óveðráttu“. Hann varð því að sjá af þessum 6 hundruðum í Neðrabakka.¹⁹⁰ Annað dæmi er fimmtarstefna og dómsúrskurður sem fylgdi í kjölfar lögfestu Sigurðar Sigurðssonar landþingsskrifara fyrir jörðinni Háeyri.¹⁹¹

Hér má einnig geta þess að á Alþingi 1751 var langvarandi hefð eigenda Holts í Flóa á engjaplássinu Ljósateigi dæmd áreiðanlegri eignarheimild en einhliða lögfesta ráðsmannsins í Skálholti.¹⁹² Þrátt fyrir fleiri dæmi af sama toga¹⁹³ virðist sú skoðun hafa verið almenn að lögfesta hafi nægt sem eignarheimild ef enginn hreyfði við andmælum.

Dómstólar hafa lagt lítið upp úr lögfestum sem sönnunargögnum um tilvist eignarréttinda en ekki er þó útilokað að þær geti, ásamt öðru, haft nokkra þýðingu.

5.5. Jarðabréf og landamerkjabréf

Fyrir gildistöku landamerkjalaga, nr. 5/1882, voru í gildi ákvæði Jónsbókar um að gera skyldi skriflegan samning við jarðakaup.¹⁹⁴ Fjöldi jarðabréfa hefur varðveist frá fyrri tíð en jafnljóst er að mikið hefur glatast auk þess sem ekki er víst að slíkir samningar hafi ævinlega verið gerðir við jarðakaup þrátt fyrir ákvæði laganna. Jarðabréfin eru einnig með þeim annmörkum að í þeim er sjaldan lýst umfangi jarða eða landamerkjum. Á vegum óbyggðanefndar fór fram athugun á rúmlega 1500 útgefnum jarðabréfum frá ýmsum tímum, einkum 17. og 18. öld. Niðurstaðan var sú að í 72 þeirra (um 5%) er landamerkjum lýst, stundum ítrekað um sömu jörð. Tekið skal fram að hér er ekki

¹⁸⁹ Páll Vídalín, 1854: *Skýringar yfir Fornyrði Lögbókar þeirrar, er Jónsbók kallast...* Reykjavík. S. 165.

¹⁹⁰ *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 303. Sbr. *Jarðaskjöl frá 16. og 17. öld. Útdráttir*. Reykjavík 1993. S. 162.

¹⁹¹ *Alþingisbækur*. 15. b. Reykjavík 1982. S. 519–521.

¹⁹² Sjá *Alþingisbækur*. 14. b. Reykjavík 1977. S. 17, 28. Sbr. einnig *Alþingisbækur* 15, s. 300.

¹⁹³ Sjá t.d. *Alþingisbækur*. 10. b. Reykjavík 1967. S. 179.

¹⁹⁴ Sjá *Jónsbók* 1904, s. 222 (12. k. kb.).

einungis um kaupbréf að ræða, heldur jarðabréf af hvers kyns toga, svo sem testamentisbréf, eignayfirlýsingar og vísitasíur. Jarðir voru gjarnan seldar „með öllum þeim gögnum og gæðum, landsnytjum og ítökum sem fylgt hefur og fylgja ber að fornu og nýju í ystu landamerki“ eða álíka orðalagi. Gera verður ráð fyrir að samningsaðilum hafi verið kunnugt um landamerkin, hvort sem þau voru til skráð eða einvörðungu varðveitt í munnlegri geymd.

Frá 1847 og til setningar landamerkjálaga 1882 komu ítrekað fram á Alþingi mál er vörðuðu nauðsyn þess að landamerki jarða hér á landi yrðu skýrð og skráð.¹⁹⁵ Af umfjöllun þingsins má ráða það almenna álit þingmanna að landamerki víða um land væru í ólestri.¹⁹⁶ Þingmenn virtust sammála um að eignarrétturinn væri að sama skapi óviss og brýn þörf úrbóta. Gera þyrfti mönnum mögulegt að vernda eignarréttindi sín til fasteigna landsins. Koma þyrfti fastri og áreiðanlegri skipan á landamerki og fyrirbyggja óvissu eftirleiðis.¹⁹⁷ Skyldu landeigenda til að gera landamerkjálýsingar var líkt við að skipa mönnum að merkja fé sitt, svo sem lögskipað hefði verið frá ómunatíð.¹⁹⁸ Þá var nefnt að slík skrásetning skapaði hentugan grundvöll fyrir nýtt fasteignamat.¹⁹⁹ Af þessu má ráða að setning landamerkjálaga 1882 hafi verið þáttur í viðleitni löggjafans í lok nítjándu aldar og byrjun þeirrar tuttugustu að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna, sjá einnig í köflum 3.3. og 5.2.

Í lögum um landamerki, nr. 5/1882, var í fyrsta skipti í íslenskri löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Skyldi einnig getið ítaka eða hlunninda annarra í viðkomandi jörð svo og meðfylgjandi henni í annarra manna lönd. Eigendur aðliggjandi lands sem og aðilar ítaka skyldu rita samþykki sitt á bréfið, enda væru þeir sammála efni þess. Auk þinglesturs á næsta manntalsþingi var varðveisla landamerkjaskráa nú tryggð með færslu í landamerkjabók sýslumanns. Skrásetningu landamerkja, merkjasetningu og þinglýsingu landamerkjaskráa skyldi lokið innan fimm ára frá gildistöku laganna, að viðlögðum sektum. Kveðið var á um eftirlit sýslumanns með því að menn uppfylltu skyldur sínar í þessu efni. Ágreining skyldi útljá fyrir merkjadómi.

Skylda til að halda við glöggum landamerkjum gildi því aðeins um afrétti og aðrar óbyggðar lendur „að því leyti því verður við komið“, sbr. 1. gr., í stað afdráttarlausrar skyldu jarðeigenda. Í ákvæði 2. gr. um skyldu til merkjasetningar virðist miðað við mörk milli tveggja jarða og skylda til skrásetningar landamerkja hvíldi á eiganda eða

¹⁹⁵ Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1847, s. 67–68; 1849, s. 26, 261–263. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 515–516; 1879 (fyrri partur), s. 24–28; 1881 (síðari partur), s. 118.

¹⁹⁶ Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1849, s. 28–29, 31, 337 *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 516–518; 1879 (fyrri partur), s. 197, 485; 1879 (síðari partur), s. 763–764, 766; 1881 (fyrri partur), s. 553; 1881 (síðari partur), s. 408, 422.

¹⁹⁷ Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1849, s. 29, 31, 261, 274–275, 281, 513. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 517; 1879 (síðari partur), s. 763–764, 766, 783; 1879 (fyrri partur), s. 485. Sjá ennfr. *Alþingistíðindi* 1919 A I, s. 172.

¹⁹⁸ Sjá *Alþingistíðindi* 1879 (síðari partur), s. 766.

¹⁹⁹ Sbr. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 516–518; 1879 (síðari partur), s. 783. Sjá ennfr. *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 172.

umráðamanni „hverrar jarðar“, sbr. 3. gr. Ekkert er minnst á afrétti eða aðrar óbyggðar lendur í því sambandi. Lögunum virtist þannig fyrst og fremst ætlað að fjalla um landamerki milli jarða.

Landamerkjalögin frá 1882 þóttu ekki ná tilgangi sínum til hlítar. Landamerkjaskrár voru ekki gerðar fyrir allar jarðir á landinu og margar einungis að nafninu til, án samþykkis allra hlutaðeigandi. Af þessum ástæðum þótti nauðsynlegt að endurskoða lögin og lauk þeirri vinnu með setningu núgildandi laga um landamerki o.fl., nr. 41/1919.²⁰⁰ Í 1. gr. þeirra laga er kveðið á um skyldu eigenda eða fyrirsvarsmanna jarða til merkja-setningar. Jafnframt segir svo í ákvæðinu: „Sama er um merki milli jarða og afrjetta eða annara óbyggðra lendna, ef sá krefst þess, er land á að afrjetti eða lendu.“ Í ákvæði laganna um viðhald merkja segir að eiganda eða fyrirsvarsmanni „lands“ sé skylt að halda við löglega settum merkjum að sömu tiltölu sem í 1. gr. segi um merkjagerð, sbr. 3. gr. Þá virðist ákvæði laganna um skyldu til skrásetningar landamerkja rýmra en ákvæði eldri laga að því leyti að þar er nú fjallað um „land“ í stað „jarðar“ og „fyrirsvarsmann“ í stað „umráðamanns“, sbr. 2. gr. laga nr. 41/1919 og 3. gr. laga nr. 5/1882. Eðlilegt virðist að túlka ákvæðið þannig að afréttir falli þar undir eins og önnur landsvæði. Sú skylda kemur þó ekki skýrt fram. Samkvæmt þessu skyldi skrásetja fyrirbyggjandi landamerki afrétta en einungis setja merki og halda við merkjum ef sá krafðist þess sem land átti að afrétti. Enn sem fyrr miðast því ákvæði landamerkjalaga fyrst og fremst við að afmarka lönd jarða. Þessi ákvæði eru enn í gildi.

Þá er kveðið á um það í 6. gr. að jafnskjótt sem lögin komi til framkvæmda skyldu valdsmenn, hver í sínu umdæmi, rannsaka það hvort merkjaskrár þar hafi verið þinglýst. Komi í ljós að merkjaskrár hafi ekki verið þinglýst eða að samþykki sumra aðilja vanti á þinglýsta merkjaskrá, skyldi valdsmaður gefa til þess ákveðinn frest, að viðlögðum sektum, sbr. 7. gr. Jafnframt var kveðið á um að valdsmaður skyldi af sjálfsdáðum kveðja aðila fyrir dóm þegar hann fengi vitneskju um ágreining eða vafa þeirra á meðal um landamerki eða merkjaskrá væri eigi afhent til þinglýsingar, sbr. 8. gr.

Ljóst er að landamerkjalögin mæla fyrir um formsatriði, svo sem hvernig landamerki skuli úr garði gerð og hvað skuli koma fram í landamerkjaskrá.²⁰¹ Orðin landamerkjalyking og -bréf hafa einnig verið notuð um þessa löggjörninga. Lögin kveða hins vegar ekki á um efnisleg atriði, þ.e. hvar mörk skuli dregin eða hvaða réttindi fylgja í lönd annarra. Í samræmi við þetta felur landamerkjabréf ekki í sér sönnun um beinan eignarrétt yfir því landsvæði sem afmarkað er.

Gildi landamerkjabréfs er komið undir ýmsum atriðum. Þannig dregur augljóslega úr vægi þess ef eigendur eða fyrirsvarsmenn aðliggjandi lands hafa ekki áritað um samþykki sitt. Samanburður við landamerkjabréf þeirra, séu þau fyrir hendi, ætti þó að geta leitt í ljós hvort þar var um ágreining að ræða. Þá gat verið vandkvæðum bundið að afla tilskilinna áritana ef menn áttu mörk til óbyggða. Eignarhald á slíku svæði eða

²⁰⁰ Sjá *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 172.

²⁰¹ Sbr. *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 174.

fyrirsvar vegna þess var e.t.v. óljóst eða ekki á neins manns hendi. Væri um afrétt að ræða verður að telja hreppsnefnd í fyrirsvari, en samkvæmt 17. gr. tilskipunar um sveitastjórn á Íslandi frá 4. maí 1872 skyldi hreppsnefnd sjá um „notkun afrijetta, fjallskil, fjárheimtur og ráðstafanir til að eyða refum ...“ Þess eru enda ýmis dæmi í kjölfar landamerkjaganna að fyrirsvarsmenn hreppa áriti landamerkjabréf jarða sem liggja að afrétti og að gerð séu sérstök landamerkjabréf fyrir afrétti.

Auk þess að uppfylla formaskilyrði þarf viðkomandi bréf að vera lögmætt að efni til. Þannig er ljóst að með gerð landamerkjabréfs máttu menn ekki einhliða auka við land sitt eða annan rétt umfram það sem verið hafði. Því dregur úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót. Á sama hátt eykur það gildi landamerkjabréfs ef því má finna stuðning í eldri heimildum.

Samkvæmt ákvæðum landamerkjaganna 1882 og 1919 skyldi sýslumaður hafa eftirlit með því að menn uppfylltu skyldu sínar til skrásetningar merkja. Hafi bréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinnar jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágranna eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Í þessu sambandi ber þess að geta að könnun óbyggðanefndar á dómum Landsyfírréttar á tímabilinu 1886–1920 bendir ekki til þess að í kjölfarið á setningu landamerkjaganna hafi komið upp umtalsverður ágreiningur milli sveitarfélaga og eigenda efstu jarða um mörk jarða og afrétta. Jafnframt er ljóst að þinglýstir eigendur hafa um langa hrið haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Ljóst virðist af úrlausnum dómstóla í einkamálum að við mat á gildi landamerkjabréfs skiptir máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Þegar um hefur verið að ræða svæði sem áður höfðu legið innan landamerkja jarða en verið keypt af hreppsfélögum og lögð til afrétta hefur landamerkjabréf verið talið ákvarða mörk eignarlands, sbr. H 1971 1137 (Reyðarvatn) og H 1975 55 (Arnarvatnsheiði).²⁰²

Hafi svæði hins vegar ekki legið innan landamerkja jarðar hefur landamerkjabréf haft aðra þýðingu. Litið hefur verið til margra atriða, svo sem Landnámu, staðhátta, gróðurfars og nýtingar, og komist að þeirri niðurstöðu að beinn eignarréttur væri ekki fyrir hendi. Tilvist landamerkjabréfs hefur ekki breytt þeirri niðurstöðu en bréfið talið ákvarða mörk afréttareignar, sbr. H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri), H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði).

Hæstiréttur hefur hins vegar í þremur refsímálum sýknað menn af ákæru um ólöglegar fuglaveiðar á eignarlandi, þrátt fyrir að veiðarnar færu örugglega fram innan landamerkja jarðar samkvæmt landamerkjabréfi, sbr. H 1999 2006 (Sandfellshagi), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), og H 1994 2227 (Geitland).²⁰³ Í öllum tilvikum var um að ræða jarðir með mörk til óbyggða. Taldi Hæstiréttur að vafi léki á um beinan eignarrétt yfir viðkomandi landsvæði. Í tveimur þessara mála var um það að ræða að eldri

²⁰² Ennfremur til athugunar í þessu sambandi er H 1997 2792.

²⁰³ Þess ber þó að geta að Geitland hefur ekki verið nýtt sem jörð um langan aldur.

heimildir en landamerkjabréf jarðarinnar voru ekki fyrir hendi, sbr. H 1999 2006 (Sandfellshagi) og H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur). Staðhættir, gróðurfar og nýting þóttu hins vegar ekki benda til að stofnast hefði til beins eignarréttar yfir landsvæðinu. Sömu sjónarmið voru uppi í H 1999 111 (Gilsá), auk þess sem vafi var um hvar ákærði var við veiðarnar og hvar hann náði bráð sinni. Í H 1994 2227 (Geitland) var hins vegar um það að ræða að eldri heimildir voru taldar valda vafa um hvort landið væri eignarland. Niðurstöður Hæstaréttar í þessum málum ber að skoða í ljósi þeirrar meginreglu refsiréttar að vafa beri að meta ákærða í hag. Tekið er sérstaklega fram í H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1999 111 (Gilsá) að vafi sé um að stofnast hafi að lögum til beins eignarréttar „þrátt fyrir“ umrætt landamerkjabréf.

Í málum þessum var til úrlausnar hvort brotið hefði verið gegn einkarétti landeiganda til fuglaveiða og vafi um beinan eignarrétt nægði til sýknu. Með hliðsjón af því að dómstólar hafa ekki tekið óbyggjandi afstöðu til þess að einkarétti hvernig jarðir skuli afmarkaðar gagnvart öðrum landsvæðum, fyrst og fremst óbyggðum, er skiljanlegt að í refsimálum hafi verið talinn vafi á ferðum. Það er hins vegar verkefni óbyggðanefndar að úrskurða að einkarétti um slík mörk þar sem vafi er á ferðum. Óbyggðanefnd telur því að almennar eða bindandi ályktanir um eignarréttarlega þýðingu landamerkjabréfa verði ekki dregnar af umræddum fjórum refsidómum.

5.6. Afsals- og veðmálabækur

Samkvæmt Grágás þurfti ekki að lýsa landakaupum á þingi en ýmsum kvöðum (lög-málum), svo sem forkaupsrétti og veði, skyldi lýsa að Lögbergi.²⁰⁴ Samkvæmt 11. og 12. kapítula kaupabálks Jónsbókar var skylt að gera kaupbréf þegar menn keyptu jarðir. Ekki þurfti að lýsa gerningunum en áfram skyldi lesa lögmála á Alþingi, sbr. 8.–9. kapítula landsbrigðapáttar í Jónsbók.²⁰⁵

Í 28. gr. 3. kapítula 5. bókar Dönsku laga, um kaup og sölu og makaskipti, sagði m.a. að afsöl á húsum og jörðum skyldu fram fara á þingi þar sem jörðin væri og skyldi lesa og árita öll afsalsbréf á fyrsta eða öðru þingi. Réttarfarsákvæði Norsku laga Kristjáns V. voru lögleidd hér með opnu bréfi 2. maí 1732. Í 1. bók, 10. gr. 3. kafla, voru ákvæði um störf manntalsþinga en á þeim skyldu fara fram þinglýsingar. Landsmenn hirtu ekki nægilega um skyldu þessa og var hún áréttuð með úrskurðum kansallísins 3. nóvember 1766 og 22. apríl 1790. Var stiftamtmani falið að áminna menn um að láta lesa, áskrifa og bóka öll eignarskjöl og veðbréf en við það var miðað að þinglýsingar færu fram við lögpingsrétt. Áminning þessi kom fram með auglýsingu í lögpingsbókinni 1793. Ekki voru nánari reglur um hvernig skyldi standa að þinglýsingu jarðakaupa-, gjafa- og veðbréfa og var um það mikil óvissa hvar skyldi þinglýsa heimildarbréfum. Með tilskipun frá 24. apríl 1833, um afsalsbréf og pantsetningar á Íslandi, voru settar ítarlegri reglur

²⁰⁴ Grágás 1992, s. 300 (14. k. lbþ.).

²⁰⁵ Jónsbók 1904, s. 127–128 (8.–9. k. lbþ.), 221–222 (11.–12. k. kb.).

um þetta efni. Var þar kveðið svo á að efni heimildarbréfs um fasteign skyldi lesast á því þingi sem eigindómurinn heyrði til. Eftir gildistöku laga nr. 30/1928, um þinglýsing skjala og aflýsing, fóru þinglýsingar fram á manntalsþingi, en í Reykjavík bæjarþingi. Hætt var lestri sérhvers skjals en þess í stað voru ákvæði um lestur skrár yfir skjöl sem borist höfðu til þinglýsingar. Lög þessi tóku nær eingöngu til framkvæmdar þinglýsinga en snertu ekki efnisatriði nema í litlum mæli. Þau lög giltu fram að setningu núgildandi þinglýsingalaga nr. 39/1978.

Þinglýsingareglur fjölluðu fyrir gildistöku núgildandi þinglýsingalaga ekki um þýðingu þinglýsingar. Engu að síður var litið svo á að registur samkvæmt tilskipuninni frá 1833 ættu að veita hverjum sem hafa vildi „áreiðanlega skírslu um heimild að fasteignum, ískyldur þær (ítök, veðsetningar o.s.frv.) er þeim fylgja, og hvört nokkuð það sé á þingi birt sem verið geti umráðum eigandans til tálmunar ...“²⁰⁶ Þá var talið að í gildistíð laga nr. 30/1928 mætti binda nokkurt traust við þær upplýsingar sem fá mátti í afsals- og veðmálabókum ásamt tilheyrandi skráum þeirra.²⁰⁷ Nær engin ákvæði fjölluðu þó um réttaráhrif þinglýsingar og var það m.a. yfirlýst hlutverk með frumvarpi því, sem varð að þinglýsingalögum nr. 39/1978, að bæta úr brýnni þörf að því leyti.²⁰⁸

Eins og áður segir virðist hafa verið brotalöm í framkvæmd þinglýsinga fram undir lok 18. aldar og að þá hafi verið um það óvissa hvort lesa ætti heimildarbréf að fasteignum á manntalsþingum eða lögbingsréttinum (á Alþingi, síðar Landsyfírréttinum). Eftir gildistöku tilskipunarinnar frá 1833 voru skjöl einungis lesin við undirrétt (manntalsþing) og hefur þá verið miðað við að það teldist til dómstarfa. Sama gegndi um þinglýsingar í gildistíð laga nr. 30/1928 og síðan núgildandi þinglýsingalaga nr. 39/1978 þangað til lög nr. 92/1989, um aðskilnað dómsvalds og umboðsvalds í héraði, öðluðust gildi 1. júlí 1992. Þá var kveðið svo á að störf við þinglýsingar teldust til stjórnsýslu. Enda þótt þinglýsing teldist til dómstarfa til ársins 1992, var viðurkennt að þau væru frábrugðin venjulegum dómstörfum þar sem um væri að ræða skráningu í bækur, samningu á skráum og framlagningu þeirra.²⁰⁹ Það girti ekki fyrir dómsmeðferð ágreinings um efnisatriði skjala, þótt þeim hefði áður verið þinglýst og hafði þinglýsingin þannig ekki gildi sem dómur um það sem í skjalinu fjallaði. Einskorðaðist starf við þinglýsingu við formkönnun skjala.

Lestur skjala á þingi og skrásetning skjala í registur og síðar þinglýsingabækur hefur verið gerð í þeim tilgangi að skrá réttindi manna yfir viðkomandi eign. Skrár þessar hafa því verið réttindaskrár en þeim hefur aldrei verið ætlað það hlutverk að lýsa eiginleikum eignar eða ástandi á hverjum tíma.²¹⁰ Vissum skjölum hefur þó verið ætlað sérstakt hlutverk, svo sem jarðabréfum og landamerkjabréfum, en um þau hefur áður

²⁰⁶ Jón Johnsen, 1840: *Hugvekja um þinglýsingar, jarðakaup, veðsetningar og peningabrukun á Íslandi*. Kaupmannahöfn. S. 57.

²⁰⁷ Þorgeir Örlygsson, 1993: *Þinglýsingar. Mistök í þinglýsingum. Réttarreglur*. Reykjavík. S. 29.

²⁰⁸ *Alþingistíðindi A 1977–1978*, s. 1382.

²⁰⁹ Þorgeir Örlygsson 1993, s. 46.

²¹⁰ Þorgeir Örlygsson 1993, s. 19.

verið rætt. Þinglýsing slíkra skjala hefur þá haft svipað gildi og yfirlýsing gagnvart aðliggjandi jörðum eða svæðum, í því skyni að draga fram hugsanlegan ágreining um landamerki, en í þinglýsingunni fólst ekki staðfesting á efni skjalanna um stærð, legu eða annan eiginleika jarðanna.

5.7. Aðrar heimildir

Upplýsingar um eignarréttindi getur einnig verið að finna í ýmsum öðrum heimildum en þeim sem að framan greinir. Má þar fyrst nefna eldri dóma. Í því sambandi ber að líta til þess að vafi getur leikið á því hvort um frumrit sé að ræða, seinni tíma uppskrift eða jafnvel fölsun. Auk þess kann að vera vafi um upprunalegt gildi dómsins skv. þágildandi lögum. Þá er viðfangsefnið oft greiðsla afréttartolla, skylda til upprekstrar o.þ.h. Af úrlausnum verður sjaldan ráðið hvort til grundvallar er lagður beinn eða óbeinn eignarréttur að viðkomandi landsvæði, enda ekki ljóst í hvaða mæli hugtök eignarréttar voru notuð í sambærilegri merkingu og í dag. Almennt gildi eldri dóma verður því að teljast takmarkað en einstakir dómar hljóta að koma til athugunar á þeim svæðum sem þeir fjalla um. Hlýtur aldur dóms að skipta nokkru máli og óhjákvæmilegt annað en að gildir dómar sem gengið hafa í gildistíð samtíma réttarskipunar okkar verði eftir því sem við á lagðir til grundvallar efnislegri niðurstöðu um einstök álitaeftir.

Heimildir um stjórnssýslu veraldlegra yfirvalda er að finna í bréfa- og gerðabókum sýslumanna og hreppstjóra og enn fremur í skjalasöfnum æðstu embættismanna þjóðarinnar. Um hendur þeirra fóru m.a. flest erindi sem snertu sölu kirkjueigna.

Heimildir um eignaumsýslu kirkjunnar eru umtalsverðar. Áður var gerð grein fyrir máldögum og vísitasíum en fleiri má nefna. Bréfabækur biskupa eru einhliða heimildir en styðjast þó oft við eldri gögn að því leyti sem lýst er eignum og ítökum kirkna. Þá voru við flestar kirkjur sérstakar bækur sem nefndust kirkjustóll. Í þær voru skráðar eignir kirknanna og annað efni eftir skoðunargerð biskups eða prófests. Skjalaflokkurinn klausturumboð veitir einnig mikilsverðar upplýsingar um eignir þeirra jarða sem á miðöldum heyrðu undir klaustrin en konungur lagði hald á eftir siðbreytingu.

Hér hefur verið fjallað um þær heimildir sem óbyggðanefnd telur almennt ástæðu til að kanna í hverju máli. Auk þeirra getur að sjálfsögðu verið sérstök ástæða til að kanna önnur prentuð eða óprentuð frumgögn. Jafnframt geta eftirheimildir á borð við almenn uppsláttarrit og ítarefni um svæðið, svo sem byggðar- og héraðslýsingar, t.d. sýslu- og sóknarlýsingar frá 19. öld og landfræðisaga Þorvaldar Thoroddsens, árbækur, o.s.frv. haft nokkra þýðingu. Loks geta fornleifarannsóknir varpað ljósi á búsetusögu viðkomandi svæðis.

Af úrlausnum dómstóla má ráða að heimildir af því tagi sem hér hefur verið gefið ágrip af, geti ásamt öðru haft nokkra þýðingu við mat á tilvist eignarréttinda.

6. NIÐURSTAÐA

Af úrlausnum dómstóla fyrir gildistöku þjóðlendlaga 1998 var ljóst að tiltekin landsvæði á hálendi Íslands væru ekki í eigu sveitarfélaga eða ríkis. Jafnframt mátti ætla að svipað ætti við um fleiri landsvæði en þau sem komið höfðu til umfjöllunar dómstóla. Réttarstaða þessara landsvæða var því að miklu leyti óljós. Þörfin á skýrum reglum um eignarráð og forræði jókst hins vegar með aukinni og fjölbreyttari nýtingu.

Þjóðlendlögin voru sett til að leysa úr þessum vanda. Með þeim er íslenska ríkið lýst eigandi slíkra svæða, þau kölluð þjóðlendur og óbyggðanefnd falið að greina á milli þeirra og eignarlanda. Jafnframt er gert ráð fyrir að innan þjóðlendu geti einstaklingar eða lögaðilar átt takmörkuð eignarréttindi og óbyggðanefnd falið að úrskurða um þau.

Hlutverk óbyggðanefndar er skilgreint í 7. gr. laga um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Samkvæmt því skal óbyggðanefnd:

- a. Kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- b. Skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- c. Úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

Verkefni óbyggðanefndar er þannig lögbundið og felst í að upplýsa um mörk eignarlanda og þjóðlendna og skilgreina óbein eignarréttindi innan þjóðlendu. Við úrlausn verkefnis síns hlýtur óbyggðanefnd að byggja annars vegar á heimildum um eignarréttindi og hins vegar almennum sönnunarreglum. Það er ekki á valdsviði óbyggðanefndar að ákvarða frá grunni mörk, eftir atvikum ný mörk, svo sem á grundvelli hæðarlínu eða annarra almennra viðmiðana af því tagi, sbr. 5. gr. laga nr. 58/1998. Óbyggðanefnd hefur ekki heimild til að svipta menn eignarlöndum sínum eða skerða eignarréttindi þeirra á annan hátt. Í vafa- og takmarkatilvikum er þó óhjákvæmilegt annað en að ætla nefndinni nokkurt svigrúm við mat á mörkum eignarlanda og þjóðlendna, í samræmi við þær sönnunarreglur íslensks réttar sem nefndin er bundin af og grein er gerð fyrir í forsendum þessum. Þá telur nefndin að heimildir hennar til afmörkunar og ákvörðunar marka afrétta innan þjóðlendu séu eðli málsins samkvæmt rýmri en þegar um fyrrgreind mörk eignarlanda og þjóðlendna er að ræða.

Frumstofnun eignarréttar hér á landi hefur farið fram með landnámi, hefð og lögum, sbr. löggjöf um nýbýli og þjóðlendur.

Landnáma er grundvallarheimildin um landnám Íslands en heimildargildi hennar er umdeilt meðal fræðimanna. Óbyggðanefnd telur að Landnáma lýsi a.m.k. þeirri skiptingu lands sem menn töldu rétta eða voru ásáttir um á ritunartíma einstakra gerða hennar. Af frásögnum þar og rannsóknum á sviði sagnfræði, fornleifafræði og náttúrufræði virðist jafnframt óhætt að draga þá almennu ályktun að landnám hafi víða náð lengra inn til landsins en byggð á síðari tímum. Óbyggðanefnd telur jafnframt að skýrar frásagnir Landnámu hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar. Af takmörkuðum

lýsingum í Landnámu verða hins vegar engar afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.

Hefð er annar frumstofnunarháttur eignarréttar. Dómstólar hafa hafnað því að eignarhefð verði unnin á grundvelli hefðbundinna afréttarnota af landi utan landamerkja jarða. Eignarhefð hefur hins vegar verið viðurkennd á grundvelli sambærilegra nota innan landamerkja jarðar. Jafnframt er ljóst að nýttar af þessu tagi hafa ekki nægt til að vinna eignarhefð með útrýmandi hætti innan marka jarðar svo sem þau hafa verið afmörkuð í landamerkjabréfi hennar. Óbyggðanefnd telur að við mat á því hvort tekist hafi að fullna eignarhefð yfir landsvæði skipti máli hvort það er innan eða utan landamerkja jarðar. Skilyrði fyrir því að eignarhefð verði unnin á landsvæði utan landamerkja jarðar eru þröng, þó að ekki sé slíkt útilokað.

Þá telur óbyggðanefnd það ekki á færi sínu, þrátt fyrir lögbundna rannsóknarskyldu nefndarinnar, að ákvarða einstökum aðilum réttindi á grundvelli réttarskapandi úrræðis sem hefðar, án þess að til komi beint og ótvírætt tilkall viðkomandi aðila um ákveðin og afmörkuð eignarréttindi og að hann eftir atvikum beri fyrir sig og byggi rétt á hefð.

Lög eru þriðji frumstofnunarháttur eignarréttar. Stofnun nýbýla á grundvelli nýbýlailskipunar frá 15. apríl 1776 eða laga um nýbýli frá 6. nóvember 1897 virðist þó ekki hafa mikla almenna þýðingu í þessu sambandi enda fátið, þó ekki sé hún dæmalaus.

Fram að gildistöku þjóðlendulaga var land að meginstefnu flokkað á grundvelli eignarhalds í *jarðir*, *afrétti* og *almenninga*. Þýðing þeirrar flokkunar nú ræðst af því hvernig hún fellur að hugtökunum *eignarland* og *þjóðlenda*.

Óbyggðanefnd telur að almennt megi gera ráð fyrir að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámunum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Tilgangurinn með stofnun hvernar jarðar hefur verið að stunda þar búskap árið um kring. Samt sem áður getur að sjálfsögðu verið land innan jarðar sem ekki verður nýtt til landbúnaðar, enda getur setning merkja hæglega hafa tekið mið af öðrum atriðum. Nýting landsins hefur verið í samræmi við búskaparhætti og umfang bús á hverjum tíma. Land hvernar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Innan merkja jarðar sinnar hefur eigandi almennt séð farið með umráð og hagnýtingu, gert ráðstafanir með löggerningum, veðsett jörðina og látið hana ganga að erfðum, á sama hátt og gildir um eignarland yfirleitt. Óbyggðanefnd telur hvorki verða ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt séð hafi verið gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu. Staðhættir, gróðurfar og nýtingarmöguleikar verða ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Einstök dæmi um slíka skiptingu finnast þó og eins kann það í öðrum tilvikum að valda nokkrum vafa þegar afréttur liggur eða lá sjálfstætt undir einstakar jarðir. Þá kunna að finnast svæði innan merkja jarða sem kölluð eru afréttur, e.t.v. með vísan til þess að sá hluti hennar hafi helst verið nýttur til beitar, án þess þó að eignarréttarleg staða þess landsvæðis hljóti að vera önnur. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land sem

samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er eða hefur verið jörð sé beinum eignarrétti háð. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem öðru heldur fram.

Óbyggðanefnd telur að tilvist ítaks í fasteign bendi fremur til þess að svæði það sem ítakið er á sé eða hafi einhvern tíma verið eignarland. Þannig hafi réttur yfir viðkomandi landsvæði verið nauðsynlegur grundvöllur undir stofnun ítaks á því og ítakshafinn öðlast rétt sinn innan marka þess réttar sem handhafi hinna beinu eignarréttinda átti. Þrátt fyrir þetta kunna að finnast ítök í landsvæðum sem ekki eru undirorpin beinum eignarrétti nú og ekki unnt að sýna fram á að hafi nokkurn tíma verið það. Í slíkum tilvikum kann þó að vera um annars konar réttindi að ræða en ítök í hinni hefðbundnu merkingu hugtaksins.

Óbyggðanefnd telur að heimildir bendi ekki til að hér á landi hafi verið að finna afmörkuð landsvæði inn til landsins sem lotið hafi reglum um almenninga svo óbyggjandi sé. Hafi einhvern tíma svo verið, hefur munur á þeim og afréttum orðið lítill eða enginn er tímar liðu fram. Þá er ljóst að stærstur hluti lands utan einstakra jarða hefur fyrr og síðar verið í afréttarnotum. Samkvæmt þessu verður ekki talið að hugtakið almenningur hafi mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi sem verið hefur í slíkum notum. Það getur hins vegar haft þýðingu við mat á takmörkuðum eignarréttindum og eins verður ekki útilokað að slík landsvæði finnist.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að landsvæði sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum eru samnotaafréttir hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti. Samhengi eignarréttar og sögu liggur hins vegar ekki fyrir. Nýting landsins hefur fyrr og síðar fyrst og fremst falist í sumarheit fyrir búfénað. Reglur um afmörkun á afréttum hafa verið mun rýmri en varðandi jarðir og fyrst og fremst miðast við hagsmuni eigenda aðbyggjandi jarða. Þá er ljóst að löggjafinn hefur ráðstafað eignarréttindum á afréttum til annarra en afréttarhafa og ekki lagt á þá sömu skyldur og eigendur jarða. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv. sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðrar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er samnotaafréttur sé þjóðlenda. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem öðru heldur fram.

Að því er varðar afrétti einstakra jarða og stofnana, virðist munurinn sá að réttindi einstakra jarða til landsvæðisins og tilheyrsla þess í því sambandi eru meiri en varðandi samnotaafréttina. Jafnframt hefur löggjafinn ekki ráðstafað eignarréttindum á slíkum svæðum á sama hátt og á samnotaafréttum. Hvort tiltekinn afréttur einstakrar jarðar eða stofnunar er undirorpin beinum eða óbeinum eignarrétti heimajarðar er hins vegar ekki einhlítt og verður að meta í hverju tilviki fyrir sig. Kröfur dómstóla til sönnunar að því er varðar annars vegar afrétti einstakra jarða og stofnana og hins vegar samnotaafrétti virðast þó sambærilegar.

Um lönd eða hluta lands einstakra jarða sem hefur verið lagt til afréttar vísast til umfjöllunar um hugtakið *jörð*.

Landfræðileg afmörkun fasteigna var ekki skráð á samræmdan máta fyrr en í lok 19. aldar. Fram er komið að fyrir þann tíma eru heimildir um mörk jarða fágætar. Þá liggur fyrir að heimildargildi Landnámu er umdeilt og lýsingar hennar oft ónákvæmar. Úrskurður um eignarland eða þjóðlendu verður ekki byggður á þeim einum.

Með setningu laga um landamerki, nr. 5/1882, var í fyrsta skipti í íslenskri löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Tilgangur löggjafans með setningu laga um landamerki 1882 og laga um hefð 1905 var sá að koma fastri skipan á afmörkun fasteigna og heimildir til þeirra. Hér má einnig nefna lög um fasteignamat 1915 þar sem kveðið var á um reglubundið mat fasteigna á tíu ára fresti. Með þessu móti leitaðist löggjafinn við að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna.

Samkvæmt ákvæðum landamerkjalaganna skyldi sýslumaður hafa eftirlit með því að menn uppfylltu skyldur sínar til skrásetningar merkja. Hafi bréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinnar jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágranna eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Séu bréf aðliggjandi jarða samhljóða hlýtur það að benda til hins sama. Könnun óbyggðanefndar á dómum Landsyfirréttar á tímabilinu 1886–1920 bendir ekki til þess að í kjölfarið á setningu landamerkjalaganna hafi komið upp umtalsverður ágreiningur milli sveitarfélaga og eigenda efstu jarða um mörk jarða og afrétta. Jafnframt er ljóst að þinglýstir eigendur hafa haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst. Ennfremur hlýtur gildistaka hefðarlaga árið 1905 að styrkja eignartilkall slíkra aðila.

Ljóst virðist af úrlausnum dómstóla að við mat á gildi landamerkjabréfs, skiptir máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Hafi gögn máls þótt bera með sér að afréttarlandsvæði væri einungis óbeinum eignarréttindum háð hefur tilvist landamerkjabréfs ekki breytt þeirri niðurstöðu. Í slíkum tilvikum hafa landamerkjabréf einungis verið talin ákvarða mörk afréttareignar. Hins vegar hafa dómstólar í einkamálum talið landamerkjabréf ákvarða mörk eignarlands í tilvikum þar sem um var að ræða landsvæði sem áður höfðu legið innan landamerkja jarða.

Með vísan til tilgangs landamerkjalaga 1882, síðari tíma löggjafar og úrlausna dómstóla, telur óbyggðanefnd að leggja verði til grundvallar að jörð, svo sem hún er afmörkuð í landamerkjabréfi, sé beinum eignarrétti háð. Útilokað er að fullyrða um rétta afmörkun og órofa yfirfærslu eignarréttinda allt frá landnámi og til dagsins í dag. Í þeim tilvikum þar sem einstaklingar eða lögaðilar hafa samkvæmt elstu heimildum farið með þau réttindi og skyldur sem í beinum eignarrétti felast, verður að telja eðlilegt að íslenska ríkið beri hallann af þeim vafa sem fyrir hendi kann að vera. Einstaklingar og lögaðilar hafa haft réttmætar ástæður til að vænta þess að beinn eignarréttur væri fyrir

hendi og getað leitað til handhafa opinbers valds honum til verndar. Hins vegar er þó ljóst að meta verður sérstaklega gildi hvers landamerkjabréfs. Þannig dregur úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót.

Á hinn bóginn telur óbyggðanefnd að líkur séu á því að land sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum hefur ekki með einum eða öðrum hætti tilheyrt jörð, hafi ekki orðið beinum eignarrétti háð fyrr en með setningu þjóðlendulaga. Ekki er hægt að útiloka að þessi landsvæði hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti en samhengi eignarréttar og sögu liggur ekki fyrir. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv. sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem slíku heldur fram.

Um eignarréttarlega stöðu þess lands sem hulið er jökli fer eftir sömu reglum og um önnur landsvæði. Þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi ber þannig að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga, 1. júlí 1998, enda sé jökullinn í þjóðlendu. Sé jökulsvæði innan merkja jarðar gilda hins vegar almenn sjónarmið um túlkun landamerkja. Merki sjávarjarða til hafsins fylgja breytingum á stórstraumsfjörumáli og landamerki færast inn og út í samræmi við landauka eða landtap.

7. VIÐAUKI 1: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 5

7.1. Almenn atriði og dómafordæmi í þjóðlendumálum²¹¹

[...]

Á þeim tíma sem liðinn er frá því *Almennar niðurstöður óbyggðanefndar* og viðauki við þær [sbr. kafla 1–6 hér að framan] birtist hefur Hæstiréttur kveðið upp nokkurn fjölda dóma sem fela í sér afstöðu réttarins til atriða sem almenna þýðingu hafa við efnislega úrlausn þjóðlendumála. Skal þar fyrst getið um dóm Hæstaréttar frá 6. september 2005 í máli nr. 367/2005, sem fjallað var um í inngangi að niðurstöðum óbyggðanefndar í málum á svæði 4 [mál nr. 1–6/2004]. Svo sem þar segir verður sú ályktun af honum dregin, sbr. nú einnig dóm Hæstaréttar frá 16. maí 2007 í máli nr. 571/2006, að óbyggðanefnd sé bundin af kröfugerð aðila, hvort heldur er íslenska ríkisins eða annarra, og verði að leysa úr máli á þeim grundvelli. Í tilvikum ríkisjarða hefur því þó verið lýst yfir af hálfu íslenska ríkisins að í þjóðlendukröfu felist ekki afsal á eignarlandi og því eigi niðurstaða óbyggðanefndar, að því leyti sem hún tekur til ríkisjarða, að ráðast af sömu atriðum og lögð séu til grundvallar um annað eignarland. Aðrir dómar varða fremur heimildamat og sönnunarkröfur, nánar tiltekið tveir dómar Hæstaréttar frá 21. október 2004 (mál nr. 47 og 48/2004); þrír dómar frá 11. maí 2006 (mál nr. 496/2005, 454/2005 og 345/2005); tveir dómar frá 28. september 2006 (mál nr. 497/2005 og 498/2005); tveir dómar frá 5. október 2006 (mál nr. 67/2006 og 133/2006) og nú síðast þrír dómar frá 16. maí 2007 (mál nr. 448/2006, 536/2006 og 24/2007).

[...]

Hér á eftir verður fyrst lagt mat á hvort dómar gefi tilefni til að herða sönnunarkröfur til landamerkjabréfa jarða og að því loknu fjallað almennt um stofnun heiðarbyggðar á Norðausturlandi. [...]

7.1.1. Gildi landamerkjabréfa jarða²¹²

Í forsendum dóms Hæstaréttar í máli nr. 48/2004, sem birtur er í dómasafni þess árs á bls. 3796, tók rétturinn almenna afstöðu til mats á gildi landamerkjabréfa, annars vegar jarða og hins vegar annarra landsvæða, og inntaks eignarréttar á svæði, sem lýst er í landamerkjabréfi jarðar, sbr. einnig tilvísanir í síðari dómum í þjóðlendumálum, t.d. máli nr. 345/2005. Orðrétt segir svo:

Við mat á gildi landamerkjabréfa og því hvert sé inntak eignarréttar á svæði, sem þar er lýst, skiptir almennt máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði, en þekkt er að landamerkjabréf hafa ekki eingöngu verið gerð fyrir jarðir, heldur einnig til dæmis afrétti, sem ekki tengjast sérstaklega tiltekinni jörð. Felur landamerkjabréf fyrir jörð í sér ríkari sönnun fyrir því að um eignarland sé að ræða þótt jafnframt verði að meta gildi hvers bréfs sérstaklega.

²¹¹ Kafli 6.1 í úrskurðum í málum nr. 1–5/2005 (svæði 5), dags. 29. maí 2007.

²¹² Kafli 6.1.1 í úrskurðum í málum nr. 1–5/2005 (svæði 5), dags. 29. maí 2007.

Einnig kemur fram það álit réttarins að áritun um samþykki eigenda aðliggjandi jarða, þinglýsing og innfærsla í landamerkjabók auki sönnunargildi landamerkjabréfs. Sama máli gegnir ef ekki hefur verið ágreiningur um merki viðkomandi jarðar. Hins vegar verði ekki litið fram hjá þeirri staðreynd að fyrir gildistöku laga nr. 58/1998 hafi engum verið til að dreifa sem gat sem handhafi beins eignarréttar gert samninga um mörk þess lands sem nú nefnist þjóðlenda. Þá verði þess að gæta að með því að gera landamerkjabréf gátu menn ekki einhliða aukið við land sitt eða annan rétt umfram það sem verið hafði. Verði til þess að líta hvort til séu eldri heimildir sem fallið geti að lýsingu í landamerkjabréfi, enda stangist sú lýsing heldur ekki á við staðhætti, gróðurfar og upplýsingar um nýtingu lands.

Segja má einnig að í nýjustu dómum, sbr. mál nr. 536/2006 og 24/2007, hafi enn verið hnekkkt á þýðingu þess að landsvæði teljist innan merkja jarðar. Samkvæmt þessu er óbyggðanefnd rétt að leggja áfram áherslu á landamerkjabréf jarða, sbr. umfjöllun um þau í *Almennum niðurstöðum*, enda þótt með skýrum fyrirvörum sé.

Umfjöllun dómstóla um landamerkjabréf jarðanna Úthlíðar, Stafafells (hluta), Skaftafells og Hóla gefur þó tilefni til að huga sérstaklega að því hvort óbyggðanefnd beri að herða kröfur til sönnunar eignarlands innan landamerkjabréfa jarða, frá því sem lagt er til grundvallar í *Almennum niðurstöðum*. Viðkomandi landsvæði voru öll talin eignarlönd en í forsendum dóma samt sem áður lýst efasemdum um að svo væri að öllu leyti.

Í tilvikum Úthlíðar og þess hluta Stafafellslands sem liggur sunnan og vestan Jökulsár, sbr. mál nr. 48/2004 og 498/2005, lágu fyrir bæði landamerkjabréf og eldri heimildir um merki. Lýsingar þessar fengu vel samrýmt en beinn eignarréttur á hluta þeirra landsvæða sem afmörkuð voru þrátt fyrir það talinn vafa undirorpinn. Fram kemur að staðhættir og fyrirbyggjandi heimildir um gróðurfar styðji ekki að þar hafi verið stofnað til beins eignarréttar með námi. Ekki voru þó talin skilyrði til að skilja þessi landsvæði undan eignarlandi jarðanna, einkum þar sem ekkert hefði komið fram af hálfu íslenska ríkisins sem leggja mætti til grundvallar við nánari afmörkun að þessu leyti. Varðandi umræddan hluta Úthlíðar var einnig tekið fram að ekki hefði verið sýnt fram á að landsvæðið hefði verið nýtt sem samnotaafreitur.

Í tilvikum Skaftafells og Hóla, sbr. mál nr. 496/2005 og 48/2004, voru landamerkjabréf fyrir hendi en engar eldri heimildir. Um landamerkjabréf Skaftafells, sem er ódagsett en var þinglesið á árinu 1890, segir svo í dómi Hæstaréttar:

Þótt landamerkjabréfið geti haft sönnunargildi um mörk eignarlands Skaftafells með því að það var áritað um samþykki af eigendum aðliggjandi jarða, þinglesið og fært í landamerkjabók, verður að líta til þess að ekki var á valdi eigenda jarðarinnar að auka með landamerkjabréfinu við land sitt eða annan rétt umfram það, sem áður hafði verið. Getur landamerkjabréf þetta því ekki eitt og sér nægt gegn andmælum áfrýjanda til að sanna beinan eignarrétt eigenda Skaftafells II að landinu á Skeiðarársandi, sem deilt er um í málinu, heldur verða önnur atriði jafnframt að koma til, sem stutt geta sömu niðurstöðu, sbr. dóm Hæstaréttar 21. október 2004 í máli nr. 48/2004 [sem fjallar m.a. um Hóla], sem birtur er í dómasafni þess árs á bls. 3796.

Hér skal einnig getið dóms í máli nr. 345/2004, varðandi jörðina Fell í Suðursveit. Þar lá fyrir skýr eldri heimild, nánar tiltekið lögfesta frá árinu 1851, þar sem merki inn til landsins voru m.a. miðuð við aðliggjandi jökul. Landamerkjabréf jarðarinnar frá árinu 1922 var mun óskýrara, náði skemur inn til landsins, þ.e. í átt að jökli, og gat ekki sérstaklega um merki gagnvart jöklinum. Fjalllendið næst jökli var dæmt þjóðlenda og þannig fremur miðað við hina yngri heimild, þ.e. landamerkjabréfið, sem náði skemur en hin eldri. Þar höfðu þó önnur atriði einnig vægi.

Óbyggðanefnd hefur nú þegar kveðið upp úrskurði sem fjalla um fjölda jarða á sunnanverðu landinu, þ.e. svæðum 1–4, og heimilda um afmörkun og eignarréttindi á ágreiningssvæðum verið skipulega leitað, m.a. á Þjóðskjalasafni og hjá sýslumanns-embættum. Séu þær skoðaðar heildstætt kemur í ljós að landamerkjabréf hátt í tvö-hundruð jarða hafa verið könnuð sérstaklega. Í upp undir helmingi tilvika hefur það verið elsta lýsing á merkjum jarðar og beinn samanburður við eldri heimildir þannig ekki mögulegur. Því fer einnig fjarri að eldri heimildir séu almennt heildstæðar merkja-lýsingar. Þvert á móti geta þær verið brotakenndar og jafnvel fremur falið í sér vísbendingar en ótvíræðar lýsingar. Loks eru tíu tilvik þar sem ekkert landamerkjabréf, í skilningi landamerkjalaga, er fyrir hendi og verður ekki séð að það hafi nokkurn tíma verið gert. Að því er varðar mikinn meirihluta jarða á svæðum 1–4, var niðurstaðan sú að aðrar heimildir um merki, væru þær til, ýmist styddu lýsingu bréfs eða mæltu henni ekki í mót. Merkjum væri því rétt lýst í landamerkjabréfi, svo sem óbyggðanefnd skýrði það. Tekið skal fram að sú skýring var í ákveðnum tilvikum önnur en málsaðila.

Svo sem að framan greinir virðast dómstólar þannig gera fremur strangar kröfur til landamerkjabréfa jarða, þ. á m. að þau hafi stuðning af öðru og þá einkum eldri heimildum. Til þess ber þó að líta að fleiri atriði eru hér samofin og lögd til grundvallar niðurstöðu hverju sinni, þar á meðal mismunandi vægi eða trúverðugleiki einstakra heimilda, nýting, gróðurfar og staðhættir. Með hliðsjón af því og með tilliti til stjórn-skipulegrar jafnræðisreglu telur óbyggðanefnd að fara beri varlega í að draga víðtækar ályktanir af þessari umfjöllun. Líta ber til þess að eftir að gengið hafði verið frá landa-merkjabréfi, með tilheyrandi opinberri skráningu, hafði jarðeigandi síður ástæðu til að varðveita skjöl sem þar kann að hafa verið byggt á. Eðlilegt verður að telja að íslenska ríkið beri hallann af þeim vafa sem fyrir hendi kann að vera í slíkum tilvikum.

Niðurstaða óbyggðanefndar er því sú að ekki sé ástæða til að herða sérstaklega kröfur um sönnun eignarlands innan lýsingar í landamerkjabréfi jarðar, umfram það sem áður hefur verið lagt til grundvallar og samrýmist vel þeirri almennu afstöðu Hæstaréttar til landamerkjabréfa sem áður var lýst. Eftir sem áður er ljóst að dómstólar gera nokkuð strangar kröfur til sönnunar eignarlands, sbr. einnig þá meginreglu í íslenskum rétti að sá sem telur til eignarréttar yfir landi verður að færa fram heimildir fyrir eignartilkalli sínu. Jafnframt liggur fyrir að landamerkjabréf hafa ekki eingöngu verið gerð fyrir jarðir, sbr. t.d. dóm Hæstaréttar 28. september 2006 í máli nr. 497/2005, þar sem segir svo:

... nær frá upphafi Íslandsbyggðar mörkuðu menn sér ekki eingöngu ákveðin landsvæði, sem voru háð beinum eignarrétti, heldur einnig mörk ítaka, afrétta og allra annarra réttinda í lönd sem einhverja þýðingu gátu haft fyrir afkomu manna. Meðan landsvæði gaf eitthvað af sér lágu hagsmunir til þess að halda merkjum réttindanna við, hvers eðlis sem þau voru. Af framanrituðu þykir leiða að skýra verði hvaða réttindi það séu sem menn voru að skipta á milli sín.

7.1.2. *Heiðarbýli á Norðausturlandi*²¹³

Í *Almennum niðurstöðum óbyggðanefndar* er gerð almenn grein fyrir þeirri stofnun eignarréttar sem heimilaður var í nýbýlatilskipun frá 15. apríl 1776, um landnám og byggingu eyðijarða, og síðar nýbýlalögum, nr. 15/1897.²¹⁴ Að því er varðar Norðausturland sérstaklega í þessu sambandi benda heimildir til að í kjölfar nýbýlatilskipunar og fram yfir miðja 19. öld hafi þar verið stofnað til heiðarbyggðar í meiri mæli en á þeim landshlutum sem áður hafa komið til umfjöllunar hjá óbyggðanefnd. Byggð þessi stóð að jafnaði stutt, oft slitrótt, og þegar komið var fram á miðja 20. öld var henni nær alveg lokið. Í kjölfar gildistöku landamerkjalaga voru ýmist gerð sérstök landmerkjabréf fyrir slík heiðarbýli eða þau felld innan landamerkjalýsingar tiltekinnar jarðar.

Samkvæmt ákvæðum nýbýlatilskipunar gat slík býlisstofnun hvort heldur er verið í landi jarðar eða utan þess. Kveðið var á um útmælingu viðkomandi landsvæðis undir stjórn sýslumanns og útgáfu amtmanns á byggingarbréfi til handa nýbýlingi, enda hefði skilyrðum verið fullnægt.

Í þeim tilvikum að stofnað var til nýbýlis í landi jarðar með lögformlegum hætti, sbr. einkum 2. gr. nýbýlatilskipunar, er ljóst að með því hefur ekki orðið breyting á eignarréttarlegri stöðu landsvæðisins. Hér gegnir sama máli og ef þar var stofnað til byggðar með öðrum hætti, svo sem leigu eða sölu hluta jarðar.²¹⁵ Um slík landsvæði hlýtur því að fara eftir sömu sjónarmiðum og jarðir almennt, hvernig sem formlegum frágangi hefur verið háttað. Um jarðir almennt vísast nánar til *Almennra niðurstöðna óbyggðanefndar*.

Hafi hins vegar tekist byggð utan jarðar, sbr. einkum 4. gr. nýbýlatilskipunar, verður að kanna hvort þar hafi verið stofnað til lögformlegs nýbýlis. Hafi svo verið, er ljóst að viðkomandi landsvæði er eignarland, þá þegar af þeirri ástæðu. Ella verður að líta svo á að ekki hafi verið stofnað til beins eignarréttar á grundvelli þeirrar löggjafar. Eignarréttarleg staða viðkomandi landsvæðis breyttist því ekki, hvernig sem henni var farið. Annað mál er að í kjölfarið kann að hafa stofnast þar eignarland á öðrum grundvelli, sbr. lög nr. 46/1905 um hefð.

Heiðarbyggð á Norðausturlandi er nefnd ýmsum nöfnum í heimildum, einkum nýbýli, afbýli, heiðarkot og hjáleiga. Notkun þessara hugtaka er misvísandi og tekur ekki endilega mið af ákvæðum nýbýlatilskipunar eða nýbýlalaga. Þannig kann tiltekið býli

²¹³ Kafli 6.1.2 í úrskurðum í málum nr. 1–5/2005 (svæði 5), dags. 29. maí 2007.

²¹⁴ Sbr. kafla 3.3 [...].

²¹⁵ Sbr. kafla 4.2 [...].

að vera nefnt nýbýli í heimildum án þess að byggingarbréf liggi fyrir. Málsmeðferð nýbýlaumsóknar getur þá af einhverjum ástæðum hafa lokið á einhverju stigi, svo sem eftir útmælingu, eða jafnvel ekki hafist yfirleitt. Á hinn bóginn getur verið að byggingarbréf hafi verið gefið út en býlið þrátt fyrir það nefnt annað en nýbýli, t.d. hjáleiga.

Útgáfa byggingarbréfs, sem stundum er nefnt nýbýlaleyfi, tekur af vafa um stofnun eignarlands og að landsvæði hafi frá þeim tíma öðlast stöðu jarðar að lögum. Að öðru leyti hlýtur að þurfa að leggja mat á eignarréttarlega stöðu viðkomandi landsvæðis áður en þar tókst byggð og hvort sú staða hafi tekið breytingum síðan. Í því sambandi ber að líta til þeirra krafna sem Hæstiréttur hefur gert til sönnunar eignarlands, sbr. kafla [7].1.1.

8. VIÐAUKI 2: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 6

8.1. Dómafordæmi í þjóðlendumálum²¹⁶

[...]

Frá því óbyggðanefnd kvað upp [...] úrskurði [síðast], í málum nr. 1–5/2005 (svæði 5), hafa gengið níu Hæstaréttardómar sem tengjast fyrri svæðum. Nánar tiltekið eru þetta fimm dómar frá 14. júní 2007, þ.e. í málum nr. 22/2007 (Þórsmörk og Goðaland), nr. 23/2007 (Steinsholt), nr. 25/2007 (Almenningar), nr. 26/2007 (Merkurtungur), nr. 28/2007 (Stakkholt), einn dómur frá 4. október 2007, í máli nr. 27/2007 (Græna fjall/Fljótshlíðarafréttur), einn dómur frá 11. október 2007, í máli nr. 99/2007 (Skaftártunguafréttur) og loks tveir dómar frá 18. október 2007, í málum nr. 47/2007 (Núpsstaður og fleiri jarðir í Fljótshverfi) og 79/2007 (Mörtunga og Prestbakkajarðir).

Tveir hinir síðastnefndu dómar eru fremur til staðfestingar á [...] niðurstöðu [þeirri sem greinir í kafla 7.1.1.], þ.e. að ekki beri að herða sérstaklega kröfur til landamerkjabréfa jarða. Að öðru leyti telur óbyggðanefnd nauðsynlegt að taka til athugunar samhengi eldri og yngri dóma um eignarréttarlega stöðu tiltekinna afrétta einstakra jarða og/eða stofnana og hvort tilefni sé til breytinga á sönnunarmati óbyggðanefndar í sambærilegum tilvikum. Fer sú umfjöllun hér á eftir.

8.2. Afréttir einstakra jarða og stofnana²¹⁷

Um þýðingu hugtakanna jörð, afréttur og almenningur er rækilega fjallað í *Almennum niðurstöðum óbyggðanefndar* [...]. Að því er varðar hugtakið jörð er niðurstaðan sú að almennt megi gera ráð fyrir að slíku landi hafi upphaflega verið ráðstafað úr einstökum landnámmum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Þannig eru taldar líkur á því að jörð, svo sem hún er afmörkuð í landamerkjabréfi eða innan annarra ótvíræðra merkja, sé beinum eignarrétti háð. Tilvist landamerkjabréfs ein og sér ræður því ekki úrslitum um mat á eignarrétti, heldur staða landsvæðisins sem jarðar.

Afrétti hefur óbyggðanefnd flokkað í þrennt á grundvelli uppruna, sbr. kafla 4.4. og 4.5. í áðurnefndum *Almennum niðurstöðum*. Þar eru í fyrsta lagi samnotaafréttir, þ.e. þeir afréttir sem skv. elstu heimildum hafa verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Í öðru lagi eru afréttir einstakra jarða og stofnana, sem skv. elstu heimildum tilheyrðu einstökum jörðum, lögpersónum eða stofnunum, fyrst og fremst kirkjunum. Í þriðja lagi er um að ræða jarðir sem að hluta eða öllu leyti hafa verið lagðar til afréttar og gilda þar um sambærileg sjónarmið og að framan greindi um eignarhald á landi jarða yfirleitt.

Hafi umþrætt landsvæði ekki legið innan merkja jarðar hefur óbyggðanefnd talið að líkur séu á því að það hafi ekki orðið beinum eignarrétti háð fyrr en með setningu þjóðlendulaga. Tilvist landamerkjabréfs skiptir þá ekki grundvallarmáli en litið til atriða svo

²¹⁶ Kafli 6.1.2 í úrskurðum í málum nr. 1–5/2007 (svæði 6), dags. 6. júní 2008.

²¹⁷ Kafli 6.1.3 í úrskurðum í málum nr. 1–5/2007 (svæði 6), dags. 6. júní 2008.

sem umfjöllunar í heimildum, nýtingar, staðhátta, gróðurfars og landnáms. Ekki er þó alltaf augljóst hvort landsvæði hefur stöðu jarðar eða afréttar. Á það álitafni hefur sérstaklega reynt þegar undir einstakar jarðir og/eða stofnanir hafa legið svæði sem skilin hafa verið frá viðkomandi heimaörð með sjálfstæðum merkjum eða, í sumum tilvikum, af öðrum fasteignum. Eru aðstæður þá oft þær að landsvæðisins er getið með sérstökum hætti í heimildum, stundum beinlínis kallað afréttur og heimildir um afnot einskorðaðar við beit eða önnur þrengri og þá sambærileg not.

Til úrlausnar hjá óbyggðanefnd hefur komið nokkur fjöldi landsvæða sem fella má undir framangreinda lýsingu. Þessi landsvæði hafa verið úrskurðuð þjóðlendur og afréttir/landsvæði í afréttareign, eftir atvikum með vísan til heimilda, legu, sögu, staðhátta, nota o.fl. Ber hér að nefna Afrétt norðan vatna í máli nr. 4/2000 (svæði 1), Hrunaheiðar í máli nr. 5/2000 (svæði 1); Hoffellslambatungur í máli nr. 4/2001 (svæði 2); Þórsmörk, Goðaland, Almennunga, Teigstungur, Múlatungur, Merkurtungur, Stakkholt, Steinsholt, Hólatungur, Borgartungur og Skógafjall í máli nr. 5/2003 (svæði 3); Hvítmögu og Stórhöfða í máli nr. 6/2003 (svæði 3); Villingadal, Suðurfell og Múla í máli nr. 1/2005 (svæði 5); Steinvarartungu og Þorbrandsstaðatungur í máli nr. 3/2005 (svæði 5); Þverfellsland og sunnanverða Grímólfsártungu í máli nr. 4/2005 (svæði 5) og loks afréttarland á Hólsfjöllum í máli nr. 5/2005 (svæði 5).

Segja má að Hæstiréttur hafi einnig tekið skýra afstöðu til landamerkjabréfa annarra landsvæða en jarða, þegar í fyrstu dómum í þjóðlendumálum. Í forsendum réttarins í dómi frá 21. október 2004, máli nr. 48/2004, segir þannig svo:

Við mat á gildi landamerkjabréfa og því hvert sé inntak eignarréttar á svæði, sem þar er lýst, skiptir almennt máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði, en þekkt er að landamerkjabréf hafa ekki eingöngu verið gerð fyrir jarðir, heldur einnig til dæmis afrétti, sem ekki tengjast sérstaklega tiltekinni jörð. Felur landamerkjabréf fyrir jörð í sér ríkari sönnun fyrir því að um eignarland sé að ræða þótt jafnframt verði að meta gildi hvers bréfs sérstaklega.

Að auki segir svo í dómi réttarins frá 28. september 2006 í máli nr. 497/2005:

... nær frá upphafi Íslandsbyggðar mörkuðu menn sér ekki eingöngu ákveðin landsvæði, sem voru háð beinum eignarrétti, heldur einnig mörk ítaka, afrétta og allra annarra réttinda í lönd sem einhverja þýðingu gátu haft fyrir afkomu manna. Meðan landsvæði gaf eitthvað af sér lágu hagsmunir til þess að halda merkjum réttindanna við, hvers eðlis sem þau voru. Af framanrituðu þykir leiða að skýra verði hvaða réttindi það séu sem menn voru að skipta á milli sín.

Þá hefur komið fram það skýra mat Hæstaréttar að sé ekki um jörð að ræða hafa landamerkjabréf takmarkaðra vægi sem „sönnunargagn um beinan eignarrétt“, sbr. dóm Hæstaréttar 14. júní 2007 í máli nr. 22/2007.

Úrskurðir óbyggðanefndar um þær þjóðlendur og afrétti/landsvæði í afréttareign sem áður voru tilgreindar hafa verið staðfestir efnislega með dómum Hæstaréttar að því er varðar Afrétt norðan vatna, Hoffellslambatungur, Hrunaheiðar, Þórsmörk, Goðaland, Steinsholt, Almennunga, Merkurtungur og Stakkholt, sbr. dóma frá 21. október 2004, 28. september 2006, 5. október 2006 og 14. júní 2007 í málum nr. 47/2004, nr.

497/2005, nr. 133/2006, nr. 22/2007, nr. 23/2007, nr. 25/2007, nr. 26/2007 og nr. 28/2007. Í tilvikum Skógafjalls, Hvítmögu og Stórhöfða var sams konar niðurstöðum óbyggðanefndar á hinn bóginn snúið við og komist að þeirri niðurstöðu að þar væru eignarlönd en ekki þjóðlendur í afréttareign, sbr. dóma frá 16. maí 2007 í málum nr. 24/2007, nr. 536/2006 og nr. 448/2006. Önnur framangreind landsvæði hafa ekki komið til kasta dómstóla en af dómum um eignarland frá því fyrir gildistöku þjóðlendulaga ber að nefna Hrd. frá 29. febrúar 1996 (Hrd. 1996/696) um Blikdal í Esju og dóm aukadómpings Árnassýslu 23. febrúar 1980 um Tunguheiði í Biskupstungum.

Úrskurðir óbyggðanefndar um þjóðlendur í afréttareign á þessum svæðum eru þannig almennt í góðu samræmi við úrlausnir Hæstaréttar, fyrr og síðar, þó svo forsendur séu ekki einsleitar í öllum tilvikum og taki þess utan mið af sérstöðu einstakra svæða. Dómar Hæstaréttar um landskikana þrjá sunnan Mýrdalsjökuls, þ.e. Skógafjall, Hvítmögu og Stórhöfða, skera sig þar hins vegar nokkuð úr.

Framangreind úrlausnarefni eiga það sameiginlegt að viðkomandi landsvæði hefur legið undir einstaka jörð/jarðir eða stofnun, landfræðilega aðskilið frá henni/þeim með einum eða öðrum hætti, jafnan getið með sérstökum hætti í heimildum, stundum beinlínis kallað afréttur og afnot einskorðuð við beit eða önnur þrengri og þá sambærileg not.

Ef reynt er að taka saman þau sameiginlegu atriði sem leiða til niðurstöðu Hæstaréttar um eignarland í umræddum þremur undantekningartilvikum, þá sýnist landfræðileg lega, m.a. gagnvart aðliggjandi eignarlöndum og að einhverju marki almennir staðhættir, vega mjög þungt. Í tilvikum Hvítmögu og Skógafjalls var á því byggt að svæðin hefðu verið innan merkja jarða og að hvorki staðhættir né gróðurfar mæltu gegn því að þau hefðu verið númer, a.m.k. að einhverju leyti. Beinn eignarréttur hefði þannig stofnast. Um Stórhöfða segir að líkur séu fyrir því að hann hafi verið innan upphaflegs landnáms eins og aðliggjandi lönd. Hann hafi ekki verið talinn til samnotaafrétta og ekkert sé komið fram í málinu sem stutt geti að munur verði að þessu leyti gerður á Stórhöfða og aðliggjandi landsvæðum. Nægilega sé því leitt í ljós að hann hafi frá landnámi verið háður beinum eignarrétti sem heiðaland jarðar.

Dómar Hæstaréttar um þjóðlendur í Þórsmörk, Goðalandi, Almennungum, Merkur-tungum, Stakkholti og Steinsholti, eru kveðnir upp mánuði síðar en dómar um eignarlönd í Stórhöfða, Hvítmögu og Skógafjalli. Fyrstnefndu svæðin sex liggja norðan Eyjafjallajökuls og voru öll talin heyra undir einstaka jörð/jarðir sem þau eru landfræðilega aðskilin frá. Í forsendum Hæstaréttar er m.a. vísað til möguleikans á landnámi, legu og staðháttu, skorts á skriflegum eignarheimildum og samræmis milli þeirra innbyrðis. Tekið er sérstaklega fram að ekki sé sýnt fram á önnur not meintra rétthafa en hefðbundin afréttarnot til sumararbeitara fyrir búfé. Í öllum þessum sex tilvikum var dæmd þjóðlenda í afréttareign.

Sýnist þannig ekki vera fullt samræmi í mati réttarins að því er varðar hin tilgreindu atriði í annars vegar tilvitnuðum þremur dómum og hins vegar öðrum úrlausnum um sams konar landsvæði, auk eldri dóma um Hoffellslambatungur og Hrunaheiðar.

Draga má þá ályktun af framangreindum dómum að það séu fyrst og fremst staðbundnar aðstæður, þ.m.t. staðhættir, en þó einkum lega viðkomandi þriggja landsvæða að eignarlöndum til annarra átta en gagnvart Mýrdalsjökli sem úrslitum ráði. Til þess ber þó að líta að fleiri atriði eru hér samofin og lögð til grundvallar hverju sinni. Þá liggja fyrir eldri dómar um þjóðlendur á landsvæðum með svipaða legu gagnvart annars vegar eignarlöndum og hins vegar þjóðlendum, sbr. einkum Hoffellslambatungur og Hrunaheiðar í Hrd. 28. september 2006 í máli nr. 497/2005 og Hrd. 5. október 2006 í mál nr. 133/2006. Ekki liggur fyrir skýr yfirlýsing Hæstaréttar um breytta afstöðu að þessu leyti. Með hliðsjón af framangreindu og að teknu tilliti til stjórnskipulegrar jafnræðisreglu telur óbyggðanefnd útilokað að líta svo á að umræddir þrír dómar, um Hvítmögu, Skógafjall og Stórhöfða, feli í sér að lega þrætusvæðis að eignarlandi eða eignarlöndum geti ein og sér vegið svo þungt að önnur sú sönnunarfærsla sem ella fer fram við slíkar kringumstæður hafi hverfandi þýðingu.

Óumdeilt er hins vegar að eignarréttarleg staða aðliggjandi svæða getur auk hefðbundinna og viðurkenndra eignarheimilda haft vægi við eignarréttarlegt mat og ásamt öðru leitt til þeirrar niðurstöðu að um eignarland sé að ræða. Má þar um vísa til dóms Hæstaréttar 21. október 2004 í máli nr. 48/2004 varðandi efstu jarðir í Biskupstungnahreppi, sbr. einnig úrskurð óbyggðanefndar um þau landsvæði. Hið sama má segja um eignarland í dómi Hæstaréttar 18. október 2007 í máli nr. 47/2007 um jarðir í Fljótshverfi, sbr. og úrskurð óbyggðanefndar um sama svæði.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að ekki séu forsendur til þess að breyta því sönnunarmati sem lagt hefur verið til grundvallar um afrétti einstakra jarða og/eða stofnana og styðst við fjölda dóma í sambærilegum tilvikum. Fyrir liggur að í málum nr. 4 og 5/2007 á svæði 6 hjá óbyggðanefnd snúa sérstök álitaefni af þessum toga að eftirtöldum landsvæðum: Hálsmannatungur, Draflastaðakirkjuland á Gönguskarði, Tjarnahverfi á Gönguskarði, Finnsstaðadalur, Grímsland og Kambsmýrar í máli nr. 4/2007 og Upprekstrarland milli Höfðagilja og Eyvindará/Laufáshagi í máli nr. 5/2007.

9. VIÐAUKI 3: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 7A

9.1. Dómafordæmi í þjóðlendumálum²¹⁸

[...]

Við uppkvaðningu úrskurða í málum nr. 1–5/2008, á svæði 7 suður, liggja ekki fyrir nýir dómar Hæstaréttar í þjóðlendumálum en geta ber um ákvörðun Mannréttindadómstóls Evrópu frá 23. september 2008 í máli nr. 46461/06. Þar var því hafnað að taka til efnismeðferðar kærúmal sem varðaði dóm Hæstaréttar Íslands frá 11. maí 2006 í máli nr. 496/2005. Kærumálið varðaði nánar tiltekið landsvæðin Fjall og Breiðármörk í Öræfum, sem Hæstiréttur hafði dæmt þjóðlendur, og til skoðunar voru ákvæði Mannréttindasáttmála Evrópu, sbr. lög nr. 62/1994, í 1. gr. 1. viðauka [Friðhelgi eignarréttar], 1. mgr. 6. gr. [Réttur til réttlátrar málsmeðferðar fyrir dómi] og 14. gr. [Bann við mismunun]. Kvörtun málshefjenda til Mannréttindadómstólsins varðaði bæði lög nr. 58/1998, um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, og meðhöndlun Hæstaréttar á umræddu máli, þar á meðal sönnunarkröfur.

Mannréttindadómstóllinn komst að þeirri niðurstöðu að 1. gr. 1. viðauka við sáttmálann ætti ekki við í umræddu máli þar sem umþrætt land teldist ekki eign kærenda í skilningi ákvæðisins. Í því sambandi tók dómstóllinn sérstaklega fram að þegar um kröfu til eignarréttinda er að ræða geti sá sem hana hefur uppi einungis átt lögmætar væntingar til að um eign sé að ræða ef krafa hans hefur fullnægjandi stoð í landsrétti viðkomandi aðildarríkis, svo sem þegar fyrir hendi eru fordæmi dómstóla í þá veru. Þá kvað dómstóllinn Hæstarétt Íslands bæði hafa farið að viðeigandi lagaákvæðum og fylgt eigin fordæmum um að landamerkjabréf eitt og sér teljist ekki fullnægjandi sönnun ef eldri gögn mæla því í mót. Þannig taldi dómstóllinn að kærendur hefðu ekki sýnt fram á að þeir ættu lögmætar væntingar til þess að umþrætt land teldist eign þeirra og þeir gætu því ekki notið verndar 1. gr. 1. viðauka við sáttmálann að þessu leyti. Mannréttindadómstóllinn komst enn fremur að þeirri niðurstöðu að ekkert benti til þess að brotið hefði verið gegn 1. mgr. 6. gr. eða 14. gr. sáttmálans í máli kærenda og taldi því ekki að á þá hefði verið lögð óhóflega þung sönnunarbyrði.

10. VIÐAUKI 4: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 7B

10.1. Dómafordæmi í þjóðlendumálum²¹⁹

[...]

Hér verður gerð grein fyrir þeim 22 dómum sem gengið hafa frá því óbyggðanefnd kvað síðast upp úrskurði. Sambærileg umfjöllun um eldri dóma í fyrri úrskurðum, að því marki sem hún hefur almenna þýðingu, hefur verið felld inn í framangreindar *Almennar niðurstöður óbyggðanefndar* og vísast þangað.

²¹⁸ Kafli 6.1.2 í úrskurðum í málum nr. 1–5/2008 (svæði 7A), dags. 19. júní 2009.

²¹⁹ Kafli 6.1.2.1 í úrskurðum í málum nr. 1–2/2009 (svæði 7B), dags. 10. október 2011.

Um er að ræða eftirfarandi 22 dóma Hæstaréttar: Dómur frá 24. september 2009 í máli nr. 102/2009 (Brú og Brúaröræfi); dómur frá 29. október 2009 í máli nr. 685/2008 (Afréttur Seltjarnarneshrepps hins forna, Elliðavatn, Vatnsendi, Lækjarbotnar og Geirland); dómur frá 19. nóvember 2009 í máli nr. 69/2009 (Gunnarsstaðir); dómur frá 25. mars 2010 í máli nr. 409/2009 (Skriðuklaustur); tveir dómar frá 3. júní 2010, í málum nr. 198/2009 (Selvogs- og Ölfusafréttur) og 184/2009 (Landsvæði aðliggjandi Ölfusafrétti); dómur frá 16. september 2010 í máli nr. 473/2009 (Krepputunga); sjö dómar frá 7. október 2010, í málum nr. 379/2009 (Heiðarmúli), nr. 517/2009 (Grímólfsártunga), nr. 722/2009 (Hvammur), nr. 723/2009 (Laxárdalur), nr. 748/2009 (Vatnsendi), nr. 749/2009 (Þverfellsland) og nr. 750/2009 (Hvappur); dómur frá 11. nóvember 2010 í máli nr. 768/2009 (Afréttur Álfanesshrepps hins forna/norðaustanverður hluti Almenningskóga Álfaness, Skógræktarsvæði norðan Krýsuvíkur og sunnan Garðakirkjulands og Garðakirkjuland vegna Selskarðs); dómur frá 10. febrúar 2011 í máli nr. 299/2010 (Valþjófsstaður í Fljótsdal); dómur frá 11. apríl 2011 máli nr. 199/2011 (Hofsafreittur); tveir dómar frá 22. september 2011 í málum nr. 293/2010 (Þorvaldsstaðir og Hamar) og nr. 294/2010 (Mælifell og Selsárvellir); og loks þrír dómar frá 29. september 2011, í málum nr. 40/2011 (Sameignarland Fagradals, Víðirhóls, Hólssels og Nýhóls), nr. 75/2011 (Grímsstaðir á Fjöllum) og nr. 56/2011 (Hvannstaðir).

Nítján af framangreindum 22 dómum fjalla um efnisleg atriði og í fjórtán þeirra var niðurstaða óbyggðanefndar staðfest í öllum meginatriðum. Í fimm tilvikum var henni hins vegar hnekkt og dæmt eignarland þar sem óbyggðanefnd hafði úrskurðað þjóðlendu. Nánar tiltekið er þar um að ræða landsvæðin Hvamm, Laxárdal, Vatnsenda, sameignarland Fagradals, Víðirhóls, Hólssels og Nýhóls og Hvannstaði.

Þau fimm mál, þar sem úrskurði óbyggðanefndar var hnekkt, varða í meginatriðum mat á efni og samhengi fyrirbyggjandi heimilda um viðkomandi landsvæði. Niðurstöður þeirra leiða ekki til breytinga á sönnunarmati í málum af þessu tagi almennt en hnykkja á fyrirbyggjandi meginreglum, sbr. *Almennar niðurstöður óbyggðanefndar* sem fylgja í viðauka með úrskurði þessum. Í næstu tveimur köflum er gerð nánari grein fyrir samhengi umræddra dóma og meginreglna.

10.2. Heimildir mæla í mót landamerkjabréfi jarðar²²⁰

Í tveimur dómum Hæstaréttar frá 7. október 2010, um eignarland Hvamms og Laxárdals í Svalbarðshreppi, er fjallað um land innan afmörkunar í þinglýstum landamerkjabréfum jarða. Slíkt land hefur að meginreglu verið dæmt og úrskurðað eignarland en óbyggðanefnd taldi að önnur afmörkun í tiltekinni eldri heimild leiddi til þeirrar niðurstöðu að innan bréfa Hvamms og Laxárdals væru þjóðlendur að hluta.

Það er ekki tilvist landamerkjabréfs ein og sér sem hefur ráðið úrslitum um mat á eignarrétti, heldur staða landsvæðisins sem jarðar. Mikilvægi landamerkjabréfa jarða

²²⁰ Kafli 6.1.2.2 í úrskurðum í málum nr. 1–2/2009 (svæði 7B), dags. 10. október 2011.

felst í sönnunargildi þeirra en hvert og eitt bréf er metið sérstaklega. Hefur þá einkum verið til þess litið hvort fyrir hendi séu eldri heimildir, sem fallið geti að lýsingu í landamerkjabréfinu, enda stangist sú lýsing heldur ekki á við staðhætti, gróðurfar og upplýsingar um nýtingu landsins. Mæli heimild í mót landamerkjabréfi jarðar, hvort heldur er afmörkun lands og/eða stöðu þess sem jarðar, þarf að meta hvort vægi hennar sé slíkt að það rýri sönnunargildi bréfsins að sama skapi.

Á svæðum 1-7A eru fimmtán tilvik þar sem óbyggðanefnd hefur úrskurðað að land innan landamerkjabréfs jarðar væri eignarland að hluta og þjóðlenda að hluta. Er þá miðað við yngra landamerkjabréf viðkomandi jarðar, hafi verið gerð tvö, og skýringu óbyggðanefndar á texta viðkomandi bréfs, en hún getur verið önnur en skýring málsaðila.

Þau fimmtán tilvik sem hér um ræðir eru eftirfarandi: Þingvellir; Mörtunga á Síðu; Fell í Suðursveit; Stafafell í Lóni; Skriðuklaustur og Valþjófsstaður í Fljótsdal; Brú á Jökuldal; Þorvaldsstaðir og Hamar í Selárdal; Gunnarsstaðir, Kverkártunga og Miðfjörður í Skeggjastaðahreppi; Hvammur og Laxárdalur í Svalbarðshreppi; Reykjahlíð í Mývatnssveit. Að undanskildum Hvammi og Laxárdal hafa þeir dómur Hæstaréttar sem gengið hafa um þessi tilvik staðfest niðurstöðu óbyggðanefndar í öllum meginatriðum. Umfjöllun um Kverkártungu og Miðfjörð í fyrrum Skeggjastaðahreppi og Reykjahlíð í Mývatnssveit er ólokið hjá dómstólum.

Í flestum þessara tilvika hafa legið fyrir eldri heimildir um afmörkun jarðarinnar, stundum eldri landamerkjabréf, sem mælt hafa í mót lýsingu landamerkjabréfs. Þetta er þó ekki einhlítt og mál Þingvallakirkjulands, Skriðuklausturs og Valþjófsstaðar í Fljótsdal vörðuðu fremur mat á heimildum um takmörkuð réttindi innan merkja. Loks getur hvort tveggja hafa verið fyrir hendi, eldri merkjalýsingar og heimildir um takmörkuð réttindi, sbr. einkum Stafafell í Lóni og Fell í Suðursveit.

Til viðbótar við framangreind fimmtán tilvik eru þess tvö dæmi á svæðum 1–7A að eignarréttur að jörð hafi verið gefinn upp eða glatast, sbr. dóma Hæstaréttar um Fjall og Breiðármörk frá 11. maí 2006.

Af framangreindu er ljóst að undantekningar frá meginreglunni um eignarland innan afmörkunar í landamerkjabréfi jarðar eru fáar og ríkar kröfur gerðar í því sambandi. Nýjar úrlausnir dómstóla um jarðirnar Hvamm og Laxárdal í Svalbarðshreppi árétta þetta enn frekar. Þar taldi Hæstiréttur að land innan landamerkjabréfa annars vegar Hvamms og hins vegar jarðarinnar Laxárdals væri í heild sinni eignarland. Hafnað var þeirri röksemdafærslu óbyggðanefndar að önnur afmörkun í tiltekinni eldri heimild leiddi til þeirrar niðurstöðu að þar væru þjóðlendur að hluta.

Loks skal þess getið að ýmis dæmi eru um að uppi hafi verið álitaefni af þeim toga sem hér um ræðir í málum sem lyktað hefur með niðurstöðu óbyggðanefndar um eignarland. Úrskurðum um eignarland hefur almennt verið unað og þeir því ekki komið til endurskoðunar hjá dómstólum. Sem dæmi um ríkt sönnunargildi landamerkjabréfs jarðar í slíku máli má nefna Hjaltadal og Kambfellskjálka í máli nr. 3/2007 á svæði 6.

10.3. Heimildir um legu jarða til forna²²¹

Eftir er þá að gera grein fyrir þremur nýjum dómum þar sem hnekkkt var úrskurðum óbyggðanefndar um þjóðlendu, nánar tiltekið varðandi Vatnsenda í Svalbarðshreppi, sameignarland Fagradals, Víðirhóls, Hólssels og Nýhóls í Öxarfjarðarhreppi og Hvannstaði, einnig í Öxarfjarðarhreppi.

Í þessum málum er fjallað um þýðingu þess að landsvæði hafi upphaflega verið hluti jarðar. Slíkt land hefur að meginreglu verið úrskurðað og dæmt eignarland, svo sem áður sagði. Flokkun landsvæða í jarðir, afrétti(r) jarða, afrétti(r) kirkna og klaustra, samnotaafrétti(r) og annað land er þannig veigamikilið atriði.

Landamerkjabréf hafa einnig verið gerð fyrir annars konar réttindasvæði en jarðir, svo sem ítök og afrétti(r). Slík bréf hafa takmarkaðra vægi sem sönnunargögn um beinan eignarrétt og að meginreglu hefur verið við það miðað í fyrirliggjandi dómum og úrskurðum að svæði utan lands jarða sé þjóðlenda. Þá getur verið bæði jörð og afrétt(ur) innan sama bréfs, með eða án aðgreiningar af einhverju tagi, svo sem að framan greindi.

Jafnframt er ljóst að notkun hugtaksins afrétt(ur) í landamerkjabréfi og/eða öðrum heimildum hefur ekki úrslitaþýðingu um að þar sé þjóðlenda, enda hefur merking þess ekki verið einhlít. Slíkt landsvæði er því eftir atvikum eignarland eða þjóðlenda. Á meðal þeirra atriða sem máli skipta við mat á stofnun og viðhaldi eignarréttar er eignarréttarleg staða aðliggjandi landsvæða. Þessu til viðbótar er mögulegt að unninn hafi verið réttur að áður eigendalausum landi, svo sem á grundvelli hefðar.

Um fjöllum í landamerkjabréfi og notkun hugtaksins afrétt(ur) eru þannig dæmi um atriði sem veita ekki einhlít svör við því hvort tiltekið landsvæði sé jörð, afrétt(ur) jarðar, afrétt(ur) kirkju og klausturs, samnotaafrétt(ur) eða annað land. Þess utan kunna heimildir að vera óljósar og brotakenndar, afmörkun og nýting breytileg, réttindi jafnvel gefin upp eða glötuð.

Heimildir um legu jarða til forna, enda þótt takmarkaðar séu, geta hins vegar gefið mikilvægar vísbendingar um að landsvæði hafi upphaflega haft stöðu jarðar en síðar verið nýtt sem afrétt(ur). Í framangreindum þremur dómum Hæstaréttar, um Vatnsenda, sameignarland Fagradals, Víðirhóls, Hólssels og Nýhóls og Hvannstaði, felst áhersla á þetta atriði, enda þótt fleira komi þar til. Þar lagði dómstóllinn til grundvallar að umrædd landsvæði hefðu talist hluti af jörðinni Álandi, í tilviki Vatnsenda, og jörðinni Hólum, í tilvikum Fagradals, Víðirhóls, Hólssels, Nýhóls og Hvannstaða. Þau hefðu því verið háð beinum eignarrétti. Hafnað var þeirri niðurstöðu óbyggðanefndar að landsvæðin hefðu ekki stöðu jarðar að lögum.

Sem dæmi um skyld álitaefni í úrskurðum óbyggðanefndar þar sem niðurstaðan hefur verið eignarland má hér nefna Núpufellsdal og Þormóðsstaðasel í máli nr. 1/2008

²²¹ Kafli 6.1.2.3 í úrskurðum í málum nr. 1–2/2009 (svæði 7B), dags. 10. október 2011.

á svæði 7a, Gnýsstaði í máli nr. 3/2005 á svæði 5 og Háreksstaði í máli nr. 2/2005 á svæði 5.

11. VIÐAUKI 5: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 8A

11.1. Dómafordæmi í þjóðlendumálum²²²

[...]

Hér verður gerð grein fyrir þeim tíu dómum sem gengið hafa frá því óbyggðanefnd kvað síðast upp úrskurði. Sambærileg umfjöllun um eldri dóma í fyrri úrskurðum, að því marki sem hún hefur almenna þýðingu, hefur verið felld inn í framangreindar *Almennar niðurstöður óbyggðanefndar* og vísast þangað.

Um er að ræða eftirfarandi [10] dóma Hæstaréttar: Dómur frá 20. september 2012 í máli nr. 65/2012 (Reykjahlíð); dómur frá 27. september 2012 í máli nr. 350/2011 (vesturhluti Hofsafréttar og Lambatungur); dómur frá 21. febrúar 2013 í máli nr. 433/2011 (Steinvarartunga og hluti Mela); dómur frá 28. febrúar 2013 í máli nr. 432/2011 (Þorbrandsstaðatungur); dómur frá 19. september 2013 í máli nr. 656/2012 (Möðruvallaafréttur); dómur frá 26. september 2013 í máli nr. 411/2012 (Bleiksmýrardalur austan Fnjóskár og mörk jarðanna Mjóadals, Kambfellskjálka, Hjaltadals og Sörlastaða); dómur frá 26. september 2013, í máli nr. 413/2012 (Bleiksmýrardalur vestan Fnjóskár); dómur frá 10. október 2013 í máli nr. 617/2012 (landsvæði sunnan Ölfusafréttar); dómur frá 28. nóvember 2013 í máli nr. 546/2012 (Eyvindarstaðaheiði og Hraunin) og loks dómur frá 18. september 2014 í máli nr. 24/2014 (Vaskárdalur).

Allir framangreindir dómur fjalla um efnisleg atriði og í átta þeirra var niðurstaða óbyggðanefndar staðfest í öllum meginatriðum. Í tveimur af dómunum var niðurstöðu nefndarinnar hins vegar hnekkt. Í öðrum þeirra var dæmt eignarland þar sem óbyggðanefnd hafði úrskurðað þjóðlendu. Nánar tiltekið er þar um að ræða þann dóm er varðar landsvæði sunnan Ölfusafréttar. Í máli því sem varðaði ágreining um eignarréttarlega stöðu Bleiksmýrardals austan Fnjóskár og mörk jarðanna Mjóadals, Kambfellskjálka, Hjaltadals og Sörlastaða í Þingeyjarsveit gagnvart þjóðlendu var aftur á móti hnekkt þeirri niðurstöðu óbyggðanefndar að Bleiksmýrardalur austan Fnjóskár væri eignarland og dæmt að um þjóðlendu væri að ræða. Þá var mörkum umræddra jarða gagnvart þjóðlendu breytt nokkuð, nánar tiltekið á þann veg að landsvæði sem óbyggðanefnd hafði talið innan marka jarðanna var dæmt þjóðlenda.

[...]

11.2. Um túlkun landamerkjabréfa jarða og samspil við aðrar heimildir²²³

Af forsendum fyrir niðurstöðu dóms Hæstaréttar um mörk framangreindra jarða í Þingeyjarsveit gagnvart þjóðlendu má ráða að það sé einkum tvennt sem ráði því að niðurstaða réttarins um afmörkun jarðanna er frábrugðin niðurstöðu óbyggðanefndar. Fyrir atriðið er að í tilvikum Hjaltadals ásamt Kambfellskjálka og Sörlastaða er afmörkun jarðanna til fjalla að nokkru leyti miðuð við almenna staðhætti sem einkenna fjalllendið

²²² Kafli 6.1.2.1 í úrskurðum í málum nr. 1–4/2013 (svæði 8A), dags. 19. desember 2014.

²²³ Kafli 6.1.2.2 í úrskurðum í málum nr. 1–4/2013 (svæði 8A), dags. 19. desember 2014.

á svæðinu en ekki ákveðin náttúruleg kennileiti eða örnefni sem unnt er að staðsetja með nákvæmum hætti. Nánar tiltekið er fjallað um „eyðigrót og sanda“ í landamerkjabréfi Sörlastaða og „fjallið“ og „öræfi“ í landamerkjabréfi Hjaltadals. Taldi óbyggðanefnd að þrátt fyrir að landamerkjabréf jarðanna væru óljós um afmörkun þeirra til suðurs fengi sú afmörkun jarðanna sem krefjendur beins eignarréttar héldu fram, stoð í landamerkjabréfum þeirra og öðrum heimildum um þær. Hæstiréttur leit aftur á móti svo á að kröfur eigenda jarðanna um merki þeirra ættu sér ekki stoð í landamerkjabréfum þeirra að þessu leyti.

Síðara atriðið sem veldur mismunandi niðurstöðu óbyggðanefndar og Hæstaréttar varðar samspil landamerkjabréfs og yngri heimildar um jörðina Mjóadal. Nánar tiltekið taldi Hæstiréttur að um merki Mjóadals til suðurs og vesturs yrði ekki byggt á landamerkjaskjali frá 1897 svo sem gert hafði verið í úrskurði óbyggðanefndar, þar sem leggja yrði til grundvallar að með því að eigandi jarðarinnar hefði látið útbúa og þinglýsa skrá yfir afréttarlönd árið 1904, sem tók m.a. til lands Mjóadals, hefði hann í raun fellt landamerkjaskjalið úr gildi að því leyti sem ekki gætti samræmis milli umræddra skjala. Óbyggðanefnd hafði aftur á móti lagt landamerkjabréfið til grundvallar um afmörkun Mjóadals og taldi að lýsing þess á vesturmerkjum Mjóadals samræmdist öðrum heimildum um merkin, þ.m.t. afréttarskránni. Í landamerkjabréfinu er vesturmerkjum Mjóadals lýst þannig að frá „hágrjóti“ liggi merkin norður háfjallið, eftir því sem vatnsföll deili sveita milli, norður gegnt upptökum Syðri-Bótarár. Í afréttarskránni er vesturmerkjunum lýst þannig að þeim ráði bein stefna vestan við öll drög er liggi að tilteknum ám að botni Syðri-Bótarár. Taldi óbyggðanefnd að samræmi væri milli þessara tveggja merkjalýsinga en Hæstiréttur ekki.

Í þessu samhengi skal þess ennfremur getið að þrátt fyrir að niðurstaða óbyggðanefndar og Hæstaréttar um mörk jarðarinnar Reykjahlíðar gagnvart þjóðlendu væri hin sama má sjá af forsendum fyrir niðurstöðu dómsins að Hæstiréttur metur heimildir um tiltekinn hluta ágreiningssvæðisins með öðrum hætti en óbyggðanefnd gerði. Var þar um að ræða þann hluta ágreiningssvæðisins sem liggur handan við fjallgarðana sem liggja austan Mývatns og suður að línu sem liggur frá Veggjafelli í Bræðraklif í Hafragjá og þaðan beina stefnu til austurs í Jökulsá á Fjöllum. Umrætt svæði er innan lýstra merkja Reykjahlíðar samkvæmt landamerkjabréfi jarðarinnar en mat Hæstaréttar og óbyggðanefndar á tilteknum eldri heimildum um viðkomandi hluta ágreiningssvæðisins var ólíkt. Einkum voru það þrjú efnisatriði í þeim sem rétturinn taldi mæla gegn því að umræddur hluti ágreiningssvæðisins væri háður beinum eignarrétti. Í fyrsta lagi var þar um að ræða heimildir um að Möðrudal tilheyrðu tiltekin afnotaréttindi á svæðinu án þess að tiltekið væri að um væri að ræða ítak í landi annarra jarða. Í öðru lagi taldi rétturinn það sem fram kom í heimildunum um tilkall eigenda Reykjahlíðar til ómerkinga á svæðinu mæla gegn því að það væri háð beinum eignarrétti. Í þriðja lagi taldi rétturinn að umfjöllun í úrskurði frá 1506 um átölulaus afnot til rökstuðnings

eignarrétti, m.a. með vísan til 26. kap. landsleigubálks Jónsbókar, mælti gegn því að svæðið væri háð beinum eignarrétti.

Í *Almennum niðurstöðum óbyggðanefndar* sem birtar voru með úrskurðum á svæði 1 og fylgja í viðauka með úrskurði þessum er m.a. fjallað um sönnunargildi landamerkjabréfa. Fram kemur að ljóst virðist af úrlausnum dómstóla í einkamálum að við mat á gildi landamerkjabréfs skipti máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Með vísan til tilgangs landamerkjalaga 1882, síðari tíma löggjafar og úrlausna dómstóla, telji óbyggðanefnd að leggja verði til grundvallar að jörð, svo sem hún er afmörkuð í landamerkjabréfi, sé beinum eignarrétti háð. Hins vegar sé þó ljóst að meta verði sérstaklega gildi hvers landamerkjabréfs. Þannig dragi úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót.

Í köflum 6.1.1 í úrskurðum óbyggðanefndar á svæði 5 er frekari umfjöllun um gildi landamerkjabréfa jarða og hefur sá kafli verið felldur inn í *Almennar niðurstöður óbyggðanefndar*. Þar er fjallað um nokkra dóma Hæstaréttar sem þá höfðu nýlega fallið og varða mat á sönnunargildi landamerkjabréfa jarða. Fram kemur það mat að í tilteknum dómum hafi enn verið hnykkt á þýðingu þess að landsvæði teldist innan merkja jarðar. Samkvæmt þessu sé óbyggðanefnd rétt að leggja áfram áherslu á landamerkjabréf jarða, samanber umfjöllun um þau í *Almennum niðurstöðum óbyggðanefndar*, enda þótt með skýrum fyrirvörum sé. Lýst er þeirri niðurstöðu óbyggðanefndar að ekki sé ástæða til að herða sérstaklega kröfur um sönnun eignarlands innan lýsingar í landamerkjabréfi jarðar, umfram það sem áður hafi verið lagt til grundvallar og samrýmist vel almennt afstöðu Hæstaréttar til landamerkjabréfa. Eftir sem áður sé ljóst að dómstólar geri nokkuð strangar kröfur til sönnunar eignarlands, samanber einnig þá meginreglu í íslenskum rétti að sá sem telji til eignarréttar yfir landi verði að færa fram heimildir fyrir eignartilkalli sínu.

Afstaða óbyggðanefndar hefur samkvæmt framansögðu frá upphafi verið sú að þrátt fyrir meginregluna um að land sem afmarkað er í landamerkjabréfi jarðar sé háð beinum eignarrétti sé ljóst að meta þurfi sérstaklega gildi hvers landamerkjabréfs. Þannig dragi úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót. Dómarnir sem að framan er getið um mörk jarðanna Hjaltadals ásamt Kambfellskjálka, Sörlastaða, Mjóadals og Reykjahlíðar gagnvart þjóðlendu fá að mati óbyggðanefndar fyllilega samræmst umræddri meginreglu, enda er hún háð tilteknum undantekningum. Mismunandi niðurstaða óbyggðanefndar og Hæstaréttar varðandi mörk Hjaltadals ásamt Kambfellskjálka og Sörlastaða gagnvart þjóðlendu skýrist af mismunandi túlkun á landamerkjabréfunum að því leyti sem merkjalýsingar þeirra eru óljósar. Þá skýrist mismunandi afstaða nefndarinnar og réttarins til tiltekinna hluta þeirra landsvæða sem eru innan lýstra merkja samkvæmt landamerkjabréfum Mjóadals og Reykjahlíðar af ólíkum ályktunum af öðrum heimildum um viðkomandi landsvæði. Forsendur og niðurstöður Hæstaréttar í þeim dómum sem hér hefur verið fjallað um kunna að kalla á breytt sönnunarmat óbyggðanefndar ef upp koma tilvik sem eru í öllum aðalatriðum sambærileg en kalla

að mati nefndarinnar ekki, fremur er dómarnir sem raktir eru í köflum 6.1.1 í úrskurðum á svæði 5, á að nefndin herði almennt kröfur um sönnun þess að land sem afmarkað er í landamerkjabréfi jarðar teljist eignarland.

11.3. Áhrif fyrri lögskipta íslenska ríkisins og annarra vegna viðkomandi landsvæðis²²⁴

Í dómi Hæstaréttar í máli nr. 617/2012 snéri ágreiningurinn að því hvort tiltekið landsvæði sunnan Ölfusafréttar væri þjóðlenda eða eignarland. Umræddu ágreiningssvæði hafði verið skipt út úr landi tiltekinna jarða sunnan afréttarins og selt til Orkuveitu Reykjavíkur árið 1999. Íslenska ríkið var meðal seljenda. Í forsendum Hæstaréttar kemur fram að rétturinn túlkar landamerkjabréf umræddra jarða á þann veg að ágreiningssvæðið sé samkvæmt þeim innan merkja jarðanna. Rétturinn taldi hins vegar að eldri heimildir mæltu gegn því að land jarðanna hafi náð svo langt til norðurs áður en landamerkjabréf þeirra voru gerð á ofanverðri 19. öld.

Aftur á móti var litið til þess að íslenska ríkið var meðal þeirra sem gerðu kaupsamninga við Orkuveitu Reykjavíkur um landið. Í kaupsamningunum var vísað um afmörkun landsins til tiltekins uppdráttar þar sem mörk hins selda lands til norðurs og suðurs voru sýnd og þau jafnframt tilgreind nákvæmlega með hnitum. Að auki kom fram á uppdrættinum að ágreiningur væri um legu þverlínu á mörkum jarðanna til norðurs og í því sambandi voru sýndir tveir kostir. Í kaupsamningi íslenska ríkisins og Orkuveitunnar hafi þessu til viðbótar verið ákvæði þar sem fram hafi komið að báðum samningsaðilum væri kunnugt um að ágreiningur kynni að rísa um hvor þverlínan sem sýnd væri á uppdrættinum ætti að ráða merkjum jarðanna gagnvart Ölfusafrétti og tæki Orkuveitan alla áhættu af þeim ágreiningi. Í forsendum fyrir niðurstöðu Hæstaréttar kom fram að óhjákvæmilegt væri að líta svo á að fyrirvarinn hlyti a.m.k. öðrum þræði að hafa verið settur með tilliti til þess að lög nr. 58/1998 höfðu tekið gildi. Í samningsákvæðinu hafi aðeins verið getið um tvo hugsanlega kosti um legu þverlínu á norðurmerkjum landsins og þeir hafi báðir reynst vera langt norðan við þá línu sem þjóðlendukrafa ríkisins miðaðist við. Tekið er fram að því hafi verið haldið fram af hálfu Orkuveitu Reykjavíkur að aðrir jarðeigendur sem áttu í hlut hafi ekki viljað ljúka samningum um kaupin fyrr en ljóst væri hvort og þá að hvaða leyti íslenska ríkið myndi í tengslum við söluna til Orkuveitunnar draga í efa að land á þessu svæði væri háð beinum eignarrétti. Þessari staðhæfingu hefði íslenska ríkið ekki andmælt. Síðan segir í dómnum:

Með þessum gerðum viðurkenndi hann [þ.e. íslenska ríkið] ekki aðeins í lögskiptum sínum við áfrýjanda [þ.e. Orkuveitu Reykjavíkur] að landið, sem skipt hafði verið út úr jörðunum Kröggólfsstöðum og Þúfu og var sýnt sunnan við þverlínu 1 á uppdrætti Forverks ehf. frá október 1998, væri háð beinum eignarrétti, svo sem leiða mátti samkvæmt áðursögðu af landamerkjabréfum fyrir þær frá 4. og 9. júní 1890, heldur mátti honum og vera ljóst að aðrir jarðeigendur, sem hér áttu í hlut, myndu leggja traust á að það sama hlyti að eiga við um landareignir þeirra. Aðalkrafa stefnda íslenska ríkisins fyrir

²²⁴ Kafli 6.1.2.3 í úrskurðum í málum nr. 1–4/2013 (svæði 8A), dags. 19. desember 2014.

óbyggðanefnd um mörk þjóðlendu og eignarlanda á landsvæðinu, sem áfrýjandi keypti eftir að því var skipt út úr jörðunum [...], var þessu alls ósamrýmanleg, sbr. dóm Hæstaréttar 11. maí 2006 í máli nr. 496/2005. Verður því að taka til greina kröfu áfrýjanda um að fellt verði úr gildi ákvæði í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 6/2004 um að landsvæðið á Hellisheiði sunnan Ölfusafréttar, sem um ræðir í máli þessu, sé þjóðlenda.

Af þessu má sjá að það eru fyrri athafnir íslenska ríkisins í lögskiptum við eigendur umræddra jarða sem ráða niðurstöðu Hæstaréttar um að ágreiningssvæðið sé eignarland en ekki þjóðlenda.

Óbyggðanefnd hafði áður úrskurðað að umrætt landsvæði væri þjóðlenda. Líkt og Hæstiréttur gerði síðar túlkaði óbyggðanefnd fyrirbyggjandi heimildir um jarðirnar á þann veg að ágreiningssvæðið teldist ekki vera innan þeirra. Nefndin hafnaði því aftur á móti að framangreindar athafnir íslenska ríkisins í lögskiptum við kaupendur landsins hefðu áhrif á niðurstöðuna. Var sú niðurstaða einkum rökstudd með því að eigandi fasteignar getur ekki afsalað víðtækari eignarréttindum en hann sjálfur er sannanlega kominn að. Aðild ríkisins að umræddum kaupsamningnum gæti ekki haft aðra þýðingu en að styðja mögulegar og réttmætar væntingar samningsaðila til inntaks þess eignarréttar sem ráðstafað var í umræddum samningum. Þess væri á hinn bóginn að gæta að umrædd lögskipti hafi átt sér stað eftir lögtöku þjóðlendulaga og afsalshafa í lófa lagið að hafa uppi alla þá eignarréttarlegu fyrirvara sem þörf var á við samningsgerðina í ljósi þess réttarástands sem skapað var við lögfestingu þjóðlendulaga á árinu 1998. Að þessu virtu var því hafnað að aðkoma ríkisins með þessum hætti hefði getað skapað neinar þær væntingar sem gætu haft efnisleg áhrif á mat eignarréttar á svæðinu.

Vert er að fjalla í þessu samhengi einnig um dóm Hæstaréttar frá 11. maí 2006 í máli nr. 496/2005. Þar var m.a. deilt um landsvæði á Skeiðarársandi sem er innan merkja jarðarinnar Skaftafells II samkvæmt ódagsettu landamerkjabréfi sem var þinglesið árið 1890. Hæstiréttur taldi aftur á móti að eldri heimildir styddu ekki að landið sem ágreiningur var um hefði verið numið til eignar og þannig orðið hluti jarðarinnar. Til þess verði á hinn bóginn að líta að í tengslum við ráðagerðir um stofnun þjóðgarðs í Skaftafelli hafi tveir af þáverandi eigendum jarðarinnar gefið út afsal árið 1966 handa „Náttúruverndarráði vegna ríkissjóðs“ fyrir hluta jarðarinnar. Í afsalinu, sem m.a. hafi verið undirritað af menntamálaráðherra fyrir hönd kaupandans, hafi verið vísað í landamerkjabréfið og „landamerki við það miðuð við söluna“. Skeiðarársandur hafi verið undanskilinn við söluna. Þá hafi menntamálaráðherra og eigandi Skaftafells gert samning árið 1969 um að fela gerðardómi að draga landamerkjalinu samkvæmt fyrirnefndu afsali „til ríkissjóðs“ og að „framkvæma landskipti milli samningsaðila á öllu óskiptu landi jarðarinnar Skaftafells“. Við landskiptin, sem gerðardómurinn kvað á um sama ár, hafi stór hluti landsins, sem kom í hlut tiltekinna eigenda Skaftafells (annarra en íslenska ríkisins) og sé nú jörðin Skaftafell II, verið það sama og deilt var um í þessum þætti málsins. Þá liggi fyrir yfirlýsing Náttúruverndarráðs frá árinu 1987, þar sem fram komi að umrætt ágreiningssvæði liggi utan þjóðgarðsins og sé í eigu lög-

býlisins. Var þar um merkin vísað til landamerkjabréfsins frá 1890. Síðan segir í dómnum:

Með þessum gerðum hafa menntamálaráðherra og Náttúruverndarráð, sem hafði meðal annars með höndum stjórn þjóðgarða samkvæmt ákvæðum þágildandi laga nr. 47/1971 um náttúruvernd, ítrekað í orði og verki lagt til grundvallar í lögskiptum við þá, sem núverandi eigendur Skaftafells II leiða rétt sinn frá, að landið á Skeiðarársandi, sem hér er deilt um, sé eignarland þeirra, svo sem leitt verður af landamerkjabréfinu frá 1890. Dómkröfur áfrýjanda á hendur stefndu [...] eru þessu alls ósamrýmanlegar. Verður því staðfest niðurstaða héraðsdóms um sýknu þessara stefndu af kröfum áfrýjanda.

Af þessum forsendum fyrir niðurstöðu dómsins má ráða að hún hefði orðið önnur ef umræddar athafnir menntamálaráðherra og Náttúruverndarráðs í lögskiptum við eigendur jarðarinnar hefðu ekki komið til. Óbyggðanefnd hafði áður komist að þeirri niðurstöðu að umrætt ágreiningssvæði væri innan marka jarðarinnar Skaftafells og væri eignarland. Ekki var sérstaklega fjallað um umrædd lögskipti ríkisins og eigenda Skaftafells í rökstuðningi fyrir þeirri niðurstöðu nefndarinnar heldur voru það aðrar heimildir sem réðu niðurstöðunni.

Það vekur athygli að í báðum þeim dómum Hæstaréttar sem hér um ræðir, þ.e. annars vegar um landsvæði sunnan Ölfusafréttar og hins vegar um landsvæði á Skeiðarársandi, ráða fyrri lögskipti handhafa ríkisvalds við eigendur viðkomandi jarða úrslitum um að umrædd landsvæði eru talin innan þeirra, jafnvel þótt viðkomandi handhafar ríkisvalds hafi ekki verið bærir að lögum til að afsala landinu eða breyta eignarréttarlegri stöðu þess. Þau lögskipti sem um ræðir vegna landsvæðisins sunnan Ölfusafréttar áttu sér stað eftir gildistöku þjóðlendulaga og það var landbúnaðarráðherra sem undirritaði umrætt afsal fyrir hönd ríkisins. Framangreind lögskipti menntamálaráðherra og Náttúruverndarráðs við eigendur Skaftafells áttu sér aftur á móti stað fyrir gildistöku þjóðlendulaga. Af forsendum Hæstaréttar má ráða að rétturinn líti svo á að fyrir þann tíma hafi umrætt landsvæði á Skeiðarársandi verið eigendalaus en orðið undirorpið beinum eignarrétti vegna téðra lögskipta þrátt fyrir að þágildandi réttarreglur hafi ekki haft að geyma heimildir til handa menntamálaráðherra eða Náttúruverndarráði til að stofna til beins eignarréttar á eigendalausum svæðum.

Umræddir dómar Hæstaréttar kunna að leiða til breytts sönnunarmats óbyggðanefndar í tilvikum þar sem athafnir handhafa ríkisvalds í lögskiptum við hagsmunaaðila benda til að litið hafi verið svo á að viðkomandi ágreiningssvæði sé háð beinum eignarrétti. Í slíkum tilvikum þarf að meta sérstaklega hvort þau lögskipti hafi áhrif á niðurstöðu um eignarréttarlega stöðu svæðisins. [...] Aðrir fyrirbyggjandi dómar hafa að mati óbyggðanefndar ekki áhrif á sönnunarmat nefndarinnar að þessu leyti.²²⁵

²²⁵ Auk framangreindra dóma hefur óbyggðanefnd skoðað sérstaklega m.t.t. þessa eftirfarandi dóma Hæstaréttar: Dóm frá 3. nóvember 1994 í máli nr. 247/1994 (Geitland), dóm frá 10. apríl 1997 í máli nr. 66/1996 (Auðkúluheiði), dóm frá 21. október 2004 í máli nr. 48/2004 (Framafréttur), dóm frá 28. september 2006 í máli nr. 498/2005 (Stafafell), dóm frá 18. október 2007 í máli nr. 79/2007 (Mörtunga), dóm frá 22. september 2011 í máli nr. 294/2010 (Mælifell), dóm frá 26. september 2013 í máli nr. 411/2012 (Bleiksmýrardalur austan Fnjóskár) og loks dóm einnig frá 26. september 2012 í máli nr. 413/2012 (Bleiksmýrardalur vestan Fnjóskár).

11.4. Réttaráhrif og sönnunargildi eldri dómsúrlausna²²⁶

[...]

Í dómi Hæstaréttar í máli nr. 411/2012 kom til skoðunar hvaða þýðingu dómur Landsyfírréttar frá 25. júní 1855 í máli nr. 1/1855, um Bleiksmýrardal austan Fnjóskár, hefði fyrir úrlausn málsins. Afstaða Hæstaréttar til þýðingar umrædds dóms Landsyfírréttar var frábrugðin afstöðu óbyggðanefndar, sem varð til þess að Hæstiréttur hnekkti niðurstöðu nefndarinnar um að þar væri eignarland.

Í máli því sem lauk með umræddum dómi Landsyfírréttar deildu Munkaþverárklaustur og eigendur Illugastaða um eignarrétt á svæðinu. Í dómi aukahéraðsréttar Þingeyjarsýslu, sem var að því leytnu til staðfestur af Landsyfírrétti, segir meðal annars:

Afíjettarlandið Bleiksmýrardalur allur fyrir austan Fnjóská frá Hamarslæk og sudur á örfæfi, á að tilheyra Munkaþverár klaustri, sem fullkomin og átölulaus eign, og eigindómur þess.

Í máli nr. 3/2007 hjá óbyggðanefnd deildu íslenska ríkið og Þingeyjarsveit um eignarréttarlega stöðu svæðisins. Nefndin komst að þeirri niðurstöðu að um eignarland væri að ræða. Í úrskurði óbyggðanefndar kom m.a. fram að nefndin teldi ljóst að beinn eignarréttur hafi verið til úrlausnar í umræddum dómi Landsyfírréttar. Réð dómurinn niðurstöðu óbyggðanefndar um að um eignarland væri að ræða.

Í dómi Hæstaréttar er dregin sú ályktun af fyrirbyggjandi heimildum að réttur Munkaþverárklausturs yfir landsvæðinu hafi verið bundinn við óbein eignarréttindi. Tekið er fram að aðilar að því máli sem lauk með dómi Landsyfírréttar hafi ekki verið þeir sömu og málsaðilar fyrir Hæstarétti og þeir síðarnefndu hafi heldur ekki á báða vegu komið í stað þeirra fyrrnefndu, enda hafi íslenska ríkið ekki komið í stað eigenda Illugastaða þó svo að Þingeyjarsveit leiddi rétt sinn frá Munkaþverárklaustri. Í skilningi einkamálaréttarfars hafi sakarefnið í því máli því ekki verið það sama. Dómur Landsyfírréttar hafi því ekki þau áhrif sem um ræði í 1. mgr. 116. gr. laga nr. 91/1991 um meðferð einkamála en hann hafi á hinn bóginn fullt sönnunargildi um þau málsatvik sem í honum greinir, þar til hið gagnstæða sé sannað, sbr. 4. mgr. sömu lagagreinar. Hæstiréttur komst síðan að þeirri niðurstöðu að þótt dómsorð héraðsréttarins, sem Landsyfírréttur létt standa óraskað, hafi kveðið á um að afréttarlandið Bleiksmýrardalur fyrir austan Fnjóská tilheyri Munkaþverárklaustri sem fullkomin og átölulaus eign hafi ekki að öllu leyti verið leyst úr því hvert inntak þessara réttinda væri. Dómur Landsyfírréttar geti því ekki haft sönnunargildi um það atriði skv. 4. mgr. 116. gr. laga nr. 91/1991, sem vikið geti til hliðar þeirri ályktun, sem dregin var af öðrum fyrirbyggjandi heimildum í málinu, að Munkaþverárklaustur hafi aðeins notið óbeinna eignarréttinda yfir Bleiksmýrardal fyrir austan Fnjóská.

²²⁶ Kafli 6.1.2.4 í úrskurðum í málum nr. 1–4/2013 (svæði 8A), dags. 19. desember 2014.

Í dómi Hæstaréttar um Eyvindarstaðaheiði í máli nr. 546/2012 reyndi einnig á atriði tengd áhrifum eldri dómsúrlausnar. Var þar um að ræða dóm réttarins frá 10 apríl 1997 í máli nr. 67/1996 en í því máli deildu Bólstaðahlíðarhreppur, Lýtingsstaðahreppur og Seyluhreppur við Landsvirkjun um bótarétt vegna annars vegar fallréttinda (virkjunaréttinda) í Blöndu og hins vegar lands á heiðinni sem Landsvirkjun hafði fengið til ótímabundinna umráða og afnota vegna Blönduvirkjunar á grundvelli nánar tiltekins samnings við hreppana. Íslenska ríkinu var stefnt til réttargæslu. Hæstiréttur sýknaði Landsvirkjun af kröfum hreppanna í umræddu máli og var sú niðurstaða reist á því að Eyvindarstaðaheiði væri ekki háð beinum eignarrétti.

Í máli nr. 546/2012 deildu annars vegar íslenska ríkið og hins vegar Sjálfseignarstofnunin Eyvindarstaðaheiði og Sveitarfélagið Skagafjörður um eignarréttarlega stöðu Eyvindarstaðaheiðar. Í dómi Hæstaréttar kom fram að Sjálfseignarstofnunin Eyvindarstaðaheiði og Sveitarfélagið Skagafjörður væru komin í stað hreppanna sem voru aðilar að fyrra málinu. Gagnaðili þeirra hafi á hinn bóginn verið Landsvirkjun en íslenska ríkið hafi aðeins átt þar hlut að máli á grundvelli 1. mgr. 21. gr. laga nr. 91/1991 (réttargæsluáðild) og hafi af þeim sökum ekki verið aðili að því í skilningi 1. mgr. 116. gr. sömu laga. Þótt hrepparnir þrír hafi reist áður nefndar dómkröfur sínar í fyrra málinu á þeim grunni að þeir nytu beins eignarréttar yfir Eyvindarstaðaheiði hafi þær snúið að viðurkenningu réttar hreppanna til bóta úr hendi Landsvirkjunar. Dómkröfur í þessu máli snéru á hinn bóginn að því hvort hnekkt yrði úrskurði óbyggðanefndar um að Eyvindarstaðaheiði og Hraunin séu þjóðlenda og eftir atvikum ákvörðun um hvers konar réttindi gagnaðilar íslenska ríkisins kynnu að njóta að þessum landsvæðum. Í skilningi einkamálaréttarfars væri sakarefnið málinu þannig ekki það sama og í fyrra dómsmálinu. Dómur Hæstaréttar í máli nr. 67/1996 hafi því ekki þau áhrif hér, sem um ræði í 1. mgr. 116. gr. laga nr. 91/1991, en hann hafi á hinn bóginn fullt sönnunargildi um þau málsatvik, sem í honum greinir, þar til það gagnstæða sé sannað, sbr. 4. mgr. sömu lagagreinar.

Í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 5/2008, sem tók til landsvæðisins, kom fram að nefndin teldi ljóst að beinn eignarréttur hafi verið til úrlausnar í dómi Hæstaréttar í máli nr. 67/1996. Þannig lægi fyrir dómsúrlausn um eignarréttarlega stöðu Eyvindarstaðaheiðar. Til þess beri þó að líta að dómurinn feli ekki í sér úrlausn um eignarréttarlega stöðu Eyvindarstaðaheiðar samkvæmt lögum um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998 með síðari breytingum. Til athugunar hljóti því að koma hjá óbyggðanefnd hvaða áhrif aðild að málinu sem þá var til umfjöllunar hjá nefndinni, gögn eða önnur þau atriði sem dómstólar hafa ekki þegar tekið afstöðu til, hafi á eignarréttarlega stöðu Eyvindarstaðaheiðar samkvæmt lögum nr. 58/1998. Síðan rakti nefndin að Sjálfseignarstofnunin Eyvindarstaðaheiði (sem var í eigu Húnavatnshrepps) og Sveitarfélagið Skagafjörður væru komin í stað þeirra hreppa sem áttu aðild að umræddu máli hjá Hæstarétti. Í málinu lögju ekki fyrir nein gögn sem sýni fram á rýmri rétt annarra hreppa sem sameinuðust undir merkjum

Sveitarfélagsins Skagafjarðar og Húnavatnshrepps, til Eyvindarstaðaheiðar. Þá taldi nefndin, eftir að hafa borið skjalaskrá málsins saman við skjalaskrá Hæstaréttarmáls nr. 67/1996 að engin ný gögn væru komin fram í málinu sem skipt gætu máli að þessu leyti.

Af framangreindum dómi Hæstaréttar í máli nr. 411/2012 má ráða þá afstöðu réttarins að dómur Landsyfírréttar kunni að vera bindandi um úrslit sakarefnis milli aðila máls og þeirra sem þeir leiða rétt sinn til að uppfylltum þeim skilyrðum og fram koma í 1. mgr. 116. gr. laga nr. 91/1991 um meðferð einkamála, með sambærilegum hætti og dómur þeirra dómstóla sem starfa samkvæmt núverandi réttarskipan. Samkvæmt ákvæðinu er dómur bindandi um úrslit sakarefnis milli aðila og þeirra sem koma að lögum í þeirra stað, um þær kröfur sem eru dæmdar þar að efni til. Í umræddu máli var um það að ræða að annar málaðilanna, þ.e. íslenska ríkið, átti ekki aðild að máli nr. 1/1855 fyrir Landsyfírrétti og leiddi ekki heldur rétt sinn til aðila þess máls. Dómurinn var því að mati Hæstaréttar ekki bindandi um úrslit sakarefnisins jafnvel þótt þar hafi verið dæmt um að svæðið væri „fullkomin og átölulaus eign“ þess aðila sem krefjendur eignarréttar í máli nr. 411/2012 leiddu rétt sinn til.

Með sambærilegum hætti var dómur Hæstaréttar í máli nr. 67/1996 ekki bindandi um úrslit sakarefnisins í máli nr. 546/2012 þar sem íslenska ríkið átti ekki aðild að fyrrnefnda málinu auk þess sem dómkröfur voru ekki hinar sömu. Gilti einu í því sambandi þótt krefjendur beins eignarréttar í máli nr. 546/2012 leiddu rétt sinn til aðila sem Hæstiréttur hafði í máli nr. 67/1996 í reynd hafnað að ættu beinan eignarrétt á svæðinu. Er það í aðalatriðum í samræmi við þá afstöðu óbyggðæfndar til áhrifa hins eldra dóms sem fram kemur í forsendum fyrir niðurstöðu nefndarinnar í máli nr. 5/2008, enda lagði nefndin sjálfstætt mat á sönnunargildi dómsins en taldi hann ekki bindandi um úrslit sakarefnisins í skilningi 1. mgr. 116. gr. laga nr. 91/1991.

Fyrir liggja nokkrir dómur Hæstaréttar í þjóðlendumálum þar sem eldri dómsúrlausnir hafa verið taldar bindandi um niðurstöðu málsins. Í fyrsta lagi má nefna dóm Hæstaréttar frá 21. október 2004 í máli nr. 48/2004 þar sem íslenska ríkið og Bræðratungukirkja deildu um eignarréttarlega stöðu Tunguheiðar. Í málinu lá fyrir dómur aukadómþings Árnessýslu frá 23. febrúar 1980 í eignardómsmáli þar sem Bræðratungukirkja og íslenska ríkið deildu um eignarrétt á landinu. Viðurkennt var að Bræðratungukirkja ætti beinan eignarrétt á landinu. Í forsendum fyrir niðurstöðu dóms Hæstaréttar í máli nr. 48/2004 kemur fram að umræddur dómur aukadómþings Árnessýslu sé bindandi um úrslit sakarefnisins og hafi hlotið að vekja réttmætar væntingar Bræðratungukirkju um að eignarréttur kirkjunnar á landinu væri óumdeildur. Kröfugerð ríkisins í þjóðlendumálinu fengi ekki samrýmst þeirri afstöðu íslenska ríkisins að una dómi aukadómþingsins.

Í máli því sem lauk með dómi Hæstaréttar 11. nóvember 2010 í máli nr. 768/2009 (Afréttur Álfstaneshrepps hins forna) lá fyrir dómur landamerkjadóms Gullbringu- og Kjósarsýslu og Hafnarfjarðar frá 14. desember 1971 þar sem skorið var úr um hver væru mörk Krýsuvíkur til norðurs og Garðakirkjulands til suðurs. Málið var rekið sem eignar-

dómsmál og íslenska ríkið var þar meðal málsaðila. Aðildin að máli því sem lauk með dómi Hæstaréttar í máli nr. 768/2009 var að nokkru leyti önnur en í landamerkjadómnum. Í dómi Hæstaréttar kemur fram að dómur landamerkjadómsins hafi fullt sönnunargildi um þau atvik sem þar var ráðið til lykta og feli í sér „bindandi úrslit sakarefnisins jafnt fyrir áfrýjendur sem aðra“. Dómurinn var því lagður til grundvallar um afmörkun þjóðlendunnar.

Í dómi Hæstaréttar í máli nr. 294/2010, sem kveðinn var upp 22. september 2011, kom til skoðunar hvaða þýðingu dómur Héraðsdóms Austurlands frá 8. janúar 2004 í eignardómsmáli hefði varðandi eignarréttarlega stöðu Mælifells og Selsárvallda. Í dómi Hæstaréttar kemur fram að þeir sem fengu eignardóminn hafi orðið eins settir og ef gefin hefði verið út skiptayfirlýsing um ráðstöfun viðkomandi réttinda. Þá segir að slík skiptayfirlýsing hefði í engu breytt réttarstöðu dómhafanna og áfrýjenda sem leiddu rétt sinn til þeirra gagnvart ákvæðum laga nr. 58/1998 og leiði þá af sjálfu sér að dómurinn frá 8. janúar 2004 geri það ekki heldur.

Þær forsendur fyrir niðurstöðum Hæstaréttar í málum nr. 411/2012 og 546/2012 sem að framan eru raktar kunna að hafa áhrif á mat óbyggðanefndar á þýðingu eldri dómsúrlausna um eignarréttarlega stöðu landsvæða ef upp koma sambærileg tilvik. [...] Aðrir fyrirbyggjandi dómar Hæstaréttar gefa að mati óbyggðanefndar ekki tilefni til breytinga á sönnunarmati nefndarinnar. Niðurstaðan af framangreindri skoðun er í meginatriðum sú að meta þurfi áhrif eldri dómsúrlausna af varfærni. Þær geta haft sönnunargildi um þau atvik sem þar greinir en fela aftur á móti ekki í sér bindandi niðurstöðu um úrslit sakarefnisins nema milli aðila viðkomandi máls og þeirra sem leiða rétt sinn frá þeim með beinum hætti, sé sakarefnið það sama. Auk þess má draga þá ályktun að eldri dómsúrlausn feli því aðeins í sér bindandi niðurstöðu um eignarréttarlega stöðu landsvæðis ef þar hefur ótvírætt verið tekin afstaða til inntaks viðkomandi eignarréttinda.

12. VIÐAUKI 6: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 9B

12.1. Þinglýsing landamerkjabréfa og færsla í landamerkjabækur²²⁷

Í kafla 5.5 í *Almennum niðurstöðum óbyggðanefndar* er lýst þeirri afstöðu nefndarinnar að hafi landamerkjabréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinnar jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágranna eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Jafnframt sé ljóst að þinglýstir eigendur hafi um langa hríð haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Í þeim málum sem óbyggðanefnd hefur til meðferðar á svæði 9B, þar á meðal því máli sem hér er til úrlausnar, eru allmörg dæmi um að ekki liggi fyrir upplýsingar um hvort og þá hvenær landamerkjabréfum jarða sem tengjast ágreiningssvæðunum hafi verið þinglýst og það þótt landamerkjabréfin séu varðveitt í landamerkjabók Snæfellsness- og Hnappadalssýslu. Á öðrum svæðum sem nefndin hefur haft til meðferðar hefur upplýsingar um þetta oftast verið að finna í dóma- og þingbókum viðkomandi sýslu, í registrum þinglýsingarbóka og/eða á landamerkjabréfunum sjálfum.

Í þessu sambandi skal þess getið að skv. 4. gr. eldri landamerkjalaga, nr. 5/1882, skyldi landeigandi, eftir að hann hafði aflað samþykkis eigenda aðliggjandi jarða á merkjalýsinguna (landamerkjabréfið), fá hana sýslumanni í hendur til þinglesturs á næsta manntalsþingi. Þá skyldi sýslumaður skv. 6. gr. laganna „hafa löggilta landamerkjabók, til að rita í allar merkjalýsingar, samninga og dóma um landamerki, sem á þingi eru lesnir“. Núgildandi landamerkjalög, nr. 41/1919, leystu lög nr. 5/1882 af hólmi. Í 5. gr. þeirra kemur fram að í hverju lögsagnarumdæmi skuli vera löggilt landamerkjabók og skuli sýslumaður²²⁸ rita í hana alla þinglýsta gerninga og dóma um landamerki. Þá kemur fram í 2. gr. laganna að eigandi lands eða fyrirsvarsmaður skuli færa hreppstjóra merkjaskrá eftir að aflað hafi verið áritana vegna aðliggjandi landsvæða og hreppstjóri skuli, eftir athugun á skránni, senda sýslumanni hana til þinglýsingar.

Af þessu verður ráðið að allt frá gildistöku eldri landamerkjalaga, nr. 5/1882, hafi gilt reglur sem fólu í sér að ekki skyldi færa landamerkjabréf í landamerkjabók nema þeim hefði verið þinglýst. Jafnframt er ljóst að frá upphafi hefur sú skylda hvílt á sýslumönnum að halda landamerkjabækur, auk þess sem það hefur verið á þeirra hendi að annast þinglýsingar. Það að þau landamerkjabréf sem hér um ræðir sé að finna í landamerkjabók Snæfellsness- og Hnappadalssýslu bendir a.m.k. til þess að þeir sem kölluðu til réttinda á grundvelli þeirra hafi uppfyllt þá skyldu að afhenda þau viðkomandi sýslu-

²²⁷ Úr kafla 6.3.3 í úrskurði í máli nr. 1/2018 (svæði 9B), dags. 15. ágúst 2019. Í málinu voru til umfjöllunar tilvik þar sem ekki kom með ótvíræðum hætti fram í heimildum að ákveðnum landamerkjabréfum hefði verið þinglýst. Af því tilefni fjallaði nefndin með ítarlegri hætti en gert er í kafla 5.5 um samspil þinglýsingar landamerkjabréfa og færslu þeirra í landamerkjabækur.

²²⁸ Í upphaflegri gerð þessarar greinar laganna og allt þar til henni var breytt með 6. gr. laga nr. 92/1991 um breyting á ýmsum lögum vegna aðskilnaðar dómsvalds og umboðsvalds í héraði o.fl. var orðið *valdsmaður* notað þar sem nú segir *sýslumaður*. Að öðru leyti er þessi lagagrein óbreytt. Ljóst er að sýslumaður bar þó frá upphafi þær skyldur valdsmanns sem kveðið er á um í greininni.

mannsembætti til þinglýsingar og varðveislu í landamerkjabók eða, séu bréfin frá því eftir gildistöku laga nr. 41/1919, afhenda þau hreppstjóra sem síðan hafi sent þau til sýslumanns. Í ljósi þessa verður að mati óbyggðanefndar engu slegið föstu um að óvissa um þinglýsingu umræddra landamerkjabréfa á Snæfellsnesi bendi til þess að eigendur viðkomandi jarða hafi vanrækt skyldur sínar samkvæmt landamerkjalögum. Þessi landamerkjabréf hafa því eftir sem áður ríkt sönnunargildi um landamerki jarðanna, að öðrum framangreindum skilyrðum uppfylltum.

12.2. Almenningar stöðuvatna²²⁹

Í 1. tölul. 4. mgr. 1. gr. vatnalaga, nr. 15/1923, sbr. 1. gr. laga nr. 132/2011, er *almenn-ingur* skilgreindur sem sá hluti vatns sem liggur fyrir utan netlög landareigna. Þá eru *netlög* skilgreind í 17. tölulið sömu málsgreinar sem vatnsbotn 115 metra út frá bakka stöðuvatns eða vatnsfalls sem fasteign liggur að. Sambærilegar skilgreiningar á þessum hugtökum er einnig að finna í 2. og 30. tölul. 3. gr. laga nr. 61/2006, um lax- og silungsveiði. Fram kemur í 1. mgr. 4. gr. vatnalaga að þegar landareign liggur að stöðuvatni fylgi vatnsbotn þeim bakka sem hann verður talinn framhald af, 115 metra út í vatn (netlög). Í 3. mgr. sömu greinar segir að ef gras vex upp úr vatni við lágflæði fylgi vatnsbotn landi sem þurrt land væri og í 4. mgr. kemur fram að ef eyjar, hólmar eða sker eru í stöðuvatni fylgi þeim netlög. Þá segir í 5. mgr. að jafnan skuli miða við lágflæði í vatni. Af athugasemdum við 4. gr. frumvarps sem varð að vatnalögum, nr. 15/1923, verður ótvírætt ráðið að gengið hafi verið út frá því að aðliggjandi fasteignir næðu ekki lengra út í stöðuvötn en næmi netlögum. Niðurstaða dóms Hæstaréttar sem birtur er á bls. 182 í dómasafni réttarins 1981 (Mývatnsbotn) er í samræmi við þetta. Veiðiréttur í almenningum stöðuvatna tilheyrir aftur á móti jafnan fasteignum sem að þeim liggja, sbr. 6. gr. laga um lax- og silungsveiði. Samkvæmt þessu verður að telja að almenningar stöðuvatna teljist að jafnaði til landsvæða utan eignarlanda í skilningi 1. gr. þjóðlendulaga og eigi því að falla í flokk þjóðlendna samkvæmt lögum, enda verður að telja að *landsvæði* í þessum skilningi geti bæði átt við um vatn og þurrlendi. Ekki verður þó útilokað fyrir fram að í einstökum tilvikum kunni að hafa stofnast til beinna eignarréttinda á slíkum svæðum, t.d. á grundvelli hefðar.

Þrátt fyrir þetta verður ekki ráðið af þeim gögnum sem varða undirbúning þess að þjóðlendulög voru sett að litið hafi verið til almenninga stöðuvatna í því sambandi og framkvæmd laganna hefur einnig endurspeglað það. Á þeim svæðum sem óbyggðanefnd hefur fjallað um til þessa eru fjölmörg dæmi um stöðuvötn sem eru það stór að þar gætu verið almenningar, þ.e. vötnin breiðari en 230 metrar. Þessi vötn eru ýmist innan eða utan svæða sem kröfugerðir íslenska ríkisins um þjóðlendur hafa lotið að. Í þeim tilvikum þar sem vötnin hafa verið innan marka þjóðlendukrafna hefur málatil-

²²⁹ Úr kafla 6.3.3 í úrskurði í máli nr. 4/2018 (svæði 9B), dags. 15. ágúst 2019. Í málinu fjallaði óbyggðanefnd með almennum hætti um almenninga stöðuvatna í tilefni af því að tiltekið stöðuvatn og hluti af öðru vatni voru innan ágreiningssvæðis málsins.

búnaður ríkisins ekki lotið sérstaklega að almenningum þeirra heldur byggst á því að vötnin væru, ýmist að hluta eða heild, innan stærri svæða sem væru þjóðlendur á öðrum grundvelli. Að sama skapi hafa úrlausnir óbyggðanefndar ráðist af stöðu viðkomandi svæða og ekki hefur verið úrskurðað um almenninga vatnanna sérstaklega.

Í máli þessu hefur íslenska ríkið ekki gert varakröfu um að almenningar Baulárvallavatns og Hraunsfjarðarvatns séu þjóðlendur og ekki heldur byggt málatilbúnað sinn á því að hann sé þjóðlenda á þeim grundvelli að hann sé utan netlaga aðliggjandi fasteigna. Sú ályktun verður dregin af dómum Hæstaréttar frá 16. maí 2007 í máli nr. 571/2006 (Rangárvallaafréttur) og frá 6. september 2005 í máli nr. 367/2005 (Skaftafell I og III) að óbyggðanefnd sé bundin af kröfugerð aðila, hvort heldur er íslenska ríkisins eða annarra, þó innan þeirra takmarka sem kröfugerð íslenska ríkisins setur hverju sinni, og verði að leysa úr málum á þeim grundvelli. Þá verður ráðið af dómi Hæstaréttar frá 24. september 2009 í máli nr. 102/2009 (Brú á Jökuldal) að málsástæður aðila kunni að reisa nefndinni skorður hvað varðar niðurstöður sem þó rúmist innan kröfugerða þeirra. Enn fremur verður að telja sjónarmið um jafnræði mæla gegn því að úrskurðað verði um þjóðlendu í almenningi Baulárvallavatns og hluta af almenningi Hraunsfjarðarvatns án þess að aðrir almenningar stöðuvatna sæti sams konar málsmeðferð og rannsókn. Að teknu tilliti til þessara atriða er að mati óbyggðanefndar eðlilegra að úrlausn um almenninga stöðuvatna á landinu fari eftir atvikum fram með heildstæðum hætti síðar og í ljósi þess hvernig þjóðlendulög hafa hingað til verið framkvæmd að þessu leyti kynni lagabreyting, þar sem tekin væru af tvímæli um afstöðu löggjafans til þessa, að vera æskilegur undanfari þeirrar vinnu.

13. VIÐAUKI 7: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 10C

13.1. Dómafordæmi í þjóðlendumálum²³⁰

Í úrskurðum óbyggðanefndar á hverju svæði hefur jafnan verið gerð grein fyrir þeim dómum Hæstaréttar sem hafa fallið frá uppkvaðningu úrskurða á næsta svæði á undan. Úrskurður á svæði 10A, þ.e. Strandasýslu ásamt fyrrum Bæjarhreppi, var kveðinn upp 21. febrúar 2020. Hæstiréttur hefur ekki kveðið upp neina dóma í þjóðlendumálum síðan þá. Því liggja sem fyrr fyrir samtals 68 dómar Hæstaréttar í málum sem varða ágreining um eignarréttarlega stöðu lands samkvæmt þjóðlendulögum, nr. 58/1998.

Með lögum nr. 50/2016, um dómstóla, sem tóku gildi 1. janúar 2018, var Landsrétti komið á fót og verður dómum héraðsdómstóla á sviði þjóðlendumála nú áfrýjað þangað í stað Hæstaréttar áður. Frá uppkvaðningu úrskurðar á svæði 10A, 21. febrúar 2020, hefur Landsréttur kveðið upp fjóra dóma í þjóðlendumálum, sem jafnframt eru þeir fyrstu á því sviði sem kveðnir eru upp þar. Um er að ræða dóma réttarins frá 2. október 2020 í málum nr. 63/2019 (Fannlaugarstaðir), nr. 184/2019 (Auðkúluheiði) og nr. 190/2019 (Forsæludalskvíslar), og frá 16. október 2020 í máli nr. 322/2019 (Þóreyjartungur). Í tveimur fyrstnefndu dómunum var staðfest niðurstaða óbyggðanefndar um að þau svæði sem deilt var um væru þjóðlendum. Í þeim þriðja var komist að niðurstöðu um að hluti svæðisins sem þar var til umfjöllunar væri eignarland en niðurstaða óbyggðanefndar, sem hafði úrskurðað allt svæðið þjóðlendu, var staðfest að öðru leyti.²³¹ [...]

13.2. Stofnun eignarréttar á grundvelli nýbýlatilskipunar frá 1776²³²

Í tveimur af framangreindum dómum Landsréttar reyndi á álitaefni í tengslum við stofnun eignarréttar á grundvelli nýbýlatilskipunarinnar frá 15. apríl 1776.²³³ Verður nú vikið nánar að þeim. Í dómi Landsréttar frá 2. október 2020 í máli nr. 63/2019 (Fannlaugarstaðir) var m.a. fjallað um þá málsástæðu gagnaðila íslenska ríkisins að áreið og útmæling vegna stofnunar nýbýlis á Fannlaugarstöðum hefði farið fram á grundvelli 3. gr. nýbýlatilskipunarinnar, sem fjallar um stofnun nýbýlis í eignarlandi, og þar með væri ljóst að um eignarland hefði verið að ræða. Landsréttur hafnaði því að sýnt hefði verið fram á það í málinu með svofelldum rökstuðningi:

Áreið og útmæling Fannlaugarstaða 10. júlí 1823 fór fram á vegum sýslumannsins í Skagafjarðarsýslu í samræmi við ákvæði nýbýlatilskipunar 15. apríl 1776. Samkvæmt

²³⁰ Kafi 7.1.2 í úrskurðum í málum nr. 1–4/2020 (svæði 10C), dags. 22. desember 2020.

²³¹ Áfrýjunarleyfis var óskað vegna þriggja af fjórum dómum Landsréttar, allra nema dóms í máli nr. 190/2019 (Forsæludalskvíslar). Hæstiréttur hafnaði beiðni um áfrýjunarleyfi vegna dóma Landsréttar í málum nr. 184/2019 (Auðkúluheiði) og 63/2019 (Fannlaugarstaðir) og þeir dómar eru því endanlegir, sem og dómur Landsréttar í máli nr. 190/2019 (Forsæludalskvíslar). Hins vegar féllst Hæstiréttur á beiðni um áfrýjunarleyfi vegna dóms Landsréttar í máli nr. 322/2019 (Þóreyjartungur) og dómur Hæstaréttar var kveðinn upp 13. október 2021 (mál nr. 41/2020). Um hann er fjallað í úrskurðum á svæði 10B (Ísafjarðarsýslum).

²³² Kafi 7.1.2.1 í úrskurðum í málum nr. 1–4/2020 (svæði 10C), dags. 22. desember 2020.

²³³ „Tilskipun um friðheit fyrir þá, sem vilja upp taka eyði-jarðir eða óbygð pláz á Íslandi.“

ákvæðum tilskipunarinnar var hvort heldur unnt að stofna til nýbýlis á landi sem enginn kallaði til eignarréttar yfir, sbr. 4. og 5. gr. hennar, eða í eignarlandi annarra, sbr. 3. gr. Fyrir liggur að fullgild stofnun nýbýlis á grundvelli tilskipunarinnar hafði í för með sér stofnun beins eignarréttar yfir landi óháð því hvort 3., 4. eða 5. gr. ætti við, að fullnægðum skilyrðum tilskipunarinnar. Stefndi byggir á því að jafnvel þótt talið yrði að hann hafi ekki fært fram fullnægjandi sönnunargögn um beinan eignarrétt sinn að landinu fyrir árið 1823 sé ótvírætt að slík gögn hafi legið fyrir við áreið og útmælingu landsins 10. júlí það ár. Af hans hálfu er á því byggt að áreiðin og útmælingin hafi farið fram á grundvelli 3. gr. tilskipunarinnar sem fjallar um þær aðstæður þegar einhver „kemur fram með óefanlegan eignarrétt til landsins“. Um nánari rökstuðning fyrir þessu vísar hann einkum til þess að í fyrrgreindri útskrift úr dómsmálabókinni komi fram að Bjarni Þorleifsson sem eigandi Víkur í Sæmundarhlíð, hafi í aðdraganda áreiðarinnar og útmælingu landsins framvísað skjölum sem hafi borið þetta með sér. Í útskriftinni segir nánar tiltekið orðrétt um þetta: „Mr Bjarni Þorleifsson á Reinistað hefir þar skjöl, sem eigna það útpýckilega Vík og fleiri lönd þar nærverandi, enn enginn hefir getað þar á móti haft.“

Fyrir liggur að þau skjöl sem vísað er til í útskriftinni hafa ekki fundist þrátt fyrir leit. Samkvæmt því liggur ekkert fyrir um hvert efni þeirra og innihald var. Er því ekki unnt að staðreyna hvers eðlis sá ætlaði eignarréttur var sem skjölin hafi fengið eiganda Víkur í Sæmundarhlíð yfir landinu. Í ljósi þess sem fyrr hefur verið rakið um efni þeirra skjala sem hafa fundist um landið Fannlaugarstaði og gefa eindregið til kynna að enginn hafi kallað til beins eignarréttar yfir landinu verður í ljósi þessa óskýrleika ekki fallist á að unnt sé að leggja til grundvallar að til hafi staðið að stofna til nýbýlis á grundvelli 3. gr. tilskipunarinnar. Verður því ekki fallist á að fyrrgreind tilvísun í útskrift Dómsmálabókar Skagafjarðarsýslu 1820–1823, til ótilgreindra skjala sem ekki hafa fundist, geti ein og sér dugað sem fullgild sönnun fyrir því að Bjarni Þorleifsson, sem eigandi Víkur í Sæmundarhlíð, hafi árið 1823 farið með beinan eignarrétt að landi Fannlaugarstaða.

Þrátt fyrir það sem fram kemur í tilvitnuðum texta er ljóst af orðalagi 3. og 10. gr. nýbýlatilskipunarinnar að ef stofnað var til nýbýlis á grundvelli 3. gr., á landsvæði sem var háð beinum eignarrétti fyrir, var ekki gert ráð fyrir yfirfærslu þess eignarréttar til nýbýlings nema um það semdist við landeigandann, heldur var þá hugmyndin að nýbýlingurinn fengi ótímabundna ábúð á leigulandi. Jafnframt er ljóst að undir þessum kringumstæðum getur skipt verulegu máli hvort sá sem hefur uppi kröfu um beinan eignarrétt leiðir rétt sinn frá nýbýlingnum eða þeim aðila sem talinn var eiga landið. Um bæði þessi atriði vísast til dóms Hæstaréttar frá 7. október 2010 í máli nr. 379/2009 (Heiðarmúli).

Í úrskurði óbyggðanefndar frá 19. desember 2014 í máli nr. 1/2013 var komist að sömu niðurstöðu um þetta atriði en í dómi Héraðsdóms Norðurlands vestra frá 31. desember 2018 í máli nr. E-23/2015 var aftur á móti komist að þeirri niðurstöðu að umrætt svæði væri eignarland, m.a. á þeim grundvelli að í dómsmálabók Skagafjarðarsýslu kæmi fram að Bjarni Þorleifsson hefði haft skjöl sem vafalaust sýndu að hann hefði verið eigandi landsins þegar áreið og útmæling Fannlaugarstaða fór fram. Gagnaðila íslenska ríkisins yrði ekki kennt um að þau skjöl sem vísað var til í dómsmálabókinni um þetta hefðu ekki fundist.

Að fenginni niðurstöðu um þetta atriði tók Landsréttur til skoðunar hvort til beins eignarréttar hefði stofnast að landi Fannlaugarstaða með stofnun nýbýlis á grundvelli nýbýlatilskipunarinnar. Um það segir í dómi Landsréttar:

Upplýst er að byggingarbréf fyrir stofnun nýbýlis að Fannlaugarstöðum hafi ekki fundist þrátt fyrir leit og heimildir sem liggja fyrir í málinu gefa heldur ekki til kynna að slíkt bréf hafi verið gefið út eða að eftir því hafi verið gengið af hálfu fyrrgreinds Bjarna Þorleifssonar, eiganda Víkur í Sæmundarhlíð, eða Sigurðar Gíslasonar, ábúanda landsins. Af þeim sökum er óhjákvæmilegt að leggja til grundvallar að byggingarbréf hafi ekki verið gefið út en engar upplýsingar liggja fyrir um hugsanlegar ástæður þess. Engin gögn liggja heldur fyrir um að áreið og útmælingu Fannlaugarstaða 10. júlí 1823 hafi verið lýst á þingi í samræmi við fyrrgreindan áskilnað 6. gr. tilskipunarinnar. Gera verður þá kröfu svo að beinn eignarréttur verði viðurkenndur á grundvelli nýbýlatilskipunarinnar að fyrir liggi að farið hafi verið eftir ákvæðum hennar um stofnun nýbýlis. Leggja verður til grundvallar að útgáfa byggingarbréfs af hálfu amtmanns á grundvelli fyrrgreindrar 6. gr. tilskipunarinnar hafi falið í sér staðfestingu á rétti nýbýlings til stofnunar nýbýlis og sé þar með forsenda þess að hægt sé að viðurkenna stofnun beins eignarréttar að landi á grundvelli hennar. Sem fyrr greinir liggur fyrir að ekki var gætt að ákvæði 6. gr. tilskipunarinnar um útgáfu amtmanns á byggingarbréfi til þess sem átti að verða nýbýlingur í landinu. Um orsakir þess er sem fyrr greinir óupplýst en eins og aðstæður máls þessa eru verður ekki fallist á að unnt sé að láta áfrýjanda bera hallann af því með þeim afleiðingum að beinn eignarréttur yfir landi teljist hafa stofnast á grundvelli tilskipunarinnar. Af fyrrgreindu leiðir að ekki er unnt að fallast á að lögformlegt nýbýli hafi stofnast að Fannlaugarstöðum á grundvelli tilskipunarinnar við fyrrgreinda áreið og útmælingu 10. júlí 1823. Verður því ekki fallist á að stofnast hafi beinn eignarréttur að landinu á grundvelli hennar sem stefndi geti byggt rétt á.

Hér virðist ráða úrslitum að ekki hafi legið fyrir byggingarbréf og engar heimildir gefi til kynna að slíkt bréf hafi verið gefið út eða að eftir því hafi verið gengið af hálfu þeirra sem stóðu að nýbýlisstofnuninni. Á þeim grundvelli taldi Landsréttur að ekki hefði verið gætt að ákvæði 6. gr. nýbýlatilskipunarinnar og þannig hefði ekki stofnast beinn eignarréttur að landinu á grundvelli hennar.

Í dómi Landsréttar frá 2. október 2020 í máli nr. 190/2019 (Forsæludalskvíslar) reyndi einnig á það hvort skilyrðum 6. gr. nýbýlatilskipunarinnar hefði verið fullnægt í tengslum við nýbýlisstofnun á hluta ágreiningssvæðis málsins. Talið var sannað að byggingarbréf hefði verið gefið út vegna stofnunar nýbýlis að Réttarhóli. Óbyggðanefnd komst að þeirri niðurstöðu í úrskurði 19. desember 2014 í máli nr. 2/2013 að nýbýli hefði ekki stofnast þar sem byggingarbréfinu hefði ekki verið þinglýst, svo sem nefndin taldi að skylt hefði verið samkvæmt 6. gr. nýbýlatilskipunarinnar, og fyrirbyggjandi gögn bentu ekki til þess að mistökum eða vanrækslu embættismanna væri um að kenna. Um þetta atriði er nokkuð ítarlega fjallað í dómi Landsréttar:

Fyrir liggur að sýslumaður sendi amtmanni endurrit af áreiðargjörðinni og að amtmaður sendi sýslumanni 17. október 1889 byggingarbréf sem hann óskaði eftir að yrði afhent Birni Eysteinsyni. Þá kemur fram í gögnum málsins að sýslumaður hafi með bréfi 29. sama mánaðar sent byggingarbréfið áfram til Björns samkvæmt áðurgreindum fyrirætlum amtmanns. Frumrit byggingarbréfsins liggur ekki fyrir í málinu en leggja verður til grundvallar að byggingarbréfið sem gefið var út til Björns

hafi að efni til verið í samræmi við endurrit sem er að finna í skjalasafni amtmanns og áður er getið.

Í málinu er ekki að finna nein gögn um að „foréttíngunni“ hafi verið lýst á þingi svo sem mælt var fyrir um í 6. gr. nýbýlatilskipunarinnar. Í greininni er þess ekki getið hver eigi að annast lýsingu á „foréttíngunni“ á þingi og ekki er sérstaklega kveðið á um að byggingarbréfinu skuli þinglýst. Ljóst er af ákvæði 6. gr. að gerður var greinarmunur á útgáfu byggingarbréfsins og „foréttíngunni“ sjálfri. Þá liggur fyrir að áreiðin var á höndum sýslumannsins og þeirra matsmanna sem hann kvaddi til og að sýslumaður hafði umsjón með manntalsþingi þar sem „foréttíngunni“ skyldi lýst.

Á þeim tíma sem áreiðargerðin fór fram og byggingarbréfið var gefið út var í gildi tilskipun um afsalsbréf og pantsetningar á Íslandi frá 24. apríl 1833. Í 2. og 3. gr. tilskipunarinnar er mælt fyrir um að ef skjal hljóðar upp á afhendingu fasteignar eigi ætíð að lesa það á þingi „til hvers eigindómurinn heyrir“ sem utan Reykjavíkur skuli vera hið árlega manntalsþing. Í 4. gr. tilskipunarinnar kemur fram að réttarverkun þinglýsingar gagnvart þriðja manni reiknist almennt frá þinglýsingardegi. Af ákvæðinu má ráða að þinglýsingu skjals um afhendingu eignar hafi fyrst og fremst verið ætlað að verja rétt eiganda gagnvart þriðja manni.

Í úrskurði óbyggðanefndar og hinum áfrýjaða dómi er á því byggt að Birni hafi verið skylt að láta þinglýsa byggingarbréfinu samkvæmt báðum tilskipunum. Svo sem rakið er að framan var ekki mælt fyrir um það í nýbýlistilskipuninni að nýbýlingi hefði borið skylda til þess að þinglýsa byggingarbréfi til þess að fullkomna stofnun nýbýlis heldur er einungis mælt fyrir um að „foréttíngunni“ skuli lýsa á þingi. Það liggur á hinn bóginn fyrir að ef nýbýlingur hefði viljað tryggja eignarrétt sinn á nýbýlinu gagnvart þriðja manni hefði hann getað óskað eftir því að byggingarbréfinu yrði lýst á þingi eins og öðrum skjölum um afhendingu eignar. Fyrir liggur að áreiðargerðin og þar með „foréttíngin“ var á höndum sýslumannsins auk þess sem sýslumaður og amtmaður höfðu báðir haft undir höndum byggingarbréfið sem gefið var út til Björns. Embættismönnum var því fullkunnugt um gilda stofnun nýbýlisins að Réttarhóli. Ekki verður úr því skorið hvers vegna „foréttíngunni“ var ekki lýst á þingi enda liggja engar upplýsingar fyrir um það í málinu. Þegar framangreint er haft í huga og það markmið þinglýsingar að tryggja eignarrétt gagnvart þriðja manni verður því hafnað að vanhöld á þinglýsingu hafi leitt til þess að ekki hafi stofnast til einkaeignarréttar Björns á umræddu landi samkvæmt nýbýlatilskipuninni. Gagnvart aðaláfrýjanda verður því að miða við að nýbýli hafi stofnast og Björn þannig eignast einkaeignarrétt að því svæði sem önnur varakrafa gagnáfrýjenda í héraði tekur til, sbr. 1. mgr. 1. gr. laga nr. 58/1998.

Í dómnum er byggt á því að 6. gr. nýbýlatilskipunarinnar hafi einungis kveðið á um skyldu til að láta þinglýsa „foréttíngunni“ eða áreiðargerðinni en ekki byggingarbréfinu. Þrátt fyrir það var því hafnað að vanhöld á þinglýsingu „foréttíngarinnar“ hafi leitt til þess að ekki hafi stofnast til einkaeignarréttar á grundvelli nýbýlatilskipunarinnar, m.a. með hliðsjón af því að óljóst hafi verið hvers vegna „foréttíngunni“ hafi ekki verið þinglýst og því markmiði þinglýsingar að tryggja eignarrétt gagnvart þriðja manni. Ályktun um markmið þinglýsingar var dregin af túlkun á 4. gr. þágildandi tilskipunar um afsalsbréf og pantsetningar á Íslandi frá 24. apríl 1833.

Af framangreindum dómum Landsréttar má ráða þá afstöðu réttarins að þrátt fyrir að 6. gr. nýbýlatilskipunarinnar hafi kveðið á um skyldu til útgáfu byggingarbréfs og þinglýsingar „foréttíngarinnar“ ráði útgáfa byggingarbréfs í raun úrslitum um það hvort stofnast hafi til eignarréttar á grundvelli tilskipunarinnar. Þinglýsingu „foréttíngarinnar“ hafi fyrst og fremst verið ætlað að tryggja eignarrétt gagnvart þriðja

manni og hún hafi því ekki verið fortakslaust skilyrði fyrir stofnun eignarréttar á grundvelli tilskipunarinnar.

Í dómi Hæstaréttar frá 7. október 2010 í máli nr. 379/2009 (Heiðarmúli) var m.a. fjallað um skilyrði 6. gr. nýbýlatilskipunarinnar í tengslum við stofnun eignarréttar á grundvelli hennar í Heiðarmúla í Svalbarðshreppi. Í málinu lá fyrir að áreiðar- og skoðunargerð fór fram í samræmi við reglur tilskipunarinnar. Ekki lá hins vegar fyrir hvað gert hefði verið í framhaldinu og um það segir í dómi Hæstaréttar:

... til að ljúka meðferð málsins stóð eftir að sýslumaður léti af hendi til amtmanns útskrift af áreiðar- og skoðunargerðinni, amtmadur gæfi [nýbýlingi] út byggingarbréf og gerðinni yrði lýst á þingi, svo sem mælt var fyrir um í 6. gr. tilskipunarinnar.

[...]

Í málinu hefur ekkert komið fram um að byggingarbréf fyrir Heiðarmúla hafi verið þinglesið eða gerð sýslumanns lýst á manntalsþingi. Að þessu öllu virtu er ekki unnt að leggja annað til grundvallar en að látið hafi verið hjá líða að ljúka stofnun nýbýlisins með áður nefndum aðgerðum, sem kveðið var á um í 6. gr. tilskipunarinnar frá 15. apríl 1776. Til þess verður á hinn bóginn að líta að um þessi atriði, sem málsmeðferðinni var áfátt, varð [nýbýlingi] ekki kennt, heldur er óhjákvæmilegt að rekja þau til mistaka eða vanrækslu embættismanna.

Sú niðurstaða málsins að um þjóðlendu væri að ræða réðst síðan af öðrum atriðum.

Sú afstaða Landsréttar sem að framan var lýst, þess efnis að útgáfa byggingarbréfs ráði í raun úrslitum um hvort stofnað hafi verið til beins eignarréttar á landi á grundvelli nýbýlatilskipunarinnar, er í meginatriðum í samræmi við þá afstöðu sem óbyggðanefnd hefur haft til þessa atriðis, þó að niðurstaða nefndarinnar varðandi nýbýlisstofnun að Réttarhóli hafi verið önnur en Landsréttar. Má í því sambandi benda á umfjöllun nefndarinnar um heiðarbýli á Norðausturlandi í kafla 7.1.2 í *Almennum niðurstöðum* nefndarinnar sem birtar eru sem viðauki með úrskurði þessum. Umræddur kafli snýr einkum að stofnun eignarréttar á grundvelli nýbýlatilskipunarinnar, en þar segir m.a. um það atriði: „Útgáfa byggingarbréfs, sem stundum er nefnt nýbýlaleyfi, tekur af vafa um stofnun eignarlands og að landsvæði hafi frá þeim tíma öðlast stöðu jarðar að lögum.“ Þrátt fyrir þetta komst óbyggðanefnd að þeirri niðurstöðu í máli nr. 2/2013, m.a. með hliðsjón af framangreindum dómi Hæstaréttar frá 7. október 2010 í máli nr. 379/2009 (Heiðarmúli), að þar sem engar heimildir væru um að byggingarbréfi Réttarhóls hefði verið þinglýst og fyrirbyggjandi gögn bentu ekki til þess að þar væri mistökum eða vanrækslu embættismanna um að kenna stæðu ekki rök til að viðurkenna að til fullnaðrar nýbýlisstofnunar hefði komið á Réttarhóli í samræmi við ákvæði tilskipunarinnar.

Eins og áður segir var ekki óskað áfrýjunarleyfis til Hæstaréttar vegna dóms Landsréttar frá 2. október 2020 í máli nr. 190/2019 (Forsæludalskvíslar) og beiðni um áfrýjunarleyfi vegna dóms réttarins frá sama degi í máli nr. 63/2019 (Fannlaugarstaðir) var hafnað af Hæstarétti. Dómarnir eru því endanlegur í málunum og hafa það forðæmisgildi sem af því leiðir. Samanburður þeirra þriggja dóma sem hér um ræðir, þ.e. dóma Landsréttar í málum nr. 190/2019 (Forsæludalskvíslar) og 63/2019 (Fannlaugarstaðir) og dóms Hæstaréttar í máli nr. 379/2009 (Heiðarmúli), leiðir til

ályktunar um að eftir sem áður ráði útgáfa amtmanns á byggingarbréfi til nýbýlings á grundvelli nýbýlatilskipunarinnar frá 1776 mestu um hvort stofnast hafi til beins eignarréttar á áður eigandalausum landi. Ekki ræður endilega úrslitum um þetta þótt látið hafi verið hjá líða að þinglýsa áreiðargerð („forréttingu“) sýslumanns vegna stofnunar nýbýlisins eða eftir atvikum byggingarbréfinu, heldur þarf að meta hvert tilvik sérstaklega. Þá leiða vanhöld á útgáfu byggingarbréfs ekki endilega sjálfkrafa til niðurstöðu um að eignarréttur hafi ekki stofnast á þessum grundvelli, ef þau vanhöld verða rakin til mistaka eða vanrækslu embættismanna, sbr. margnefndan dóm Hæstaréttar í máli nr. 379/2009 (Heiðarmúli). Þau sjónarmið sem koma fram af hálfu Landsréttar í umræddum tveimur dómum eru meðal þess sem hlýtur að koma til skoðunar við mat á því hvort eignarréttur hafi stofnast á þessum grundvelli, í tilvikum sem talist geta sambærileg.

14. VIÐAUKI 8: ÚR ÚRSKURÐUM Á SVÆÐI 10B

14.1. Dómafordæmi í þjóðlendumálum²³⁴

Í úrskurðum óbyggðanefndar á hverju svæði hefur jafnan verið gerð grein fyrir þeim dómum Hæstaréttar eða Landsréttar sem hafa fallið frá uppkvaðningu úrskurða á næsta svæði á undan. Úrskurðir í málum á svæði 10C, þ.e. Barðastrandarsýslu, voru kveðnir upp 22. desember 2020. Frá þeim tíma hefur Hæstiréttur kveðið upp einn dóm í þjóðlendumáli. Um er að ræða dóm réttarins frá 31. október 2021 í máli nr. 41/2020 (Þóreyjartungur). Því liggja fyrir samtals 69 dómar Hæstaréttar í málum sem varða ágreining um eignarréttarlega stöðu lands samkvæmt þjóðlendulögum, nr. 58/1998. Frá sama tíma hefur Landsréttur kveðið upp fjóra dóma í þjóðlendumálum sem ekki hafa komið til kasta Hæstaréttar og eru því endanlegir. Um er að ræða dóma réttarins frá 28. maí 2021 í máli nr. 104/2020 (Tvídægra, Sámsstaðaselland, Reykholtsselland, austurhluti Síðumúlaskógar og Helgavatnsselland)²³⁵, 3. júní 2022 í máli nr. 490/2020 (Austurhluti Ystutunguafréttar)²³⁶, og frá 4. nóvember 2022 í málum nr. 514/2021 (Fjallendi Borgarhrepps)²³⁷ og nr. 515/2021 (Fjallendi Hraunhrepps)²³⁸.

Í öllum framangreindum dómum Landsréttar voru niðurstöður óbyggðanefndar um svæðin sem deilt var um staðfestar. Í framangreindum dómi Hæstaréttar komst meirihluti réttarins hins vegar að þeirri niðurstöðu að svæðið sem deilt var um, Þóreyjartungur í Borgarfirði, væri eignarland, en óbyggðanefnd hafði komist að þeirri niðurstöðu að það væri þjóðlenda. Minnihluti Hæstaréttar taldi að staðfesta bæri niðurstöðu óbyggðanefndar. Verður nú vikið nánar að dómi Hæstaréttar.

Í úrskurði óbyggðanefndar 11. október 2016 í máli nr. 5/2014 komst nefndin að þeirri niðurstöðu að Þóreyjartungur í Borgarfirði væru þjóðlenda í afréttareign Sjálfseignarstofnunarinnar Oks. Í dómi Hæstaréttar kom fram að þrátt fyrir að lýsingar í hinum ýmsu gerðum *Landnámu* af landnámi á svæðinu væru ekki að öllu leyti glöggar og samrýmanlegar yrði sú ályktun dregin af þeim að umþrætt landsvæði hefði í upphafi tilheyrt hinu víðfeðma landnámi Skalla-Gríms. Um landnám Þóreyjartungna vísaði dómurinn til þess að óbyggðanefnd hefði komist að þeirri niðurstöðu að aðliggjandi heiðarlönd, Lundartunga og Oddsstaðatunga, hefðu verið numin í öndverðu og teldust eignarlönd. Þá hefði íslenska ríkið ekki gert kröfu fyrir óbyggðanefnd um að landsvæði norður af Þóreyjartungum teldist þjóðlenda. Að mati meirihluta Hæstaréttar ættu flest sömu sjónarmið við um Þóreyjartungur og umrædd heiðarlönd, að því er varðaði lýsingar *Landnámu* á landnámi á svæðinu, staðhættum, hæð yfir sjávarmáli og gróðurfari. Ekki stæðu rök til annars en að niðurstaðan yrði sú sama hvað varðaði nám Þóreyjartungna

²³⁴ Kafli 7.2.2 í úrskurðum í málum nr. 1–8/2021 (svæði 10B), dags. 30. ágúst 2023.

²³⁵ Ekki var óskað áfrýjunarleyfis til Hæstaréttar.

²³⁶ Beiðni um áfrýjunarleyfi til Hæstaréttar hafnað með ákvörðun réttarins 10. október 2022 nr. 2022-98.

²³⁷ Beiðni um áfrýjunareyfi til Hæstaréttar hafnað með ákvörðun réttarins 31. janúar nr. 2022-151.

²³⁸ Beiðni um áfrýjunarleyfi til Hæstaréttar hafnað með ákvörðun réttarins 31. janúar nr. 2022-152.

og því talið nægilega sýnt fram á að þær hefðu verið numdar með þeim hætti að beinn eignarréttur hefði stofnast yfir þeim.

Að fenginni þeirri niðurstöðu tók Hæstiréttur til skoðunar hvort beinn eignarréttur hefði haldist frá landnámi. Dómurinn tiltók að niðurstaða um það réðist einkum af heildarmati á heimildum um eignarréttindi yfir Þóreyjartungum og inntaki þeirra, heimildum um nýtingu þeirra og fyrirbyggjandi upplýsingum um gróðurfar og staðhætti. Að mati meirihluta Hæstaréttar veittu fyrirbyggjandi heimildir um jörðina Hrísa í Flókadal og Þóreyjartungur því næga stoð að Þóreyjartungur hefðu lengst af verið hluti af jörðinni Hrísum og að beinn eignarréttur hefði ekki fallið niður þótt Reykholtskirkja, sem átti hálfa jörðina Hrísa og ýmist hálfar eða allar Þóreyjartungur, hefði í lok 19. aldar selt landsvæðið til sveitarfélags. Með vísan til ólíkrar niðurstöðu óbyggðanefndar um eignarréttarlega stöðu Þóreyjartungna annars vegar og Lundartungu og Oddsstaðatungu hins vegar taldi dómurinn rétt að bera saman þá þætti sem helst þættu skipta máli varðandi eignarréttarlega stöðu landsvæðanna. Um þá þætti sem talið var að greindu Þóreyjartungur frá hinum heiðarlöndunum segir eftirfarandi í dóminum:

Í fyrsta lagi eru heimildir ekki jafn skýrar um hvaða landnámi Þóreyjartungur tilheyrðu og hvað varðar Lundartungu og Oddsstaðatungu. Samkvæmt framansögðu er þó líklegast að öll landsvæðin hafi verið innan upphaflegs landnáms Skalla-Gríms. Í öðru lagi eru eignarréttarleg tengsl jarðarinnar Hrísa og Þóreyjartungna ekki jafn skýr og samfelld og jarðarinnar Lundar og Lundartungu annars vegar og jarðarinnar Oddsstaða og Oddsstaðatungu hins vegar að því leytir að á löngu tímabili átti Reykholtskirkja hálfa jörðina Hrísa en allar Þóreyjartungur. Í þriðja lagi var Þóreyjartungna jafnan getið sérstaklega í eldri heimildum þótt yfirleitt hafi það verið í tengslum við jörðina Hrísa en jörðinni Oddsstöðum og landamerkjum hennar hins vegar að jafnaði lýst þannig að landsvæðið Oddsstaðatunga taldist í raun hluti af henni. Í fjórða lagi hafði verið gert landamerkjabréf fyrir jörðina Oddsstaði 29. maí 1885 áður en Oddsstaðatunga var seld frá Oddsstöðum árið 1930 og náði lýsing á merkjum einnig yfir Oddsstaðatungu án þess að hún hafi sérstaklega verið þar tilgreind eða afmörkuð.

Hvað varðar þá þætti sem talið var að umrædd heiðarlönd ættu sameiginlega í eignarréttarlegu tilliti segir eftirfarandi:

Í fyrsta lagi eru landsvæðin afar einsleit hvað varðar landfræðilega legu, gróðurfar og hæð yfir sjávarmáli. Í öðru lagi hafa landsvæðin svo lengi sem elstu heimildir greina verið nýtt sem séreignarafréttir sem ekki hafa staðið öðrum en eigendum þeirra til afnota án leyfis. Í þriðja lagi rofnuðu eignarréttarleg tengsl milli landsvæðanna og þeirra jarða sem landsvæðin tengdust ekki fyrr en í lok 19. og byrjun 20. aldar og þau þá gerð að samnotaafréttum. Í fjórða lagi hefur meðferð eigenda landsvæðanna verið án athugasemda yfirvalda og nágranna og að mestu ágreiningslaus. Í fimmta lagi fjalla heimildir um öll landsvæðin fyrst og fremst um beit og önnur þrengri og sambærileg not svo sem selstöðu sem heimildir eru um á þeim öllum. Í sjötta lagi var landsvæðanna ekki getið sérstaklega í lýsingu á jörðunum Hrísum, Lundi og Oddsstöðum í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns frá árinu 1708 en takmarkaðar ályktanir verða af því dregnar. Í sjöunda lagi var Lundartungu lýst með svipuðum hætti í eldri heimildum í tengslum við lýsingu á Lundi eða Lundarkirkju og Þóreyjartungum var lýst í tengslum við lýsingu á Hrísum. Lundartungu eða Lundarheiði var þannig ekki getið sérstaklega í eldri heimildum um jörðina Lund og Lundarkirkju en svæðisins fyrst getið í vísitásiu fyrir Lund frá árinu 1647 og staðsetningu hennar þar fyrst lýst. Í lögfestum Lundar frá árunum 1665, 1671, 1679, 1694 og 1703 var Lundarheiði tilgreind með svipuðum hætti

gagnvart jörðinni Lundi og Þóreyjartungur gagnvart jörðinni Hrísum. Þannig var Lundarheiði lögfest Lundi sérstaklega í lögfestu frá árinu 1694 og í vísitasíum fyrir Lundarkirkju frá árunum 1827 og 1868 er landamerkjum Lundar lýst annars vegar og Lundarheiðar hins vegar gagnvart öðrum landsvæðum. Í áttunda lagi hafði hvorki verið gert landamerkjabréf fyrir Hrísa né Lund áður en Þóreyjartungur voru seldar árið 1895 og Lundartungur árið 1910, gagnstætt við Oddsstaði þegar Oddsstaðatunga var seld árið 1930.

Samkvæmt þessu taldi meirihluti Hæstaréttar að Þóreyjartunga og Lundartunga ættu að nær öllu leyti og Oddsstaðatunga að flestu leyti þá þætti sameiginlega sem mestu máli skiptu við afmörkun á eignarlöndum og þjóðlendum. Ekkert væri fram komið sem stutt gæti að munur yrði gerður á Þóreyjartungum og aðliggjandi landsvæðum og því stæðu ekki rök til annars en að niðurstaðan yrði sú sama hvað varðaði eignarréttarlega stöðu Þóreyjartungna, Lundartungu og Oddsstaðatungu, þ.e. að Þóreyjartunga teldist eignarland en ekki þjóðlenda.

Í sératkvæði tveggja dómara Hæstaréttar var komist að öndverðri niðurstöðu. Að því marki sem talið yrði að Þóreyjartungur hefðu verið numdar í öndverðu hefðu þær verið innan landnáms Björns gullbera, sem hefði numið land milli Grímsár og Flókadalsár. Þar sem því væri lýst í *Landnámu* að síðarnefnda áin hefði skilið milli landa hans og jarðarinnar Hrísa hefðu Þóreyjartungur ekki verið hluti af landnámsjörðinni Hrísum. Að mati minnihluta Hæstaréttar veittu heimildir um Hrísa og Þóreyjartungur því ekki stoð að Þóreyjartungur hefðu verið hluti af jörðinni Hrísum, enda væru tungurnar tilgreindar sérstaklega og í lögfestum allt frá árinu 1739 með öðrum eignum og ítökum Reykholtskirkju. Þvert á móti taldi minnihluti Hæstaréttar að heimildir bentu fremur til þess að Þóreyjartungur hefðu verið sérstakt landsvæði og ekki hluti af jörðinni. Í sératkvæðinu er þess getið að ekkert hafi komið fram í heimildum um að Þóreyjartungur hefðu verið nýttar til annars en upprekstrar búfjár. Engin viðhlítandi rök stæðu því til annars en að líta svo á að réttindi Reykholtskirkju, og þeirra sem leiddu rétt sinn til landsins frá henni, hefðu verið fólgin í óbeinum eignarréttindum til hefðbundinna nota á því til upprekstrar og annars þess sem afréttir hefðu í aldanna rás almennt verið hafðir til. Um samanburð á Þóreyjartungum og aðliggjandi landsvæðum segir í sératkvæðinu:

Við tökum undir þá lýsingu í atkvæði meirihluta dómenda að niðurstaða um hvort landsvæði telst hafa verið numið í öndverðu og hvort það telst eignarland eða þjóðlenda geti meðal annars ráðist af samanburði við niðurstöður um aðliggjandi landsvæði sem telja verður sambærileg með tilliti til gróðurfars og hæðar yfir sjávarmáli. Þetta er þó aðeins einn af mörgum þáttum í heildarmati en kemur ekki í stað kröfu um að efnislega áþekkar heimildir séu til stuðnings eignarhaldi á samliggjandi landsvæðum.

Þegar litið er til aðliggjandi landsvæða, Lundartungu og Oddsstaðatungu, sem liggja sunnan Þóreyjartungna og talin voru eignarlönd í fyrrnefndum úrskurði óbyggðanefndar, sést að til grundvallar þeirri niðurstöðu lágu mun skýrari heimildir í samanburði við Þóreyjartungur, bæði um nám í öndverðu og þaðan í frá um óslitin og óumdeild tengsl þeirra sem hluta viðkomandi landnámsjarða. Allt þetta landsvæði er vissulega áþekkt að gróðurfari og staðháttum sem rennir stöðum undir þá ályktun að Þóreyjartungur hafi verið numdar í upphafi. Þar sem ekki nýtur við styrkari heimilda um að Þóreyjartungur hafi upphaflega verið hluti af landnámsjörðinni Hrísum og beinn eignarréttur að landinu hafi með henni færst á hendur annarra geta áþekkir staðhættir þó ekki einir sér ráðið úrslitum til staðfestingar því að um eignarland stefndu sé að ræða.

Að þessu virtu var niðurstaða minnihluta Hæstaréttar að staðfesta bæri niðurstöðu óbyggðanefndar.

Af dómnum má ráða að talsverð áhersla hafi verið lögð á samanburð við aðliggjandi landsvæði og miklu virðist hafa ráðið í niðurstöðu meirihluta Hæstaréttar að óbyggðanefnd hafi komist að öndverðri niðurstöðu um eignarréttarlega stöðu Lundartungu og Oddsstaðatungu, þrátt fyrir að margt væri sameiginlegt með þeim og Þóreyjartungum. Þessi sjónarmið sem koma fram af hálfu meirihluta Hæstaréttar í dómnum eru meðal þess sem hlýtur að koma til skoðunar við mat á eignarréttarlegri stöðu í tilvikum sem talist geta sambærileg. Hins vegar virðist munurinn á niðurstöðu meirihluta Hæstaréttar og óbyggðanefndar einnig grundvallast á ólíku mati á sambandi jarðarinnar Hrísa og Þóreyjartungna, en óbyggðanefnd komst að þeirri niðurstöðu að heimildir um Hrísar og Þóreyjartungur bentu til þess að Þóreyjartungur hefðu ekki verið hluti jarðarinnar heldur sérstakt landsvæði, aðskilið frá jörðinni, líkt og minnihluti Hæstaréttar.

14.2. Almenn álitæfni um eignarréttarlega stöðu efstu hluta fjalla²³⁹

[14.2.3.1] *Almennt*

Sá ágreiningur sem uppi er milli íslenska ríkisins og gagnaðila þess í málum nr. 1–8/2021 á svæði 10B snýr að verulegu leyti að því hvort efstu hlutar fjalla séu þjóðlendur eða hvort eignarlönd jarða beggja vegna nái saman uppi á fjöllum. Íslenska ríkið byggir gjarnan á því að þær fjallsbrúnir sem mynda skörp skil í landslagi, t.d. við frambrún kletta, ráði merkjum eignarlanda gagnvart þjóðlendum. Vísað er til þess af hálfu ríkisins að í slíkum tilvikum séu landfræðilegar aðstæður oft með þeim hætti að innan fjallsbrúna, þ.e. ofan á fjalli, liggi tiltölulega flatlent svæði eða skýrt afmarkað. Þegar landamerkjum sé lýst í fjallsbrún, í fjall eða á fjall sé almennt litið svo á að merki séu dregin í fjallsbrúnir í þeirri merkingu. Sé merkjum ekki lýst lengra, landamerkjalyásingar séu óskýrar eða landfræðilegar aðstæður með þeim hætti að svæði séu t.d. lítt aðgengileg, lítt gróin og í töluverðri hæð sé víða gerð krafa um að slíkt land, ofan fjallsbrúna, verði úrskurðað þjóðlenda. Kröfugerð ríkisins er í þeim tilvikum iðulega háttáð þannig að kröfulínur eru sagðar fylgja fjallsbrúnum, eins og þær eru skilgreindar af hálfu ríkisins, en tilgreindir punktar á línunum sem miðast við efstu punkta í landamerkjalyásingum, en eru ekki endilega nákvæmlega þeir sömu. Þá eru kröfulínur ríkisins í sumum tilvikum miðaðar við hæðarlínur. Fram kemur í kröfugerð ríkisins að það sé gert þegar fyrir liggi að um jörð sé að ræða en landamerkjalyásing liggi ekki fyrir, sé óljós eða óskýr og ekki sé hægt að draga beina línu milli þekktra punkta þar sem það myndi leiða til niðurstöðu sem ekki væri hægt með sanngirni eða skynsemi að réttlæta og ekki sé hægt að finna skýra landfræðilega afmörkun til að miða við. Hæðarlína hafi þó jafnan verið

²³⁹ Kafli 7.2.3 í úrskurðum í málum nr. 1–5/2021 og 7–8/2021 (svæði 10B), dags. 30. ágúst 2023. Undirkaflarnir eru þar nr. 7.2.3.1–7.2.3.8

valin með hliðsjón af þekktum punkti eða punktum í merkjalýsingu og reynt að miða við landshætti, s.s. gróðurfur og landslag.²⁴⁰

Gagnaðilar íslenska ríkisins byggja aftur á móti jafnan á því að túlka beri landamerkjabréf og aðrar heimildir um merki jarða á þessu svæði á þann veg að landamerki jarðanna nái upp á efstu hluta fjallanna og að þegar hugtakið fjallsbrún kemur fyrir í merkjalýsingum sé átt við vatnaskil. Því séu engar þjóðlendur uppi á fjöllum.²⁴¹ Við úrlausn um framangreind atriði reynir m.a. á túlkun hugtaksins „fjallsbrún“ og sambærilegra hugtaka í merkjalýsingum, mat á þýðingu þess að merkjalýsingar til fjalla séu óljósar og áhrif atriða á borð við staðhætti, gróðurfur og fjarlægð frá byggð á sönnunarmat. Þar sem víða reynir á atriði af þessu tagi við úrlausn málanna er ástæða til að fjalla almennt um þau hér, áður en að því kemur að taka afstöðu til einstakra tilvika.

Við úrlausn þjóðlendumála skal m.a. gætt samræmis og jafnræðis. Í því sambandi ber ekki einungis að líta til niðurstaðna einstakra ágreiningsmála heldur einnig þess hvernig kröfugerð íslenska ríkisins hefur verið háttad. Má í því sambandi geta um dóm Hæstaréttar frá 11. maí 2006 í máli nr. 345/2006 (Fell í Suðursveit). Þar var m.a. deilt um hvort miða ætti mörk þjóðlendu á Vatnajökli við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga árið 1998 eða þann tíma þegar landamerkjabréf jarðarinnar Fells var gert. Þar sem ríkið undi þeirri niðurstöðu óbyggðanefndar að miða við fyrrnefnda tíma-markið gagnvart öðrum jörðum í Suðursveit og Örfum án þess að láta reyna á þau fyrir dómi taldi Hæstiréttur að vegna jafnræðisreglu yrði ekki hróflað við ákvörðun nefndarinnar gagnvart eignarlandi Fells að þessu leyti.

Fyrir uppkvaðningu úrskurða í málum á svæði 10B hefur óbyggðanefnd lokið almennt málsmeðferð á um 91% meginlandsins og úrskurðir nefndarinnar í þjóðlendumálum eru orðnir 66 talsins, en í hverju máli hefur iðulega verið fjallað um nokkur ágreiningssvæði og fjölda jarða. Þá liggja fyrir 69 hæstaréttardómar í þjóðlendumálum, 8 dómar Landsréttar og 107 héraðsdómar. Þegar litið er heildstætt á endanlegar niðurstöður málanna finnast ekki dæmi þess að efstu hlutar fjalla teljist þjóðlendur nema um sé að ræða nokkuð víðfeðm heiðarlönd eða hluta af þjóðlendum sem ná jafnframt yfir nærliggjandi landsvæði. Þá hafa gjarnan legið fyrir heimildir um að viðkomandi svæði hafi aðra stöðu að eignarrétti en land aðliggjandi jarða, svo sem að þar séu eða hafi verið afréttir eða almenningar.²⁴² Enn fremur hafa fjölmörg fjöll talist eignarlönd í heild þegar af þeirri ástæðu að íslenska ríkið lýsti ekki kröfum um að þau eða hlutar þeirra væru þjóðlendur. Ætla verður að til grundvallar þeirri afstöðu ríkisins hafi legið það mat að um eignarlönd væri að ræða. Víða um land eru staðhættir sambærilegir við Ísa-fjarðarsýslur að því leyti að fjöll skilja þar gjarnan á milli eignarlanda jarða í dölum og fjörðum, án þess að endilega sé um að ræða víðáttumikla fjallgarða eða stór og samfelld

²⁴⁰ Fjallað er um kröfur og sjónarmið íslenska ríkisins í máli þessu í köflum 3.1 og 6.1.

²⁴¹ Fjallað er um kröfur og sjónarmið annarra en ríkisins í köflum 3.2–3.12 og 6.2.

²⁴² Hvað varðar nánari umfjöllun um jarðir, afrétti og almenninga vísast til kafla 4.2–4.5 í *Almennum niðurstöðum óbyggðanefndar* sem birtar eru í viðauka með úrskurðinum.

heiðarlönd. Má í því sambandi nefna sem dæmi Barðastrandarsýslur sem auðkenndar voru sem svæði 10C við málsmeðferð óbyggðanefndar en um ágreiningssvæði þar var fjallað í úrskurðum nefndarinnar í málum nr. 1–4/2021.

Greining óbyggðanefndar á landamerkjum sem varða ágreiningssvæði í þeim landshlutum þar sem nefndin hefur lokið málsmeðferð hefur leitt í ljós að mjög algengt er að vatnaskil efst á fjöllum ráði merkjum milli jarða, sérstaklega í tilvikum þar sem ekki er um að ræða mjög víðfeðma fjallgarða eða heiðarlönd, eða að lönd jarða nái a.m.k. saman uppi á fjöllum án þess að nákvæmlega sé skilgreint með hvaða hætti. Í þessu sambandi má nefna sem dæmi fjallgarðinn milli Lóns og Nesja í málum nr. 4/2001 (Nes) og 5/2001 (Lón), Esju í sameinuðum málum nr. 3–4/2004 (Kjalarnes og Kjós), Smjörfjöll í málum nr. 2/2005 (Jökuldalur norðan og vestan Jökulsár á Jökuldal ásamt Jökulsárhlíð) og 3/2005 (Vopnafjarðarhreppur), Lambafjöll og fjallgarðinn á Tjörnesi í máli nr. 2/2007 (Tjörnes og Þeistareykir), Kinnar- og Víknafjöll í máli nr. 4/2007 (Kinnar- og Víknafjöll ásamt Flatey jardalsheiði austan Dalsár), fjalllendi í Grýtubakkahreppi í máli nr. 5/2007 (Grýtubakkahreppur ásamt Flatey jardalsheiði vestan Dalsár), fjöll sem skilja að jarðir í fyrrum Hörðudals- og Miðdalahreppum í Dalasýslu í máli nr. 3/2016 (Hörðudalshreppur og Miðdalahreppur vestan Miðár) og fjalllendi inn af Vatnsfirði í máli nr. 2/2020 (Austurhluti fyrrum Barðastrandarahrepps). Niðurstöður allra þessara mála standa óraskaðar af dómstólum að þessu leyti enda undi íslenska ríkið við þær. Þá eru ótalin tilvik þar sem ágreiningslaust var milli íslenska ríkisins og landeigenda að eignarlönd næðu saman uppi á fjöllum þar sem ríkið lýsti ekki kröfum um þjóðlendur þar.

Algengt er þó að merkjalýsingar til fjalla séu ekki eins nákvæmar og niðri á láglandi. Að mati nefndarinnar er líklegt að oft stafi það annars vegar af því að meiri hagsmunir voru bundnir við að merki milli nytjalanda jarða á láglandi væru skýr heldur en merki til fjalla. Hins vegar má að mati nefndarinnar ætla að sú útbreidda venja, sbr. fyrrgreind dæmi, að vatnaskil og hæstu brúnir fjalla ráði merkjum hafi gert það að verkum að minni ástæða hafi þótt til að lýsa þeim hluta merkjanna en merkjum gagnvart aðliggjandi jörðum á láglandi í tilvikum þar sem fjöllin fólu í sér skýr landamerki af náttúrunnar hendi. Þar sem fjöll skilja að dali og firði sem eru eða hafa verið í byggð má að mati nefndarinnar oft telja líklegt að merki jarða nái saman á fjöllum, nema heimildir eða staðhættir mæli því sérstaklega í mót.

[14.2.3.2] Nánar um áhrif staðhátta o.fl. á sönnunarmat

Fjöldmörg dæmi eru um það í réttarframkvæmd að atriði á borð við staðhætti, gróðurfar og fjarlægð frá byggð hafi haft áhrif á mat á því hvort landsvæði væru eignarlönd eða þjóðlendur. Staðhættir geta verið þannig að meiri kröfur en ella séu gerðar um sönnun þess að svæði sé eignarland. Til marks um það eru t.d. tveir dómar sem voru meðal þeirra fyrstu sem Hæstiréttur kvað upp í þjóðlendumálum en þar gaf rétturinn til kynna þá afstöðu að í ljósi staðhátta og gróðurfars hefðu tiltekin svæði átt að teljast þjóðlendur

ef ríkið hefði gert sérstakar kröfur um það. Um er að ræða dóma réttarins frá 21. október 2004 í máli nr. 48/2004 (Framafréttur og efstu jarðir í Biskupstungum), að því er varðar fjalllendi nærri mörkum fyrrum Biskupstungna- og Laugardalshreppa, og frá 28. september 2006 í máli nr. 498/2005 (Stafafell) að því er varðar tiltekið landsvæði sunnan og vestan Jökulsár í Lóni. Tilvikin sem um ræðir í þessum tveimur dómum eru frábrugðin flestum tilvikum í Ísafjarðarsýslum sem nú eru til umfjöllunar að því leyti að þar er ekki um að ræða tiltölulega mjó fjöll eða víðáttulítið fjalllendi sem skilur milli eignarlanda jarða heldur lítt gróin hálendissvæði sem eru nokkuð fjarri byggð en liggja nærri samfelldri þjóðlendu á miðhálendinu. Þá hefur Hæstiréttur einnig staðfest að hálend og lítt gróin svæði geti verið innan eignarlanda ef fullnægjandi heimildir liggja því til grundvallar, sbr. t.d. dóm réttarins frá 18. október 2007 í máli nr. 47/2007 (Fljótshverfi). Með dómnum var staðfest niðurstaða óbyggðanefndar um að hin umdeildu svæði, sem afmörkuð voru í landamerkjabréfum viðkomandi jarða, væru eignarlönd. Þar á meðal var lítt gróið land í um og yfir 1.000 m hæð yfir sjávarmáli sem heimildir bentu til að hefði einungis verið háð mjög takmörkuðum notum.

Af framangreindu er ljóst að það að svæði er hálent, lítt gróið, fjarri byggð og lítt nytjað leiðir ekki sjálfkrafa til niðurstöðu um þjóðlendu, þótt allt séu þetta atriði sem geta ásamt skriflegum heimildum haft áhrif á sönnunarmatið.

[14.2.3.3] Áhrif þess að landamerkjabréf skortir eða merkjalýsing er óljós

Með lögum um landamerki nr. 5/1882 var í fyrsta skipti í íslenskri löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrá landamerki jarða sinna. Skrásetja skyldi nákvæma lýsingu á landamerkjum, afla áritana eigenda aðliggjandi landsvæða ef þeir voru samþykkir lýsingunni og fá sýslumanni skrána í hendur til þinglýsingar á næsta manntalsþingi, sbr. 3. og 4. gr. laganna. Kveðið var á um sambærilegar skyldur í 2. gr. laga um landamerki nr. 41/1919 sem leystu lög nr. 5/1882 af hólmi. Þessar skrár eða merkjalýsingar sem lög nr. 5/1882 og síðar lög nr. 41/1919 kváðu á um eru jafnan nefndar landamerkjabréf. Landamerkjabréf jarða hafa almennt haft ríkara vægi en aðrar heimildir sem sönnunargögn um beinan eignarrétt á landi og í fyrirbyggjandi dómum og úrskurðum hefur að meginreglu verið komist að þeirri niðurstöðu að þau afmarki eignarlönd.

Þrátt fyrir að landamerkjabréf jarða hafi almennt mjög mikið vægi við sönnun um eignarland²⁴³ hefur í réttarframkvæmd ekki verið gerð fortakslaus krafa um að merkjalýsingar þeirra séu að öllu leyti ótvíráðar og raunar eru nokkur dæmi um að svæði hafi verið talin eignarlönd þótt ekki séu fyrir hendi landamerkjabréf og jafnvel ekki heldur aðrar merkjalýsingar. Á það sérstaklega við ef landamerki geta talist glögg af náttúrunnar hendi, t.d. ár og lækir, strandlengjan og jökulrendur. Má í því sambandi nefna

²⁴³ Sjá umfjöllun um landamerkjabréf í köflum 5.5, 7.1.1, 10.2, 11.2 og 12.1 í *Almennum niðurstöðum óbyggðanefndar*.

úrskurði óbyggðanefndar í málum á svæði 2 (Sveitarfélagið Hornafjörður) og svæði 3 (Rangárvallasýsla og Vestur-Skaftafellssýsla) þar sem merkjum jarða gagnvart jöklum var ekki endilega lýst í landamerkjabréfum en nefndin komst þó almennt að þeirri niðurstöðu að jöklarnir hefðu afmarkað það land sem máli skipti með svo augljósum hætti að umfjöllunar hefði ekki talist þörf.

Í þessu sambandi er vert að leggja áherslu á að þótt lögð væri á skylda til skrásetningar landamerkja með lögum nr. 5/1882 og síðar lögum nr. 41/1919 var ræksla þeirrar skyldu aldrei forsenda þess að eignarréttindi héldust við. Eignarréttindi féllu ekki niður vegna vanrækslu skyldunnar og að sama skapi hefur aldrei verið unnt að stofna til nýrra eignarréttinda, umfram þau sem fyrir voru, með því að útbúa landamerkjabréf.²⁴⁴ Um var að ræða skrásetningu réttinda sem þegar voru til staðar og eftir atvikum ákvörðun um mörk þeirra, í samráði við eigendur eða umráðamenn aðliggjandi landsvæða. Af þessu leiðir að þýðing landamerkjabréfs við úrlausn þjóðlendumála er fyrst og fremst sönnunarlegs eðlis en tilvist þess er ekki fortakslaust skilyrði þess að fallist sé á að landsvæði sé háð beinum eignarrétti, ef rétt þykir að draga slíka ályktun af öðrum atriðum.

Að mati óbyggðanefndar leiðir það af eðli máls að ef fyrir liggur að landsvæði hafi stöðu jarðar að lögum en merkjalýsingu skortir þarf að ákvarða merkin að álitum, m.a. út frá staðháttum. Sem dæmi um tilvik þar sem úrskurðað hefur verið um eignarland þrátt fyrir vöntun á landamerkjabréfi og öðrum merkjalýsingum má nefna úrskurð óbyggðanefndar í máli nr. 3/2018 (Eyrarbotn). Þar voru ekki fyrir hendi landamerkjabréf eða aðrar merkjalýsingar fyrir jörðina Hrafnkelsstaði en með hliðsjón af staðháttum og öðrum fyrirbyggjandi heimildum komst nefndin að þeirri niðurstöðu að mörk jarðarinnar gagnvart þjóðlendu í Eyrarbotni lögju um efstu brúnir Gunnungsfells á vatnaskilum.

Í réttarframkvæmd finnast á hinn bóginn nokkur dæmi þess að mörk þjóðlendna og eignarlanda séu dregin um beinar línur milli efstu kennileita sem getið er um í landamerkjabréfum eða öðrum merkjalýsingum. Má í því sambandi fyrst nefna úrskurð óbyggðanefndar í máli nr. 1/2018 (Snæfellsjökull og landsvæði sunnan og austan hans) en nánar er vikið að honum í kafla 7.2.3.5. Sömu nálgun var beitt í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 8/2003 (Síða, Landbrot og Brunasandur ásamt fyrrum Leiðvalla-hreppi) og dómi Hæstaréttar frá 18. október 2007 í máli nr. 79/2007 (Mörtunga og Prestbakkajarðir). Með dómnum staðfesti Hæstiréttur þá niðurstöðu óbyggðanefndar að

²⁴⁴ Um stofnunarhætti eignarréttinda er fjallað í 3. kafla í *Almennum niðurstöðum óbyggðanefndar* sem birtar eru í viðauka með úrskurðinum. Tekið skal fram að þótt ekki sé hægt að stofna til nýrra eignarréttinda með landamerkjabréfi, þá er unnt að semja með landamerkjabréfi um breytingu á landamerkjum milli eignarlanda, enda eru landamerkjabréf í eðli sínu samningar, sbr. til hliðsjónar dóma Hæstaréttar í málum nr. 457/2011 (Krysuvík), 547/2012 (Reykjahlíð), 360/2013 (Hrollaugstaðir og Ásgrímsstaðir), 222/2014 (Miðhús og Barnar), 637/2014 (Brekka/Snartastaðir), 127/2015 (Dyrhólaey) og 136/2017 (Á og Skarð), sem og: Þorgeir Örlygsson, Karl Axelsson og Víðir Smári Petersen: *Eignaréttur II*. Reykjavík 2023, bls. 168–171. Ef þannig er samið um breytingu á landamerkjum er um að ræða svonefnda *afleidda stofnun* eignarréttinda en ekki frumstofnun þeirra.

mörk þjóðlendunnar Síðumannaafréttar gagnvart umræddum jörðum skyldu dregin um beina línu milli upptaka Geirlandsár og Þverár. Niðurstaða óbyggðanefndar um að miða merkin að þessu leyti við beina línu byggðist m.a. á því að náttúrulegar aðstæður á svæðinu veittu litla vísbendingu um legu norðurmerkja jarðanna og engin glögg skil væru frá náttúrunnar hendi til að styðjast við. Hæstiréttur staðfesti niðurstöðu nefndarinnar að þessu leyti. Annað dæmi um að Hæstiréttur dragi mörk þjóðlendu gagnvart eignarlöndum eftir beinum línunum milli þeirra kennileita sem getið er um í landamerkjabréfum og liggja næst viðkomandi þjóðlendum er dómur réttarins frá 26. september 2013 í máli nr. 411/2012 (Mjóidalur, Sörlastaðir og Hjaltadalur ásamt Kambfellskjálka) en þar breytti rétturinn niðurstöðu óbyggðanefndar um mörk þjóðlendunnar afréttarlands í Þingeyjarsveit gagnvart umræddum jörðum, sbr. úrskurð nefndarinnar í máli nr. 3/2007 (Þingeyjarsveit sunnan Ljósavatnsskarðs og vestan Skjálfandafljóts). Við samanburð þessara tilvika við þau sem til úrlausnar eru á svæði 10B ber þess að gæta að bæði Síðumannaafréttur og afréttarland í Þingeyjarsveit eru svæði sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum nutu stöðu afrétta að lögum fyrir gildistöku þjóðlendlaga nr. 58/1998 og tilheyra nú víðáttumiklu og samfelldu svæði þjóðlendna á miðhálandi Íslands. Í þessum tilvikum var því ekki um að ræða álitaefni um efstu hluta fjalla sem skilja á milli eignarlanda jarða.

**[14.2.3.4] Túlkun hugtaksins „fjallsbrún“
og sambærilegra tilvísana í merkjalýsingum**

Í málunum sem hér eru til úrlausnar hefur óbyggðanefnd lagt fram álitserð Orðabókar Háskólans frá árinu 2006 um merkingu hugtaksins fjallsbrún en hennar var á sínum tíma aflað vegna meðferðar nefndarinnar á málum 3–4/2004 (Kjalarnes og Kjós). Meginniðurstaðan sem þar er lýst er sú að fjallsbrún geti verið hvort sem er „hæsti hluti fjalls eða sá hluti sem hæst ber, séður af tilteknum stað“. Í umræddum málum reyndi á túlkun hugtaksins í landamerkjabréfum jarða umhverfis Esju. Þá líkt og nú byggði íslenska ríkið á því að fjallsbrún væri þar sem halli breyttist mest á tilteknum stað, t.d. í klettabrún, en jarðeigendur byggðu á því að fjallsbrún væri þar sem fjall er hæst eða þar sem vötnum hallar. Í úrskurði óbyggðanefndar í sameinuðum málum nr. 3–4/2004 (Kjalarnes og Kjós) fjallaði nefndin um landamerkjabréf jarða sem liggja að Esju og komst að þeirri niðurstöðu að merki nokkurra jarða tækju að einhverju leyti til hæsta hluta fjallsins. Aðrar lýsingar væru óljósari en nefndu þó gjarnan vatnaskil, brúnir eða jafnvel hæstu brúnir. Nefndin túlkaði umræddar heimildir með hliðsjón af staðháttum og komst að þeirri niðurstöðu að landamerki jarða næðu upp á efstu brúnir Esju, þ.e. vatnaskil, sbr. eftirfarandi texta í úrskurðinum:

Esjan er hár og brattur móbergsstapi, mótaður af jöklum, ám og lækjum; skorin með dölum og giljum í allar áttir. Á hryggjum milli dala er víðast bratt til beggja hliða og ekki mikið um flatt land ofan á fjallinu. Á flestum stöðum eru því engin vandkvæði á að finna hvar vötnum hallar á Esjunni. Hugtakið fjallsbrún er notað í landamerkja-

bréfum jarða í kringum Esjuna, jafnvel þar sem erfitt er að átta sig á hvar fjallsbrún í skilningi íslenska ríkisins ætti að vera, nema þá að litlum hluta.

Samkvæmt framangreindum heimildum um merki og staðhátum á Esjusvæðinu telur óbyggðanefnd eðlilegt að leggja til grundvallar að hugtakið fjallsbrún í umræddum landamerkjalyfingum vísi til þeirra hluta Esjunnar sem hæstir eru og vötnum hallar frá.

Niðurstaða nefndarinnar varð því sú að ekki væri þjóðlenda á efsta hluta Esju. Íslenska ríkið skaut þeirri niðurstöðu ekki til dómstóla. Sambærileg álitafni voru uppi varðandi Smjörfjöll í málum nr. 2/2005 (Jökuldalur norðan og vestan Jökulsár á Jökuldal ásamt Jökulsárhlíð) og 3/2005 (Vopnafjarðarhreppur). Í úrskurðum óbyggðanefndar kemur fram að Smjörfjöll séu firnabreiður fjallgarður sem sé mikill um sig og rísi hæstu hnjúkarnir í yfir 1.200 m hæð yfir sjávarmáli. Jökulsárhlíðarmegin halli Smjörfjöll mót austri og séu skorin giljum. Frá bæjarstæðum í Jökulsárhlíð að sveitarfélagamörkum séu um 12–13 km í beinni loftlínu. Vopnafjarðarmegin séu Smjörfjöll með hamróttar brúnir, þar sem smáir hvíltarjökklar hafi grafið sig niður á nokkrum stöðum og myndað skálar og ekið fram jökulruðningi á nokkrum stöðum. Frá bæjarstæðum jarða Vopnafjarðarmegin að sveitarfélagamörkum á Smjörfjöllum séu um 9,5–13 km, mælt í beinni loftlínu.

Í umræddum málum greindi óbyggðanefnd landamerkjabréf jarða sem liggja að Smjörfjöllum með sambærilegum hætti og gert var í áður nefndum málum vegna jarða sem liggja að Esju. Sú greining leiddi í ljós að í landamerkjabréfum jarða Jökulsárhlíðarmegin væri merkjum oftast lýst að vatnaskilum í Smjörfjöllum eða svo að merki næðu að fjallsbrún. Í öðrum tilvikum væri vísað til upptaka áa í Smjörfjöllum við sveitarfélagamörk Fljótsdalshéraðs og Vopnafjarðar. Vopnafjarðarmegin væri landamerkjum sömuleiðis gjarnan lýst að vatnaskilum og stundum vísað til kennileita í háfjöllunum. Þá voru eldri heimildir taldar renna frekari stöðum undir landamerkjabréfin hvað varðaði efri mörk jarðanna til fjalla. Niðurstaða nefndarinnar varð því sú að jarðir í Vopnafjarðarhreppi og í Jökulsárhlíð lægju saman í Smjörfjöllum og þar með væru ekki þjóðlendur efst á fjöllunum. Líkt og í tilviki Esju undi íslenska ríkið þessum niðurstöðum.

Fyrir liggur hæstaréttardómur þar sem lagt var til grundvallar að með tilvísun til fjallsbrúnar í landamerkjabréfi væri átt við vatnaskil, þ.e. dómur Hæstaréttar frá 20. október 2016 í máli nr. 59/2016 (Torfufell, Hólsgerði og Úlfá). Í dómnum segir m.a.:

Í landamerkjabréfi Úlfár sagði sem áður var getið að merki jarðarinnar til suðurs fylgdu Hafrá „til fjallsbrúnar“, en að vestan réði „fjallsbrúnin.“ Úr því að lýsingin hljóðaði á þennan veg verður að teknu tilliti til úrskurðar óbyggðanefndar og krafna málsaðila að líta svo að fjallsbrúnin, sem fylgja átti Hafrá til, sé við upptök árinna og þar með við vatnaskil. Merkin til vesturs fylgi síðan þessari fjallsbrún og þar með vatnaskilum.

Með þessu er ljóst að Hæstiréttur hefur fallist á að með tilvísun til fjallsbrúnar í landamerkjabréfi kunni að vera átt við efsta hluta fjalls, þ.e. vatnaskil. Að mati óbyggðanefndar er þó ekki unnt að líta á það sem algilda reglu að túlka beri slíkt orðalag í landamerkjabréfum á þann hátt. Eftir sem áður þarf að túlka orðalag landamerkjabréfa og annarra merkjalýsinga með atviksbundnum hætti, m.a. að teknu tilliti til staðhátta á

viðkomandi svæði. Þá þarf jafnframt að gæta að því að með gerð landamerkjabréfs gátu menn ekki aukið einhliða við land sitt eða annan rétt umfram það sem verið hafði og fyrir gildistöku Þjóðlendulaga nr. 58/1998 var engum til að dreifa sem gat sem handhafi beins eignarréttar gert samninga um mörk þess lands sem nú nefnist Þjóðlenda, sbr. t.d. dóm Hæstaréttar frá 21. október 2004 í máli nr. 48/2004 (Framafréttur og efstu jarðir í Biskupstungum).

[14.2.3.5] Þjóðlendur ofan „fjallsbrúna“

Sem dæmi um tilvik þar sem svæði ofan þeirra brúna sem mynda skörp skil í landslagi, neðan vatnaskila, var úrskurðað Þjóðlenda má nefna úrskurð óbyggðanefndar í máli nr. 1/2018 (Snæfellsjökull og landsvæði sunnan og austan hans). Þar var úrskurðað um Þjóðlendu á landsvæði sunnan og austan Snæfellsjökuls. Suður- og austurmörk Þjóðlendunnar liggja að talsverðu leyti um kennileiti sem eru nærri fjallsbrúnum í þessum skilningi, nánar tiltekið eftir línunum sem dregnar eru í beina stefnu milli efstu kennileita sem getið er um í landamerkjabréfum og öðrum merkjalýsingum jarða sem liggja að þessum hluta Þjóðlendumarkanna. Byggðist sú niðurstaða m.a. á heildstæðu mati á heimildum sem lágu fyrir um viðkomandi jarðir með hliðsjón af staðháttum, þar á meðal því að sýnilegar fjallsbrúnir mynduðu sums staðar glögg skil í landslaginu. Einnig hafði samiburðarskýring á landamerkjabréfum jarða á vestanverðu Snæfellsnesi áhrif á þetta mat, þ.e. samiburður við jarðir sem óumdeilt var að ættu land upp að jökli. Þau landamerkjabréf voru talin benda til þess að alvanalegt væri á þessum slóðum að lýsa merkjum í Snæfellsjökul berum orðum þar sem landeigendur töldu sig á annað borð eiga land að honum. Það var aftur á móti ekki gert í tilvikum umræddra jarða sem liggja hlið við hlið sunnan og austan jökulsins, sem ásamt öðru var talið benda til þess að eignarlönd jarðanna næðu skemur til fjalla þar. Sú niðurstaða að draga mörk Þjóðlendunnar um beinar línur milli efstu punkta sem getið var um í viðkomandi merkjalýsingum byggðist m.a. á því að ekki væri fyrir að fara glöggum náttúrulegum skilum á borð við vatnaskil sem eðlilegt væri að styðjast við. Þó kemur fram í úrskurðinum að brúnir Botnsfjalls og Hamraendafjalls myndi að vísu nokkuð glögg skil í landslaginu, þótt ekki séu þar vatnaskil, en með því að draga beinar línur milli framangreindra efstu merkjapunkta sé brúnunum að mestu leyti fylgt. Norðurmörk sömu Þjóðlendu voru aftur á móti miðuð við vatnaskil gagnvart óumdeildu eignarlandi jarðarinnar Fossárdals í samræmi við breytingu sem gerð var á legu kröfulínu ríkisins eftir að aflað var greiningar frá Veðurstofu Íslands á vatnaskilunum. Í úrskurði óbyggðanefndar kemur fram að heimildir mæli því ekki í mót að línan sé dregin með þessum hætti milli syðstu punkta á merkjum Fossárdals, enda liggi punktarnir á vatnaskilum og algengt sé að mörk fasteigna liggi um vatnaskil þegar svo háttar til.

[14.2.3.6] Samanburður tilvika

Að framan var fjallað um niðurstöður óbyggðanefndar í málum nr. 3–4/2004 og 2–3/2005 þess efnis að eignarlönd jarða umhverfis Esju og Smjörfjöll næðu upp á efstu brúnir fjallanna, þ.e. vatnaskil, en nú síðast um úrskurð nefndarinnar í máli nr. 1/2018 þar sem niðurstaðan var að landamerki jarða austan Snæfellsjökuls næðu einungis að kennileitum nærri þeim fjallsbrúnum sem mynda skörp skil í landslagi, milli brattrar hlíða og hallaminna lands ofan þeirra, en ofan þessara fjallsbrúna væri þjóðlenda. Vert er að skoða nánar hvað þarna skilur helst á milli. Annars vegar er einkum um það að ræða að í fyrrnefndu málunum voru fyrir hendi landamerkjabréf og aðrar merkjalýsingar sem lýstu merkjum jarða upp á efstu fjallsbrúnir á vatnaskilum en í síðastnefnda málinu voru ekki fyrir hendi nein landamerkjabréf eða aðrar heimildir sem veittu því viðhlítandi stoð að merki jarðanna næðu hærra upp til fjalla en að þeim kennileitum sem þjóðlendumörkin voru miðuð við. Hins vegar er munur á staðháttum sem styður við þessar ólíku niðurstöður. Svæðið sem deilt var um í máli nr. 1/2018 tilheyrir samfelldu fjalllendi sem skilur á milli norðan- og sunnanverðs Snæfellsness og rís hæst í Snæfellsjökli sem einnig er þjóðlenda og liggur að umræddri þjóðlendu sunnan og austan jökulsins. Þá er víðátta svæðisins allnokkur í samanburði við stærð eignarlanda umræddra jarða neðan þeirra fjallsbrúna sem liggja nærri þjóðlendumörkunum, ólíkt því sem á við um a.m.k. flestar jarðir sem liggja að Esju og Smjörfjöllum.

[14.2.3.7] Hæðarlínur

Eins og að framan greinir miðar íslenska ríkið kröfugerð sína í sumum tilvikum við hæðarlínur, þ.e. þegar óumdeilt er að um jörð er að ræða en landamerkjalyking liggur ekki fyrir eða er óljós eða óskýr að mati ríkisins og „ekki hægt að draga beina línu milli þekktra punkta þar sem það myndi leiða til niðurstöðu sem ekki væri hægt með sanngirni eða skynsemi að réttlæta og ekki hægt að finna skýra landfræðilega afmörkun sem hægt var að styðja kröfulínu við“, eins og segir í rökstuðningi kröfugerðar ríkisins.

Þegar á fyrsta svæðinu sem óbyggðanefnd tók til meðferðar, þ.e. svæði 1 (Árnes-sýsla), byggði íslenska ríkið kröfugerð sína að talsverðu leyti á hæðarlínum, innan lýstra merkja samkvæmt landamerkjabréfum jarða, sbr. t.d. mál nr. 4/2000 (Biskupstungnafréttur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi), þar sem gjarnan var miðað við hæðarlínur, ýmist í 250, 300 eða 400 m hæð yfir sjávarmáli. Kröfugerð ríkisins var m.a. byggð á því að hálendi, fjöll og öræfi hefðu ekki verið numin til eignar og að hæðarlínur skiptu miklu máli í því tilliti. Óbyggðanefnd féllst ekki á þessi sjónarmið ríkisins heldur úrskurðaði að um eignarlönd væri að ræða innan þeirra merkja sem lýst er í landamerkjabréfum jarða á svæðinu. Hæstiréttur staðfesti þá niðurstöðu nefndarinnar með dómi 21. október 2004 í máli nr. 48/2004 (Framfréttur og efstu jarðir í Biskupstungum). Þá eru fjölmörg dæmi um það í síðari réttarframkvæmd að fallist hafi verið á eignarlönd í mun meiri hæð en kröfur ríkisins í umræddu máli miðuðust við, sbr. t.d. áðurnefndan dóm Hæstaréttar frá 18. október 2007 í máli nr. 47/2007 (Fljótshverfi). Því

er ljóst að hæðarlínur eru ekki í eðli sínu eignarréttarleg mörk heldur er það háð mati hverju sinni hvort hálend svæði séu háð beinum eignarrétti eða ekki.

Eins og áður kom fram getur þurft að ákvarða mörk eignarlands að álitum, m.a. út frá staðháttum, ef fyrir liggur að um er að ræða jörð en landamerkjabréf og aðrar merkjalýsingar skortir. Ekki er útilokað að hæðarlínur geti í einhverjum tilvikum þótt eðlileg mörk við þær aðstæður. Ef um er að ræða tilvik þar sem tiltölulega mjó fjöll eða víðáttulítið fjalllendi skilur á milli eignarlanda jarða í dölum og fjörðum, líkt og víða er raunin í Ísafjarðarsýslum, liggur þó að mati óbyggðanefndar beinna við að ganga út frá því að merki jarða nái saman efst á fjöllum og á vatnaskilum, enda eru merkin þá glögg af náttúrunnar hendi.

[14.2.3.8] Landamerkjalýsingar og staðhættir í Ísafjarðarsýslum

Líkt og áður hefur verið vikið að eru staðhættir meðal þeirra atriða sem horfa þarf til við túlkun merkjalýsinga. Jafnframt hefur verið greint frá dæmum um hvernig munur á staðháttum hefur stutt við ólíkar niðurstöður óbyggðanefndar um hversu langt til fjalla landamerki jarða hafi talist ná.

Andstæður í landslagi eru einkennandi fyrir Ísafjarðarsýslur og þar eru há og tiltölulega mjó fjöll eða víðáttulítið fjalllendi iðulega á mörkum eignarlanda jarða í dölum og fjörðum. Fjöllin fela í sér glögg landamerki af náttúrunnar hendi og fjarlægðir frá bæjarstæðum upp á efstu hluta fjalla eru oftast litlar. Hér á eftir verður fjallað um einkenni merkjalýsinga á svæðinu og áritanir um samþykki landamerkjabréfa.

Almenn athugun óbyggðanefndar á landamerkjabréfum jarða í Ísafjarðarsýslum þar sem staðhættir eru af fyrrgreindu tagi leiðir í ljós að orðalag merkjalýsinga er iðulega með þeim hætti að merkjum milli jarða er lýst frá tilteknum stað á láglandi *til fjalls*, í *fjallsbrún* eða í tiltekið örnefni í fjalli, sé merkjum á annað borð lýst til fjalla, en ekki er gerð grein fyrir því hvernig merki liggi milli efstu kennileita sem vísað er til. Oft geyma landamerkjabréf tvær lýsingar af þessu tagi, þ.e. á merkjum tiltekinnar jarðar gagnvart jörðunum beggja vegna en einnig lýsa sum landamerkjabréf merkjum milli tveggja jarða án þess að gerð sé grein fyrir merkjum þeirra að öðru leyti. Sem dæmi um slíkt má nefna ýmis landamerkjabréf jarða í Jökulfjörðum og á Hornströndum þar sem merkjum milli tveggja jarða er gjarnan lýst með vísan til ákveðins kennileitis, oft við sjó.²⁴⁵

Að mati óbyggðanefndar má jafnan telja ljóst að ætlunin hafi ekki verið að gera merkjum viðkomandi jarða tæmandi skil eða takmarka beinan eignarrétt jarðanna við land neðan efstu kennileita sem nefnd eru. Þá eru óglöggar merkjalýsingar til fjalla ekki endilega til marks um að jarðirnar hafi ekki talist ná þangað, enda fjöllin glögg skil af náttúrunnar hendi. Í þessu sambandi má nefna að í 2. gr. eldri landamerkjalaga, nr.

²⁴⁵ Hér má sem dæmi nefna bréf um landamerki milli Álfstaða í Hrafnfirði og Kvía í Lónafirði, dags. 24. júní 1889, sjá kafla 5.3 í úrskurði í máli nr. 8/2021.

5/1882, voru fjöll nefnd sem dæmi um „glögg landamerki, er náttúran hefur sett“, í tengslum við þá skyldu sem lögð var á að setja merki þar sem þau væru ekki glögg af náttúrunnar hendi. Að því gættu að fjöllin mynda glögg náttúruleg merki er að mati nefndarinnar ekki hægt að leggja almennt til grundvallar að jarðirnar afmarkist í slíkum tilvikum af línunum sem dregnar eru í beina stefnu milli efstu punkta í merkjalýsingum eða eftir atvikum um klettabrúnir eða önnur skil í landslagi sem íslenska ríkið vísar til sem fjallsbrúna í málalíbúnaði sínum, né heldur af hæðarlínunum. Þá eru jafnframt dæmi þess að merkjum jarða sé lýst um önnur glögg merki af náttúrunnar hendi, svo sem tiltekna á. Telja má að viðkomandi kennileiti í fjalli, árfarvegur eða lína sem dregin var til fjalls, hafi þótt skýr og hentug viðmiðun en að mati nefndarinnar má telja líklegt að litið hafi verið svo á að línan lægi áfram efst upp á fjall eða að vatnaskilum. Í sumum tilfellum eru efstu kennileiti í merkjalýsingum jafnvel niðri við sjó og þá er augljóst að heildarmerkjum er ekki lýst. Þegar landamerkjabréfin eru skoðuð í samhengi við þá staðhætti sem að framan er lýst, þar sem tiltölulega mjó fjöll eða víðáttulítið fjalllendi skilur að jarðir og fjarlægðir eru litlar á milli bæjarstæða og efstu hluta fjalla, telur óbyggðanefnd í ljósi framangreindrar umfjöllunar alla jafna hægt að leggja til grundvallar að jarðir nái saman á fjöllum, nema annað mæli því sérstaklega í mót.

Í landamerkjabréfum jarða í Ísafjarðarsýslum er merkjum samkvæmt framansögðu sjaldan lýst berum orðum í hæsta punkt fjalls eða að vatnaskilum en þó má finna landamerkjabréf á svæðinu þar sem sú er raunin. Til að mynda er merkjum Karlsstaða við Arnarfjörð m.a. lýst „eftir því sem vötnum hallar til Karlsstaðalanda“ í landamerkjabréfi jarðarinnar. Ekki er að sjá að landamerkjabréf sem lýsa merkjum berum orðum til vatnaskila eigi endilega önnur einkenni sameiginleg. Flest þeirra eru reyndar gerð í gildistíð yngri landamerkjalaga, nr. 41/1919, en það er ekki algilt. Þá finnast jafnframt dæmi um að merkjum milli jarða sé lýst að hreppamörkum en í landamerkjabréfum Hvilftar og Eyrar í Önundarfirði frá 1921 er merkjum milli jarðanna lýst „til fjalls að hreppatakörkum“. Hreppamörk milli Suðureyrarhrepps og Mosvallahrepps voru eftir endilöngum fjallgarðinum milli Sógandafjarðar og Önundarfjarðar og því á þeim stað þar sem eigendur jarða beggja vegna fjallgarðsins telja þær ná saman.

Ekki liggur fyrir hvers vegna merkjum er lýst nánar til fjalla í fyrrgreindum landamerkjabréfum en almennt gerist á svæðinu en að mati óbyggðanefndar er ólíklegt að merki jarðanna og beinn eignarréttur eigenda þeirra hafi í reynd náð lengra til fjalls en merki aðliggjandi jarða í sama dal eða firði og jarða hinum megin fjallsins. Í þessu samhengi skal bent á að meðal atriða sem geta haft áhrif á úrlausn þjóðlendumála er eignarréttarleg staða aðliggjandi svæða, sbr. t.d. dóma Hæstaréttar frá 21. október 2004 í máli nr. 48/2004, að því er varðar efstu jarðir í Biskupstungum, 16. maí 2007 í máli nr. 448/2006, að því er varðar Stórhöfða í Mýrdal, og 13. október 2021 í máli nr. 41/2020, að því er varðar Þóreyjartungur í Borgarfirði. Það skyti skökku við ef komist yrði að mismunandi niðurstöðu um eignarréttarlega stöðu sambærilegra aðliggjandi landsvæða án þess að annað og meira en óljós merkjalýsing annars svæðisins styddi

slíka ályktun. Telja verður hið sama eiga við um landsvæði þar sem merkjalýsingu skortir, sbr. umfjöllun í kafla 7.2.3.3, og að því verði að horfa til eignarréttarlegrar stöðu aðliggjandi svæða auk staðhátta við mat á eignarréttarlegri stöðu.

Líkt og áður hefur komið fram hafa landamerkjabréf jarða almennt mikið vægi við sönnun um eignarland. Í lögum um landamerki, nr. 5/1882, var kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Svo framarlega sem eigendur aðliggjandi jarða og rétthafar ítaka væru sammála um efni landamerkjabréfsins skyldu þeir árita samþykki sitt á bréfið. Af áritunum um samþykki landamerkjabréfa vegna aðliggjandi jarða má stundum sjá vísendingar um hvort sátt eða ágreiningur hafi verið uppi um merki milli jarðanna við gerð bréfanna og það hverjir árita tiltekið landamerkjabréf getur gefið til kynna hvaða jarðir hafa talist aðliggjandi. Ekki verður litið fram hjá því að svo virðist sem landamerkjabréf jarða í Ísafjarðarsýslum hafi alla jafna ekki verið árituð vegna jarða sem liggja hinum megin fjalla en ekki er endilega hægt að draga almennar ályktanir af því. Almenn könnun óbyggðanefndar á landamerkjabréfum á svæði 10C, í Barðastrandar-sýslum, leiddi t.d. á sínum tíma í ljós að landamerkjabréf jarða þar eru almennt aðeins árituð um samþykki vegna jarða sem eru aðliggjandi á láglendi, þ.e. í sama firði, sbr. úrskurð óbyggðanefndar í máli nr. 2/2020 (Austurhluti fyrrum Barðastrandarhrepps). Við mat á merkjum tiltekinnar jarðar þar þótti ekki hafa sérstaka þýðingu að landamerkjabréf jarða í aðliggjandi fjörðum væru almennt ekki árituð um samþykki vegna jarðarinnar. Almenn könnun óbyggðanefndar á landamerkjabréfum í Ísafjarðarsýslum leiðir hið sama í ljós, þ.e. að þau séu almennt aðeins árituð um samþykki vegna jarða sem eru aðliggjandi á láglendi eða í sama dal. Því verður ekki talið hafa sérstaka þýðingu að landamerkjabréf jarða í Ísafjarðarsýslum séu ekki árituð vegna jarða hinum megin fjalla, enda virðist það hafa verið venjan á Vestfjörðum, og raunar víðar um landið, þegar staðhættir eru með fyrrgreindum hætti.

[14.2.3.9] Ályktanir og niðurstöður

Eins og að framan greinir er sú venja útbreidd víða um land að eignarlönd nái saman efst á fjöllum eða á vatnaskilum, sérstaklega þar sem staðhættir eru þannig að fremur mjó fjöll eða víðáttulítið fjalllendi skilur á milli dala og fjarða. Sú er almennt raunin í landshlutum þar sem óbyggðanefnd hefur lokið málsmeðferð, þ.e. á langstærstum hluta landsins.²⁴⁶ Þá hefur réttarframkvæmd ótvírætt leitt í ljós að hálend svæði geta eftir atvikum verið eignarlönd, þótt þau séu lítið eða jafnvel ekkert gróin og þótt nytjar af þeim séu litlar eða jafnvel engar. Séu merkjalýsingar landamerkjabréfa og annarra heimilda um merki óljósar eru þær jafnan túlkaðar með hliðsjón af atriðum á borð við staðhætti, gróurfur og fjarlægð frá byggð. Minni kröfur en ella hafa verið gerðar til skýrleika merkjalýsinga ef merki teljast glögg frá náttúrunnar hendi. Þá eru þess dæmi

²⁴⁶ Ísafjarðarsýslur eru það fimmtánda af sextán svæðum á meginlandinu sem óbyggðanefnd úrskurðar um en fyrri svæðin fjórtán ná yfir 91% af meginlandinu.

að dregin hafi verið ályktun um merki út frá staðháttum, eftir atvikum með hliðsjón af landamerkjum nærliggjandi jarða, ef landamerkjabréf og aðrar skriflegar heimildir um merki skortir, eða ef ljóst þykir að heildarmerkjum jarðar sé ekki lýst í landamerkjabréfi. Í tilvikum þar sem ekki er fyrir að fara víðáttumiklu fjalllendi eða heiðarlöndum telur óbyggðanefnd, líkt og áður segir, alla jafna hægt að leggja til grundvallar að jarðir nái saman á fjöllum, nema annað mæli því sérstaklega í mót.

Að framan voru niðurstöður óbyggðanefndar í málum nr. 3–4/2004 og 2–3/2005 annars vegar og í máli nr. 1/2018 hins vegar bornar saman og greint frá því að munur á staðháttum hafi meðal annars stutt við ólíkar niðurstöður. Almennt má að mati óbyggðanefndar segja um þau tilvik í Ísafjarðarsýslum þar sem deilt er um efstu hluta fjalla að þau eru mun líkari framangreindum tilvikum Esju og Smjörfjalla heldur en tilviki svæðisins sunnan og austan Snæfellsjökuls að því leyti að fjalllendi milli jarða er ekki víðfeðmt í samanburði við stærð óumdeilda eignarlanda jarðanna neðan þeirra fjallsbrúna sem íslenska ríkið miðar kröfur sínar við. Skoðun landamerkjabréfa og annarra heimilda um merki jarða í Ísafjarðarsýslum leiðir þó í ljós að þar er algengara en í tilvikum Esju og Smjörfjalla að merkjalýsingar til fjalla séu óljósar eða að merkjum sé yfirhöfuð ekki lýst til fjalla. Aftur á móti eru fjarlægðir frá bæjarstæðum upp á efstu hluta fjallanna í flestum tilvikum litlar og fjöllin mynda skýr náttúruleg skil. Að teknu tilliti til alls þess sem hér hefur verið rakið er því að mati óbyggðanefndar í flestum tilvikum þar sem deilt er um efstu hluta fjalla í Ísafjarðarsýslum rétt að leggja til grundvallar að land jarða nái saman á fjöllum og því séu ekki þjóðlendur þar. Á þetta við um flest ágreiningssvæði sem fjallað er um í málum nr. 1–4/2021 og hluta þeirra svæða sem fjallað er um í málum nr. 5/2021 og 7–8/2021, þ.e. svæði þar sem fremur mjó fjöll eða víðáttulítið fjalllendi skilur á milli dala og fjarða. Þessi almennu sjónarmið eiga aftur á móti síður við í tilvikum þar sem staðhættir eru öðruvísi og deilt er um víðáttumeiri hálendissvæði. Við úrlausn um einstök ágreiningssvæði hér á eftir verður vísað til þessarar almennu umfjöllunar eftir því sem við getur átt hverju sinni.

[...]

VIÐAUKI II: MÁLSKOSTNAÐUR

Á fundi óbyggðanefndar 14. október 2024 úrskurðuðu nefndarmenn í máli nr. 5/2023 gagnaðilum íslenska ríkisins í málinu málskostnað sem hér segir, sbr. kafla 7.5 í úrskurði málsins:

Málskostnaður gagnaðila íslenska ríkisins vegna þóknunar málflytjenda þeirra greiðist úr ríkissjóði, sbr. 17. gr. laga nr. 58/1998, og ákvarðast svo:

Vegna Sigurðar Jónssonar lögmanns:

— Sjálfseignarstofnunin Auðkúluheiði vegna Auðkúluheiðar: 750.000 kr.

Vegna Steinunnar Pálmadóttur og Geirs Arnars Marelssonar lögmannna:

— Landsvirkjun vegna landréttinda: 900.000 kr.

Útlagður kostnaður málsaðila, annarra en fjármála- og efnahagsráðherra vegna íslenska ríkisins, utan þóknunar lögmannna, hefur þegar verið eða verður endurgreiddur úr ríkissjóði, sbr. 17. gr. laga nr. 58/1998.

FYLGISKJAL I: AÐILASKRÁ

Þjóðlendur: Fjármála- og efnahagsráðherra f.h. íslenska ríkisins
Auðkúluheiði: Sjálfseignarstofnunin Auðkúluheiði
Landréttindi: Landsvirkjun

FYLGISKJAL II: SKJALASKRÁ

Sjá einnig skjalaskrá í máli nr. 2/2013.

Skjöl lögð fram í máli nr. 5/2023¹
(OBN 23060005)

Lagt fram af Eddu Andradóttur og Andra Andrasyni lögmönnum f.h. fjármála- og efnahagsráðherra:

1		Kröfulýsing fjármála- og efnahagsráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins, dags. 14.11.2022.
	1(1)	Greinargerð fjármála- og efnahagsráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins í hluta af máli nr. 2/2023: Svæði við norðurmörk Þjóðlendunnar Auðkúluheiðar og svæði milli Kornsár og Kleppukvíslar. Dags. 26.1.2024. [Þessum hluta málsins var síðar skipt í mál nr. 2/2023 og 5/2023.]
	1(2)	Tölvupóstur lögmanns íslenska ríkisins til óbyggðanefndar, dags. 9.4.2024, um viðbrögð við kröfum Landsvirkjunar vegna svæðis við norðurmörk Þjóðlendunnar Auðkúluheiðar.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

Upplýsingar um gagnaöflun Þjóðskjalasafns Íslands o.fl.:

3		Mál nr. 1–5/2023: Saga jarða og landsvæða. Efni úr úrskurðum eða sögulegum greinargerðum Þjóðskjalasafns Íslands í eldri málum sem varða jarðir eða landsvæði í málum nr. 1–5/2023 með viðbótum eða breytingum vegna viðbótargagnaöflunar o.fl. árin 2023–2024. Tekið saman í desember 2023, uppfært í apríl og október 2024.
		Um viðbótargagnaöflun, sjá einnig hliðsjónargagn nr. H-4.

Lagt fram af Sigurði Jónssyni lögmanni vegna Auðkúluheiðar:

5		Auðkúluheiði, kröfulýsing, dags. 28.2.2023.
	5(1)	Auðkúluheiði, fasteignayfirlit, ódagsett en frá árinu 2023.
	5(2)	Auðkúluheiði, veðbandayfirlit, ódagsett.
	5(3)	Auðkúluheiði og Kornsártungur, greinargerð, dags. 7.3.2024.

Lagt fram af Geir A. Marelssyni og Steinunni Pálmadóttur lögmanni f.h. Landsvirkjunar vegna Auðkúluheiðar:

6		Auðkúluheiði, kröfulýsing Landsvirkjunar, dags. 18.11.2022.
	6(1)	Auðkúluheiði, greinargerð Landsvirkjunar, dags. 8.3.2024.
	6(2)	Samkomulag milli Landsvirkjunar og eigenda og ábúenda Guðlaugsstaða, dags. 16.1.1990, ásamt fylgiskjali: lýsingu virkjunartilhögunar á svæðinu frá Austara-Friðmundarvatni að inntakslóni Blönduvirkjunar.
	6(3)	Samkomulag milli annars vegar Landsvirkjunar og hins vgar hreppsnefnda Svínavatnshrepps og Torfalækjarhrepps og bæjarstjórn Blönduósbæjar, dags. 24.3.1990, ásamt fylgiskjali: lýsingu virkjunartilhögunar á svæðinu frá Austara-Friðmundarvatni að inntakslóni Blönduvirkjunar
	6(4)	Viðauki við samning Landsvirkjunar og sveitarstjórna frá 15.3.1982 varðandi virkjun Blöndu, dags. 24.3.1990.
	6(5)	Yfirlit yfir mannvirki Blönduvirkjunar.

¹ Mál nr. 5/2023 var upphaflega hluti af máli nr. 2/2023 og því vísa nokkrar færslur til síðarnefnda málsins.

Lagt fram af lögmönnum málsaðila og óbyggðanefnd:

7	7(1)	Yfirlitskort, hluti af máli nr. 2/2023: Auðkúluheiði og Kornsártungur. Kröfulínur málsaðila, dags. 2.10.2023. [Þessum hluta málsins var síðar skipt í mál nr. 2/2023 og 5/2023.]
---	------	--

Lagt fram af óbyggðanefnd:

8	8(1)	Fundargerð 1. fyrirtöku í málum nr. 1–4/2023, dags. 14.6.2023.
	8(2)	Fundargerð vettvangsferðar í máli nr. 2/2023, dags. 4–5.10.2023. [Málinu var síðar skipt í mál nr. 2/2023 og 5/2023.]
	8(3)	Fundargerð aðalmeðferðar í málum nr. 2/2023, 3/2023 og 5/2023, dags. 17.4.2024.
	8(4)	Fundargerð lokafyrirtöku í málum nr. 1–5/2023, dags. 14.10.2024.

Hliðsjónargögn**Lagt fram til hliðsjónar af óbyggðanefnd**

H-1	Almennar niðurstöður óbyggðanefndar með viðaukum, svæði 1–10A og 10C, dags. 30.8.2023.
H-2	Bréf óbyggðanefndar til fjármála- og efnahagsráðherra um meðferð á landsvæðum á grundvelli 1. másl. 7. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998 og kröfulýsingarfrest, dags. 11.8.2022.
H-3	Minnisblað um athugasemdir í úrskurðum óbyggðanefndar, sbr. 1. másl. 7. mgr. 10. gr. þjóðlendlaga, dags. 10.8.2022. (Fylgiskjal með bréfi til fjármála- og efnahagsráðherra um töku landsvæða til meðferðar og kröfulýsingarfrest, dags. 11.8.2022.)
H-4	Tvö tölvuskeyti til upplýsingar um gagnaöflun frá skrifstofustjóra óbyggðanefndar til lögmanna málsaðila, dags. 13.6.2023 og 21.12.2023.
H-5	Svæði 8A: Heildarskilabréf Þjóðskjalasafns Íslands vegna gagnaöflunar í málum nr. 1–5/2013, dags. 1.12.2014.
H-6	Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð eru vegna rannsóknarskyldu óbyggðanefndar, sbr. 5. mgr. 10. gr. þjóðlendlaga nr. 58/1998, með síðari breytingum, dags. 10.4.2015.
H-7	Athugasemdir vegna kynningar á heildarkröfum frá: 1) hreppsnefnd Árneshrepps, dags. 10.1.2024; 2) sveitarstjórn Eyjafjarðarsveitar, dags. 7.12.2023; 3) sveitarstjórn Skagabyggðar, dags. 4.1.2024; 4) byggðaráði sveitarfélagsins Skagafjarðar, dags. 7.12.2023.
H-8	Skýrslutaka í máli nr. 5/2023 hjá óbyggðanefnd við aðalmeðferð 17.4.2024 (skrifuð upp eftir hljóðupptöku).

FYLGISKJAL III: KORT

Úrskurðarkort í máli nr. 5/2023